

**MINISTERUL CULTELOR
ȘI
ARTELOR**

MINISTRU ALEXANDRU LĂPEDATU

COMISIUNEA MONUMENTELOR ISTORICE

PREȘEDINTE: N. IORGA

M E M B R I :

PETRE ANTONESCU, GEORGE BALȘ, GRIGORE
CERKEZ, ALEXANDRU LĂPEDATU, CONSTANTIN
MOISIL, VASILE PĂRVAN, PREOT NICOLAE
POPESCU, MIHAIL SUȚU, ARTUR VERONA

ARHITECT-ȘEF

N. GHIKA-BUDEȘTI,

SECRETAR AL COMISIUNEI

VIRGILIU V. DRĂGHICEANU, Director

R E D A C Ț I A :

SECRETARIATUL COMISIUNEI MONUMENTELOR ISTORICE

BUCUREȘTI, STRADA GENERAL BERTHELOT, 26

**BULETINUL
COMISIUNII
MONUMENTELOR ISTORICE**

ANUL XVIII

43 — 46

1 9 2 5

BUCUREȘTI

„CARTEA ROMÂNEASCA“, S. A.

1 9 2 6

TOATE DREPTURILE
DE
REPRODUCERE
REZERVATE

Comitetul de Stat pentru Arhitectură și Construcții

C. S. A. C.

BIBLIOTECA

Nr. inv. : 3485

Cota : D 434

BISERICILE

ler 65-

LUI

ȘTEFAN CEL MARE

CU UN REZUMAT ÎN LIMBA FRANCEZĂ

AVEC UN RÉSUMÉ EN FRANÇAIS

DE

726 (498) Ștefan cel

G. BALS

MEMBRU AL ACADEMIEI ROMÂNE

ȘI

AL COMISIUNEI MONUMENTELOR ISTORICE

1 9 2 6

Această lucrare este o dezvoltare a capitolului: epoca lui Ștefan cel Mare în «l'Architecture religieuse moldave» din cartea «l'Art Roumain»¹⁾, iar concluziunile ei au fost prezentate Academiei Române, într'o scurtă lucrare din care au fost extrase câte-va din rândurile următoare.²⁾

Spre o mai bună documentare a celor expuse și pentru a umplea cea ce cred a fi o lacună în materialul nostru de cercetare, am adunat planurile și vederile ale taturor bisericilor din vremea lui Ștefan cel Mare actualmente cunoscute, precum ale celor câte va mai vechi; asemenea și ale celor din vremea lui Bogdan cel Orb și a lui Ștefăniță care sunt o urmare firească a celor dintâi. S'a alcătuit astfel un fel de inventar al bisericilor moldovenești de la început și până la Petru Rareș.

1) L'Art Roumain de N. Iorga și G. Balș.

2) Inceputurile arhitecturii bisericești din Moldova de G. Balș.

Gruparea la un loc a acestui material permite o mai ușoară studiere a artei de a clădi din această vreme și ne îngăduiește să tragem concluzii de un caracter mai general.

Alte cercetări vor putea completa acest inventar cu elemente nouă, acum necunoscute. Se vor putea elucida unele puncte neclare și corecta alte greșeli.

Zugrăveala mai cu seamă ar merita să fie studiată deosebit și în amănunte.

Dacă, însă, lucrarea de față va ajuta întru câtva ca să se lămurească mai bine cunoașterea acestor vremi, scopul nostru va fi atins.

Am de adas mulțumirile mele acelor care mi-au ajutat în strângerea materialului necesar. În primul rând Comisiunii Monumentelor Istorice, pe urmă Direcțiunii Școlii de Arhitectură care mi-a pus la dispoziție mai multe relevări ce mi-au permis să revizuesc și să completez ale mele. asemenea și D-lor Arhitect C. Popovici și Inginer I. Mihalache cari au binevoit să-mi dea și ei prețiosul lor ajutor.

BISERICILE LUI ȘTEFAN CEL MARE

— 000 —

Pentru stadiul arhitecturii bisericești moldovenești, stadiul vremii lui Ștefan cel Mare este nu numai de cea mai mare importanță, dar este chiar cheia problemei. Într'adevăr

parte din aceste clădiri trebuie să fi fost de lemn, iar de zid cele mai puține. Dar cele rămase din acest timp, două sau trei — ori care ar fi interesul lor, nu ne pot fi de mare

Fig. 1. Milișăuți

s'au ridicat de înaintașii lui multe lăcașuri sfinte — mai ca seamă sub domniile lui Petru Mușat și lui Alexandra cel Ban, precum dovedesc multe documente. — Cea mai mare

folos pentru stadiul arhitecturii moldovenești.

În vremea lui Ștefan cel Mare însă, acest stil se găsește alcătuit gata în liniile lui

principale și dacă n'are încă dezvoltarea lui desăvârșită, a căpătat deja formele sale caracteristice. Aceste forme au armat mai pe urmă o evoluție firească, dar nu li s'au mai adăugat de cât elemente de natură secundară, până târziu în ajunul începerii decadenței.

În cercetările ce urmează va fi vorba în mod aproape exclusiv de biscrici, căci, pe lângă ele, — excepție făcută pentru câte-va clopotnițe — nu mai avem alte clădiri religioase care să le putem atribui acestei epoci.

Mănăstirile au fost așa de des arse, distruse, dărâmate, încât — chiar dacă în ceea ce vedem azi mai sunt câteva crâmpci din zidurile făcute de mâna meșterilor lui Ștefan cel Mare, nu le mai putem deosebi și nu putem spune că monumental este din această vreme.

Acest stadiu se va împărți, în mod firesc

în două părți principale: *a*) cercetarea înrâurilor — absolut necesară înțelegerei alcătuirii și evoluției artei noastre și *b*) stadiul formelor.

Deci, pentru a putea înțelege aceste forme trebuie să fim mai întâi în curent cu originea, dar dintr'altă parte analiza detaliilor constructive ne luminează asupra unor puncte nelămurite, încât nici deslușirea influențelor nu poate fi completă până nu cercetăm formele.

De aceea vom examina întâi înrâurile așa cum rezultă din izvoarele istorice și din prima vedere a monumentelor și pe urmă, după studierea formelor constructive și scrutarea detaliilor, vom reveni — ca risca de a repeta unele lucrări — căutând a vedea până la ce punct sunt îndreptățite cele spuse la început și în ce măsură, trebuie să le întregim sau să le rectificăm.

Fig. 2. Sf. Nicolae din Dorohoi
Tabloul votiv

CERCETAREA INRĂURIRILOR

Pentru deplina înțelegere a înrăurilor, e nevoie în primul rând să cercetăm arta constructivă a țărilor nu numai vecine noastră dar

media mai omogen și în relație cu regiuni de tendințe și principii apropiate de ale lor, țările noastre se găseau la confluență, la

Fig. 3. Sf. Ilie

și a unora câte odată foarte depărtate. Într'adevăr, țările noastre, spre deosebire de cele apusene unde artele au evoluat într'un

punctul de ciocnire al unor civilizații foarte diferite. Au primit, din această pricină, pe cetea unor regiuni îndepărtate și au contopit

în construcțiile ce au înflorit pe acest pământ, elemente foarte diferite, disparate chiar la prima vedere, dar care au ajuns însă, prin banal simț și gustul constructorilor, să alcătuiască un tot armonios și bine legat constituind un stil deosebit, stilul nostru moldovenesc.

O altă țară care s'a găsit în condițiuni asemănătoare cu a noastră din acest punct de vedere este Sicilia, unde conlucrarea artelor bizantine, arabe și gotice a produs minunele ce le știm.

Ca cât mai interesante sunt aceste regiuni unde s'au lovit aceste valuri diverse? Ca cât e mai pasionant studial artei lor, cercetând care din aceste două carente s'au potrivit mai bine firei și spiritului poporului; ne desvălește tainele sufletului său și gândirea sa adâncă mult mai bine ca în acele țări care au primit în mod pasiv arta altor popoare fără a-i amesteca nimic din ale lor.

Inrâuririle streine de care poate fi vorba în cazul ce ne ocupă sunt în primul rând cele bizantine și cele gotice. Influența bizantină, adasă prin diferite căi, se simte hotărât în planul bisericii, așa cum era firește să fie, cererile cultului fiind aici predominante. Ele sunt cele ce dau — cum s'ar zice — programul construcției, la care trebuie să se potrivească posibilitățile constructive și tendințele ornamentale.

Separățiunile clasice în altar (ca anexele sale proscomidia și diaconical), naos și pronaos se regăsesc la noi ca în tot domeniul arhitecturii bizantine.

De asemenea boltirile decurg din arta constructivă bizantină. Arcurile sunt în plin cintra, nu găsim arcurile frânte — zise ogivale — de cât în detaliile de ornamentație; boltile sunt în calote și nu — afară de foarte rare excepții — construite pe nervare după metoda gotică. Și caracteristica boltirei moldovenești, cu arcări piezișe suprapuse celor patru arcări ale naosului — nu are de asemenea nici o relație cu arta gotică.

Influența bizantină se mai vedește prin absidele laterale ale naosului, care împreună cu absida altarului, alcătuiesc așa zisul planul trilobat sau triconch. Această formă, care există mai în tot răsăritul creștinesc, nu se găsește însă ca regulă normală, în afară de țara românească, de cât în trei regiuni din domeniul bizantin: la Muntele Atos, la Meteori și în Serbia. Fiind date relațiile țarilor

noastre cu Sf. Munte dintr'o parte, iar dintr'alta cu Serbia, vom putea conchide ca dintr'una din aceste două regiuni ne-a venit acest plan, care s'a generalizat la noi, atât în Moldova cât și în Țara Românească.

Dar de la care din aceste două provincii arhitectonice, Atosul sau Serbia, ne-a venit oare această dispoziție? Este de observat, însă, că planul triconch se găsește la Sf. Munte mai totdeauna combinat cu tipul bisericii bizantine cu patru coloane, sau stâlpi, pe care se reazămă cupola centrală și foarte rar cu planul în care cupola se sprijină deadreptul pe zidurile exterioare așa cum e la noi în România aproape totdeauna, în Moldova chiar fără excepție. În Serbia din potrivă, există cele două tipuri cam egal reprezentate, cele fără coloane fiind de regulă în bisericile mai mici. Aceasta este un argument pentru venirea prin Serbia a acestei dispozițiuni atonice. Nu e locul aici să cercetăm care e originea ei mai îndepărtată. Chestiunea a dat loc la numeroase studii și îndelungate discuțiuni, care nu sunt încă închise.

Nu avem de altmintrelea nici o probă ca meșteri atonici să fi venit vre-o dată să lucreze la noi. Din contră știm că călugării sârbi au adas în Moldova cultura lor bisericască, a cărei arta de clădit era o ramură firească. Și astfel, pe lângă înrâuririle gotice despre care vom vorbi mai departe, s'ar putea explica în parte și tendința spre o mai mare înălțime a bisericilor moldovene, predominanța verticalei, care este în Serbia chiar o deosebire față de arta bizantină mai meridională și de cea atonică în particular.

Serbia dealmintrelea, până în acest moment, trecuse printr'o înfloritoare perioadă de zidire și arta ei, gonită din sudul Savei mai trăia în nordul râului, în Frascagora.

Călugării, deci, care au venit în Moldova în vremea lui Petre Mușat, puteau foarte bine aduce principii destul de vivace pentru a se impune construcțiilor țării în care veneau.

Din Bulgaria, din potrivă, n'am putut afla vre-o influență asupra artei noastre moldovenești. Nici nu e de mirat, căci atuncia când a început Ștefan cel Mare a zidi, de aproape un veac nu mai era un stat bulgar, ci se făcuse raia tarcească fără viață artistică — cel puțin în această privință.

În unele regiuni din țările balcanice, — și în Bulgaria, — a existat în veacurile al XIV-lea și al XV-lea o ornamentație a pereților

exteriori, cu arcade oarbe și alte împodobiri, care, fără a semăna cu fațadele lui Ștefan cel Mare, porcede din aceleași principii — (Messembria, Târnovo și alte). Aceste principii sunt însă mult mai generale — ma-

După arta bizantină, aceea care și a întipărit mai mult caracterul asupra arhitecturii noastre moldovenești este cea gotică. Relațiile noastre continue cu Polonia și cu Transilvania o explică îndestul. Înlesnirea cu care

Fig. 4. Sf. Gheorghe — Hârlița

teriale mărunte, material aparent, arcade oarbe, ocnite, și nu implică nici o idee de filiațiane. Cred, deci, că nu există o înrâurire a artei constructive bulgare asupra artei noastre moldovenești.

* * *

se putea avea meșteri iscusiți din aceste țări vecine deslașese de ce veneau ei de acolo mai curând de cât din Balcanul acuma supas Tarcilor.

Care sunt aceste caractere noi?

În unire cu gândul sârbesc, este mai marea

înălțare a clădirii, această simbolică elansare a bisericilor gotice, în opoziție cu concentrarea în sine — orientală — a proporțiilor bizantine; este apariția contraforturilor exteriori, principia apusean, romanic și gotic, contrar spiritualui bizantin care închide în interiorul zidurilor bisericii, toate părțile constructive menite să anuleze împingerea bolților, modal în fine, cum e tratat tot ce e piatră cioplită, profilele soclurilor, tabletele contraforturilor, dar mai cu seamă chenarele ușilor și ale ferestrelor.

Așa încât s'a putut caracteriza biserica moldovenească ca fiind un plan bizantin executat de mâini gotice și după principii în parte gotice.

Care din aceste două țări, Polonia sau Transilvania, ne-a transmis această înrâurire. Documente precize, dacă nu lipsese cu desăvârșire, sunt însă foarte rare și pentru a ne face o idee mai clară asupra acestui punct va fi nevoie de studii de amănunte ce-l vom face mai departe, sprijinit pe cercetarea profilelor, chenarelor și semnelor lapidare din aceste țări.

* * *

S'a constatat o influență însemnată a Armeniei până la Rin, unde a fost semnalată în catedralele romanice din această regiune ¹⁾. Acest neam de arhitecți, de constructori meșteri în artele pietrei, a emigrat în mai multe rânduri în urma pustiirilor țării lor. Se știe cum s'au stabilit în mare număr în Galiția și în Moldova și în alte regiuni vecine, încă din zorile istoriei noastre naționale. O înrâurire a lor asupra artei noastre constructive ar fi deci foarte firească. Din nefericire, cunoaștem încă prea imperfect această artă a lor pentru a putea trage concluzii sigure.

Vom arăta mai departe, când vom vorbi de diferitele particularități constructive, de partea ce ar putea să le revie. Și aici credem în primul rând că lor trebuie să li se atribuie introducerea acestor arcuri piezișe ale capolei naosului care au devenit o caracteristică a stilului moldovenesc.

* * *

Influențe rusești, în această epocă nu se vădesc; numai mai târziu se vor ivi, mai cu

seamă în amănuntele decorative, în pictură și în învelitorile acoperișului.

Unele documente, ce le cunoaștem, ne arată cum unii meșteri italieni, în trecere pe la noi în drum spre Rusia, au fost opriți de Ștefan cel Mare. Altă dată îl vedem pe Ștefan cerând meșteri și zugrăvi de la Veneția. Nicăieri nu putem vedea în clădirile ce ne-au rămas mâna acestor meșteri apuseni.

Nu vedem ca arta orientală — otomană, persană sau arabă — să se arate în monumentele din Moldova în vremea lui Ștefan, în mod direct. Dar unele motive de origină răsăriteană ne-au revenit prin intermediarul occidentalui, precum vom vedea mai departe.

* * *

Am vorbit până acuma de diversele influențe care au înrâurit sau modificat baza bizantină în cea ce privește construcția și împodobirile de piatră; zugrăvelele însă sunt bizantine. În studii încă în apăsare al studiilor asupra picturii bizantine nu putem încă să ne pronunțăm cu hotărâre asupra școlii regionale la care aparțin, nici nu avem o siguranță deplină dacă toate zugrăvelile din bisericile lui Ștefan cel Mare sunt din vremea lui. Pentru unele faptul e cert, pentru altele foarte probabil. — Ca tot caracterul așa de pronunțat bizantin al acestor frescuri atât prin factura cât și prin iconografia lor, se zărește totuși oare care elemente străine.

Așa la Bălinești unde se găsește zugrăveli care sunt din cele mai de seamă ce le avem în țară și care prin frumusețea figurilor și eleganța execuției se pot clasa prin cele mai frumoase din răsăritul Europei, se vede în chipul ctitorului, logofătul Tăutu, o evidentă influență apuseană.

* * *

Dar înrâurirea artelor vecine nu este singura care trebuia ținută în seamă în studii formării formelor arhitectonice.

Cel puțin în regiunile unde meșteșugul de zidit se dezvoltă cu rațiune și nu numai după imitația oarbă sau fantezia meșterilor sau a domnitorului, intervin alți factori cari pot ajunge să fie preponderenți. E vorba de clima și materialele de construcție aflătoare. Cea d'întâi condiționează în primul rând acoper-

¹⁾ Strykowski—Choisy—F. Benoit.

rișurile prin necesitatea de a îndepărta sigar și iate zăpada și apele în regiunile ploioase cum sunt acele de sub munți unde a înflorit, mai cu seamă, stilul ce ne ocupă.

Vom vedea cum, la noi, soluția acestei probleme pare a fi obiectul unor încercări speciale din partea meșterilor noștri cari au căutat să găsească învelitori în raport cu materialele care le aveau la îndemână respectând tot odată forme consacrate din alte pricini.

Aceste considerațiuni au impus în mod firesc pante mari și strașini proeminente menite

găduca ridicarea unor clădiri mărețe cum se văd prin alte țări mai fericite.

Bisericile se zideau repede, într'o clipă mai liniștită și, firește, ele erau mici, modeste și ca dimensiuni și ca împodobire, dar totuși armonioase de formă, bine echilibrate și foarte potrivite trebuințelor de atunci.

* * *

Când considerăm într'o epocă anumită ori ce artă constructivă din orice țară, primul element de care ne slăjim pentru studierea

Fig. 5. Bălinești
Tabloul votiv (după Bul. Com. Mon. Ist.)

să arunce apele departe de ziduri, adică acoperișuri înalte și de o masă importantă în raport cu aceea a clădirii.

Clima schimbăcioasă, extremă, din țara noastră, cu geruri intense iarna și călduri excesive vara, a dus dela început să se caute a lăsa la o parte tencuielile, cel puțin în părțile mai expuse și a construi cu materiale aparente, materiale de obicei de dimensiuni mici, din cauza dificultății de a-și procura alte, cărăturile fiind grele și mijloacele reduse.

Dintr'allă parte, nesiguranța vremurilor, războaiele continue, sărăcia vistieriei nu în-

și judecarea lui este arta timpurilor imediat precedente, care mai mult de cât orice altă influență trebuie să ne dea cheia problemelor de deslegat. Am văzut dela început că, printr'un fenomen curios, în cazul nostru, acest element de căpetenie ne lipsește aproape cu totul și ne găsim în Moldova la începutul epocii ce ne interesează în fața unor monumente, unde apar, gata încheiate, mai toate elementele ale stilului nostru fără ca să putem vedea deslușit, în cele câte-va construcții din vremea imediat precedentă, firul conductor al evoluției din care a eșit.

Zidurile ce au fost și au pierit ne-ar fi arătat oare această evoluție? Aici suntem re-
duși la simple ipoteze.

Cunoaștem numai biserica din Rădăuți ridicată, se zice, de Bogdan descălicătorul, sau poate numai de Alexandra cel Bun, și mărită și înfrumusețată mult mai târziu de către Lăpașneana. Această clădire însă e făcută după principii cu totul alte; este o biserică romanică, de o arhitectură foarte modestă, cu o navă principală și două colaterale (bas côtés). Are însă separațiunea în naos și pronaos după datina răsăriteană.

Fig. 6. Sf. Ioan -- Siret

Cât de interesantă să fie și de venerabilă, este în afară de direcția arhitectonică ce vroim s'o studiam aici.

Altă biserică ce se zice veche din 'naintea lui Ștefan este Sf. Treime din Siret.

Această clădire, de forme simple, de construcție bizantină, cu oare care caractere de plan sârbești și cu oare care înrăurire apăsătoare, ar putea să fie din epoca arătată; analiza clădirii pare a confirma ce spune tradiția.

Sf. Ioan, tot din Siret, ar fi fost zidită în vremea lui Petru Mușat. Dacă aceasta ar fi adevărat, sub forma în care o vedem azi, atunci intradevăr ar fi un jalon prețios, căci

întranește mai multe din elementele ce le găsim în bisericile din timpul lui Ștefan.

Dar această clădire, ce o vedem azi nu e cea primitivă ci o construcție din veacul al XVII-lea. Nu odată, bazați numai pe documente sau pe tradiție putem crede o clădire mult mai veche de cât e în realitate. O reconstrucție totală poate să nu fi lăsat nici o urmă în documentele care ne au ajuns, sau pare a rezulta din ele numai o simplă reparație unde a fost o rezidire completă. În cazul ce ne ocupă, chiar dacă biserica nu a fost în întregime refăcută a suferit o transformare așa de desăvârșită în cât caracterul vechii s'a pierdut cu totul și alte, dintr'o vreme mai recentă, i-au luat locul,

Biserica Mirăuților din Suceava care pare a fi fost și ea zidită la început sub Petru Mușat, nu mai avea nimic din vechea ei înfățișare și era și ea o zidire din veacul al XVII-lea până acuma câțiva ani când a fost refăcută și cu desăvârșire transformată.

Alexandra cel Bun a zidit mănăstirea Bistrița pe al cărui loc se ridică azi biserica lui Lăpașneana, iar la Moldovița o altă mănăstire care s'a dărâmat astfel în cât azi numai câteva rămășițe de ziduri în ruine mai es din

pământ, prea nedeslușite ca să putem conchide ceva din examinarea lor.

De biserica catolică ce acelaș domnitor a ridicat-o în Baia pentru soția sa și ale cărei ruini se mai văd și azi, nu e local să se vorbească aici, fiind făcută după alte norme; este o construcție în întregime gotică care ese cu totul din șirul zidurilor ce le cercetăm

Acest fir conducător, ce este evoluția formelor din epoca precedentă ne lipsește deci aproape cu totul.

Este deci necesar studial formelor, care împreună cu puținele documente ce le avem ne va putea da deslușirile cerute.

DESCRIȚIA BISERICILOR

După scurta introducere ce a precedat este nevoie acuma de a înfățișa diferitele biserici din vremea lui Ștefan cel Mare, dând de fie care o scurtă descriere. Câte o monografie a lor ar da prea departe și nici nu e necesară pentru scopul ce-l urmărim. Planurile și reproducerea ce le dăm, completate prin comentarea lor, vor fi de ajuns pentru a ne permite, la sfârșit, să punem în evidență trăsăturile caracteristice ale acestor monumente, pentru a le putea grupa și arăta evoluția lor. Iar dintr'altă parte vor fi și elemente suficiente pentru a putea analiza detaliile și a judeca originea lor și înrâuririle ce le denotă.

Pentru ca aceste monumente să fie bine plasate în lamina lor adevărată, și de oarece am fost — în mod firesc — adus să vorbesc de cele câte-va biserici mai vechi de cât cele din vremea lui Ștefan cel Mare, este util să se adauge pe scurt descrierea lor, și anume a Rădăuților, a Sf-tei Treime din Siret, cele două singure monumente ce ne-au rămas din acest timp. Nu vorbesc de biserica catolică din Baia, căci ese din șirul bisericilor noastre ce le studiam. A fost de altmintearea descrisă în *Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice* din 1909.

Tot în scop de a face mai completă ochirea asupra monumentelor lui Ștefan voi spune câte-va vorbe și despre acele din timpul lui Bogdan cel orb și al lui Ștefăniță. Se leagă într'adevăr mult mai bine — precum vom

vedea — cu cele ce le preced, de cât cu acele lui Rareș.

În acest fel acest studiu va cuprinde toate bisericile dela începutul arhitecturii noastre până la Rareș, înfățișând într'o măsură oare care inventarul bisericilor moldovenești dela început și până pe la 1527.

Fig. 7. Biserica Albă — Baia
(după *Bul. Com. Mon. Ist.*)

B A I A

Biserica albă din Baia cu hramul Sf-tului mare mucenic Gheorghe se presupune a fi fost clădită puțin după 1467¹⁾.

Nici o pisanie, nici un document nu ne-au

¹⁾ Lăpedata, *Bul. com. Mon. Istorice* 1909.

rămas în această privință, numai tradiția și ceea ce spune construcția însăși.

Iată cum o descrie autorul restaurării de acum câțiva ani:¹⁾

«Pereții bisericii sunt în întregime de piatră neregulată, având grosimea de 1.80 până la 2 m. Ușile, atât cea de la intrare, cât și cea interioară, care desparte naosul de pronaos, precum și ferestrele și brâul de la soclu sunt de piatră cioplită.

Forma bisericii e caracteristică; ea e compusă din un pronaos dreptunghiular, acoperit cu două bolți sferice, separate printr'un arc

ele prin liniamente drepte. Ușa de intrare e în axa bisericii....

Turla e în întregime executată în cărămidă ca și bolțile. Ea este concepută după tipul moldovenesc, adică așezată pe cele patru arcuri principale, cari formează central naosul, prin intermediul altor patru arcuri diagonale, rezemate pe cheile celor d'întâi.

În afară, turla octogonală e așezată pe două baze; prima stelată, cu douăsprezece colțuri, dintre care cele din axa bisericii sunt rotunjite, a doua patrată. Ambele baze sunt decorate prin firide în semi-cerc. Partea inferioară a turlei este întărită cu patru mici contraforți, așezați pe diagonale. Ea este străpunsă de patru ferestre mici dreptunghiulare în piatră.

Decorația e cea obișnuită: prin mai multe rânduri de firide așezate după modul comun la bisericile din timpul lui Petru Rareș.

După forma și caracteristicile turlei, biserica ar fi din timpul domniei acestui Voevod. Însă după forma dreptunghiulară a așei și decorația ei rudimentară, unică la bisericile din Moldova din secolul XV și XVI cari sunt toate terminate la partea superioară cu un arc ogival. . . . biserica ar fi anterioară lui Ștefan.

Dacă se consideră, pe de altă parte, diferența între materialul din care e clădit corpul bisericii și turla, întâiul din piatră brută, a

doua numai din cărămidă, se conchide că turla actuală e clădită sau reclădită în urmă.

Date precise asupra originii bisericii nu sunt; nici o inscripție, nici un indicium nu ne-a fost dat să descoperim cu ocazia lucrărilor de restaurare, cu toate că s'a săpat la altar și sub fereastra altarului în speranța de a se găsi ceva. Pe coronamentul așei de la intrare se află sculptată, în mod puțin dibacia, o mică stemă a Moldovei, cu capul de bour, soarele și luna, total cam șters de vremuri. Stadiul acestei steme ar putea să servească persoanelor competente pentru a

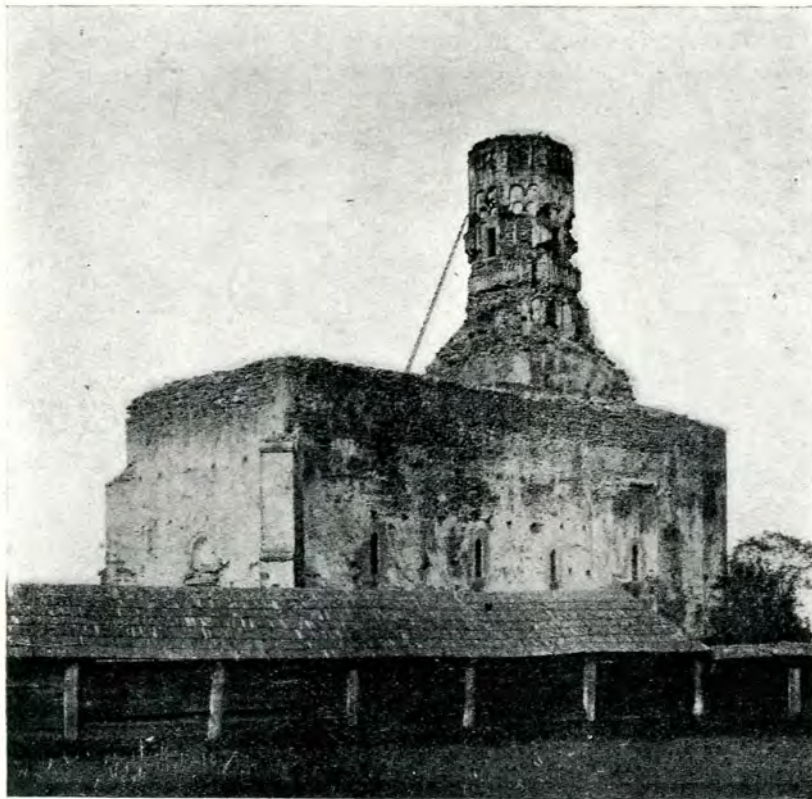

Fig. 8. Baia

Biserica Albă înainte de restaurare (după Bal. Com. Mon. Ist.)

transversal, și din un naos de aceeași formă, acoperit cu sistemul de bolți obișnuit în Moldova. Naosul are două sânnari mici și e terminat prin altarul semicircular.

Sânnarile sunt luate în grosimea zidului și acuzate în afară prin un contrafort cu două picioare de sprijin, între cari e așezată fereastra. Ferestrele sunt mici și ogivale. Ușile sunt dreptunghiulare și cu chenare decorate cu un motiv compus din cercuri legate între

¹⁾ N. Ghika-Budești, idem.

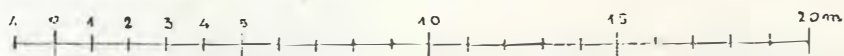
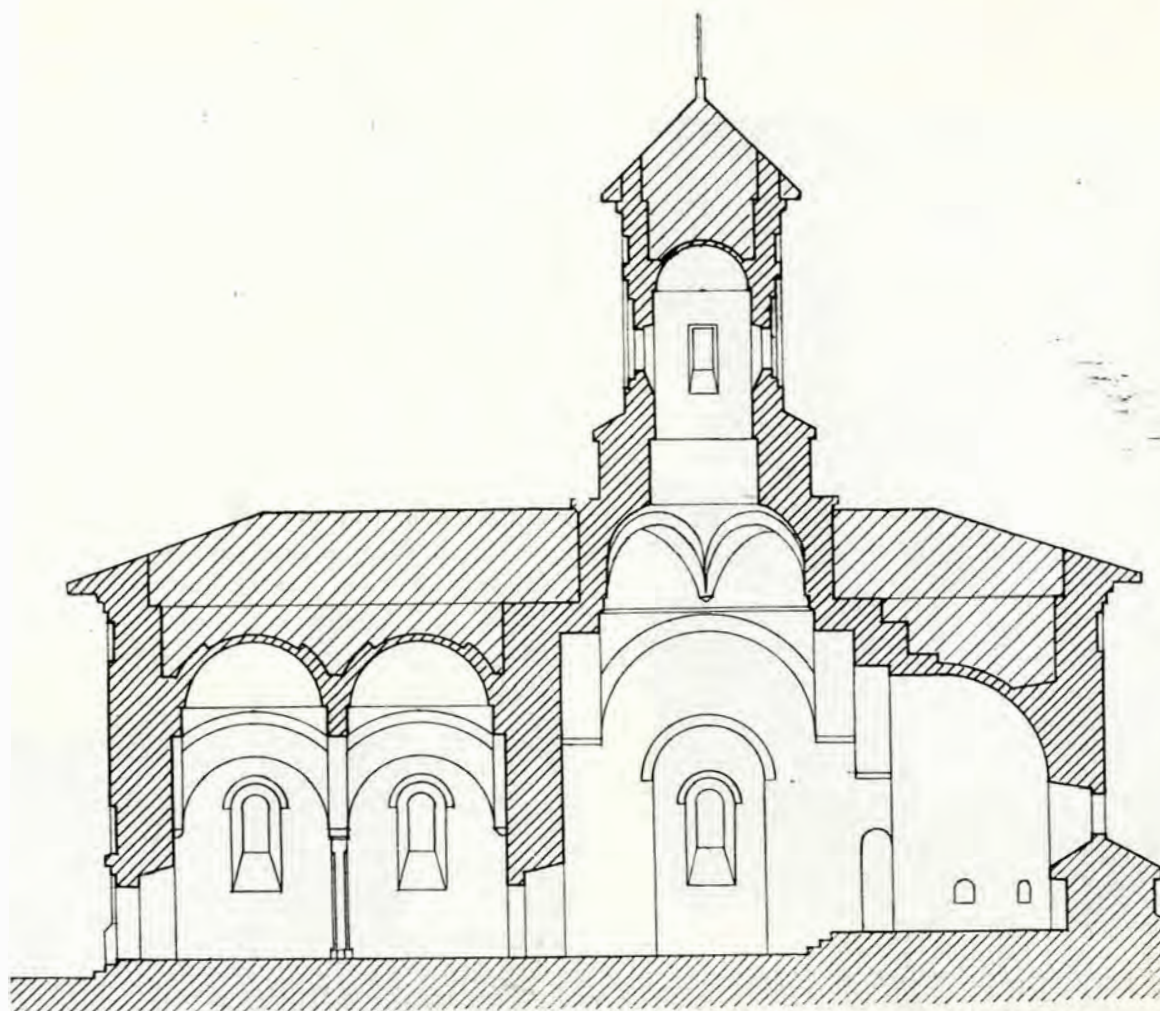

Fig. 9. Baia — Biserica Albă
Secțiune longitudinală (după Bul. Com. Mon. Ist.)

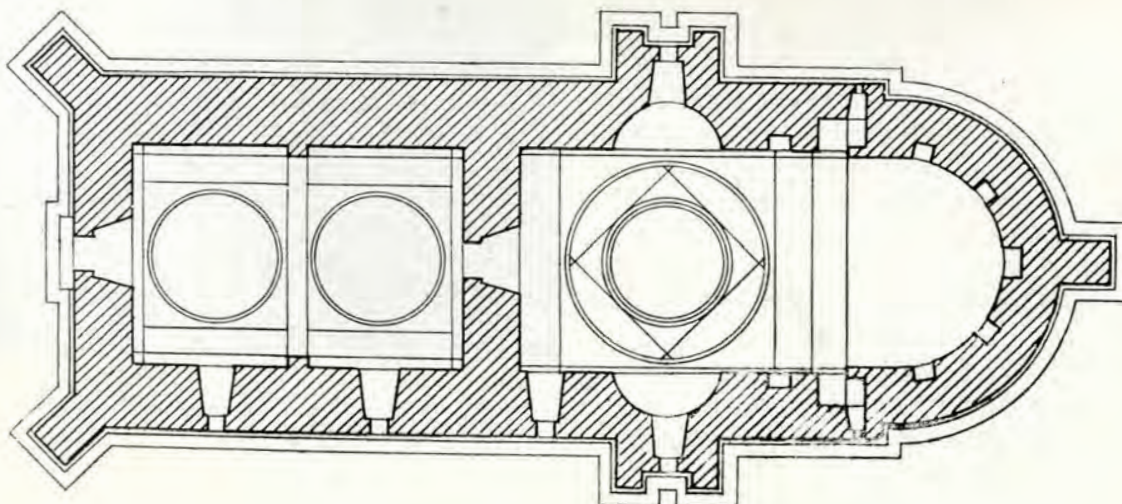

Fig. 10. Baia — Biserica Albă
Plan (după Bul. Com. Mon. Ist.)

lămări întru câțva epoca de clădire a monumentalăi noastre».

Ne găsim deci în fața unei probleme na

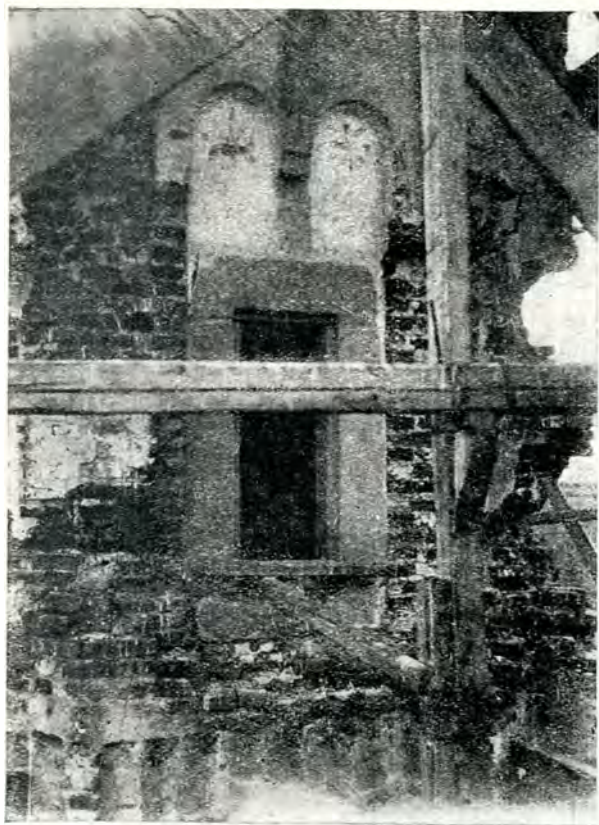

Fig. 11. Baia — Biserica Albă
Detalii la turlă (după Bul. Com. Mon. Ist.)

tocmai ușor de deslegat. Exteriorul clădirii și ferestrele înguste și fără nici o ornamentație, altarul fără arcade oarbe, arată sau o epocă mai îndepărtată înainte de încheierea stilului bisericilor lui Ștefan cel Mare, sau o construcție rudimentară.

Cele două ași ne arată și ele un tip foarte îndepărtat de cele cunoscute în timpul și după Ștefan cel Mare. Aceste chenare dreptunghiulare cu o ornamentație primitivă, care ar putea fi socotită ca bizantină, ne aduc la o epocă mai veche.

Dintr'altă parte, pronaosul împărțit în două printr'un arc transversal pare a fi de un tip mai evoluat, decât aceluși ce îl găsim mai obișnuit, ca o singură calotă și care a precedat în evoluția acestor biserici pronaosul mai complicat cu două bolti.

Mai trebuie notată particularitatea că pronaosul nu are ferestre spre nord și că există una, în naos, tot spre sud, la un loc absolut

neobișnuit adică în dreptul arcului transversal din spre pronaos.

Turla asemenea e de un tip mai înaintat de cât chiar cele mai împodobite din vremea lui Ștefan. Aceste două rânduri de arcatari dable cu piciorul median oprit la nivelul centralului pe o mică consolă și încoronate cu un alt rând de ocnice sunt elemente ce nu le regăsim de cât sub Rareș, sub Lăpașneanu și mai târziu (cf. Sucevița, Hlineca, Sf. Ioan Botezătorul Suceava.)

Pentru o epocă mai târzie vorbește și friza de cărămizi în dinți care o găsim și la Hlineca pe baza turlei și la Secu, precum și așezarea arcurilor de pe baze în retragere în raport cu planul zidului. Și alte elemente în fine, par a aparține tot unei epoci de refacere mai nouă cum e nișa d'asupra așei de intrare, ca arcul ceva reintrat din suprafața zidului, caracter bizantin ce apare mai târziu în Moldova.

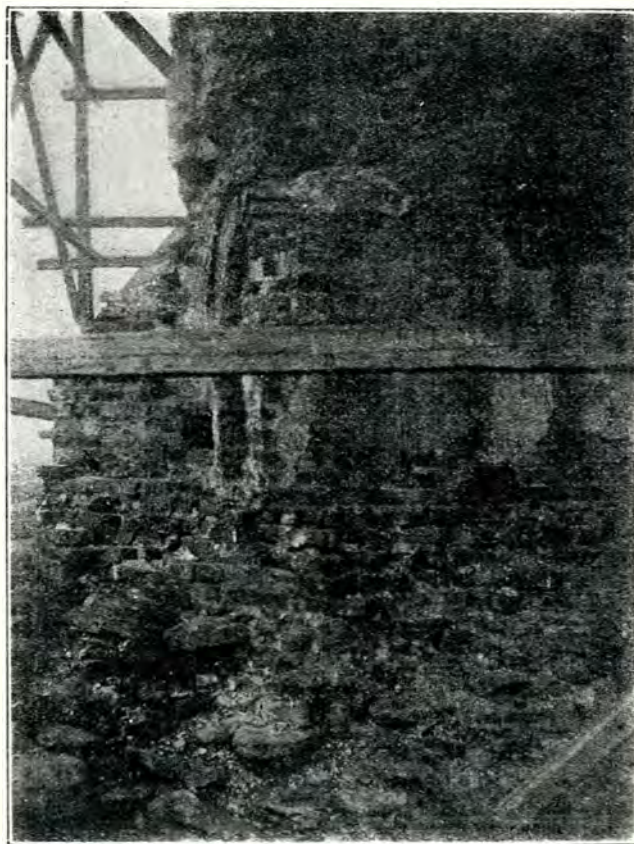

Fig. 12. Baia — Biserica Albă
Detalii la turlă (după Bul. Com. Mon. Ist.)

La ce soluție trebuie să ne oprim? E greu de crezut ca Ștefan cel Mare, după 1467, să fi construit o biserică care să fi

avut chenare de ași și ferestre așa de primitive.

Rândul de ocnite de sub strașină așezate la restaurare în locul unei zidării ce părea refăcută a existat oare în vechime?

Am putea deci risca ipoteza unei biserici mai veche, refăcută de Ștefan care i-a lungit poate pronaosul, reîntrebuințând spre sud în partea lungită fereastra din miazănoapte. Iar turla ar fi fost adăogată mult mai târziu.

Pentru o adăogire târzie a turlei mai vorbește și lipsa contraforturilor care de obicei se găsesc la toate bisericile lui Ștefan care au turlă. Eșitara din dreptul sînarilor naosului este prea îngustă pentru a rezista împingerilor arcarilor transversale și nu poate avea alt rol de cât de a compensa scobitura interioară a acestor sînari.

PĂTRĂUȚI

Biserica din *Pătrăuți*, cu hramul Sfintei Cruci și zidită la 1487, are asemănare mare cu cea din Sf. Ilie ca plan și elevație. Ii lipsește contraforturile ca toate că are o turlă

Fig. 13 — Baia, Biserica Albă
Detalii la turlă (după Bul. Com. Mon. Ist.)

și acest detaliu face din această biserică o excepție în grupul la care o leagă celelalte caractere ale ei. Pătrăuți se prezintă așa ca

tipul cel mai simplu dintre bisericile cu turlă și cu sînari. Este și cea mai mică din toate cele zidite sub domnia lui Ștefan.

Fig. 14. Baia. — Biserica Albă
Ușa exterioară înainte de restaurare
(după Bul. Com. Mon. Ist.)

Naosul are boltirile obișnuite; nișele altarului care servesc de proscomidie și diaconica sunt fără ferăstraici.

Pronaosul e boltit în calota sferică așezată pe patru arcări de o lărgime egală care cad pe patru console la fel cu cele dela Sf. Ilie. Toate ferestrele sunt mici și dreptunghiulare. Ușa naosului e dreptunghiulară după tipul curent și simplă, iar așa dela intrare — și ea în axa bisericii — are un chenar format de malare care se termină în arc frânt. Deasupra ei e o pisanie, lungă de 1,44 m. și înaltă de 0,21; e compusă numai din două rânduri:

«Io Ștefan Voevod, Gospodar al Țării moldovenești, fial lui Bogdan Vodă, a început să clădească acest hram, în numele Sfintei Cruci, în anul 6995 luna Ianie 13¹)» (1487)

Actualmente biserica e în întregime ten-

) Kozak. Inscripțien aus der Bukovina.

uită pe dinafară: numai sînarile și tarla au în bandou de plăci pătrate de pământ smălțat verde fără nici un desen, afară de una care are o figură geometrică simplă gravată sub smalt.

Absidele și tarla apar circulare, probabil din cauza tencălelor care rotunjesc colțurile. Absida mare are șapte latari iar cele laterale câte cinci. Tarla are douăsprezece ferestre ca la Voroneț și un rând de ocnite.

epoca executării pictarei în a doua jumătate a veacului al XVII-lea. Cel mai vechiu grafit ce l'am găsit e din 1691, din cele așa de dese sgârșiri de nume ale soldaților lui Sobieski. — Totuși Prof. Podlacha spune că pictarile amintesc cele de la Voroneț.¹⁾

Panoal cu tabloul votiv e pe un al doilea strat de pictari, pe când în restul bisericii nu se vede de cât un singur strat. Ștefan prezintă biserica lui Christos fiind însoțit de

Fig. 15. Pătrăuți

Patru ferestre cu chenar dreptunghiular, mai lungi de cât cele ale bisericii propriu zisă, sunt așezate în axele tarlei. Un acoperiș de șindrilă, lat și ascuțit ascunde în parte tarla care nu are decât o singură bază patrată ce nu iese de cât parțial din masa învelitorii. Și soțul tencuit nu lasă să se vadă vechiul profil; e de altminteru puțin pronunțat.

Biserica înăuntru e zugrăvită. Inscricțiunile sfinților sunt pe grecește, cea ce ar putea așeza

un sfânt încoronat (Sf. Constantin?). Domnitorul e înfățișat cu părul blond în plețe, și o fină mustață roșcovană. Fața lui e extrem de rotundă, — pare amflată — precum și fețele celor două femei care stau lângă dânsul. Se află oare sub acest tablou un alt mai vechiu?

Se poate presupune.

Biserica ce o ține Ștefan în mâini arată

¹⁾ V. Podlacha. Malowidla Scienne w cerkwiach Bukowiny.

forma caracteristică a acoperișului ce lasă turla degajată. Turla are două baze. Pe când sînurile și turla arată firide și ocnitele ce se mai văd, pronaosul e înfățișat cu un parament de pietre regulate galbene, înconjurate de o bandă albă și separate prin linii roșii, adică un parament obișnuit în arhitectura bizantină, dar care nu se vede în Moldova în timpul lui Ștefan cel Mare, nici mai târziu. E probabil că zugravul grec a vrut numai să arate că zidăria acestei părți a bisericii era aparentă și în loc să copieze exact ce-a ce era, a înfățișat-o așa cum era obișnuit în țara lui.

Sub rîndurile sfinților, zidul e împodobit cu imitație de plăci de marmoră și de porfir în locul draperiilor obișnuite.

MILIȘĂUȚI

Biserica din Milișăuți (lângă Bădăuți), cu hramul Sf-tului Procopie, era una din cele mai pitorești biserici din vremea lui Ștefan cel Mare. A fost zidită la 1487, în același an cu Pătrăuți. În timpul marelui război a fost distrusă cu dinamită de către armata austriacă și acuma nu se mai vede de cât un morman de pietre și de moloz acoperit de bălării și arbuști. Din fericire,

frumoasa pisanie a scăpat aproape nevătămată și se păstrează în mica bisericuță de lemn care s'a ridicat în apropierea celei vechi.

Biserica cu turlă se compune dintr'un naos cu sînuri însemnate și în afară. Boltirile sunt

cele două sisteme de arcuiri canoscate.

Pronaosul, despărțit printr'un perete de naos, avea o boltă caracteristică și care cred că nu-și găsește alta la fel. Era alcătuită de un semicilindru (berceau) longitudinal întretăiat de două bolți cu penetrații care se reuneau în axa bisericii.

Ușa de intrare, cu malurele ogivale canoscate, pe latura de miază-zi, avea și un chenar dreptunghiular încadrând ogiva așa cum se vede și la Tazlău. Ușa interioară era cu chenar dreptunghiular. O fereastră ogivală în zidul de apus era zidită. Toate celelalte erau de tipul mic cu rama dreptunghiulară și cu baghete încrucișate.

Biserica, ten-cuită în afară și cu arme de pictari, a avut sub strașină și la turlă o decorație de plăci ornamentate cu rozete și nasturi smălțuite. Romstörfer spune¹⁾

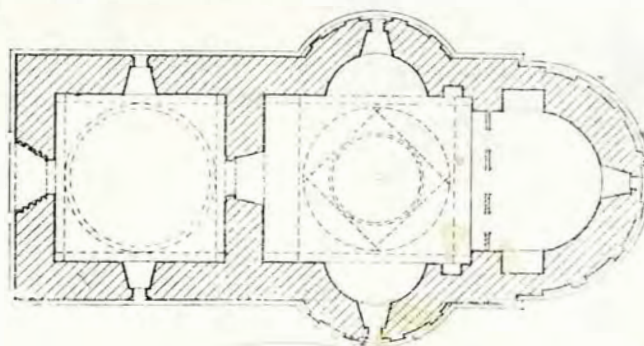
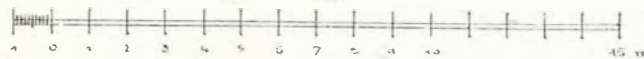
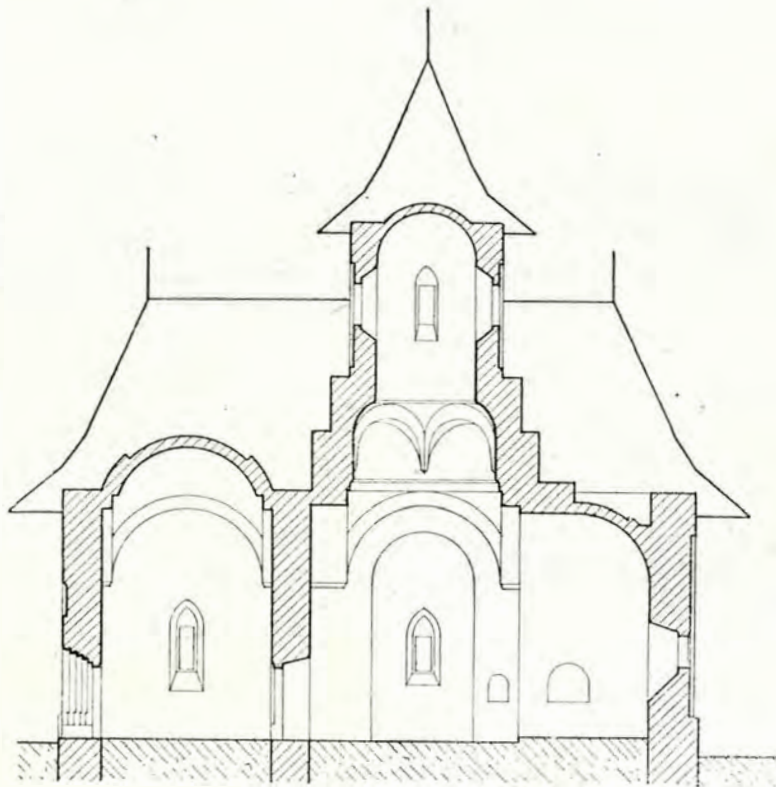

Fig. 16 - 17 Pătrăuți

Secțiune longitudinală. Planul bisericii (după Romstörfer)

¹⁾ Mittheilungen der K. K. Central Commission 1898, pag. 179.

că erau plăci de sobe. Sinarile poligonale mai aveau arcadele lor oarbe, șapte la altar și cinci la cele laterale. Deasupra lor se vedea

era fără contraforturi. Patru ferestre se vedeau în axele principale, dar forma lor primitivă se perduse. Contraforturile cele mari ale cor-

Fig. 18. Pătrăuți. Pisania

un rând de ocnite mici, câte două pentru o firidă, pe când la tarlă o singură ocnită corespundea unei firide.

Fig. 19. Pătrăuți, ușa interioară

Tarla era eșezată pe o bază patrată fără stea. Tamburul avea 16 fețe fiecare cu câte o firidă; deasupra lor venea un rând de ocnite și plăcile smălțuite deja pomenite. Tarla

palai bisericii precum și cel mic al altarului era de cărămidă, ceace este o particularitate lemă de a fi notată, căci este un exemplu unic, fiind toate celelalte canoscate de piatră. Dar este foarte probabil că erau refăcute, părând a nu se lipi bine cu corpul bisericii. De altminterlea nu mai aveau coronamentele lor profilele obișnuite.

Pisania era la dreapta așei de intrare; precum am arătat a scăpat de distragere. Ea sană astfel:

„In anul 6989 în luna Iulie 8, în ziua Sfântului mare mucenic Procopie, Io Ștefan Voevod prin mila lui Dumnezeu Gospodar al țării moldovenesti fiul lui Bogdan Voevod și ca prea iubitul său fiu Alexandra a dat lapță la Ribnic ca tânărul Basarab Voevod Domnul Țării Românești, numit Țapalaș și l'a ajutat pe Ștefan și a învins pe Basarab Voevod: și a fost aici un măcel foarte mare printre Basarabi. De aceea Ștefan Voevod a hotărât din buna sa voință și buna prevedere și a zidit acest hram în numele Sfântului mare mucenic Procopie, în anul 6995; și s'a început în luna Ianie 8 și săvârșit în acelaș an în luna Noembrie 13". (1487) ¹⁾

Pictura interioară era încă bine păstrată, ceva ștersă pe bolți în naos și numai pe pereți în pronaos. Tabloul votiv reprezintă pe Ștefan, însoțit de familia sa și asistat de Sf. Procopie, prezentând biserica lui Christos.

¹⁾ Kozak. Inschriften aus der Bukovina.

Biserica e arătată cu acoperișul țuguiat și învelind separat pronaosul, altarul, sinurile și lăsând tarla degajată. Așa s'a și refăcut de șindrila învelitoarea ca prilejul reparațiilor din 1890. Dăm aici în traducere un extras dintr'o notiță a lui Romstörfer. Biserica fiind acuma distrasă nu credem fără țințer de a reproduce aceste rândari :

...«Iconostasul atinge zidurile și în înălțime și în lărgime, între altar și naos. Biserica era, până la 1790, bogat zugrăvită atât pe dinăuntru cât și pe dinafară. Fiind atncea o reparație necesară, s'a spoit total. Biserica a avut patru tarle, s'au scos atncea trei, rămânând numai cea mare dar înecată într'o învelitoare foarte nepotrivită. Din nefericire clădirea a suferit mult în cursul anilor și prin nepriceperea oamenilor, dar este de nădăjdait ca printr'o restaurare pricepată, existența ei va fi asigurată și pentru viitor. In anul 1887, s'a început a se readuce încetal cu încetal frescurile acoperite la lamină. Frescurile altarului au

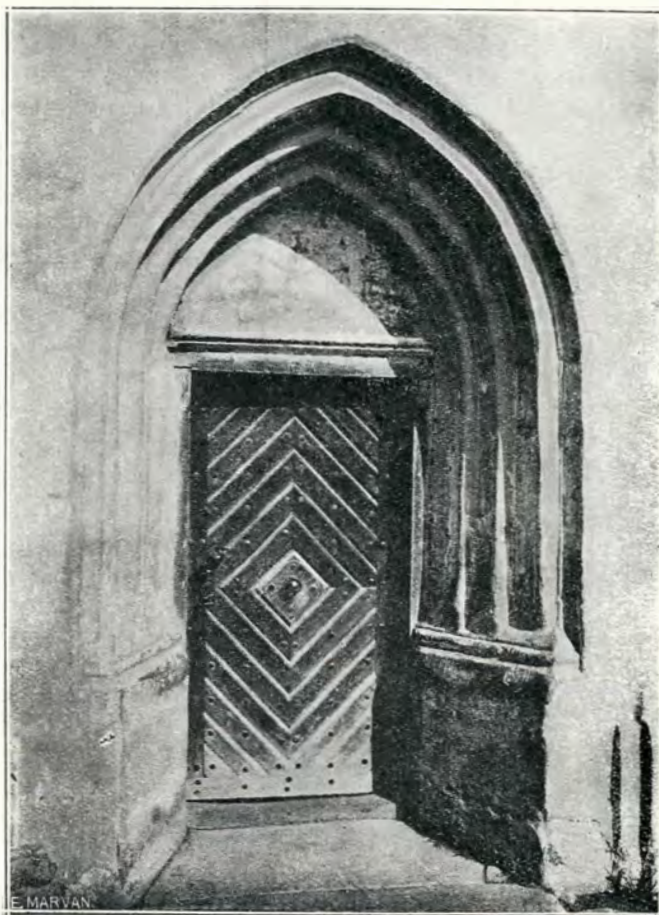

Fig. 20. Pătrăuți, ușa exterioră

) Mittheilungen K. K. Central Commission 1889, pag. 215.

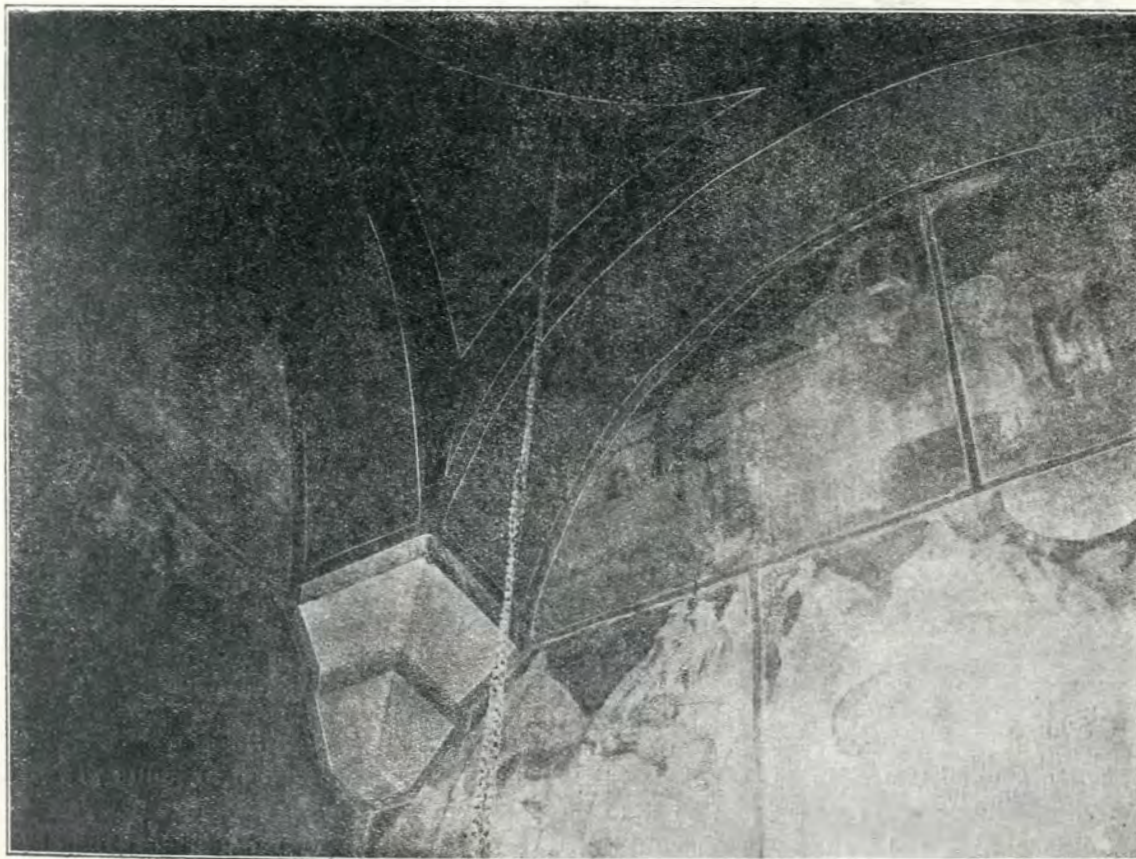

Fig. 21. Pătrăuți, Console în pronaos

rămas foarte clare, mai puțin în boltă. Icoanele se grupează în trei rânduri: între întâia și al doilea rând, un bandou ornamental. În rândul

În naos sunt de asemenea icoane încă bine păstrate. Vedem spre apus lângă intrare portretul ctitorului Ștefan cel Mare cu familia lui.

Fig. 22. Milișăești, secțiunea longitudinală

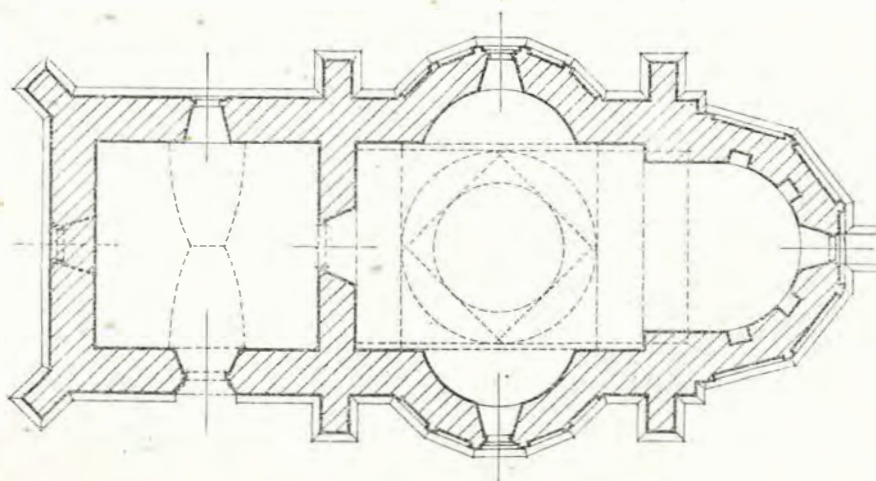

Fig. 23. Milișăești, Planul bisericii

de jos sunt opt figuri, reprezentând sfinții părinți, în rândul al doilea, cina cea de taină și spălarea picioarelor; în al treilea rând heruvimii.

Ține modelul bisericii în mână prezentându-l sântului Procopie, care arată spre Christos stând pe tron. Mai departe restignirea. Isus

în fața marelui preot, coborârea de pe cruce. În rândul de deasupra moartea Maicii Domnului, schimbarea la față; mai multe reprezentări nu se mai pot bine determina; spre sud icoanele sfinților martiri, Maica Domnului cu pruncul, ducerea și punerea în mormânt a lui Christos, prinderea lui și alte. În partea femeiască apar din nou zăgrăvelile deasemenea destul de bine păstrate. Și aici se găsește așezarea pe trei rânduri. Majoritatea scenelor se referă la Sf. Procopie. În afară, picturile sunt iremediabil distruse prin spoiala de var».

Prof. Podlacha a studiat de altminterlea aceste frescuri împreună cu cele l'alte ale Băcovinei ¹⁾.

S F. I L I E

Sf. Ilie (lângă Suceava) este clădită în anul 1488. Planul e aproape la fel cu al Voronețului și al Pătrăuților, abstracție făcând de contraforturi care diferă.

Naosul are boltirile moldovenești caracteristice. Pe cele patru arcuri mari, cele două longitudinale înguste și cele două transversale late se ridică prin mijlocirea pendentivelor primul tambur în care este așezat al doilea rând de arcuri piezișe ce cad pe cheile

Fig. 24. Milișăuți, Vederea unei abside laterale

¹⁾ V. Podlacha, ibid.

Fig. 25. Milișăuți. Pisania

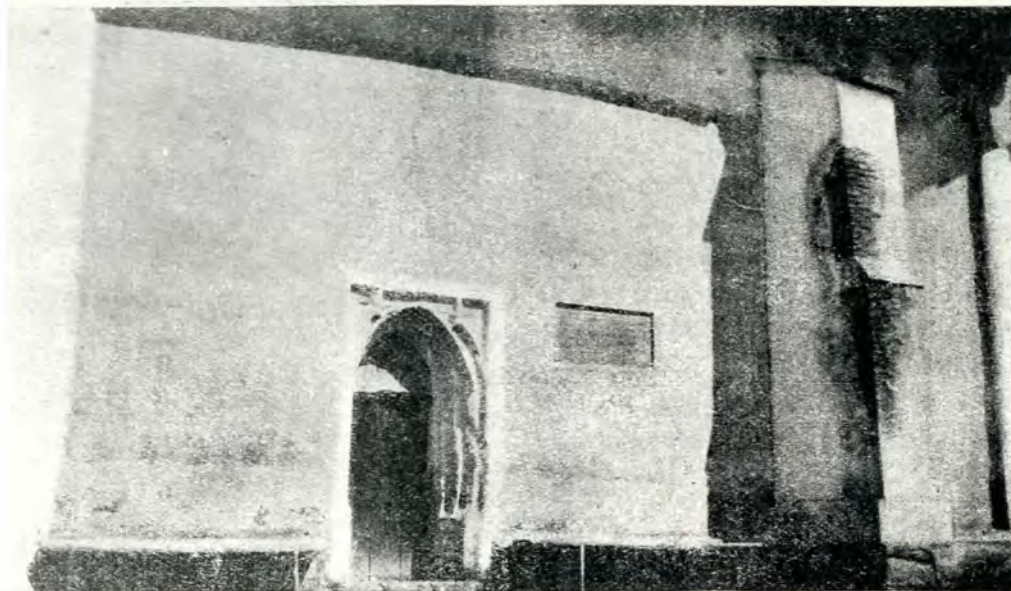

Fig. 26. Milișăuți. Intrarea bisericii

Cărămizile aparente smălțuite sunt verzi, galbene, brune și albastre. Dimensiunile sunt în general $28 \times 13 \times 5,5$ cm. și rosturile dintre ele cam de 2 cm.

Profilul soclului actual pare a fi fost schimbat precum și tabletele contraforturilor, care nu mai pre-

primelor arcari. Cu ajutorul altor patru pendentivi mai mici se încheie al doilea cerc pe care se înalță tamburul tarlei boltită în calotă semi-sferică.

Un alt arc spre răsărit face legătura cu altarul semi-circular. La miază zi și miază noapte sunt camerele — mai mult nișe — ale proscomidiei și diaconicalai.

Pronaosul e patrat. Arcurile egale ce încadrează baza capolei semi-sferice cad pe nișe console de piatră de o formă specială.

Ușile sunt după tipul obișnuit; cea dintre naos și pronaos cu chenarul dreptunghiular, iar cea de intrare, care e în axa bisericii, de formă ogivală. Ferestrele toate sunt mici cu chenarul dreptunghiular.

Exteriorul bisericii prezintă particularitatea că rândul de oenițe mari ce vin deasupra firidelor absidelor, în loc ca să fie, ca de obicei, în prelungirea lor, le încalcă, căzând picioarele lor pe vârful arcurilor firidelor. Tot așa și cu al doilea rând de oenițe.

Fig. 27. Sf. Ilie

zintă profilele obișnuite. Sunt două perechi de aceste contraforturi și unul mic la altar.

Pereții pronaosului, în afară, au fost tencuiți și mai sunt încă zugrăviți. Se vede acolo chipul «arhiepiscopului Varlaam, Mitropolit de Suceava» care a păstorit între 1632 — 1653. Acest lucru e interesant pentru că ne arată că și în această vreme se mai zugrăvea bisericile pe din afară.

În părțile superioare, se vede un rând de ocnite mici cu arcuiri de cărămizi smălțuite, care au fost amplate pentru a câștiga o singură suprafață de zugrăvit.

Turla e așezată pe trei baze, una patrată, de sigă pentru a fi mai așoară, una oblică — și de asupra o altă stelată — cu 8 vârfuri. Sf. Ilie fiind una din cele mai vechi biserici cu turlă ce ne au parvenit și cea mai veche cu baza stelată, este interesant de notat cum sunt construite aici aceste baze, căci ne deslușese asupra genezei acestor soclari în formă de stea. (Vezi fig. 285)

Fie-care latură a acestei steli are câte două ocnite mici. Actualmente, din nefericire, aceste baze sunt înecate în învelitoare

de unde nu este de cât parțial baza superioară.

Tamburul turlei are douăsprezece laturi însemnate fie care de o firidă lungă și câte două ocnite. D'asupra lor se vede un brâu format de plăci de pământ ars smălțuite în verde închis, așa cum e de altminteala și pardoseala altarului.

În interior, sub stratul actual de picturi se găsește în câte va părți o tencuială cu o zugrăveală imitând cărămizi aparente. Acelaș lucru se vede și în alte biserici, ca Băli-nești, Tâzlau, Humor, și pare a fi fost obișnuit când nu se putea zugrăvi imediat biserica.

Pictura votivă reprezintă pe Ștefan Vodă însoțit de Sf. Ilie, prezintă biserica Mântăitorului; pe lângă dînsul se văd alți doi voievozi, probabil doi din fiii lui, și Doamna. Capetele au fost însă scoase și refăcute ulterior.

Biserica reprezentată are acoperișul as-

cuțit tipic, cu fie-care parte a clădirii învelită deosebit.

Acoperișul altarului și al pronaosului, precum și al turlei e roșu, pe când acela al sinurilor laterale e cenușiu albastru; acela al bazei

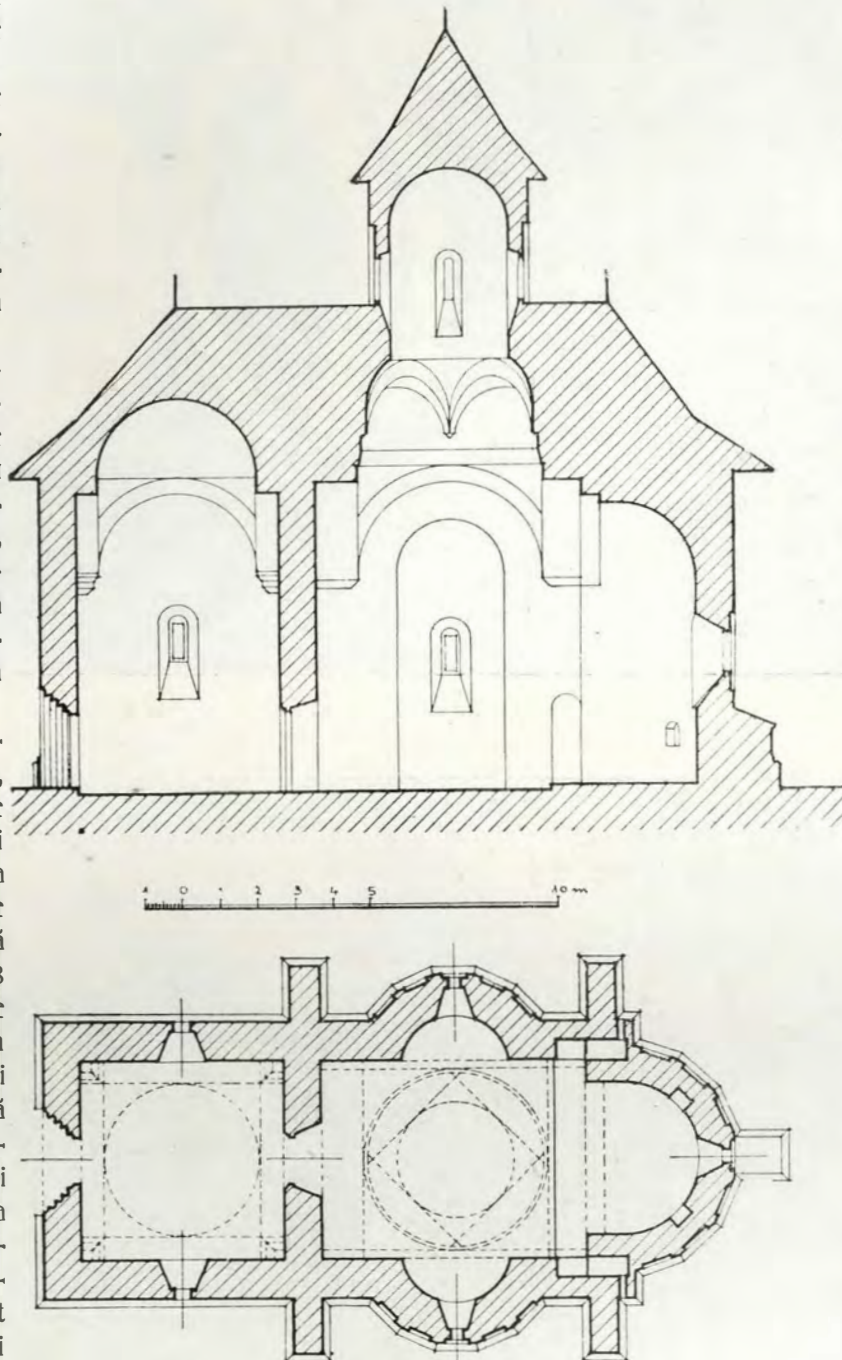

Fig. 28. Sf. Ilie, Secția longitudinală

Fig. 29. Sf. Ilie, Planul bisericii

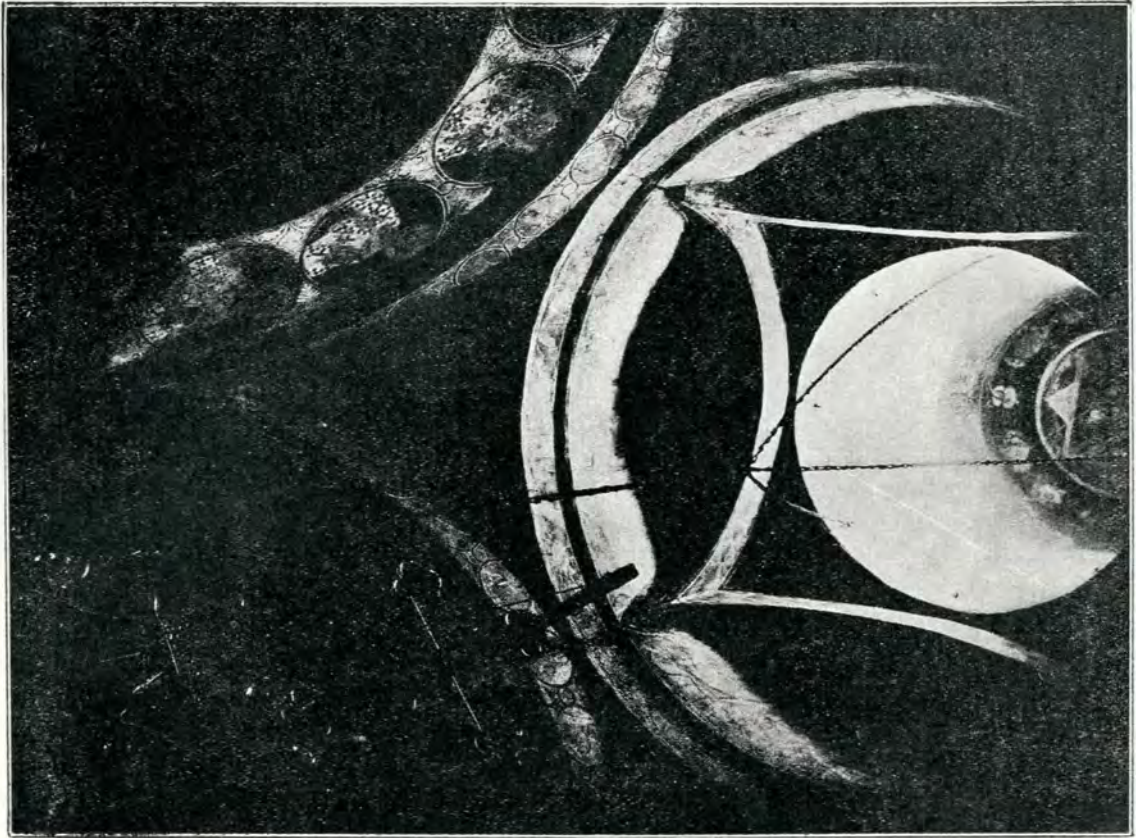

Fig. 30. Sf. Ilie. Bolțile naosului

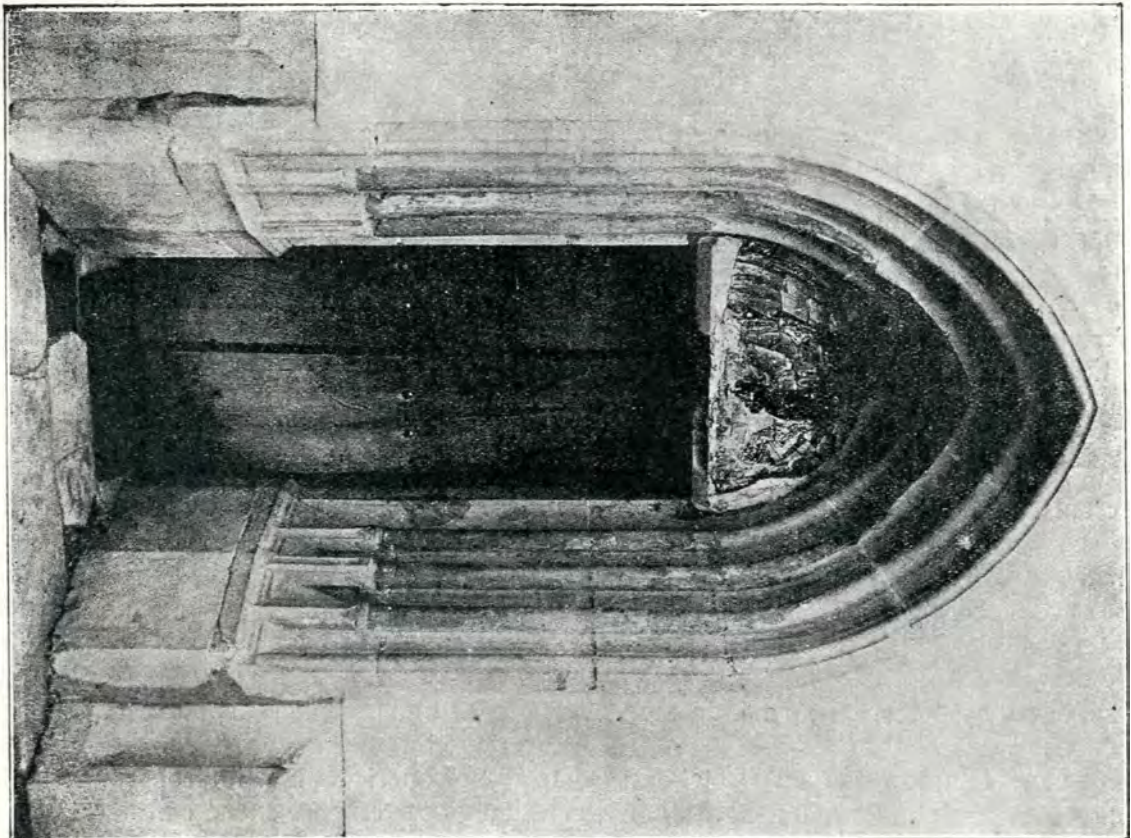

Fig. 31. Sf. Ilie. Ușa exterioră

superioare a tarlei e alb și al bazei inferioare galben. Culoarea deci nu ne dă nici o indicație asupra materialului întrebuintat.

Printre frescurile exterioare este de însemnat o scenă pe care se vede reprezentată o biserică tot ca același fel de acoperiș.

Mai găsim la Sf. Ilie, pe lângă ornamentele cu motive vegetale de stil oriental și motivul de caracter romanice, largele franze îndoite, care le găsim și pe mormintele de la Rădăuți și în numeroase alte biserici, de obicei la ocnice și în timpanele arcaturilor.

Pisania de piatră de asupra ușii de intrare are o ramă frumoasă; e de 1,05 m. lungime și 0,40 înălțime și e scrisă în foarte frumoase caractere¹⁾.

«Ioan Ștefan Voevod, fiul lui Bogdan Voevod

Și resturile celor l'alte clădiri mănăstirești ce mai există, și dintre care tărnuș clopotnița e aproape singurele de seamă, sunt de o epocă mai recentă.

Biserica, cu hramul Sf. Gheorghe, a fost clădită la 1488. Ea posedă despărțiturile obișnuite. Naosul, cu altarul și cu două abside laterale semicirculare, are boltirile tipice suportând tarla cam scundă. În unghiurile pendentivelor se găsesc oale de rezonanță.

Pronaosul, despărțit printr'un perete gros de naos, cu care comunică printr'o ușă cu chenarul gotic canoscat cu vergele încrucișate, este de un plan aproape pătrat și boltit printr'o calotă ceva tartită.

Ușa de intrare are un frumos chenar de colonete ce se întâlnește în arc frânt. Malarele

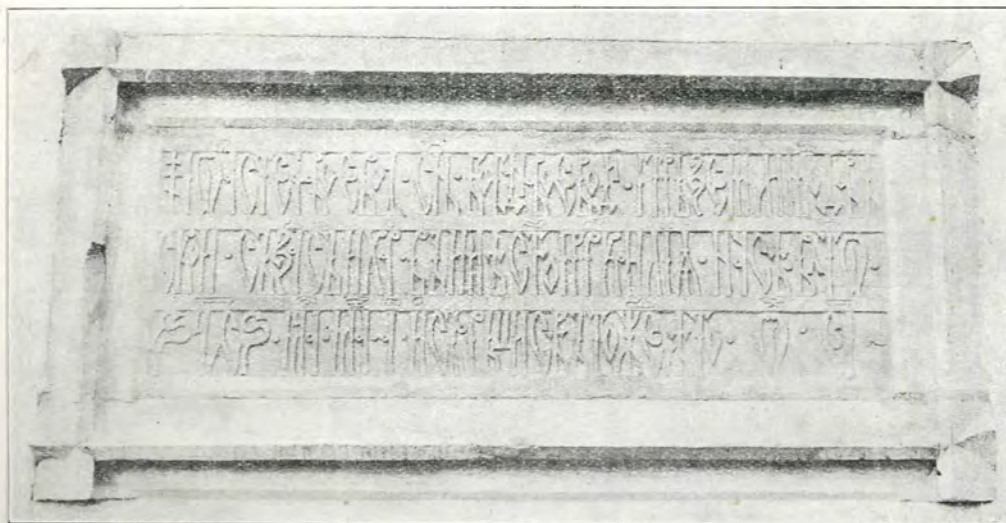

Fig. 32. Sf. Ilie. Pisania

Gospodar al țării moldovenești a zidit acest hram în numele Sfântului proroc Ilie. S'a început în anul 6996 luna Mai 1 și s'a săvârșit în același an Octomvrie 15». (1488).

VORONEȚ

Voroneț este una din bisericile din vremea lui Ștefan care s'a păstrat mai bine în interior, cu toate că în vremea lui Iliăș Vodă, mitropolitul Grigore Roșca i-a adăugat un exonartex și a zugrăvit odată cu aceasta noua clădire și toată biserică pe din afară, cea ce i-a acoperit podoaba de materiale aparente ce o are de sigur.

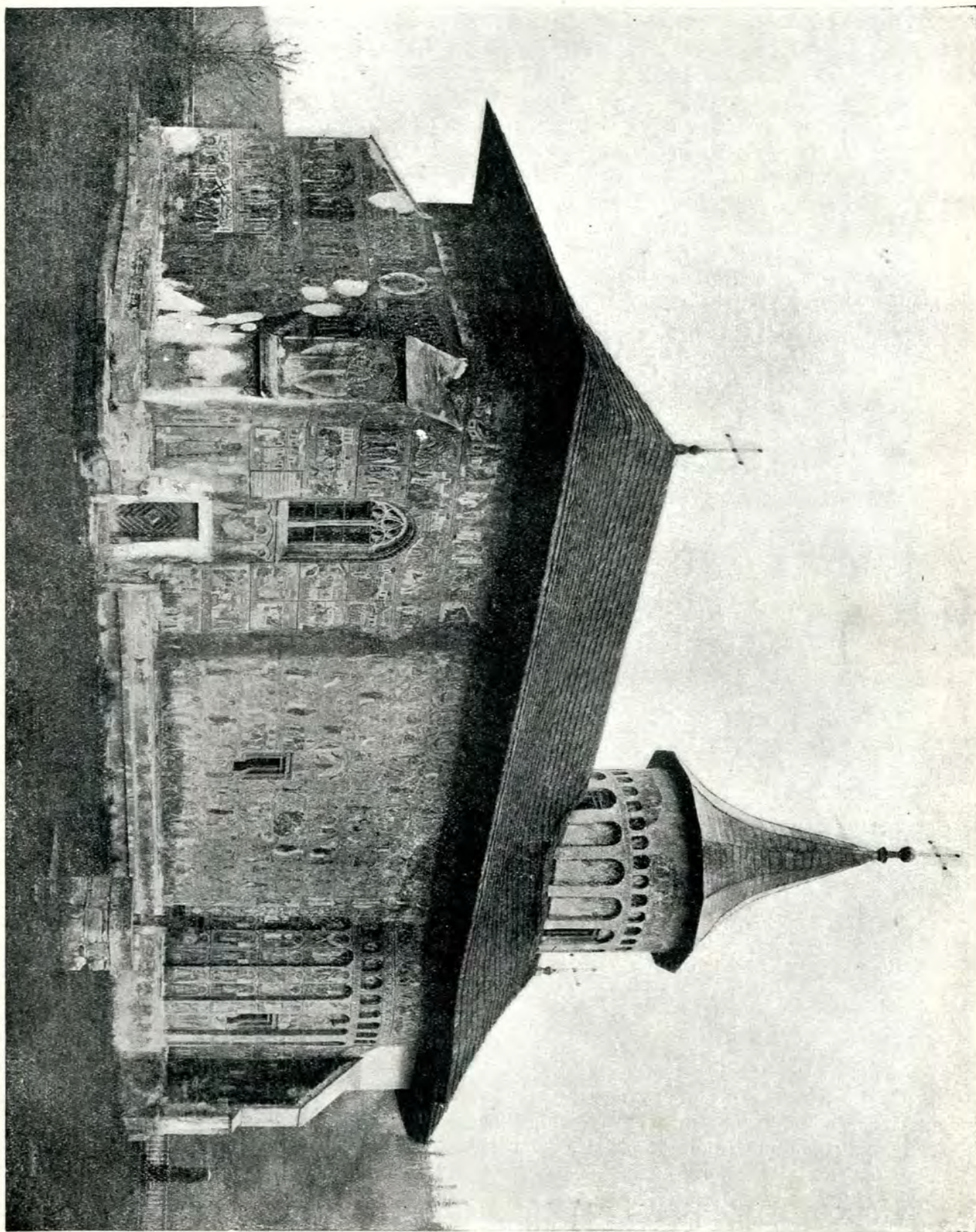
¹⁾ Kozak, Inschriften aus der Bukovina.

se întretaie la vârf, iar jos resar dintr'un mic plan inclinat fără mijlocirea bazelor mici ornate, care în această biserică nu se văd nicăieri.

Exonartexul, adăugat în 1547, e boltit în semicilindru (bercea) cu câte o frumoasă ferestră gotică împărțită în două printr'un menou și așezată deasupra ușilor de intrare în părțile de miază zi și miază noapte (aceasta acuma zidită) a pridvorului.

Două contraforturi întăresc arcul cel mare al naosului dinspre altar, iar alte două așezate pieziș la 45° proptesc unghiurile de apas ale bisericii. Ferestrele toate ale părții vechi ale bisericii sunt mici cu chenarul dreptunghiular de baghete încrucișate, și sunt toate la îcl.

Tarla are acum bazele ei înecate în axele naosului și la fel ca cele ale restacoperișul de șindrilă. Șasesprezece firide lui bisericii. Acuma tarla apare cilin-

și un rând de ocnite o împodobesc, și drică, dar această înfățișare este probabil e laminată prin patru ferestre așezate în datorită tencairei, poligonal având un mare

număr de latari, adică nediferând mult de cerc.

Absidele sunt împodobite și ele prin lan-

oanițe și pe din afara pronaosului ? Nu se poate cunoaște din cauza tencuiei pictate ce acoperă toată biserica. Tot din această

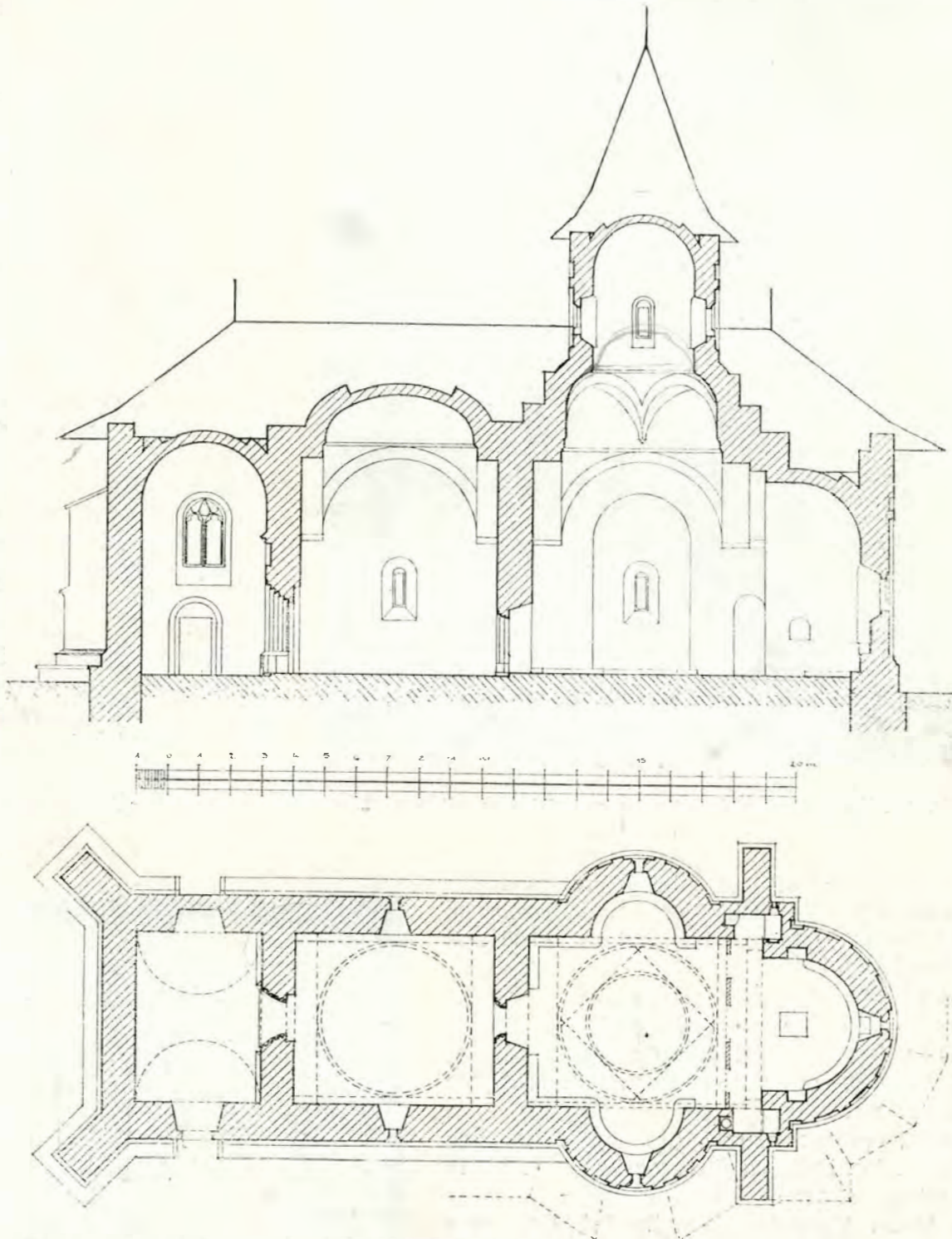

Fig. 34. Voroneț. Secțiune longitudinală (după Romstörfer)

Fig. 35. Voroneț. Planul bisericii (după Romstörfer)

gitele firide canoscate, (adică nouă la altar și șapte la sinurile laterale). și cu un rând de oanițe. Să fi fost un al doilea rând de

pricină nu se poate vedea dacă au fost că-
rămizi sau rotoace simălțuite.

Social, puțin pronanțat, are un profil destul

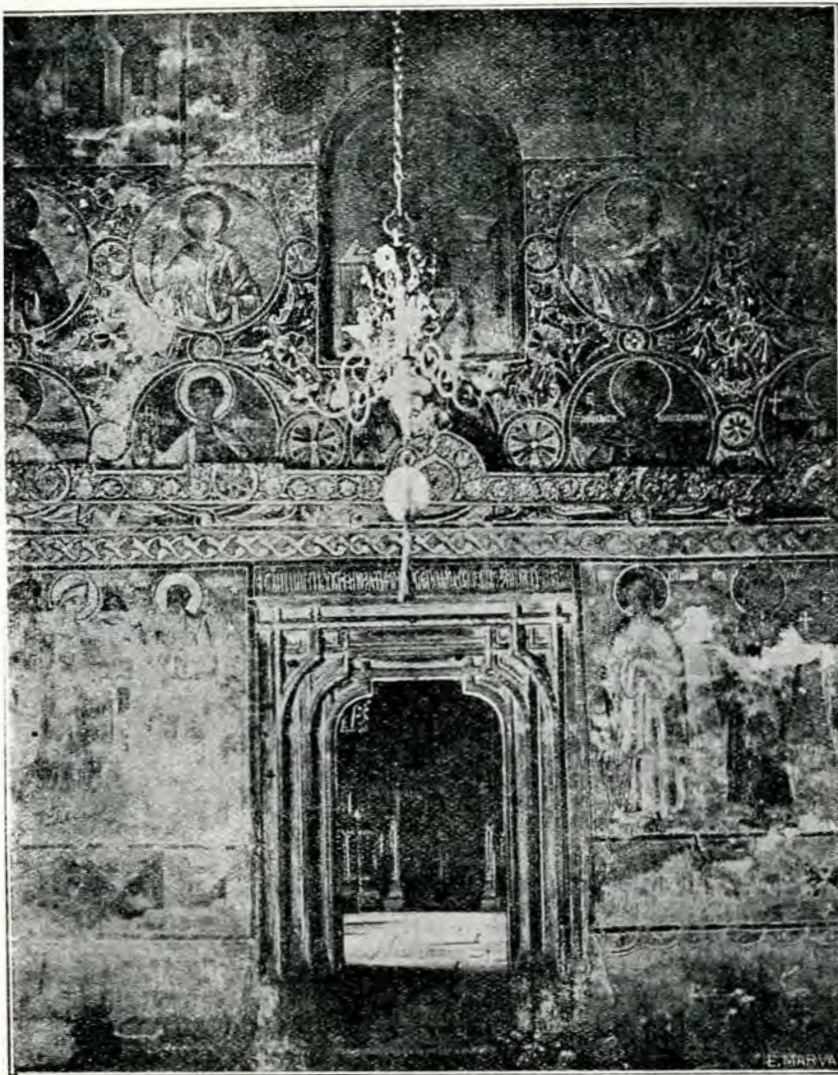

Fig. 35. Voroneț. Peretele est al pronaosului cu ușa interioară după «l'Art Roumain»

de simplă. E de piatră de talie, o gresie cenușie. Contraforturile au părțile lor eșind acoperite cu dale cioplite; în axa Țaltarului nu există nici un contrafort.

Lipsește și rândul de contraforturi corespunzând cu peretele median al bisericii ce l-am găsit la Milișăuți și Sf. Ilie (cu care Voroneț seamănă mult), contraforturi de altmintrelea de puțină utilitate.

Pisania, aproape patrată, (0,71 m. în lungime și 0,74 m. înălțime), cu litere aurite, e așezată în axa ușii de intrare :

«Io Ștefan Voevod, prin mila lui Dumnezeu Gospodar al țării moldovenești, fiul lui Bogdan Voevod, a început a zidi acest hram la mănăstirea Voroneț, în numele sfintelor și slăvitelor și mare mucenicului și biratorului Gheorghe în anul 6996 în luna Mai 26, Luni după pogorirea Sfintei Duh și s'a săvârșit în acelaș

an în luna Septembrie 14». (1488) ¹⁾.

Cea ce face farmecul cel mare al Voronețului este zugrăveala ce împodobește biserica pe dinăuntru și pe dinafară. Mai ca seamă aceea din naos, cea mai veche, fără îndoială, și cea mai bună, se deosebește atât prin calitățile execuției cât și prin frumusețea expresiunilor, ear ca efect general este una din cele mai bune pilde a minunatului efect decorativ și a dulcii tonalități acestor împodobiri, la care au ajuns zugravii noștri. O descriere a picturii nu intră în cadrul acestei lucrări; de aceea mă voi mărgini numai la câte-va indicațiuni, fiind mai ca seamă Voroneț, în această privință cea mai caracteristică din bisericile lui Ștefan.

Precum am mai spus, zugrăveala naosului și a altarului este cea mai veche și foarte probabil din vremea chiar a lui Ștefan.

¹⁾ Kozak. Inscripții aus der Bukovina.

Fig. 36. Voroneț. Pisania (după Kozak)

Altă pictură sub cea actuală nu este; și se deosebește prin diferite detalii și prin calitatea ei de zugrăveală pronaosului datată printr'o inscripție de asupra așei pronaosului, care arată că mitropolitul (arhiepiscopul) Teofan a făcut-o la 1550.

Zugrăveala exonartexului și a exteriorului, precum arată o altă inscripție, a fost făcută de Mitropolitul Grigore Roșca în 1547.

După o inscripție pictată în afară s'ar putea crede că zugrăvul a fost un anumit Marko «pristav».

Această pictură apare de o calitate mai slabă de cât cea din naos și de cât cea —aproape contemporană— din pronaos.

Tabloul votiv care se găsește la locul obișnuit, adică în naos pe perețele dinspre pronaos și la mâna dreaptă celui care intră, reprezintă pe Ștefan cel Mare dus de Sf. Gheorghe spre Christos stând pe un tron.

Lângă domnitorul e Doamna lui Maria și două fete, una mare și una mai mică.

Costumele sunt de o rară bogăție, brocatele cu motive orientale sunt acoperite cu aur.

Această pictură prezintă cel mai mare interes înfățișându-ne portrete probabil contemporane și permițând și studial costumele,

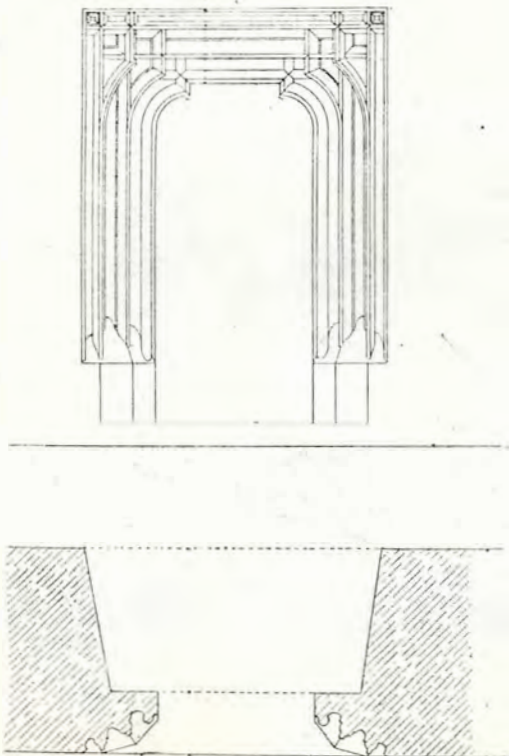

Fig. 37. Voroneț. Ușa interioară (după Romstörfer)

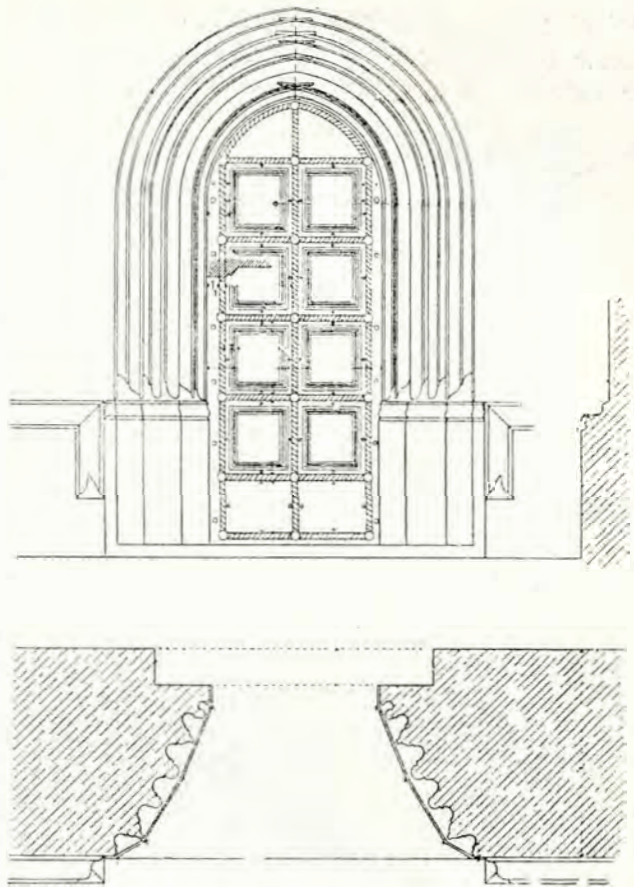

Fig. 38. Voroneț. Ușa exterioră (după Romstörfer)

Ștefan ține în mâinile sale modelul bisericii unde forma acoperișului se vede foarte bine, fie-care parte a bisericii fiind învelită deosebit cu pante repezi; și forma solzilor de șindrilă (sau de țiglă) se cunoaște foarte clar.

Tarla cu baza a doua sunt colorate în albastru cenușiu, iar cele l'alte învelitori cu roșu.

E greu deci de tras de aici vr'o concluzie în privința materialului întrebuintat; e aproape evident că același material a fost utilizat pentru toată învelitoarea; culoarea pare deci a fi fost pusă după fantezia zugrăvului, ceea ce o s'avem ocazie să vedem și într'alte părți (și cum se vede și în manuscrite). Din forma solzilor, din pricina acestui fel de apendice ce le au, s'ar putea mai curând conchide la șindrilă, fiind obiceiul respândit și acum de a da șindrilii diferite forme decorative prin tăerca colțurilor de jos.

Pictura decorativă este de un caracter pronunțat oriental; sunt peste tot motive vegetale, care în unele locuri aduc aminte a unor ornamente din manuscrite.

În unele ocnite însă și în jurul lor se găsește un ornament care se găsește atât în

Orient cât și în Occident în vremea romanică; aceste ornamente se înrudesc și cu cele de pe mormintele din Rădăuți și chiar cu acele

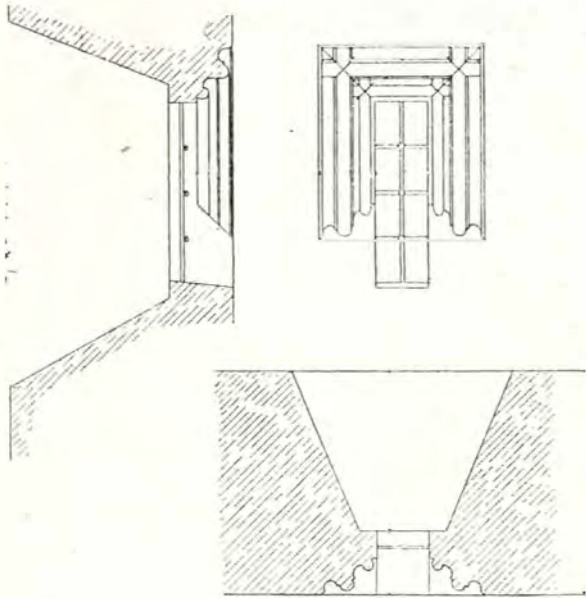

Fig. 39. Voroneț, Fereastră (după Romstörfer)

de pe piatra Sfântului Daniil din pronaosul Voronețului.

Acest motiv foarte vechiu, care îl găsim și în manuscrite, arată o persistentă remarcabilă în ornamentația specială a onicilor interioare și a timanelor unor arcuri și în tot cursul veacului al XVI-lea. Care o fi cauza acestei specializări, care se vede și în Balcani?

Și în privința mormintelor, Voroneț e bogat și păstrează unele pietre de o decorație demnă de luare aminte, printre care aceea a Sfântului Daniil care e din vremea lui Ștefan cel Mare.

Două clopote din 1488 au fost dăruite mănăstirei de către Ștefan.

Ear ca mobilier, ce găsim mai vechiu, sunt stranele naosului care poartă numele lui Grigore Mitropolitul.

Mai sunt și tetrapode frumoase și în pronaos rămășițele unui iconostas colorat și poleit, fără indicație de dată, dar care pare în orice caz mai recent.

SF. NICOLAE (Dorohoi)

Sf. Nicolae din Dorohoi, zidit în 1495, a fost restaurat acum câțiva ani ca și Poșta și Sf. Gheorghe din Hârlău.

Se compune dintr'un naos cu altar semicircular cu anexele sale, proscomidia și diaconical. Sinarile laterale sunt semicirculare înăuntru și în afară ca și absida cea mare.

O ușă îngustă stabilește comunicarea prin zidul ce separă naosul de pronaos, singurul zid de despărțire din toate bisericile orașenești care a mai scăpat de mania distrugătoare a vandalilor. Chenarul, însă, lipsește.

Naosul e boltit cu boltirile canoascute, iar pronaosul cu o calotă sferică; arcarile transversale sunt mai late ca cele longitudinale ca și la naos.

În afară, pronaosul e mai lat ca naosul (abstracție făcând, de absidele laterale).

O pereche de contraforturi proptesc arcul transversal de lângă altar.

Turla e circulară și în exterior. Are 12 firide lungite din care cele patru din axele principale sunt cu ferestre; e așezată pe două soclari; cel inferior e un octogon neregulat iar cel superior înfățișează o stea cu opt

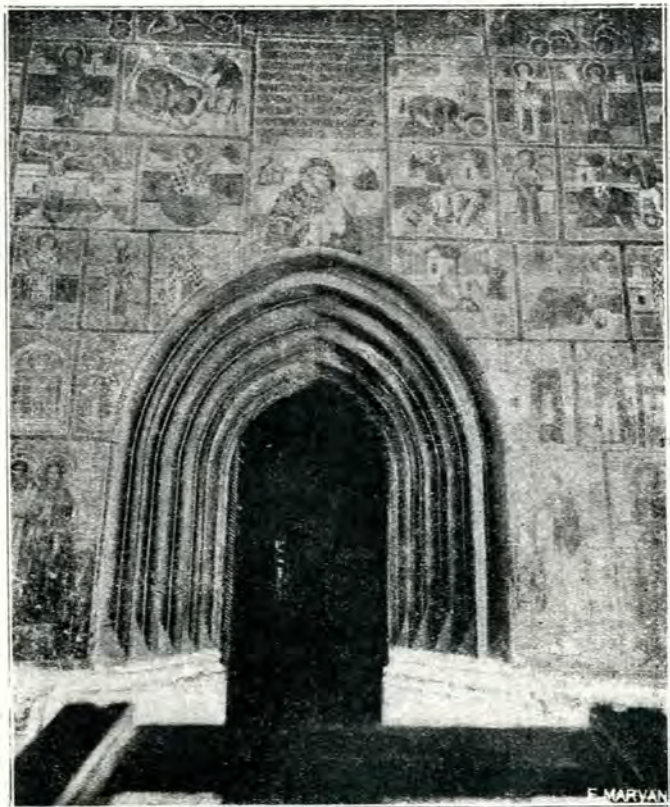

Fig. 40. Voroneț. Ușa exterioră a pronaosului (după Milkowicz)

vârfuri; sunt împodobite cu câte trei onice pe fiecare latură. Contraforturi mici nu sunt.

Socul clădirii a fost prelucrat când s'a restaurat clădirea, și este ceva deformat.

Fațada este una din cele mai tipice din

Imediat deasupra soclului vin trei rânduri de cărămizi aparente smălțuite galben — ocra.

verde închis, albastru închis. De asupra așei,

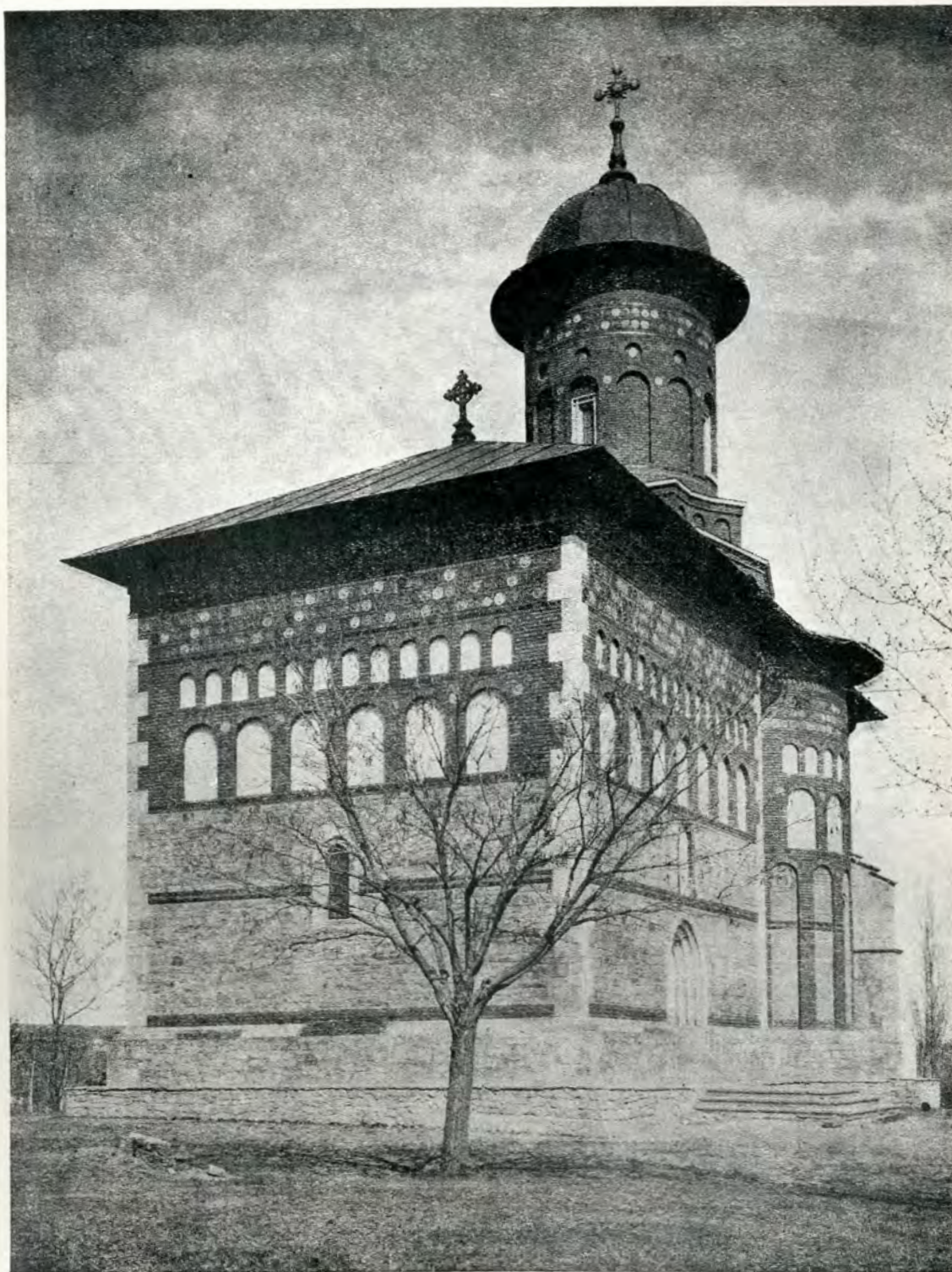

Fig. 40. Sf. Nicolae din Dorohoi

această vreme. E de piatră brută aparentă, cu colțurile și contraforturile de piatră de talie, o gresie cenușie tare.

la jumătatea înălțimei ferestrelor absidelor vine a doua fașie din 3 rânduri. Mai sus o a treia, armată de două rânduri de ocnife, la rândul

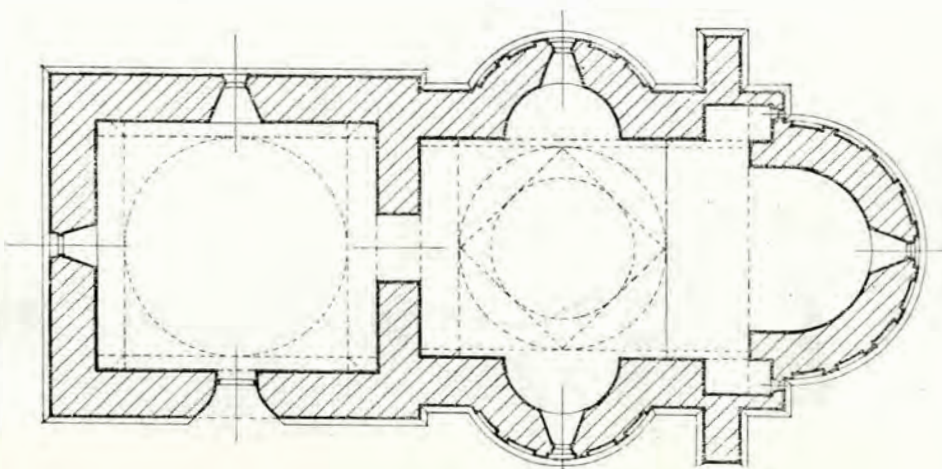
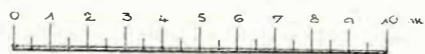
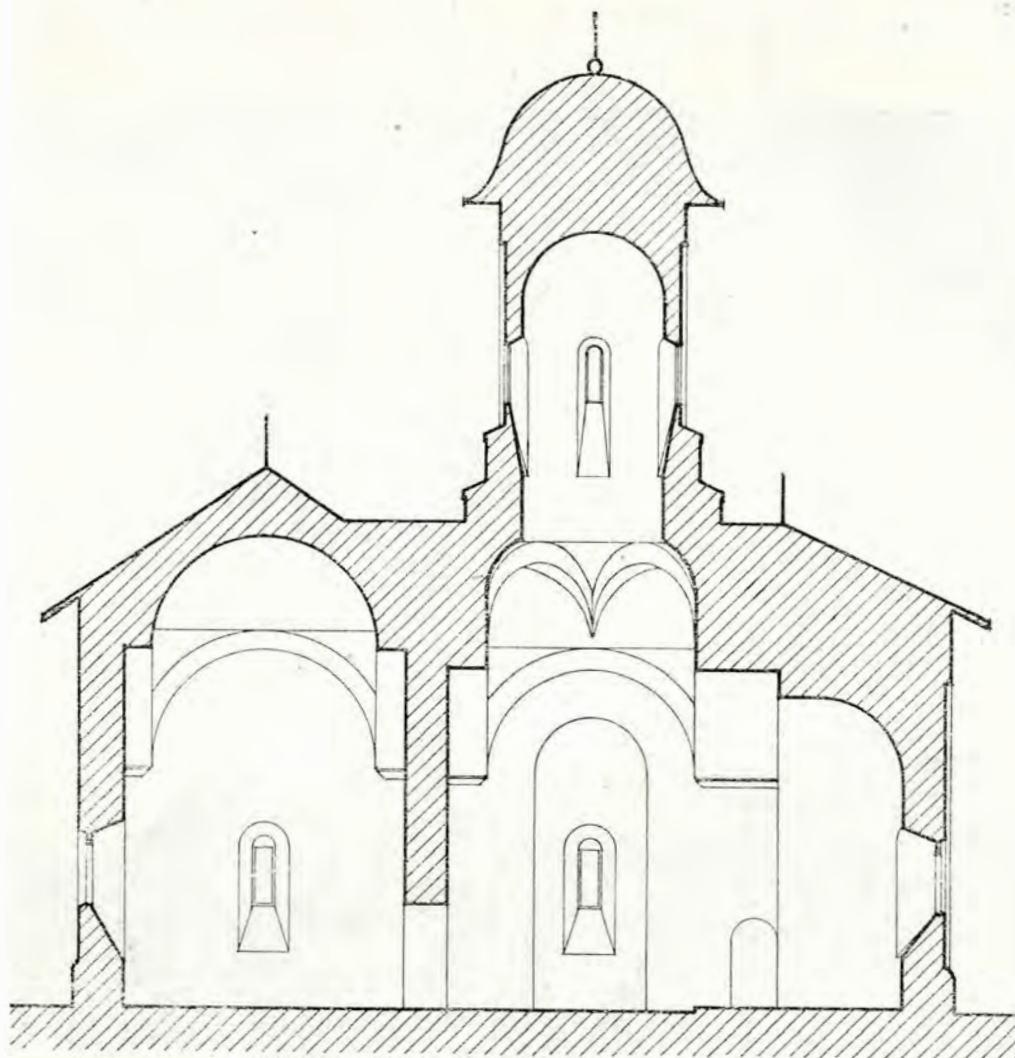

Fig. 42. Sf. Nicolae din Dorohoi, Secțiune longitudinală

Fig. 43. Sf. Nicolae din Dorohoi, Planul bisericii

inferior mai mari, iar mai mici la cel superior, două ocnite mici corespunzând cu una mare.

La abside, de la socla până la rândul de ocnite se înalță arcade oarbe, ca niște firide lungite. O particularitate, deja văzută la Sf. Ilie, consistă în faptul că ocnitele nu sunt așezate

astfel de discari și tot astfel sunt și la turlă două.

Pe aceste discari, în mare parte refăcute cu ocazia restaurării, găsim următoarele reprezentări:

Un leu, un patraped înaripat cu cap uman, încoronat, — un cap de zimbru cu un personaj

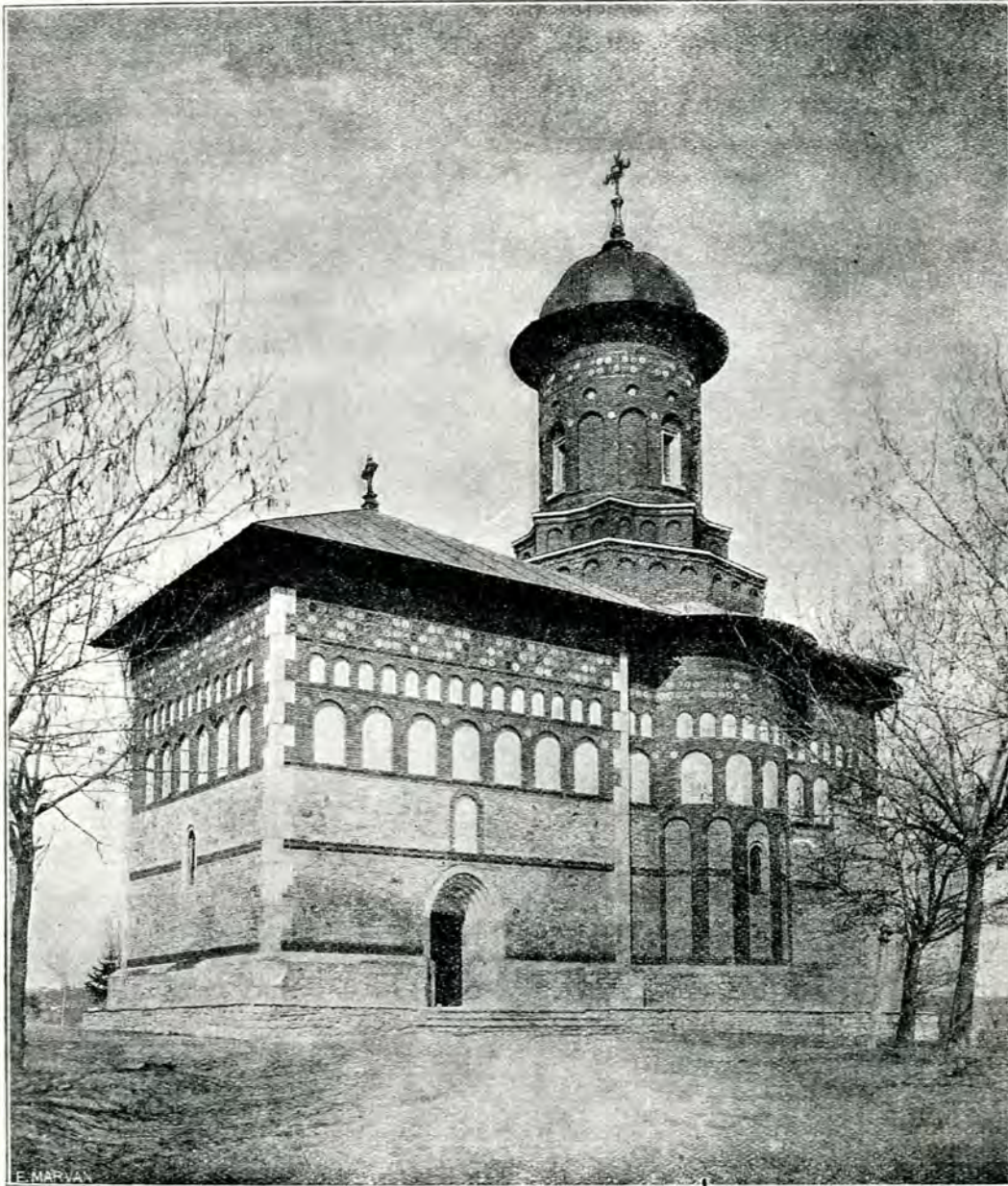

Fig. 44. Sf. Nicolae din Dorohoi, Vedere dinspre Sud

în axa firidelor, ci din contra axa lor corespunde cu pilastrii dintre firidele.

Atât pilastrii cât și arcatorele sunt cu cărămizi smălțuite iar în timpane apar rotocoale smălțuite și colorate cu ornamente în relief.

De asupra rândului superior de ocnite, sub strășină, vin așezate trei rânduri de

alături și cu două personaje, o sirenă cu coroană în cap și cu două cozi de pește ce le ține în mâini, în fine o rozasă cu razele încovoiate.

Calorile întrebuițate sunt galben, bistru deschis și închis, galben-ocra de diverse nuanțe, verde de trei patru feluri, verde-gălbui.

Cornișă nu există sub strașină.

Cărămizile întrebaințate sunt destul de groase, semănând cu cele ce le avem azi. Rostarile

lungit ca baghetele canoscute încrucișate la partea superioară. La absida sunt acama ferestre cam la fel ca la pronaos.

Fig. 45. Sf. Nicolae Dorohoi, Ușa exterioră

Fig. 46. Sf. Nicolae Dorohoi
Fereastra Vest a pronaosului

sunt relativ subțiri. În medie o cărămidă și cu rostul vecin face șapte centimetri.

Ușa de intrare e în arc frînt (ogivală) și are framoase și caracteristice malare separate prin canelare.

Cele patru colonete astfel formate sunt reze-mate pe mici baze ornate, diferite la fiecare stâlpișor. Timpanul e amplat lăsând așei un chenar în linii frînte cu colțurile rotanjite.

De asupra așei este o ocnia.

Ferestrele pronaosului, una spre nord și una spre vest, sunt și ele ogivale și au framoase malare întredăiate.

Ferestrele tarlei au chenarul dreptanghialar

Toate ferestrele sunt larg evazate spre interior. Deschizăturile proscomidiei și a diaconicalui, îndreptate spre răsărit, sunt mici, ogivale și fără ornamente.

Fig. 47. Sf. Nicolae Dorohoi, Pisania

Pisania lungită în sensul orizontal, de 1,25 m. pe 0,60 m. și așezată sus în dreapta așei sană astfel :

«Blagocestivul și de Hristos iabitorul Io Ștefan Voevod, ca mila lui Dumnezeu, Domn al țării moldovenești, fiul lui Bogdan Voevod, a zidit acest hram în numele sfântului

nostru părinte arhierarhalui și făcătorului de minuni Nicolae, și s'a sfârșit la anul (7003 = 1495) luna Octombrie 18 și-a Dom-

niei lui anul al trei zeci și nouălea cergător».¹⁾

Pictura, rămasă numai în naos, este foarte interesantă și este foarte probabil cea de la început, cu toate că a fost rețușată și chiar în unele părți refăcută. Capetele unora dintre sfinți au fost scoase, pe urmă s'a refăcut

velitori înalte și ascuțite care lasă turla cu bazele ei degajată. Pe lângă Ștefan e Doamna sa Maria, Bogdan Voevod, Ștefan Voevod, Petru, — Sf. Nicolae e așezat între Christos și Ștefan.

Unii sfinți sunt de o foarte frumoasă înfățișare și arată o mare frăgezime de factură.

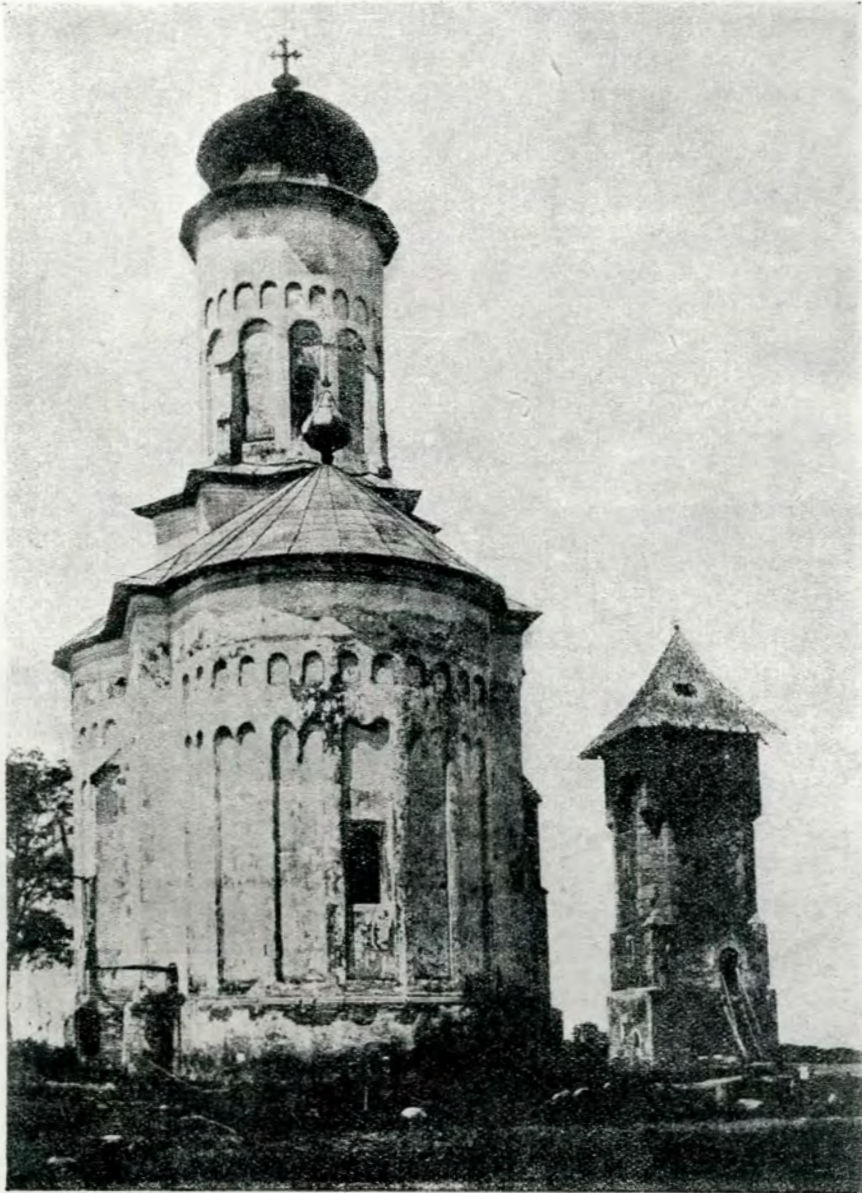

Fig. 48. Sf. Nicolae Popăuți, înainte de restaurare

tencuiala și zugrăveala la o epocă mai târzie.

Capul lui Ștefan cel Mare pe tabloul votiv e în parte refăcut; se poate observa că arată o barbă blondă de abia însemnată, părul e blond. Biserica ce o ține are forma cu în-

În general, cu toate că este cam înegrită și întunecoasă, biserica are în interior proporții frumoase și dă o impresie de relativă svelțeță.

Pe jos este pardosită acum cu lespezi de piatră pătrate; în fața iconostasului ea prezintă o treaptă joasă.

Nu se văd oale de rezonanțe în bolți și par

¹⁾ Comunicat de Părintele D. Fartană.

nu fi fost. In arcul mare transversal al
osului spre zidul despărțitor este o grindă
lemn ca tirant.

Iași, Sf. Ioan din Vaslui și Precista din
Bacău.

E zidită la 1496 ca hramul Sf. Nicolae.

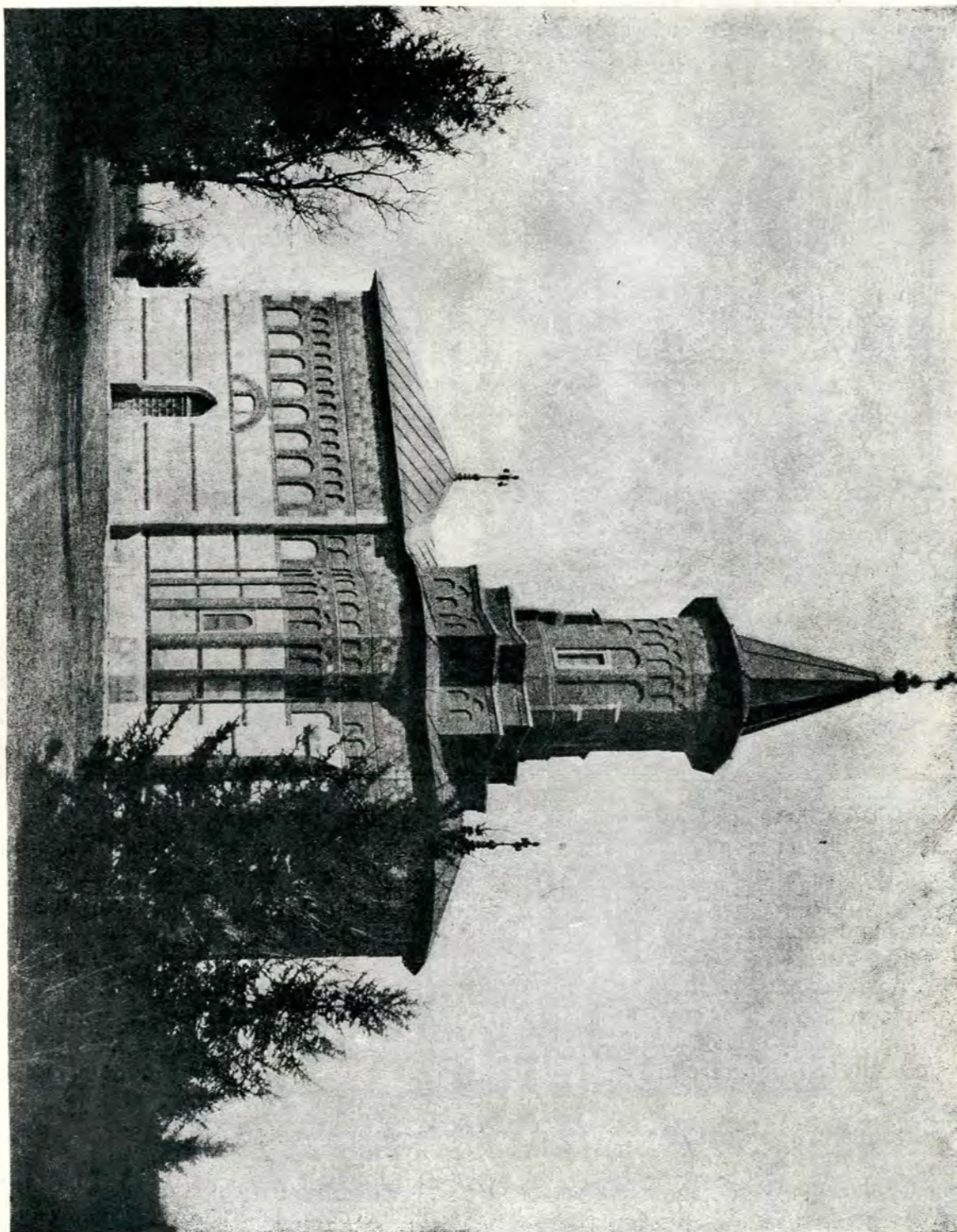

Fig. 48. Sf. Nicolae Popăuți

POPĂUȚI

Biserica din *Popăuți*, lângă *Botoșani*, aparține aceluiaș tip ca și Sf. Nicolae din Dorohoi, Sf. Gheorghe din Hârlău, Sf. Nicolae din

A fost la început biserică de mir și numai în veacul al XVIII-lea a devenit mănăstire ¹⁾.
Ca la Dorohoi, intrarea e acum pe partea de

¹⁾ Bul. Com. Mon. Ist. II. p. 135.

miazăzi a pronaosului; o a doua intrare la miază-noapte e acuma zidită; are în jarul ogivei o ramă dreptunghiulară. Era probabil intrarea principală. De asupra ușelor este câte o oeniță.

Nimic mai de seamă nu deosebește restul interiorului bisericii de cele l'alte de același tip. În exterior însă sunt mai multe diferențe. De asupra soelului profilat se ridică fațada

Fig. 49. Sf. Nicolae Popăuți (Botoșani), Vedere spre altar

Naosul e cu bolțile clasice. Peretele despărțitor din spre pronaos e acum suprimat. Nervuri gotice împodobesc bolta pronaosului.

de piatră aparentă cu colțurile și contraforturile de piatră de talie. Trei benzi o împodobesc, de câte trei rânduri de cărămizi

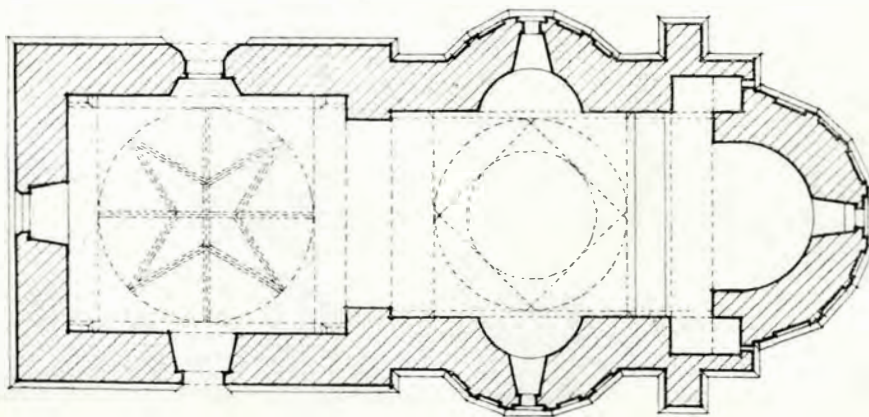

Fig. 51. Sf. Nicolae Popăuți, Secțiune longitudinală
Fig. 52. Sf. Nicolae Popăuți, Planul bisericii

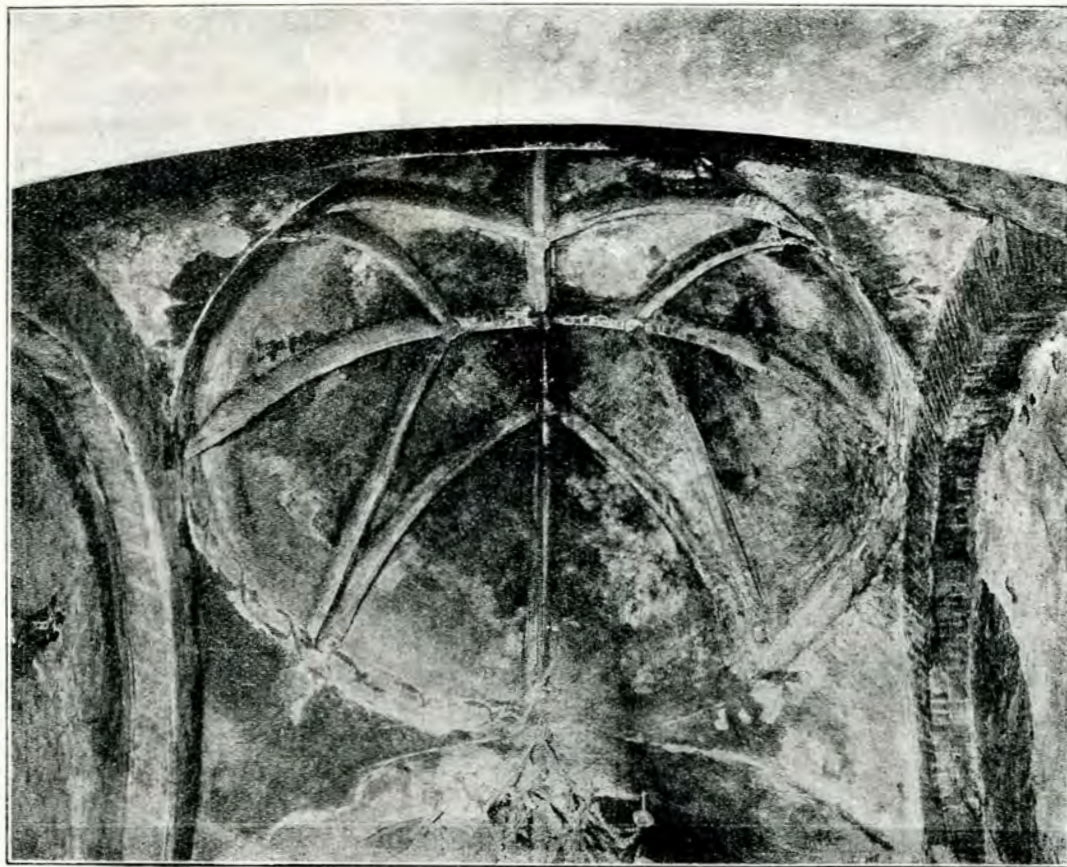

Fig. 53. Sf. Nicolae Popăuți, Bolțile pronaosului

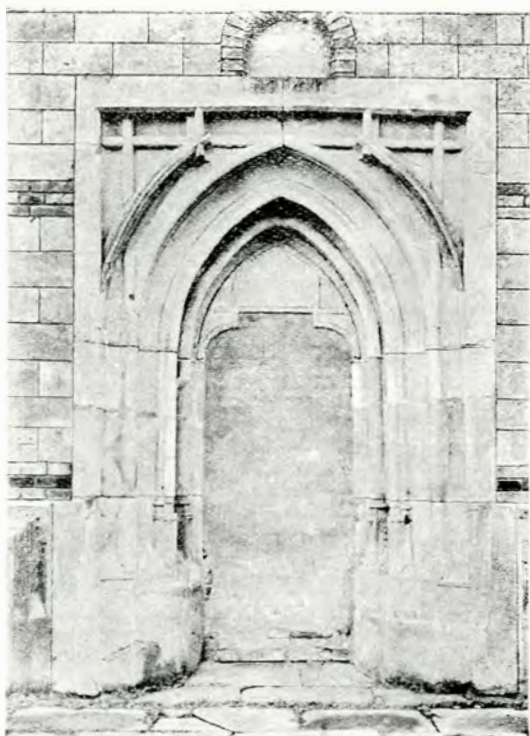

Fig. 54. Sf. Nicolae Popăuți, Ușa Nord

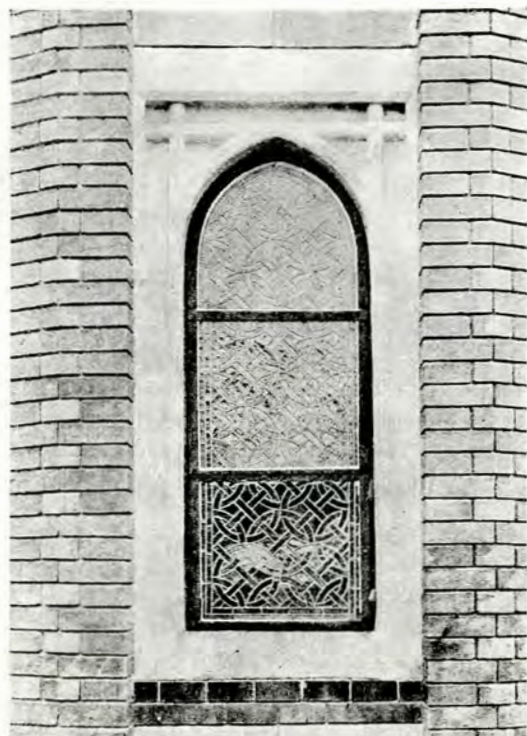

Fig. 55. Sf. Nicolae Popăuți, Fereastra absidei

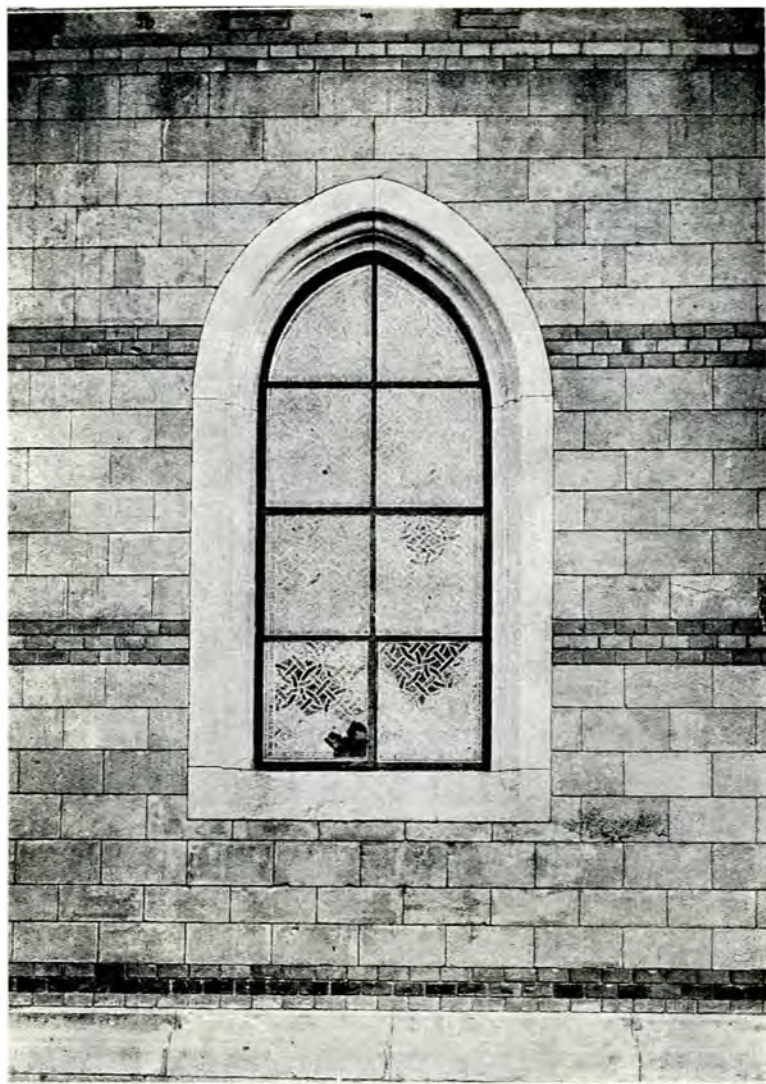

Fig. 56 Sf. Nicolae Popăuți. Fereastra pronaosului

aparente, din care cele din mijloc sunt smălțuite galben și verde de diverse nuanțe. Pe urmă vin două rânduri de ocnite ca cele deja cunoscute. Firidele lungi ale absidelor se încheie însă prin câte două arcade; piciorul din mijlocul lor se oprește la nivelul inferior al rândului de ocnite mari; un mic arc deasupra arcatărilor anește cheile lor. Absida mare are șapte asemenea arcade, iar cele laterale câte cinci.

Ca la Iași, la Dorohoi, la Hârlău sunt și aici rotocoale care împodobesc arcatărilor și formează brâu sub strășină; ele sunt de culorile deja văzute și ne prezintă aceleași subiecte ca la Dorohoi, lipsind doar capul de zimbru cu două personaje.

Tarla e rezemată pe două baze stelate cu câte opt vârfuri; cea infe-

rioară are pe fie care latură câte două ocnite cu un mic arc care le încalecă de asupra. Tarla are douăsprezece latari, patru ferestre și patru mici contrafortari. Fie care latură se încheie printr'o singură arcată; de asupra lor sunt înșirate două rânduri de ocnite și o friză de rotocoale.

Pronaosul e eșit în raport cu naosul. O fereastră mare, în arc frînt cu malure, îl luminează despre apus.

Ferestrele naosului, înguste și lungite, sunt mici ca și ale tarlei și simple ca ornamentație; la tarla sunt dreptunghiulare iar la sinari ogivale într'un chenar dreptunghiular.

Cărămizile ce le vedem în interior la arcurile pronaosului, unde tencuiala căzută lasă zidăria goală, sunt de format mare.

În pendentivi se poate observa că rândurile de cărămizi sunt așezate vertical, iar nu orizontale după obiceiul carent bizantin.

În proscomidie au $5\frac{1}{2}$ cm. grosime.

O grindă de lemn de 16 pe 23 cm. anește recăderile arcului de răsărit al pronaosului. Oale de rezonanță nu sunt.

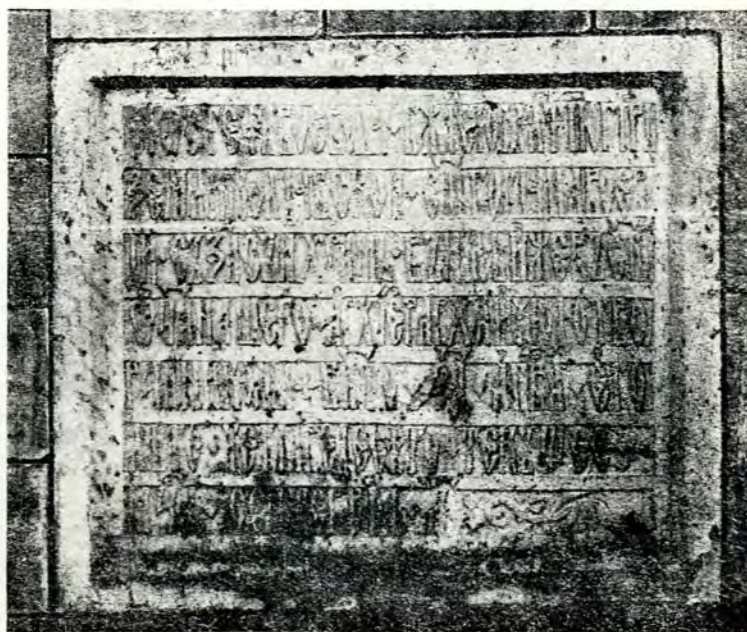

Fig. 57. Sf. Nicolae Popăuți. Pisania

Zagrăvelile, foarte șterse în multe părți, lasă o indoială asupra vârstei lor.

Grafito se găsește în pronaos: «Iohanes Mihalky», în caractere latine, — e probabil un soldat din armata lui Sobieski; în sinul sud al naosului găsim data: 1590. Pictura ar fi deci cel puțin din sfârșitul veacului al XVI-lea. Un studiu mai detaliat și mai cu seamă al iconografiei ar putea lămuri chestiunea.

Din pricina dărâmării zidului din mijloc,

Sf. Ilie (care sunt acolo și la turlă) ar fi un argument pentru vechimea lor mai mare.

Pisania e așezată pe partea de Nord a pronaosului lângă colțul bisericii. Marginea așezată în planul zidului e ceva mai în afară de suprafața scrisă: «Io Ștefan Voevod, cu mila lui Dumnezeu, Domn al țării Moldovei, fiul lui Bogdan Voevod, am zidit acest hram în numele Sfântului părintelui nostru arhierarhal și făcătorul de minuni Nicolae, în anul 7004

Fig. 58. Sf. Nicolae Popăuți, Bolțile naosului

taboul votiv Ța dispărut. Pardoseala este acum de lespezi de piatră.

În altar este însă de dale romboidale de pământ ars asemănătoare cu cele dela Sf. Ilie. Asemenea dale se văd și pe partea unde a fost zidul median.

S'ar putea de aci conchide că pardoseala de piatră e mai veche ca aceea a altarului care a fost făcută când s'a dărâmat zidul dintre naos și pronaos, — cu toate că asemănarea dalelor de pământ ars cu cele dela

(=1496) iar al Domniei lui al patruzecilea cergător, luna Septembrie 30»¹⁾.

Popăuți este una din rarele biserici din această vreme care și-a păstrat clopotnița; este așezată spre Nord-Vestul bisericii și are o oare care asemănare cu aceea de la Piatra.

SF. GHEORGHE DIN HÂRLĂU

Sf. Gheorghe din Hârlău este, cu Tazlău,

¹⁾ Iorga, Inscriptii.

cea mai mare din bisericile lui Ștefan cel Mare, după Neamțul și Dobrovățul. Ca fațadă și oarecum și ca plan, se aseamănă mai cu seamă cu cele din Popăuți și Dorohoi, dar are totuși unele deosebiri care-i fac un loc special în acest grup, — mai întâi prin faptul că pronaosul nu e supralărgit, o a doua pereche de contraforturi apărând în local acestei eșiri; — este o revenire, o reminiscență, a dispoziției de la Sf. Ilie. — Pe urmă, naosul e laminat prin patru ferestre mari, deci într'un mod mai larg ca la cele două biserici arătate.

Naosul, cu clasicele arcuri canoscute, poartă o turlă elansată. Trecerea spre altar e bine dezvoltată prin trei arcuri largi: atât naosul cât și altarul sunt laminate prin ferestre mici: un arc frânt într'un chenar lungit dreptunghiular.

Zidul despărțitor dinspre pronaos e acam desfăcut și înlocuit printr'un arc scund.

Pronaosul, care arată pentru prima dată arcurile diagonale combinate în același plan cu alte patru arcuri paralele cu axele principale, e laminat prin patru ferestre la fel, cu lăcrătură gotică, mai mari ca de obicei. Ele au câte două menouri ferm profilate care împart fereastră în trei câmpuri; partea superioară, pe lângă obișnuitele împodobiri gotice, arată trei cercuri întretăiate care ample partea superioară.

Și chenarul așei de intrare e mai bogat lăcrat ca la mai toate cele l'alte biserici.

Dreptunghiul așei are un mic chenar pentru sine, încadrat printr'o frumoasă profilată ogivală, care la rândul ei e coprinsă într'o altă ramă dreptunghiulară.

Se poate compara dintr'o parte cu Milișăuți, Tazlău, Popăuți, iar dintr'altă cu portalul de la mănăstirea Neamțului.

Ca la Popăuți, putem observa în pendentivi pronaosului că rândurile de cărămizi nu sunt orizontale, ca de obicei, ci verticale. Am putea vedea aici o aplicare la pendentivi a modului gotic de a acoperi spațiile dintre nervurile bolților. Dimensiunile cărămizilor e aici de 29 cm. pe 13 — 15 și 6 cm. grosime.

Fațada este, poate, cea mai ornamentată din toate cele ce le vedem azi (dacă cumva Neamțul, acoperit acuma de tencuială, n'ar întrece-o).

De asupra unui soclu cu profil de piatră cioplită se ridică un parament de rânduri de cărămizi aparente din care unele sunt smălțuite în felurite culori: galben, verde, brun, vânăt, aproape negru. Aceste benzi, alcătuite

jos de trei rânduri, mai sus de patru și pe urmă de șase, sunt separate prin suprafețe de piatră aparentă, — acuma cioplită regulat. Nu era așa înainte de restaurare, ci erau pietre neregulate de dimensiuni mici.

Mai sus vin cele două rânduri de ocnice mari și mici, două mici de sus potrivindu-se la una mare. Sunt tot de cărămidă aparentă și sunt separate prin rânduri de cărămizi roșie și smălțuite galben și verde. În timpurile arcaturilor se vede câte un disc. Sub strășină sunt trei rânduri de asemenea roto-coale smălțuite, separate în rândul inferior, prin cărămizi în picioare. Triunghiurile dintre discuri sunt umplute prin niște mici piese smălțuite în trei colțuri cu un vârf ascuțit în mijloc; sunt așezate astfel ca culorile verzi și galbene să alterneze cât se poate.

Discurile, din care majoritatea au fost refăcute când s'a restaurat biserica, prezintă cea mai mare varietate de tipuri.

Vedem: capul de zimbri cu un personaj, acela cu două personaje, patrupedal androcefal, două feluri de lei, sirena cu două cozi, o stea cu raze încovoiate, un grifon, un alt fel de grifon, doi balauri încolăciți. Aceste două din urmă motive sunt foarte rare. Culorile sunt foarte variate, cu toate că verdea și galbenul dominează alternând; găsim și toate variațiunile acestor culori, brun, verde albastru, vânăt și alte.

Absidele poligonale au șapte laturi la altar și cinci la cele laterale. Arcadele oarbe — firidele — au arcurile lor mai complicate fiind alcătuite, ca la Popăuți, de o dublă arcatură în arc frânt, piciorul mic intermediar fiind rezemat pe o mică consolă; pe cheile arcaturilor se reazămă un alt arc mic, tot ca la Popăuți și tot ogival, în dreapta și în stânga căruia apare un disc smălțuit.

Deasupra încep rândurile de ocnice și de roto-coale deja descrise.

În dreapta și în stânga sinurilor găsim câte un contrafort de piatră cioplită cu copertinele cu profilele canoscute. Contraforturile din spre Răsărit sunt însă de o complicație mai mare de cât la celelalte biserici din această vreme. Au în fiecare parte a lor câte un alt picior de sprijin mai mic, așezat perpendicular în raport cu contrafortul cel mare și lipit de zidul clădirii. Colțurile clădirii sunt făcute cu pietre de talie după regula generală. Se văd și aci, ca și la turla — clopotniță din Piatra, semnele instrumentalăi ca care

au fost ridicate la locul lor. Absidele au ferestre mici cu baghete și cavete simple, fără baze. Intradusul e ușor ogival.

Pronaosul are cele patru ferestre mari des-

Paramental fațadelor e acum de o gresie moale conchiliferă. Părțile noi se deosebesc ușor de cele vechi prin urmele scadelor întrebuintate. Semne lapidare nu se văd.

Fig. 59. Sf. Gheorghe, Hârlău

pre care am vorbit: înainte de restaurare erau astupate cu zidărie.

Piatra întrebuintată e o gresie cenușie verzuie destul de tare; părțile înlocuite sânt de o piatră mai moale și mai grosolană.

Turla, în întregime de cărămidă aparentă, se ridică pe două baze stelate cu opt vârfuri, care amintesc Popăuți. Baza inferioară prezintă un octogon cu o eșitară la fiecare colț; la soclul de sus partea dreaptă dintre

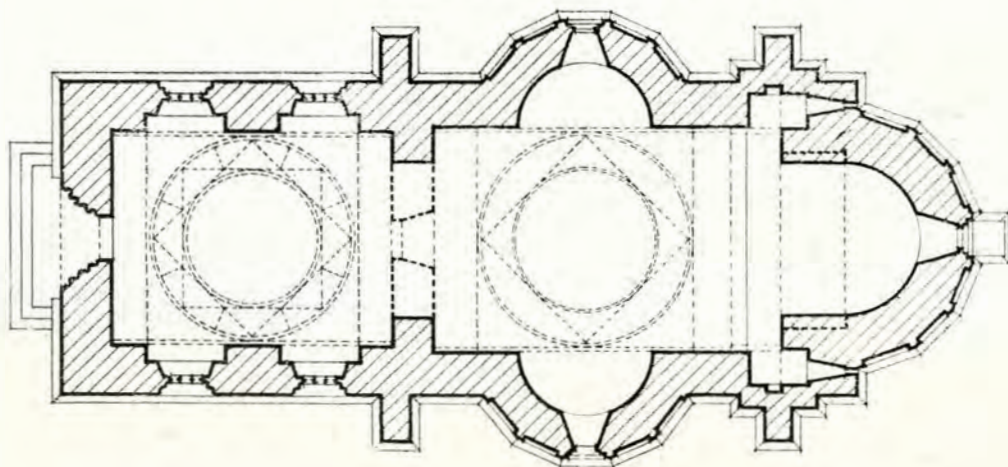
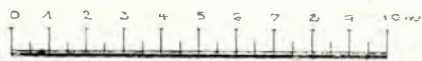

Fig. 60. Sf. Gheorghe din Hârlău, Secțiune longitudinală
Fig. 61. Sf. Gheorghe din Hârlău. Planul bisericii

aceste vârfuri dispăre rămânând steaga curată.

Ocnițe, două pe fiecare parte dreaptă, împodobesc aceste baze precum și rotocoale smălțuite. Aici vedem și o cornișă cu cărămizi în zimți; sunt însă motive puternice de a crede că nu e dela început.

baza lor, vedem câte o friză de ocnițe. Sus în fine, sub strașina, sânt trei rânduri de rotocoale separate prin asize de cărămizi aparente roșie și smălțuite, care axele sunt însemnate prin cărămizi galbene în picioare.

Biserica e acuma învelită, ca și turla, cu tablă de aramă. Tabloul votiv, fiind dispărut

Fig. 62. Sf. Gheorghe, Hărlău, înainte de restaurare

Turla propriu zisă e octogonală; are, în axele principale, patru ferestre dreptunghiulare într'un chenar la fel, cu malure simple. În diagonale sunt patru contraforturi mici; co-pertina lor superioară diferă de cele văzute până acuma: prezintă în față un fel de mic fronton triunghiular. Pe fiecare față a turlei vine câte o arcatară dublă. Deasupra lor și la

odată cu luarea peretelui median al bisericii, nu avem, în acest caz, indicațiuni asupra formei primitive a acoperișului, dar e evident că nu era altfel de cât celelalte.

Inscripția se găsește, pe latura de apus, la colțul clădirii din spre miază zi. E aproape pătrată, are 65 cm. înălțime pe 70 lungime și cuprinde șapte rânduri:

„Blagocestival și de Hristos iubitul Io Ștefan Voevod, cu mila lui Dumnezeu Dămn al Țării Moldovei, fiul lui Bogdan Voevod, a făcut acest hram pe numele sîntului și slăvitului marelui mucenic și purtătorului de biruință Gheorghe, care a început a se zidi la anul (7000=1492) luna lui Mai și s'a săvârșit

Interiorul bisericii și-a păstrat în bună stare, podoaba de frescări și e foarte probabil că sînt cele de la început. Alt strat pictat sub cel actual, în tot cazul, nu se găsește. Numai la proscomidie se poate zări o tencială sub cea actuală pe care e zugrăvită o imitație de cărămizi aparente.

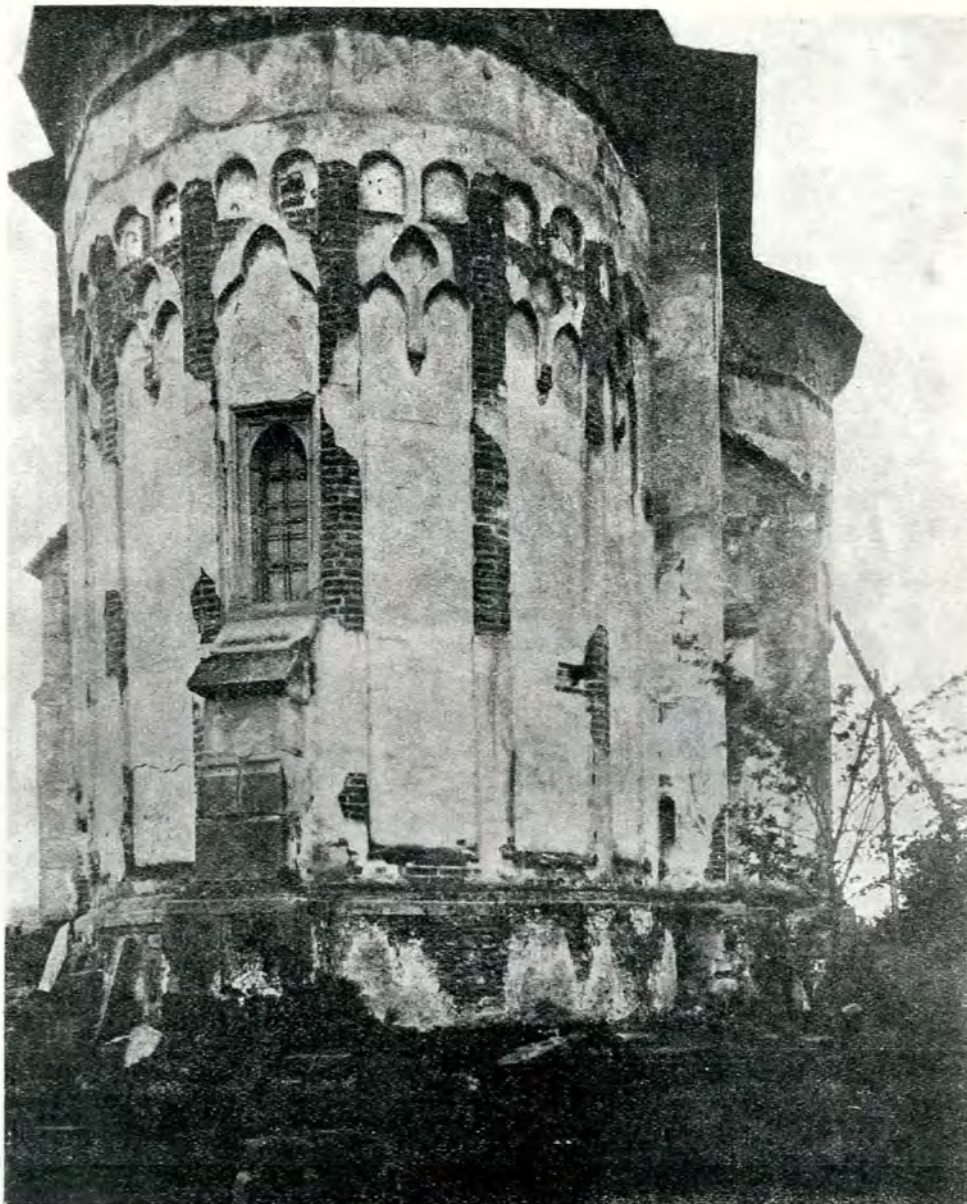

Fig. 63. Sî. Gheorghe, Hârlău, Altarul bisericii înainte de restaurare

în acelaș an, luna lui Octombrie 28, iar al Domniei lui, în anul al treizeci și șaselea cîrghător“.¹⁾

Aceiași inscripție, în caractere mai înfiorite, se repetă în luneta așei de intrare, mai lungăreață, avînd numai patru rînduri.

¹⁾ Iorga. Inscripții.

Stilul picturilor și împărțirea lor aduce aminte ca Dorohoi și Voroneț și e cu desăvârșire deosebit de acelu al epocelor ce au urmat.

Zugrăveala este de o frumoasă calitate și de un reușit efect decorativ.

Din nefericire, peretele despărțitor dintre naos și pronaos a fost dărâmat și tabloul

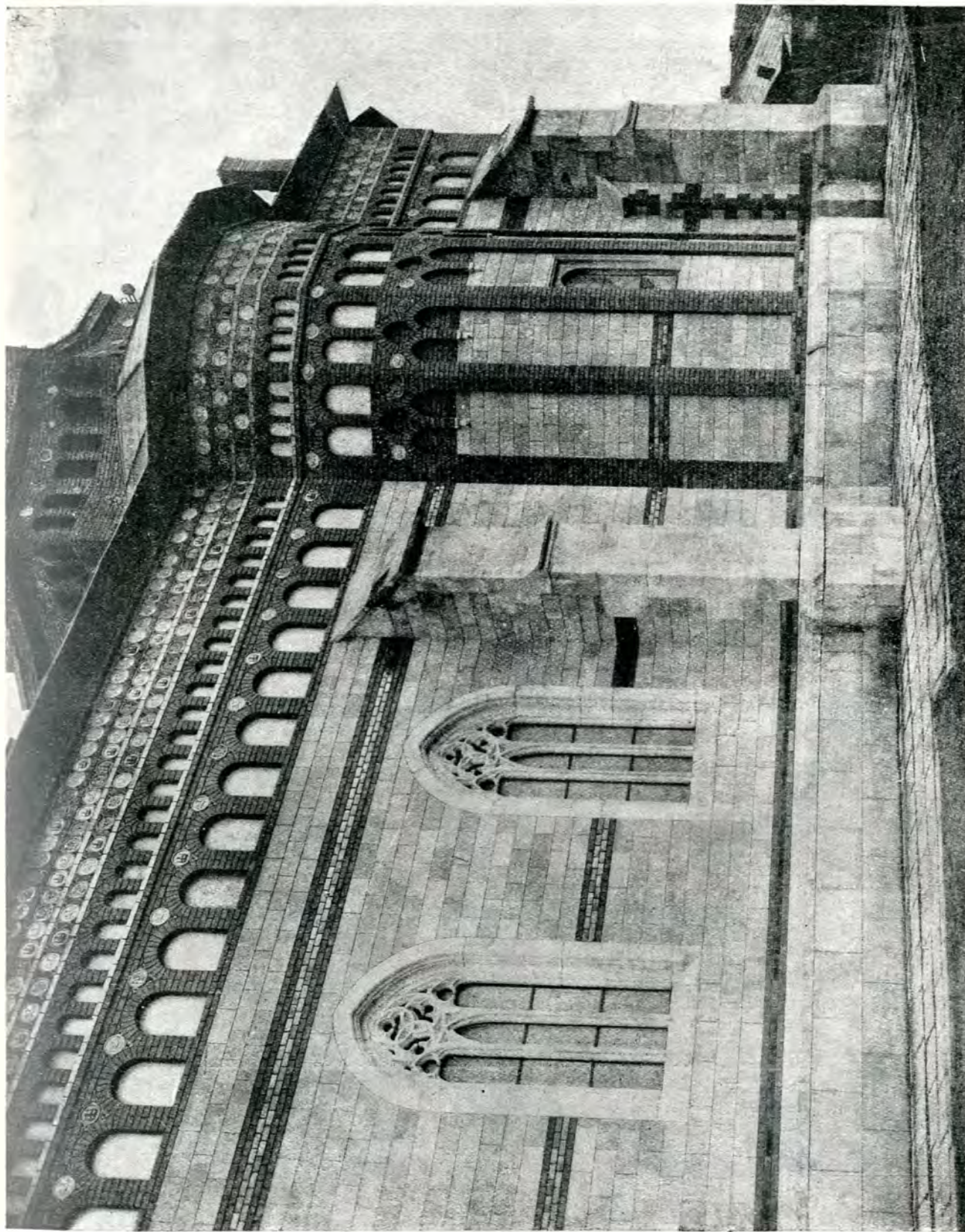

Fig. 64. Sf. Gheorghe, Hârlău, Vedere sud

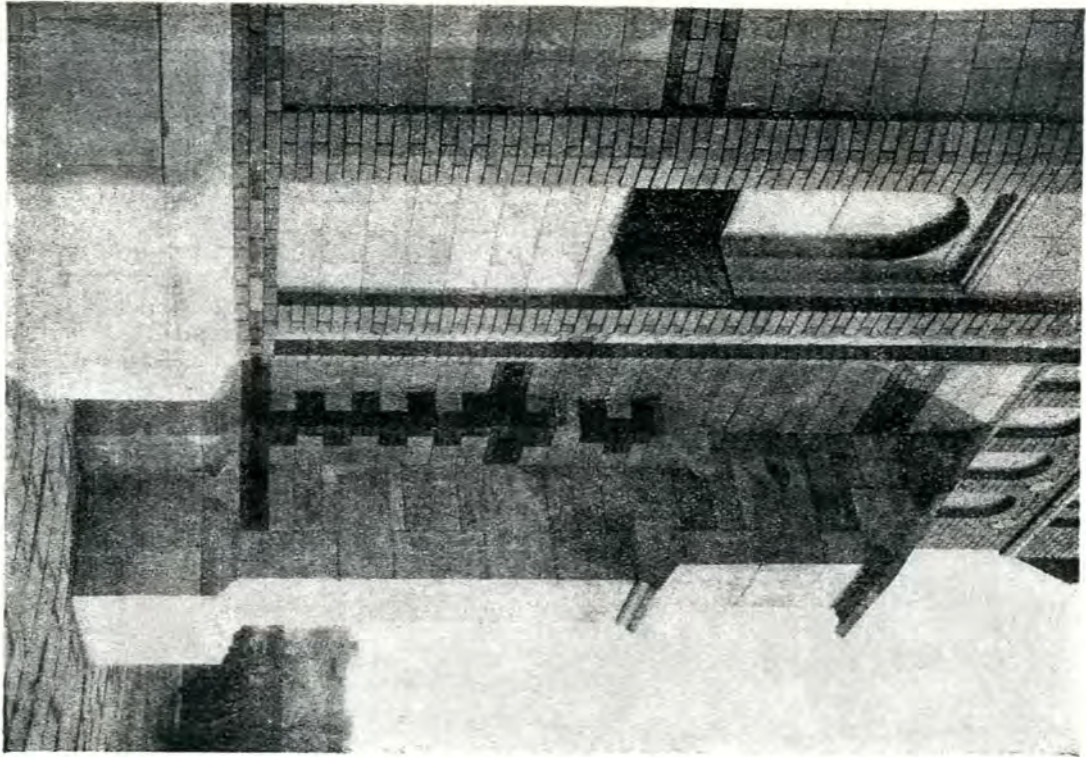

Fig. 65. Sî. Gheorghe, Hârîău, Un contralort

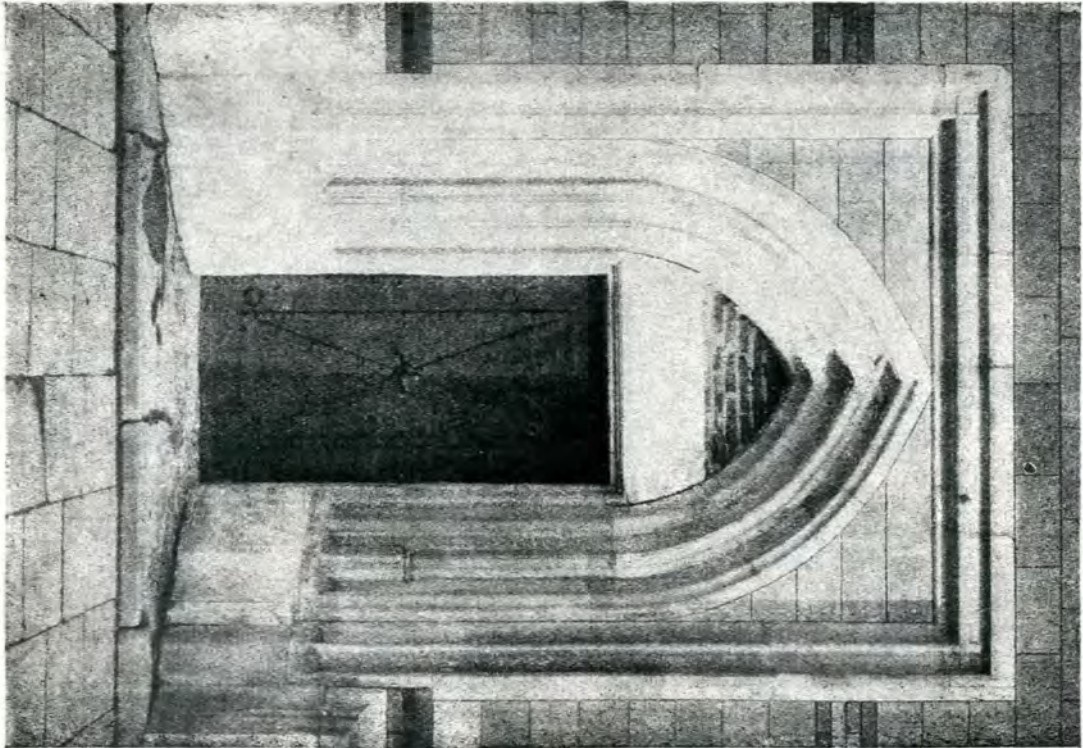

Fig. 66. Sî. Gheorghe, Hârîău, Uă exterioroară

elitoricească a dispărut rămânând numai chipul
 unei domnițe cu coroana pe cap așezată peste
 o maramă. O umbracă o manta de brocat cu

gradată și tencuelete căzute ceea ce permite
 să se vadă îngrijita construcție a zidăriei.

Pe arcul întors în peretele despărțitor acuma

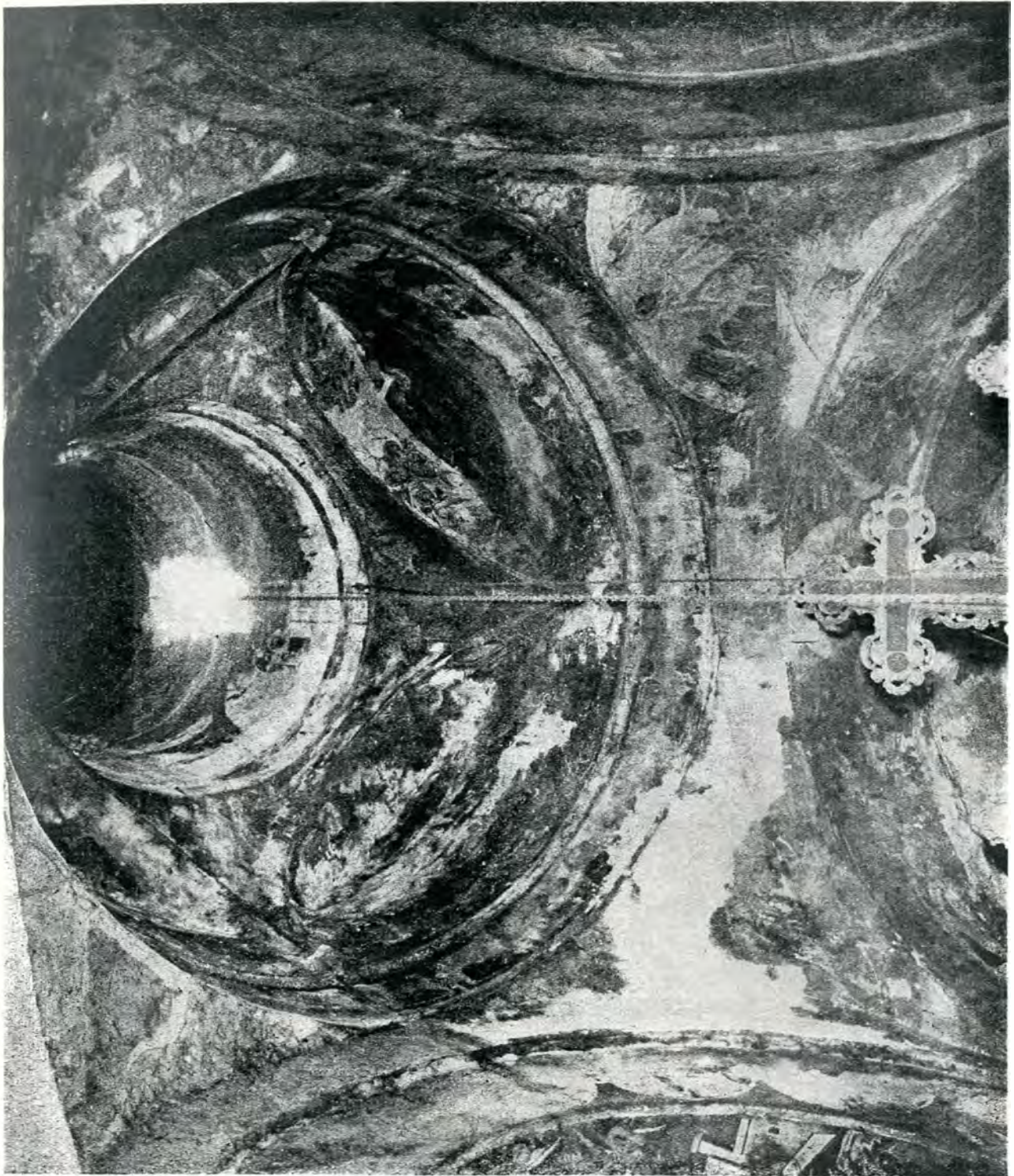

Fig. 67. Sf. Gheorghe, Hârlău. Bolțile naosului

guler de blană din care ies largi mâneci brodate, strinse la mâini.

În bolțile pronaosului pictura este ceva de-

deschis sunt picturi recente, după stil din
 veacul al XIX-lea, care s'au făcut și pe partea
 inferioară a peretelui sud din pronaos.

E probabil deci ca peretele a fost scos în prima jumătate a veacului trecut, căci restul bisericii fiind zugrăvit e de crezut că n'a

Regăsim pe zidurile bisericii ornamentele florale de la Popăuți, de la Dolhești, din Bucovina. La o consolă din pronaos și în proscomidie

Fig. 68 Sî. Gheorghe, Hârlău, Bolțile pronaosului

fost lăsată această parte albă. Dintr'altă parte în, 1852, Asache descrie biserica cu arcul nou deja făcut și pomenește de tabloul ctitoricesc distrus.

se află și aceste rinsouri înrudite cu ornamentele mormintelor din Rădăuți, ce le regăsim în mod constant și mai târziu.

Partea inferioară a pereților e împodobită cu două rânduri de patrate imitând pietre sau panouri de marmore colorate. De desabtu sunt drapeurile care nu lipsese mai niciodată din bisericile noastre.

Sf. NICOLAE DOMNESC DIN IAȘI

Până la ce punct actuala biserică Sf. Nicolae din Iași este la fel cu ceace ne-a lăsat Ștefan cel Mare, e greu de precizat. Știm că Lecomte du Noüy a dărâmat vechia biserică până la fundație. Nu se regăsește din releveurile ce desigur le-a făcut decât o fațadă

laterală ce ne arată aceeași dispoziție ce o vedem pe tabloul votiv

Fig. 69. Sf. Gheorghe, Hârlău, Pisania

la Sf. Gheorghe (Mitropolia veche). Acest tablou votiv este cel făcut de Antonie Ruset Vodă atuncia când a restaurat biserica. (fig. 306).

Planul nu se mai găsește, încât nu știm de cât cu o oare care îndoială dacă biserica ce o vedem a respectat vechia dispoziție.

Să știe — și releveul lui Lecomte du Noüy o arată destul de clar — că, în dreapta și în stânga pronaosului vechei biserici se zidise două anexe, două paraclise, la stânga al S-italui Ștefan, la dreapta al sfintei Varvara, iar pe latura vestică s'a în-

nălțat un turn clopotniță, prin care era în-

Fig. 70. Sf. Gheorghe, Hârlău, Ferestrele pronaosului

Dar, pe când pe pictura votivă, turla bisericeii e înaltă și așezată pe două soclari saprapuse, pe când acoperișul e țuguiat și învește prin ape deosebite diferitele părți ale clădirii, biserica ce ne-o arată relevul dinaintea dărămării, are o turlă scundă și evident refăcută, pe un singur soclu, și o singură învelitoare joasă pe toată partea veche a bisericeii. De asemenea trupul clădirii pare a fi fost înălțat ceva deasupra rândului superior de ocnită, sub strașină.

Biserica arată la abside firide lungite și jar împrejar două rânduri de ocnite. Sunt nouă firide la altar cu opt ocnite în primul rând și șasesprezece la cel de sus; la sîmurile laterale sunt cinci firide cu patru și opt ocnite.

Baza ce se vede a turlei e octogonală cu câte două ocnite pe fie care latură. Pronaosul e ceva eșit iar în dreptul proscomidiei e un contrafort. Ferestrele erau și ele transformate. Se vede câte un rotocol în fiecare timpan al arcațurilor, iar o friză întreagă între cele două rânduri de ocnite.

Lecomte du Noüy a restabilit al treilea rând de ocnite ce se vede pe tabloul votiv, și care exista probabil sub tencuială, și a așezat alte rânduri de rotocoale. A schimbat ceva distribuția ocnitelor. La turlă a restabilit baza inferioară ce se vede pe tabloul votiv, soclul octogonal a primit din nou cele trei ocnite pe fiecare latură. În fine s'a înălțat o turlă octogonală cum pare a fi fost după același tablou. În linii generale deci se poate conchide că actuala biserică reprezintă destul de bine vechea clădire, diferențe existând însă în detalii.

Pe lângă modificarea în distribuția ocnitelor, despre care am vorbit mai sus, s'au și

săprimat contraforturile laterale și cel al absidei altarului. S'a dat așei de intrare o formă în plin cintra ce de sigar n'a avut-o. S'a înlocuit vechea pisanie (ce mai există în cartea bisericeii Trei-Erarhi) printr'una nouă de bronz. Las la o parte alte schimbări mai mărunte.

Planul bisericeii este de același tip ca Sf. Nicolae din Dorohoi, Popăuți, Precista din Bacău, Sf. Ioan din Vaslui.

Deosebirea este că peretele despărțitor al pronaosului despre naos, perete cu o așă îngustă (acolo unde n'a fost săprimat la o epocă mai târzie), e înlocuit printr'un perete cu trei arcade și două coloane de secțiune circulară.

Nu avem nici un exemplu de această dispoziție în vremea lui Ștefan și numai, mult mai târziu, prin veacul al XVII-lea se găsească asemenea exemple.

Ar mai fi de observat că arcurile piezișe ale naosului, aceste arcări caracteristice moldovenești, nu sunt în semicerc ca de obicei ci numai în segment de cerc, adică mai întinse, rămânând pe primul tambur un spațiu relativ mare până la nașterea acestor arcări.

Nu voi vorbi de detaliile ușelor și ale ferestrelor, ele fiind noi.

În privința discarilor smălțuite însă — cu toate că sunt refăcute, știm că reproduc cele vechi. Culoarele sunt tot verzi și galbene, cu toate variațiunile lor, la care se adaugă

albastrul vântat. Subiectele sunt cele cano-scute.

Vechea inscripție păstrată la Trei Erarhi sună astfel:

„În numele Tatălui și al Fiului și al Sfântului Duh, Ioan Ștefan Voevod, cu mila lui Dumnezeu domnitorul țării Moldovei, fiul Domnului Bogdan Voevod, voi și zidi acest templu întru pomenirea și ruga sfântului

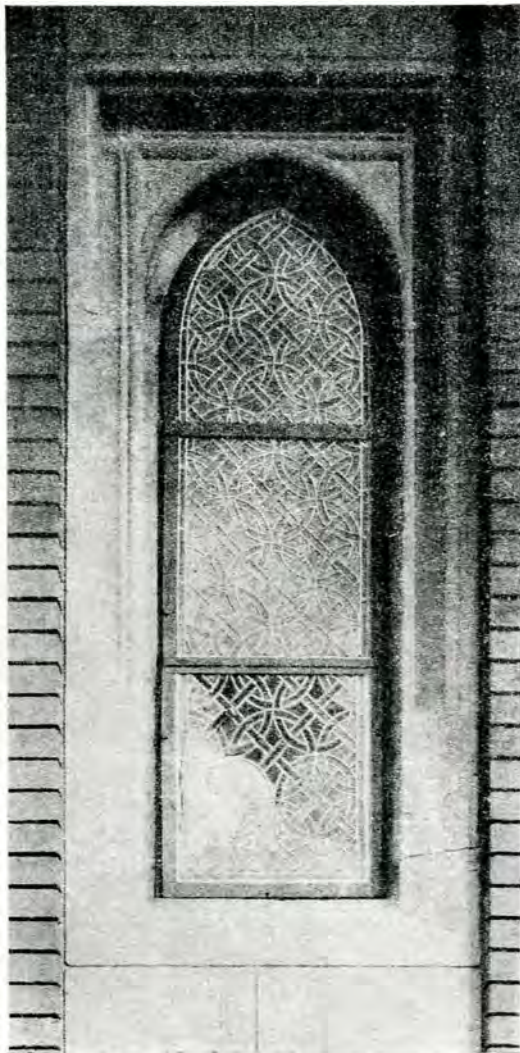

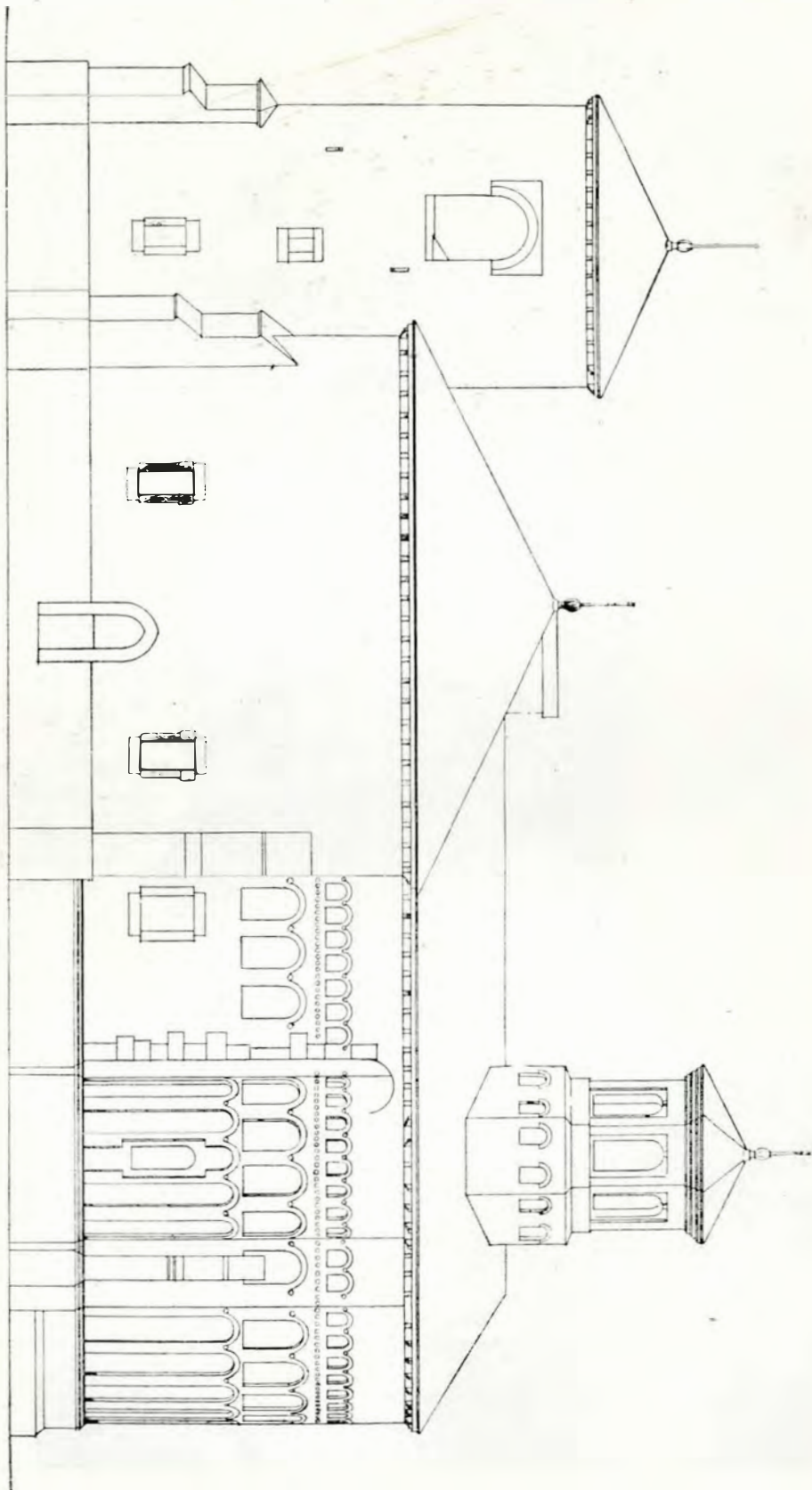
Fig. 71. Sf. Gheorghe Hârleu
O fereastră a naosului

Fig. 72. Sf. Nicolae Domnești din Iași

Ierarh și făcător de minuni Nicola, spre desulfleția reparațiilor moși și părinți și a fratelui anal 6999 luna Ianie 1 și s'a sevârșit în 7 mii și un an luna August¹⁾ (1491—1493)

Fig. 73. Sf. Nicolae Iași, Elevație înainte de restaurare, după Lecomte du Nouy

nostra, și pentru sănătatea Domniei noastre ș'a fiilor noștri. Și am început a zidi în

¹⁾ Melchisedec. Notițe istorice și arheologice.

Resturi de frescuri din vremea lui Anton Ruset, care a restaurat și a mărit biserica, se află, precum am arătat, la Sf. Gheorghe a Mitropoliei. Sunt de o frumoasă factură și

că sunt țigle sau șindriile mari, — dar aceste picturi fiind de obicei destul de schematic, nu se pot lua în seamă decât pentru liniile principale.

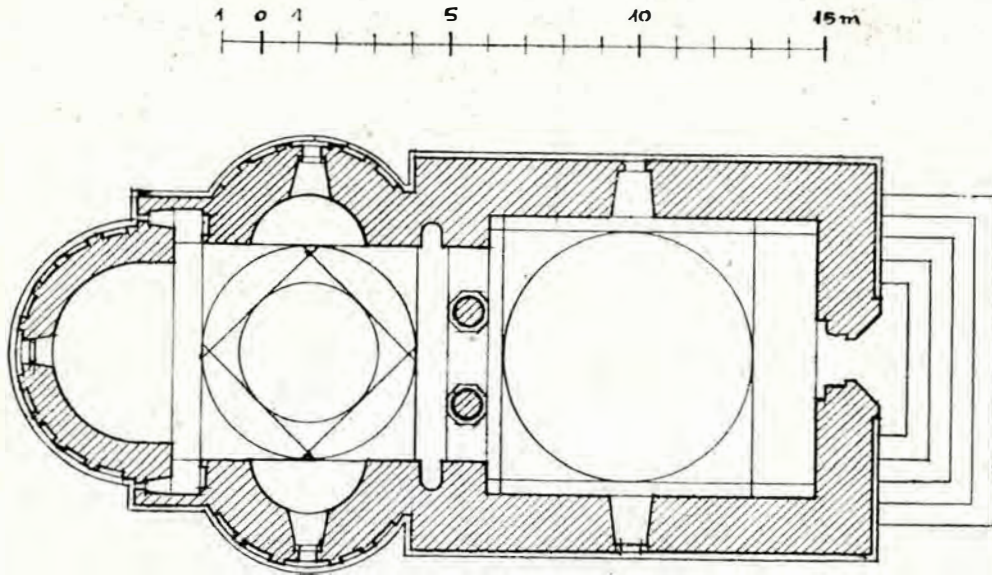

Fig. 74. Sf. Nicolae Iași, Planul bisericii

anele capete de sfinți sunt de mare interes.

Anton Vodă zugrăvise și vechea biserică și se refăcuse chiparile lui Ștefan, lui Bogdan, fiul său, și al Doamnei lui Evdochia.

PRECISTA DIN BĂCĂU

Biserica a fost construită în 1491, de Alexandra Vodă, fiul lui Ștefan cel Mare, care era o-rânduit peste partea de Miază-zi a Moldovei.

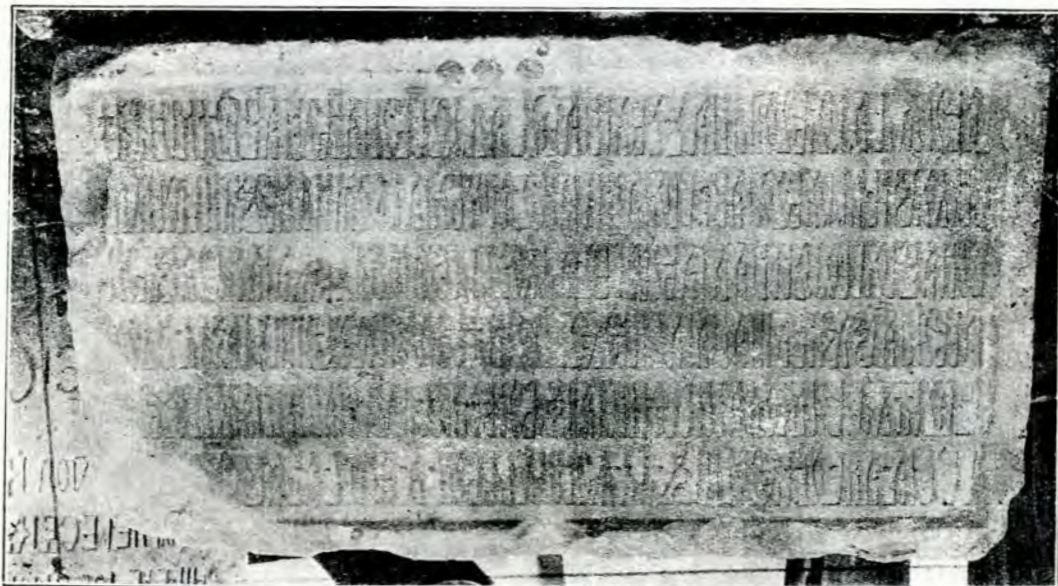

Fig. 75. Sf. Nicolae Iași, Pisania

Tabloul votiv, care ne înfățișează familia noului ctitor, ne arată și biserica. E greu de judecat după această pictură ca care material era acoperită clădirea. S'ar putea crede

Biserica are un naos cu altar și două sinari — și un pronaos boltit în calotă sferică. Boltirile naosului sunt cele obișnuite moldovenești.

Peretele despărțitor dintre naos și pronaos, a dispărut, fiind înlocuit printr'un mare arc. Deasemenea ușa exterioră este refăcută. Pe pronaos se înălțase în veacul al XIX-lea, un turn clopotniță, care urmează a fi desființat. Turla naosului fusese refăcută în exterior într'un stil clasic ca și toată fațada.

În afară, pronaosul apare ceva lărgit ca la Dorohoi, la Vaslui, la Popăuți, la Iași. În dreptul proscomidiei și diaconicalui, sunt așezate două contraforturi.

Absida cea mare și sînurile sunt poligonale în afară având obișnuitele firide lungite, nouă la altar și câte cinci la sînuri.

De asupra lor sunt două rânduri de ocnite mici, care se continuă și pe pereții dreپți ai bisericii, cum vedem acumă că s'au dat tencuielile jos.

Soealul este de piatră brută cu un profil simplu de piatră de talie. Coronamentele contraforturilor sunt și ele de piatră cioplită profilată cu formele cunoscute. Piatra e framos și regalat lucrată.

Paramental pereților e de piatră brută, afară de picioarele firidelor lungi și de ocnite. Cornișă nu este. Nu se văd arme de cărămizi smălțuite sau de discuri.

Baza turlei cea de jos e pătrată și e de zidărie de piatră, iar a doua, stelată cu douăsprezece vârfuri, e în întregime de cărămidă.

Actualmente se află un pridvor modern pe partea de Vest a bisericii, și pronaosul a fost înălțat cu 0,60—0,70 m. în raport cu restul clădirii.

Ferestrele au rame de piatră fără nici o malară și nici un ornament, numai ferestruica mică a proscomidiei are machile regalate teșite. Nu se găsesc semne lapidare nici grafite interesante.

Pictura interioară e refăcută pe la 1854; făcând două—trei sondaje, nu s'a găsit alta de desuht; este probabil că la această re-

zagrăvire s'au dat jos toate tencuielile, refăcându-le în întregime.

În pendentivii naosului se văd găurile unor oale de rezonanță.

Actualmente biserica e pardosită cu scânduri, dar era în vechime, pardoseli de cărămidă și de piatră¹⁾.

În pronaos s'a găsit mormântul făcut de Alexandra, fială lui Ștefan, unui necunoscut, care ar putea să fi fost un fiu al lui²⁾; (vezi fig.)

Piatra foarte framos lucrată are o ornamentație gotică unică la noi în această întrebuintare. Inscricția spune :

«Io Alexandra Voevod, fială lui Ștefan Voevod domnul țării Moldovii înfrumuseță acest mormânt, care s'a prestăvit spre vecinicele locașuri în anul 7004 (1496) Luna Septembrie 16».

Pisania de piatră, de 1.10 m. lățime și 0.43 m. înălțime, este așezată în afară pe zidul de intrare sus la stânga așei. Ea glăsuiește astfel:

«Cu voința Tatălui și cu conlucrarea Fiului și cu sevêrsirea Sfântului Duh, evseviosul și iahitorul de Christos Ioan Alexandra Voevoda, fială lui Ștefan Voevod, Domnitorul Moldovei, a zidit acest templu în numele Adormirii preacuratei Născătoarei de Dumnezeu

și purarea Fecioarei Mariei. Și s'a sevêrsit în anul 7999 luna Genar 1». (= 1491)³⁾.

Ca toate că biserica Precistei arată a fi fost de o execuție simplă, fără ornamentație, este de dimensiuni relativ mari și face o impresie destul de impunătoare; este însă relativ ceva mai joasă ca cele l'alte biserici orășenești din această vreme, fiind și cea mai veche (după Vaslui).

Fost'a zidăria aparentă sau tencuită ?

Piatra de talie, unde există, e framos lu-

¹⁾ V. Drăghiceanu. Bul. Com. MOn. Ist. 1911.

²⁾ V. Drăghiceanu, ibid.

³⁾ Melchisedec. Notițe istorice și arheologice.

Fig. 76. Precista Bacău¹⁾

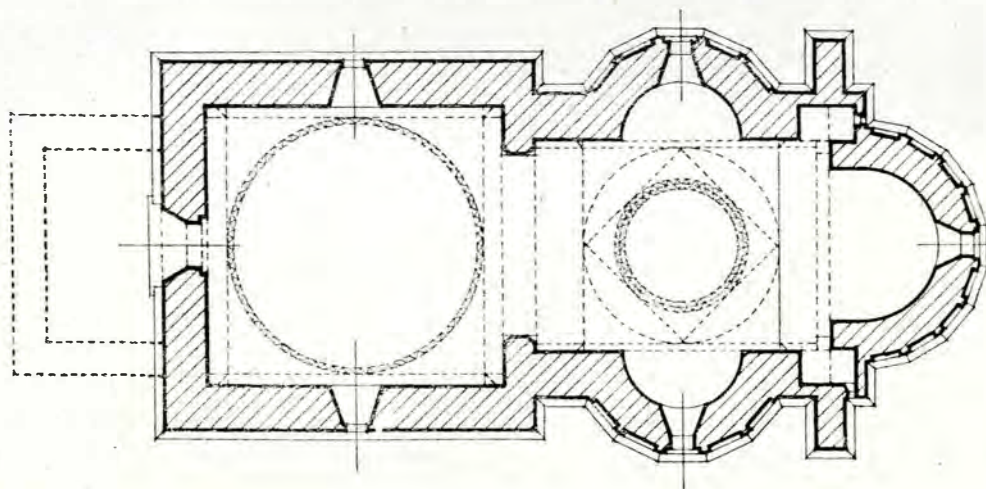
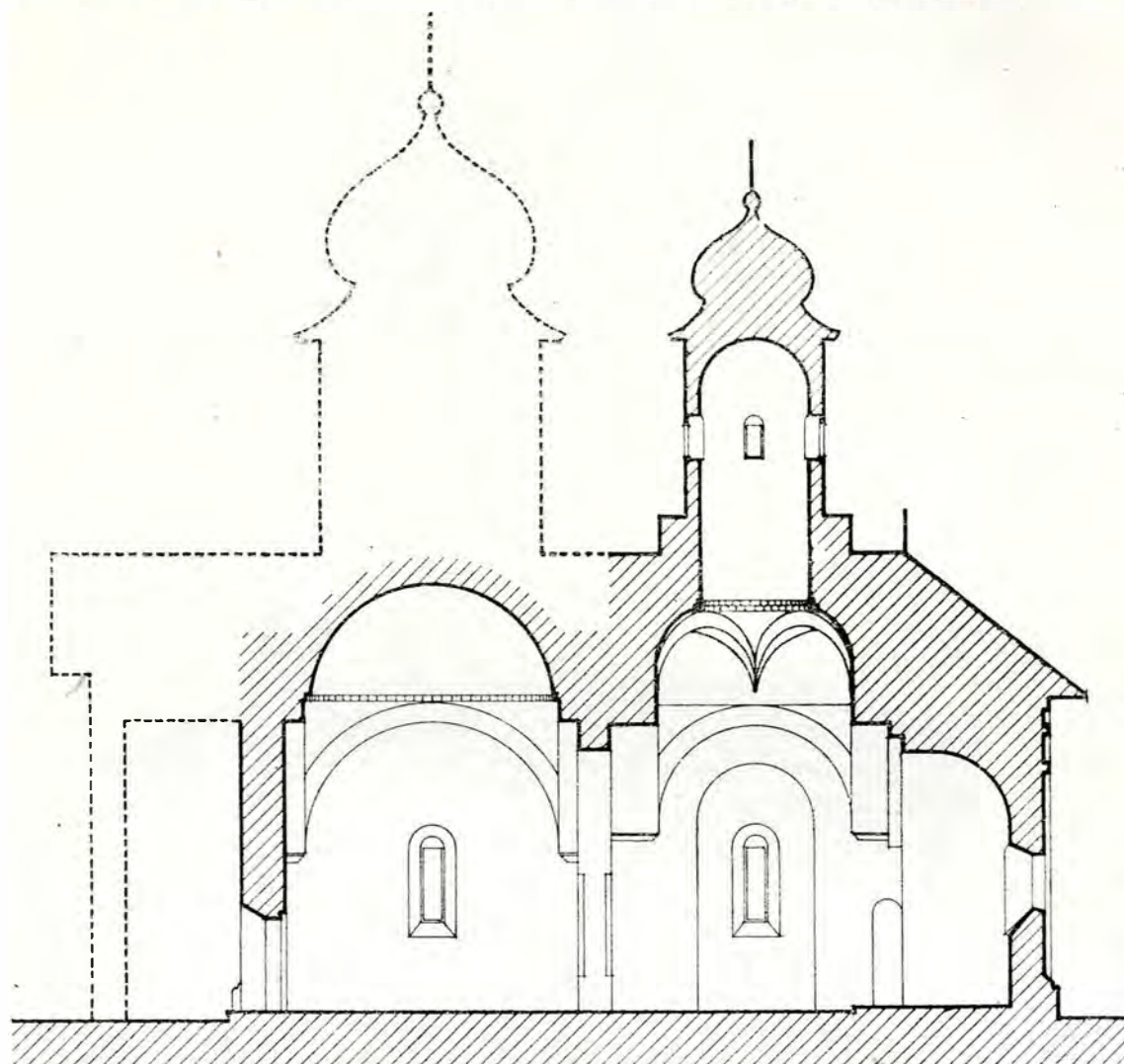

Fig. 77. Precista Bacău, Secțiunea longitudinală

Fig. 78. Precista Bacău, Planul bisericii

crată și restul zidăriei este în acelaș plan. Cum nu se poate concepe că piatra de talie îngrijit lucrată să fi fost destinată a fi acoperită cu tencuială, nu rămâne altă ipoteză de cât aceea ca piatra brută a paramentalui era văzută precum și cărămizile firidelor și ale ocnitelor, precum se obișnuia de altminterlea la toate bisericile acestui timp.

Precista din Bacău ocupa deci un loc mai modest în grupul bisericilor de acelaș plan; cele l'alte sunt bogat decorate cu cărămizi și rotocoale smălțuite, fără a vorbi de sculpta-

latalai lui Ștefan cel Mare, care pare a fi fost de o mare importanță. Paul de Alep, care a trecut în 1650 la Vaslui, vorbește cu admirație de ce a văzut:

»Aici în Vaslui, palatarile, băile, locurile de plăcere sunt toate ale lui Ștefan Vodă, precum și magnifica și superba biserică cu o elegantă capolă *peste măsură de înaltă*. In ea, iar împrejar, sunt bolți și arcari pe cari sunt pictari și imagini ale taturor sfinților. La intrare, pe peretele din jos, este un tablou al judecății de pe armă, lucrat în aur

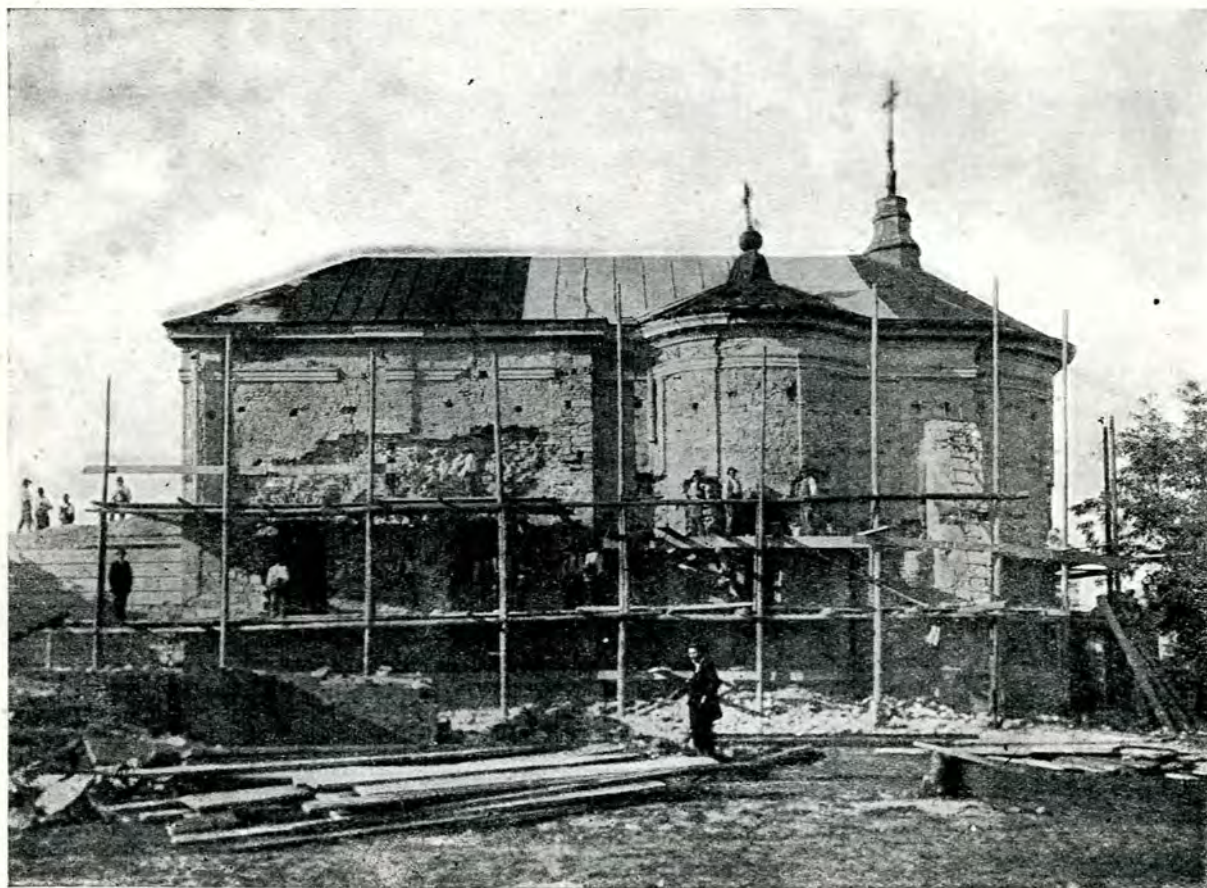

Fig. 79. Sf. Ioan Vaslui în cursul lucrărilor de restaurare

rile gotice ale așelor și ferestrelor, care au existat poate aici până la o vreme. — Dar lăsând la o parte aceste lipsuri decorative datorite poate faptului că meșterii iscasii ai lui Ștefan erau ocupați în altă parte pentru Domnitorul însuși, biserica se aseamănă bine cu cele l'alte din aceeași categorie.

BISERICA DOMNEASCĂ DIN VASLUI

Biserica Sfântului Ioan din Vaslui, zidită la 1490, făcea parte din tot complexul pa-

și azur. Reprezintă pe Moise conducând pe Domnul nostru, pe Ana și Caiafa, și pe cei l'alți Ovrei. Persoanele sunt zugrăvite cu o expresie tristă. In arma lor este o altă trapă: acestea sunt figuri turce, cu șalari albe și cu turbane cu caftane lungi și verzi târându-se, cu mâneci atârinate și cu hare-marile lor...

Ei sunt însoțiți de dervișii lor. In arma și în mijlocul lor sunt draci împingându-i și înfruntându-i. Kașidbari este în fruntea lor, cu cealmau în cap; anul

dintre draci se acață pe amerii lui, trântindu-i cealmaa jos.

cată dar s'a reîntrebuințat o parte din vechial material; se regăsece amestecate și cărămizi

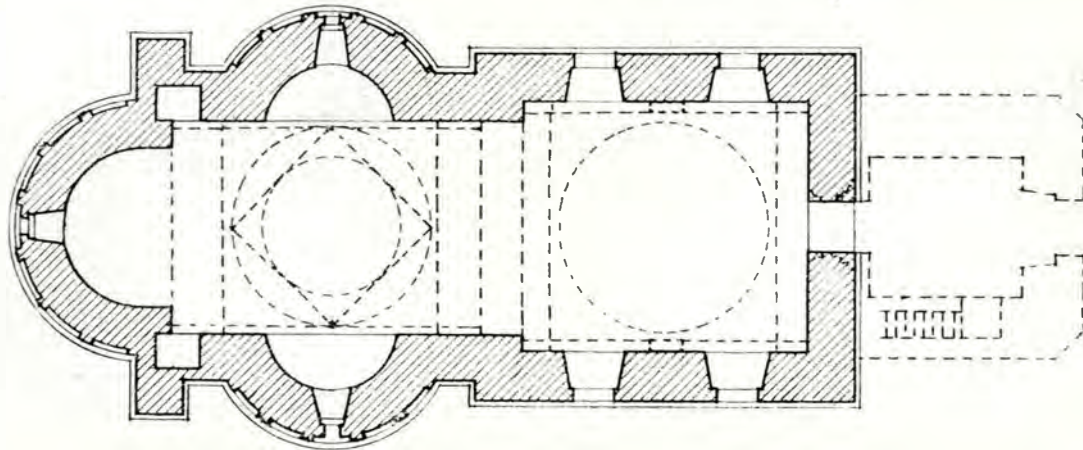

Fig. 80. Sf. Ioan-Vaslai, Planul bisericii (după releveal Com. Mon. Ist.)

Biserica peste tot în interior e acoperită cu pictari — arhitectura este foarte frumoasă. În vârful interior al capolei, sau în baldachin, sub care se află tronul Beialai este imaginea Domnului nostru Messia.

În partea din afară a tinzei e un mare clopot¹⁾.

Actualmente biserica e ca total prefăcută; „răsăpindu-se“ ca veche, a fost zidită din nou în 1820 de către Maria Cantacazino, soția marelui logofăt Costache Ghica. Ce a rămas de la Ștefan este numai soclul de piatră cu profil și poate primul rând de cărămizi ce au dimensiuni mari, 29-30 pe 12-14 și pe 6 cm. grosime. Mai sus, toată zidăria e refă-

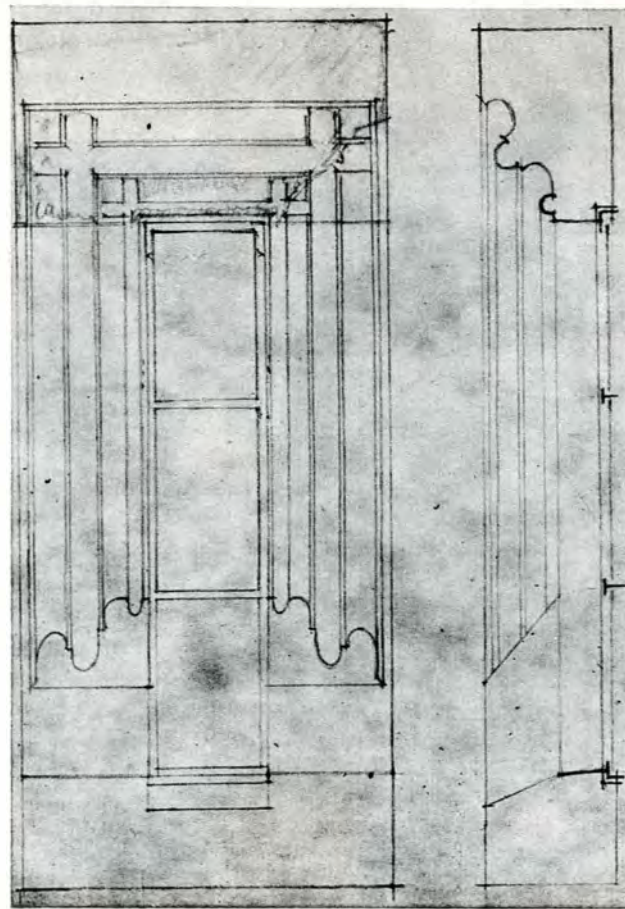

Fig. 81. Sf. Ioan-Vaslai, Fereastra mică reconstituită (Com. Mon. Ist.)

când în când câte una smălțuită verde.

Contraforturile sunt de piatră cioplită de dimensiuni mari.

Ca ocazia lucrărilor de restaurare începute s'au găsit prinse în zidul pridvorului a două fragmente de piatră cioplită care provin de la ușa principală, de la ușa interioară, de la ferestrele mari ale pronaosului și de la cele mici din naos; aceste fragmente permit să se reconstituie aceste deschizături. Ușa ogivală era cam în felul celei de la Dorohoi, iar ferestrele mici erau în felul celor de la Sf. Ilie și Voroneț, având partea superioară a golului dreptunghiular și nu ogival.

¹⁾ Călătoriile patriarhului Macarie de Paul de Alep — traducere de E. Cioran.

Planul este acela al Sf. Nicolae din Iași, Sf. Nicolae din Bacău, Popăuți și Precista

din Bacău, ca sinari laterale, contrafortari sără de înaltă“ nu lasă nici o îndoielă în în dreptal proscomidiei și diaconicalai și această privință.

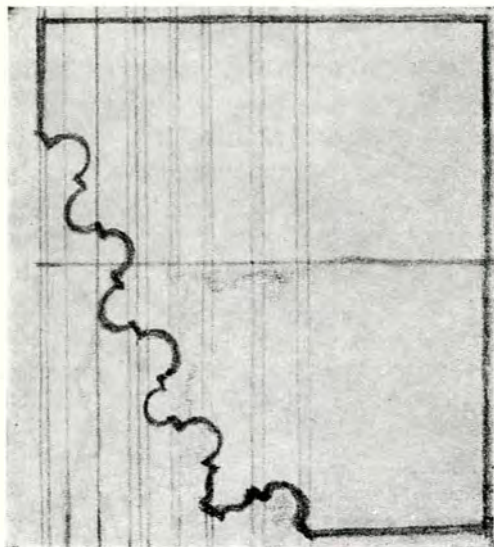

Fig. 82. Sf. Ioan din Vaslui
Profilul chenarului așei exterioare
(com. Mon. Ist.)

Fig. 83. Sf. Ioan din Vaslui
Bolțar al așei exterioare

pronaosul supralărgit. Acest plan corespunde ca acel cu turlă pe naos, ceea ce e

Și inscripția pe piatră dispăruse sub temelilele prefacerii bisericii până acum vre'o

Fig. 84. Sf. Ioan din Vaslui
Chenare de ferestre

Fig. 85. Sf. Ioan din Vaslui
Chea chenarului așei exterioare

confirmat de descripția lui Paul de Alep, care vorbind de „eleganta cupolă peste mă-

cinci zeci de ani, când a fost descoperită și scoasă la iveală de D. T. Barada.

Glăsuște astfel:

„Ioan Ștefan Voevod, cu mila lui Dumnezeu Domnitorul țării Moldovei, fiul lui Bogdan Voevod, a zidit acest templu în numele

H U Ș I

Biserica episcopală, cu hramul Sfinților Apostoli Petru și Pavel, a fost zidită în 1495.

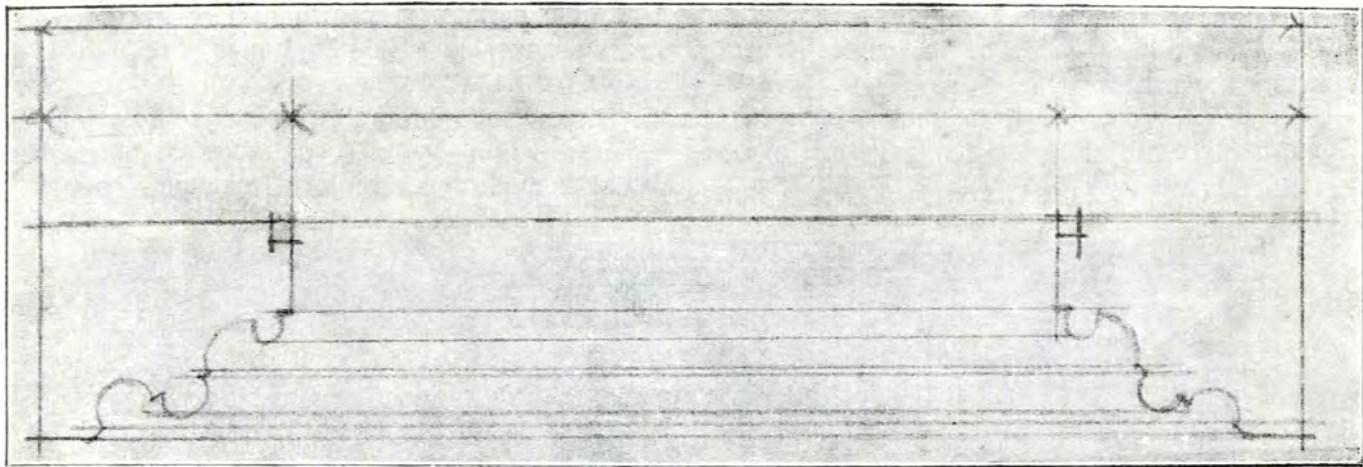

Fig. 86. Sf. Ioan din Vaslui, Profilul ferestrei pronaosului (ciantit spre interior).
(Com. Mon. Ist.)

tăerei cinstitalui cap al Sfântului și slăvitalui prooroc și înainte mergător și botezător Ioan. S'a început în anul 6998 luna Aprilie, și s'a sevârșit în acelaș an Septembrie :20') (= 1490).

Dar a fost așa de des transformată și refăcută — ultimele ori în 1793 și 1910 — în căt nu se mai poate recunoaște nimic din biserica lui Ștefan cel Mare. E cu patință ca planul (adică fundațiile) să fie cele vechi; se

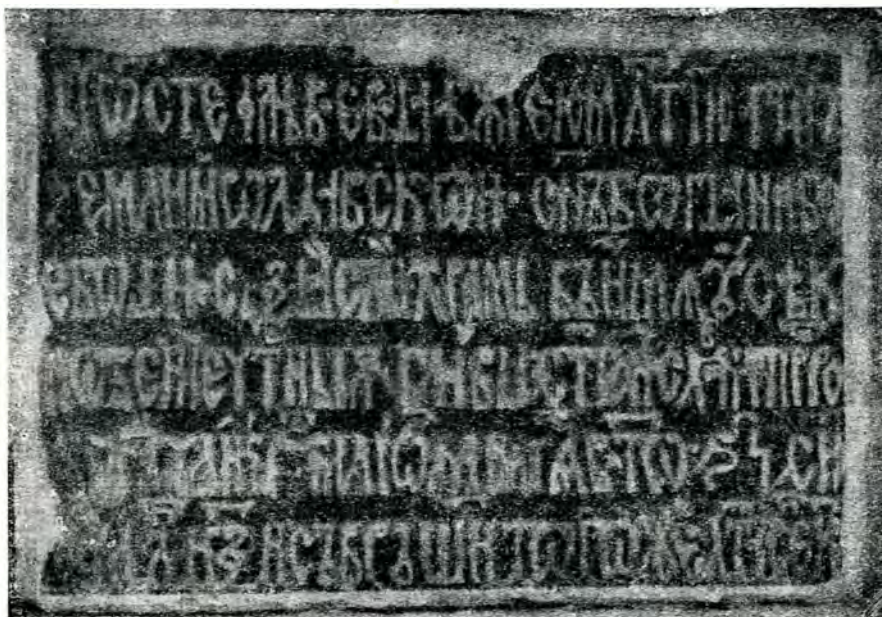

Fig. 87. Sf. Ioan din Vaslui, Pisania

Biserica Sf. Ioan este cea mai veche din grupul bisericilor orășenești.

mai vede un altar poligonal în afară, cu șapte fețe și abside laterale cu cinci. Dar sunt caractere prea vagi pentru a putea trage vr'o concluzie.

¹⁾ Melchisedec. Notițe istorice și arheologice.

Inscripția de piatră de la Ștefan mai există și este așezată deasupra așei; „Evseviosul și iubitul de Christos Ioan Ștefan Voevod cu mila lui Dumnezeu Domnitorul țării Moldovei, fiul lui Bogdan Voevod, a început și a zidit acest templu, în numele sfinților și tot lăudaților corifeilor apostoli Petru și Pavel, carele este în Hasso ce este pe Drisliveța. Și s'a săvârșit în anul 7003, iar al Domniei Sale anul 38-lea cergătoriu, luna Noembrie 30“ (1495) ¹⁾.

de piatră cioplită simplă. Această construcție e relativ recentă.

În colțul nord-vest este un al doilea turlă de zid pe care s'a ridicat o construcție de lemn. Și aici, ferestrele au rămas de piatră de talie simplă, și cadrul așei de intrare, cu partea superioară în plin cintră, are machia teșită.

Biserica, cu hramul Precistei, a fost înălțată în 1496—97. Are un naos cu altar și două sînari semicirculare, și un pronaos

Fig. 88. Hași, Pisania

T A Z L Ă U L

Biserica se găsește în curtea dreptunghiulară a mănăstirii. Zidul înconjurător e de piatră brută cu contraforturi pe din afară; partea superioară e mai subțire și cu metereze. Intrarea se face prin turlă clopotniței care posedă ferăstraici mici gotice. — Boltă acuma nu mai are. Pe latura de miazăzi, mai se văd ruinele clădirilor călugărești construite pe pivnițe. Zidăria e tot de piatră brută cu puțină cărămidă. Chenarele ferestrelor sunt

boltit printr'o calotă sferică, pe când boltirile naosului sunt cele moldovenești cunoscut.

Peretele despărțitor a fost desființat, iar așa mutată la intrarea pridvorului mai nou de pe fața de apus, — precum se vede foarte bine în afară din întrepraperea soclului cel vechiu, care continuă în pridvor pe zidul cel vechiu și prin întrepraperea rândurilor de ocnite; se și vede o crăpătură de sus până jos la îmbinarea celor două ziduri pe cele două fețe nord și sud.

Naosul are o pardoseală de exagone de alabastru alb; în axa Pantocratorului, plăcile

¹⁾ Melchisedec. Notițe.

sunt așezate în pătrat. În pronaos, pardoseala e de pătrate de gresie.

Framosul chenar dreptunghiular al așei din peretele despărțitor acuma desființat ne înfățișează canoscatele baghete încrucișate, câte trei pe fiecare latură, pornind de pe niște baze gingaș săpate și ornamentate.

Ușa dintre pronaos și pridvor, ce a fost la început portalul de intrare, are chenarul format din patru baghete separate prin canelure și întâlnindu-se în axă în arc frânt, al-

cartat pe inscripție: Kozm mitru). Această ușă însă nu este de o factură unitară; pe când panoul central este de cel mai frumos gotic „flamboyant“, cele l'alte sunt de un stil floral foarte deosebit și de o înrâurire mai mult orientală. — Spre comparare reproducem unii panouri foarte asemănători a unei mese din ospelul comunal din Bartfeld (Ungaria de sus) din 1510; o ștofă ce se găsește la Hervarto e cam de aceeași inspirație¹⁾.

Totuși nu se poate presupune că aceste

Fig. 89. Mănăstirea Tazlău, Vedere generală.

căutând așa zisa ogivă. La rândul lor sunt prinse într'o ramă dreptunghiulară ca la Milișăuți, la Popăuți, la Hârlău, la Mănăstirea Neamțului. — Intrarea proprie zisă, dreptunghiulară, are în lanetă o icoană pictată a Maicei Domnului, iar canatul de lemn de tisă foarte frumos sculptat poartă și o inscripție care o datează: „Această ușă a făcut'o și împodobit'o călugărul Mihai în zilele Domnului Nostru Io Ieremia Movilă Voevod și sub egumenul chir Ghenadie de la mănăstirea Tazlău, la anul 7104 [1596] luna lui Martie 30 de zile: Cozma maistra“¹⁾ (pres-
¹⁾ Iorga — Inscripții.

panouri provin din diferite părți și că au fost împreunate pe acelaș canat, căci colțurile părții de sus care e dintr'o singură bucată, sunt tot de acelaș stil ca panoul central, și amândouă motive părănd bine a fi de aceeași mână pe toată așa. De altminterlea și inscripția e o probă.

Pe partea de sus figurează stema țării împodită în stilul renașterii și închisă într'un chenar pătrat cu fiecare latură lărgită printr'un segment de cerc.

¹⁾ Mizkowsky. Kunstdenkmale in Ungarn pl. 6 și pl. 90.

În afară biserica se prezintă cu altarul ocnite; pe restul zidului sânt două frize de micirealar ceva langit, iar sînarile laterale ocnite, cele mari de jos avînd centrele lor

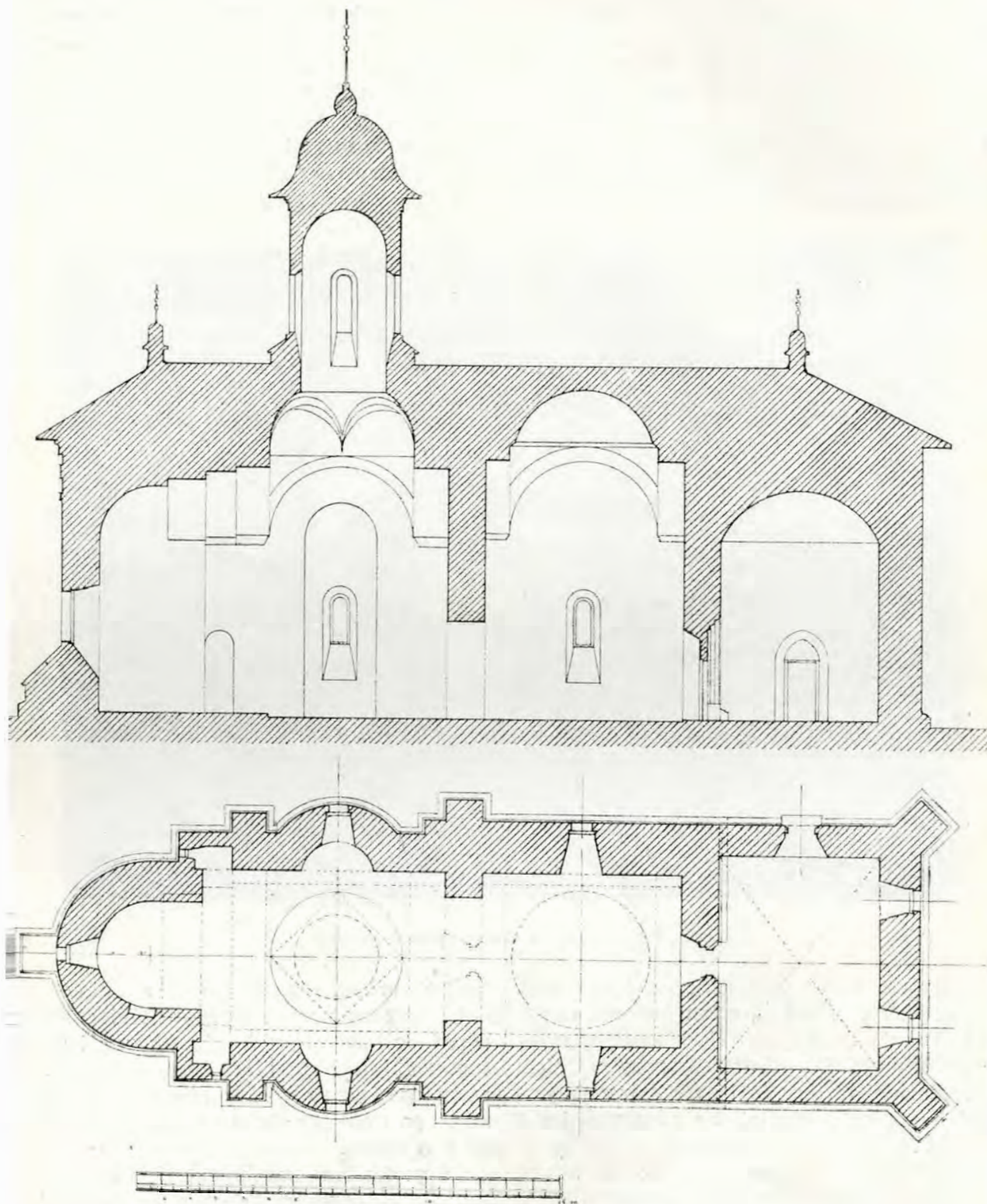

Fig. 90. Tazlău, Secțiune longitudinală

Fig. 91. Tazlău, Planul bisericii

—nt în segment de cerc. Au firidele lungite pe aceeași orizontală ca și centrele arcuaturilor
—ișnaite, de asupra cărora este un rând de lor firidelor. Două nișe din rândul de sus

Fig. 92. Tazlău

corespund cu una din cel de jos, dar numai aproximativ; astfel, pe când la absida altarului sânt nouă firide, sânt numai șasesprezece ocnite; la absidile laterale la cincifiride corespond opt, iar pe peretele pronaosului treisprezece mici la șase mari.

Sânt contrafortari lângă șinarile laterale

Tot de piatră cioplită sânt și contraforturile care și-au pierdut însă vechile coronamente profilate. Tarla, cu fațada refăcută în vracul al XIX-lea, e așezată pe două baze. Cea de jos e octogonală, iar cea de sus în formă de stea cu opt colțuri eșind dintr'un octogon. Ca la Popăuți, fiecare latură e îm-

Fig. 93. Tazlăa, Boltile naosului

spre altar, iar alte sprijinesc zidul pronaosului ceva eșit. Și acest punct este de notat căci toate cele l'alte biserică cu pronaosul supra-lărgit, nu au contrafortari în această parte.

Sab fereastra altarului este un contrafort mic, iar alte oblice la colțurile pridvorului adăogat. Soeul de piatră de talie are un framos profil.

podobită prin câte trei ocnite. Zidăria tarlei trebuie să fie însă tot cea veche căci mai are ferestrele ei dreptunghiulare cu chenarul interior în arc de cerc foarte ușor frânt la chee, și mulare golice încrucișate la colțuri. Tarla e poligonală cu două sprezece lături; contrafortari mici nu are.

Fațada toată e acuma tencuită. Paramen-

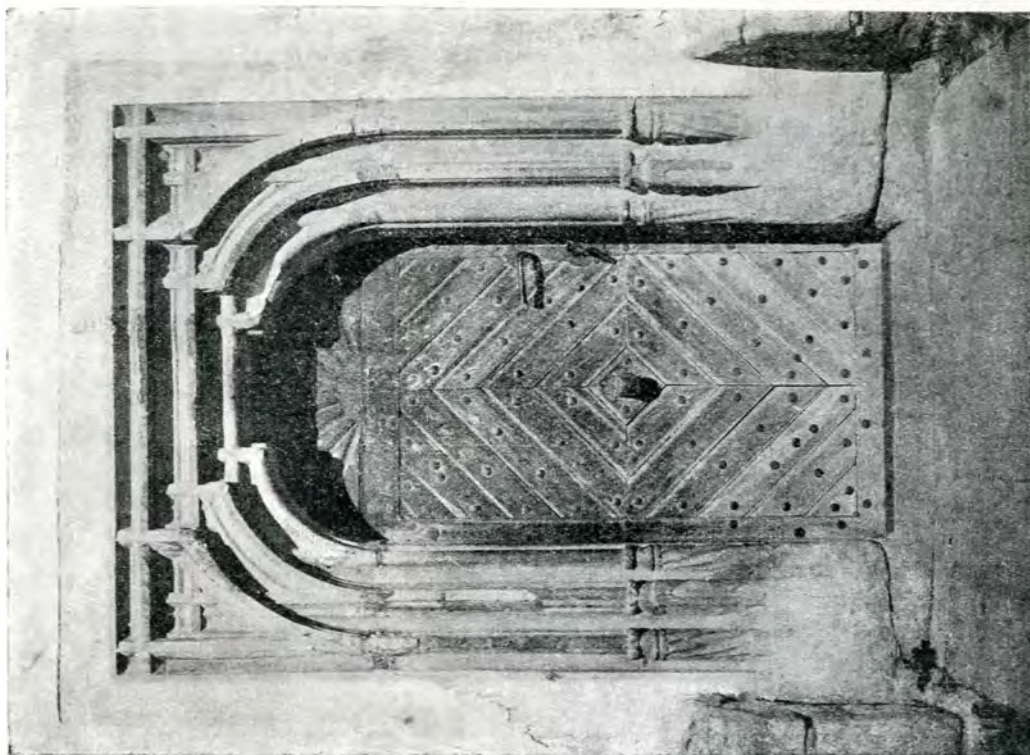

Fig. 94. Ușa interioară (acuma în exterior)

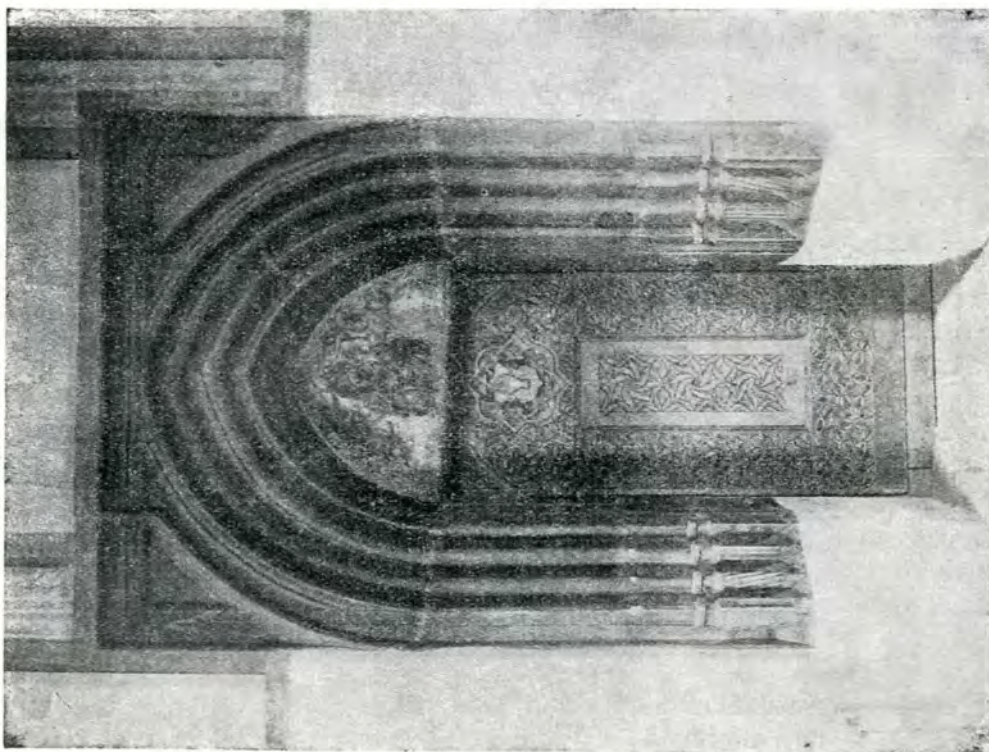

Fig. 95. Ușa exterioară

tal este însă de piatră brută dar se văd și cărămizi. Astfel, imediat deasupra soclului sunt

sunt așezate pe niște mici ridicături în forme de capole în miniatură.

Fig. 96. Tazlău, Ușa exterioră

trei rânduri, ca la Popăuți, de pildă, dar nu se văd să fie din ele unele smălțuite. Dacă mai sunt alte rânduri mai sus, azi, nu se mai poate vedea.

Ar fi de asemenea foarte interesant de a cerceta ce se găsește pe această zonă largă deasupra rândurilor de ocnite mici și până sub streșină. Cornișă nu se vede.

Ferestrele sunt înguste și lungarețe și toate în felul cam le am descris la tarlă; la proscomidie și diaconic sunt simple deschizături cu ramă de piatră, dar fără nici o împodobire. Actualminte, acoperișul e de șindrilă și destul de jos; totuși ascunde cam mult baza inferioară a tarlei. Crucile

mai mare elansare și o mai mare eleganță de forme.

În rezumat, această biserică este una din cele mai elegante și mai elansate. Cu toate că este o biserică mănăstirească, prezintă particularitatea supralărgirii — foarte mică într'adevăr — a pronaosului, care nu se găsește altminterea de cât la bisericile orășenești. Nu pare a avea podoaba smălțuită a lor, dar, ca formă, e mai evoluată de cât multe din ele și poate fi pusă alături, din acest punct de vedere, de Popăuți sau Hârlău, fiind de altminterea chiar mai lungă și mai înaltă, fără totuși a se apropia de dimensiunile bisericii mănăstirii Neamțului.

Rândul inferior de ocnite ale pronaosului, așezate la înălțimea părții superioare a firidelor, nu se regăsește de cât la Sf. Nicolae din Iași.

Și ferestrele sunt de un tip asemănător cu cele ale naosului din Hârlău sau Popăuți, ear pronaosul nu are ferestre mari ca cele l'alte biserici din această vreme; acest caracter amintește grupul mai vechi de biserici mănăstirești din Pătrăuți, Milișăuți, Sf. Ilie și Voroneț.

Tazlăul are deci caractere amestecate din aceste două categorii de biserici, dar, pe lângă aceasta, arată, ca un caracter special, o

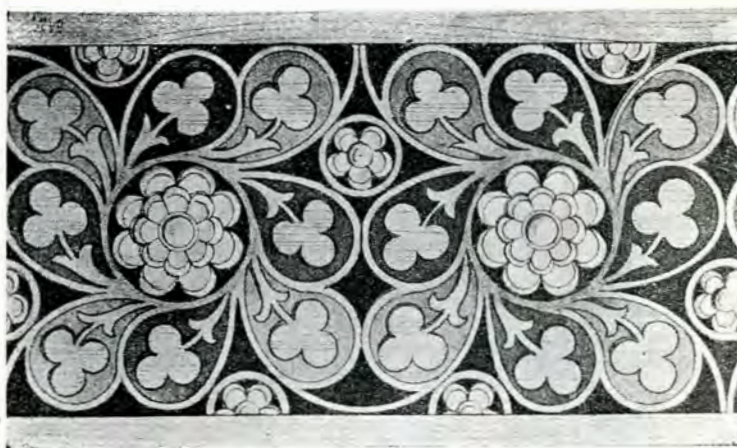

Fig. 97. Panoul unei mese din ospelul comunal din Barthold (după Myskowszky)

mai mare elansare și o mai mare eleganță de forme.

Pictura actuală dinăuntru a fost refăcută în 1859, așa cum glăsuiește inscripția de asupra ușii interioare. „La anul 1859 s'a refăcut tencuiala și pictorisirea acestei mănăstiri“. Intr'un sondaj făcut sub acest strat, s'a găsit o tencueală cu o zugrăveală imitând un parament de cărămizi, cum e și la Bălinești în pronaos și la Sf. Ilie. Intr'alte sondaje nu s'a mai găsit nici un alt strat.

Pisania, foarte frumos săpată, e așezată în dreapta ușii pronaosului.

„Io Ștefan Voevod, cu mila lui Dumnezeu, Domn al țării Moldovei, fiul lui Bogdan Voevod, a înălțat acest hram întru numele Precistei Născătoarei de Dumnezeu și cinstitei ei Nașterei, ca să fie pentru rugăciunea sa și a soției sale Maria, și a fiilor lui, Alexandra și Bogdan; care a început a se zidi la anul 7004 [1496] luna lui Iulie 4, și s'a săvârșit la anul 7005 [1497] iar al Domniei lui al 41-lea curgător, în luna lui Noembrie în 8“¹⁾.

În pridvorul adăogat se găsesc pietre de mormânt destul de șterse. Ele poartă o împletitură ornamentată florală în jurul cărora

RĂZBOENI (VALEA ALBĂ)

Biserica de la Războeni, cu hramul Sfantului Mihail, a fost ridicată în 1496 de Ște-

Fig. 99. Războeni, Vedere generală

fan cel Mare în amintirea celor cari au căzut în lupta de la Pârăul Alb.

Framoasa pisanie, așezată în zid pe perețele din miazăzi, în dreapta ușii, spune:

„In zilele blagocestivaiei și de Hristos iabitorului Domn Io Ștefan Voevod cu mila lui Dumnezeu Domn al țării Moldovei, fiul lui Bogdan Voevod, în anul 6984 [1476] iar al Domniei lui al douăzecelea curgător, ridicata s'a paternicul Mahmet Impăratul turcesc cu toată puterea sa răsăritană, încă și Basarab Voevod, căruia i se zicea Laiot, a venit cu dânsul cu toată țara lui basarabească, și au venit să prade și să iea țara Moldovei și au ajuns până aici, la local ce se zice Pârăul Alb. Și cu Ștefan Voevod

și cu fiul meu Alexandru ieșit'am înaintea lor, unde am și făcut mare război cu dânsii în luna lui Iulie 26, și cu voia lui Dumnezeu, au fost biruiți creștinii de către păgâni, și au

Fig. 98. Tazlău, Pisania

se desfășoară inscripția; sunt din veacul al XVII-lea.

¹⁾ lorga inscripției.

căzut acolo mulțime mare dintre ostașii Moldovei. Tot atunci și Țării au lovit Țara Moldovei din acea parte. Drept aceea a bine-

dan și pentru pomenirea și de sufletul tuturor bine credincioșilor creștini care au perit aici; în anul 7004 [= 1496] iar al Domniei

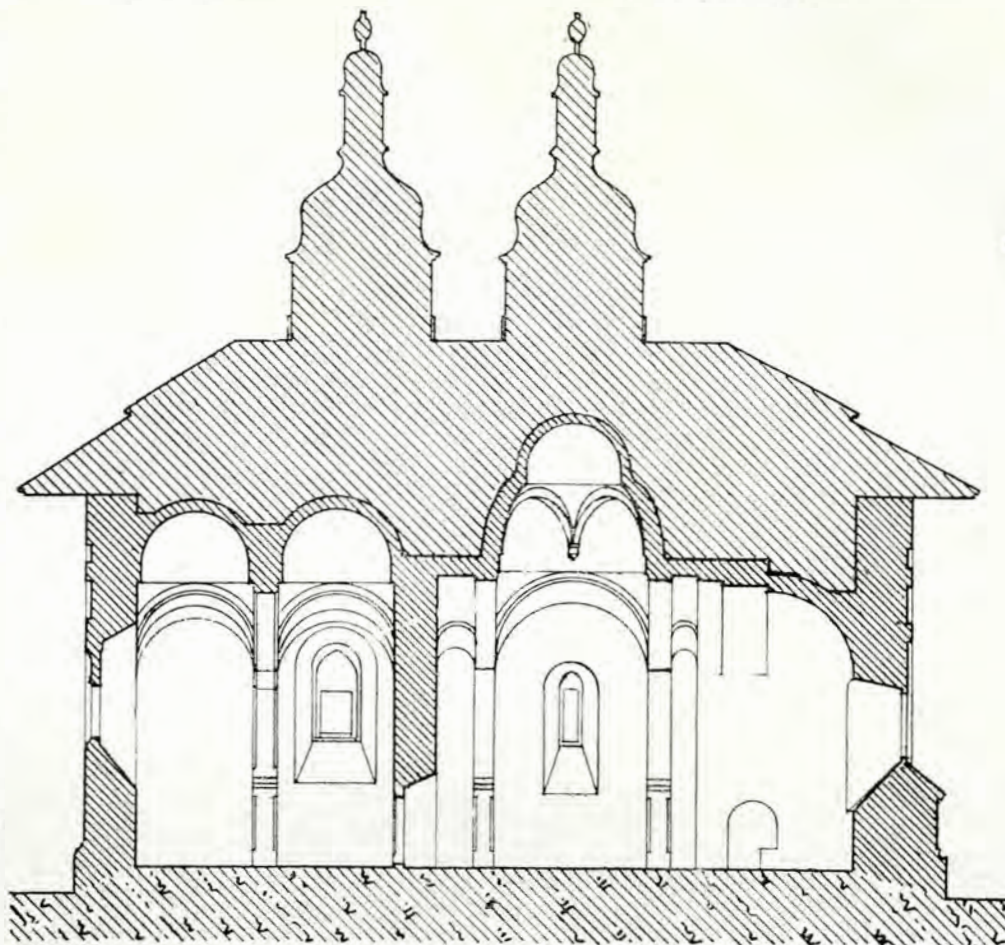

Fig. 100. Războeni, Secțiune longitudinală, (releveul „Arta Românească“)

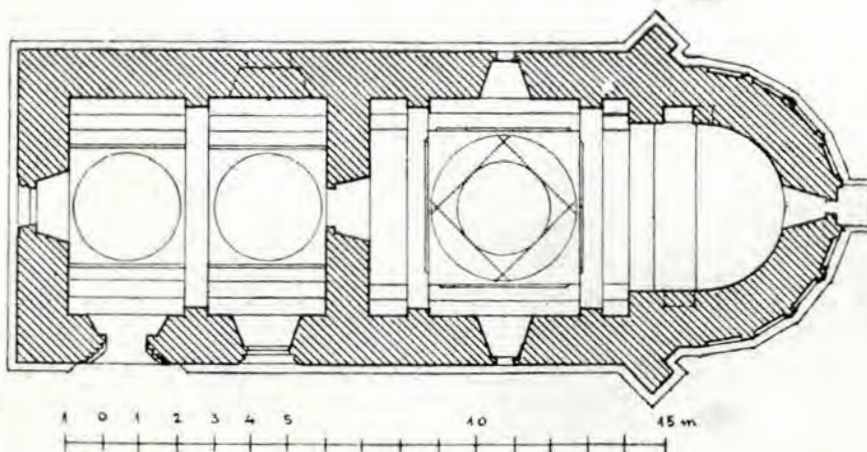

Fig. 101. Războeni, Planul bisericii, (releveul „Arta Românească“)

voit Io Ștefan Voevod cu buna sa vrere și a făcut acest hram întru numele arhistratigului Mihail, și pentru rugăciunea sa și a Doamnei sale Maria și a fiilor săi Alexandra și Bog-

sale al patruzecilea curgător, luna lui Noiembrie 8¹⁾.

¹⁾ Iorga. — Inscriptii.

Biserica se aseamănă ca plan și elevație
cu aceea din Piatra-Neamț și aceea din Bor-

Ca și la cele două biserici pomenite, Răz-
boeni ne prezintă un plan mai complicat al

Fig. 102. Războeni, Vedere

zești, cu care pare a forma un grup mai
deosebit.

naosului; cupola, prin mijlocirea celor patru
arcuri piezișe canoscate, este rezemată pe

un sistem mai dezvoltat de arcări; cele longitudinale sunt câte două la fiecare zid, unul mai sus ca cel l'alt; cele dabloari nu sunt rezemate de arcurile altarului și de zidul

acele din mănăstirea Neamțului și pe armă cu acele de la Sf. Gheorghe din Suceava precum și cu acele ale mai multor biserici din vremea lui Rareș.

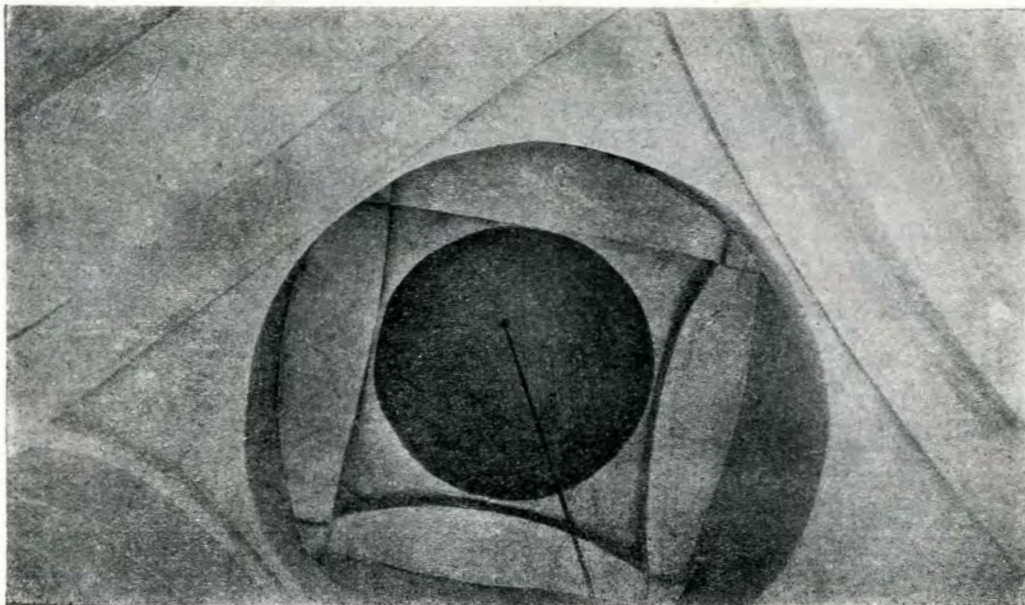

Fig. 103. Războeni, Bolțile naosului

pronaosului ca de obicei, ei sunt separate de ele printr'un mic spațiu boltit și el în cilindru („berceau“,) care se reazămă la nord și sud pe două mici arcări etajate.

Dabloarile cad pe pilastri cari prin retrageri succesive, în formă de console, ajung până jos ca un stâlp angajat cu machiile teșite.

Această combinație de boltiri și această etajare de console, care mărește stabilitatea zidurilor exterioare, contribuind ca rezultanta împingerilor să nu easă din bază, sunt demne de a fi însemnate. Se deosebesc și de soluțiile gotice, care așează contrafortari în afară, și de cea pară bizantină care pune pilastri sau coloane înăuntru (Fig. 104). Constitue o perfecționare de acelaș gen ca și aceea gotică care proptește zidul prin contrafortari crescând spre jos, față de zidul plin românesc.

Ca și la Borzești, naosul n'are sinari. — Pronaosul, ca la Piatra și la Borzești, are două bolți în calote sferice separate printr'un arc dabloa rezemat, ca cele din naos, pe o serie de console etajate, care susțin trei serii de arcări longitudinale de a lungul zidurilor exterioare.

Aceste boltiri cu două calote a pronaosului se pot compara și cu acele dela Baia și cu

Altarul e relativ lung; proscomidia și diaconical lipsese ca total; sunt numai două mici nișe în zid fără nici o fereastră spre afară.

Zidul de separație între naos și pronaos e gros. Ușa de comunicație e după tipul

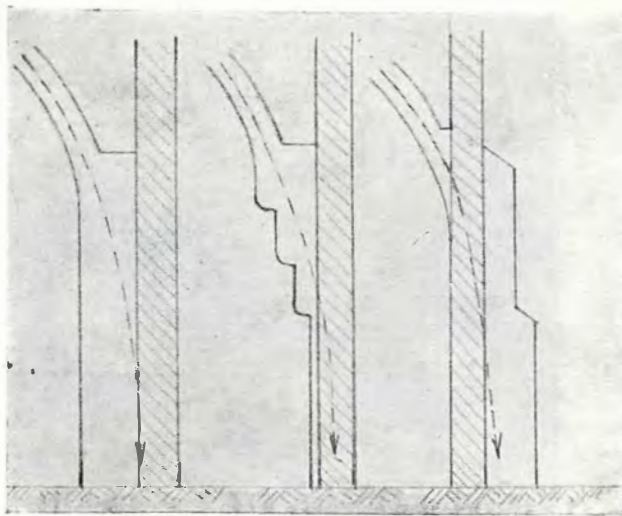

Fig. 104. Schema împingerii arcurilor

curent cu chenar dreptunghiular și cu baghete încrucișate, pe baze mici ornate.

Ușa de intrare, în arc frânt, cu toruri și cavete după tipul obișnuit, e pe peretele de

miazăzi; — sunt baze mici împodobite. În lunetă, în loc de vr'o icoană, era o piatră cu ornamente gotice „raionante“ cum se vede și la Piatra. Aceste ornamente sunt numai în relief adânc și piatra nu e în întregime perforată cum se obișnuiește; aceeași observație se aplică și la ferestre.

Pe acelaș perete al pronaosului se vede o fereastră mare cu ornamente gotice; ca mai totdeauna, menoa ce o împărțea în două lipsește, fiind scos la o reparație ulterioară. O altă fereastră simetrică pe partea de miazănoapte a fost zidită. Pietre sculptate se vedeau acuma câți-va ani prin curte și au fost zidite în pridvorașul adăogat în 1913.

O altă fereastră de acelaș fel luminează pronaosul din spre apus.

În afară, biserica zidită de piatră e în întregime tencuită. Soeul de piatră cioplită are un profil simplu. Sus sunt două rânduri de ocnite; ca de obicei, la rândul superior sunt două ocnite pentru una din rândul inferior. Absida altarului e poligonală și are nouă firide lungi.

O particularitate rară e prezența

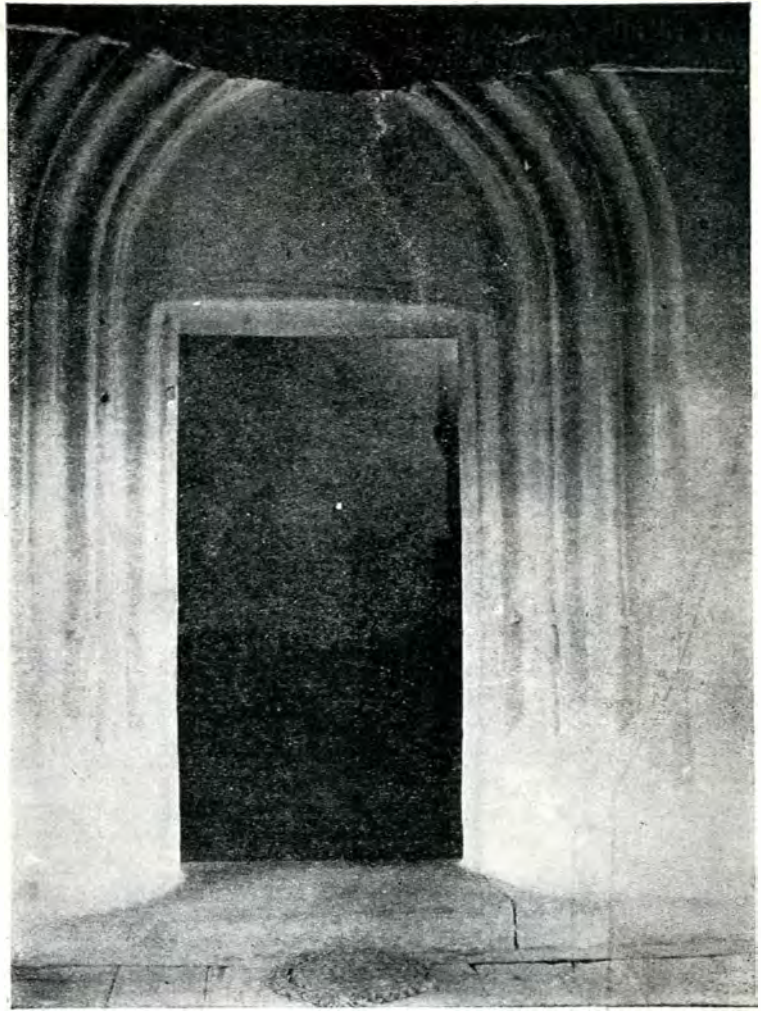

Fig. 106. Războeni
Ușa exterioră

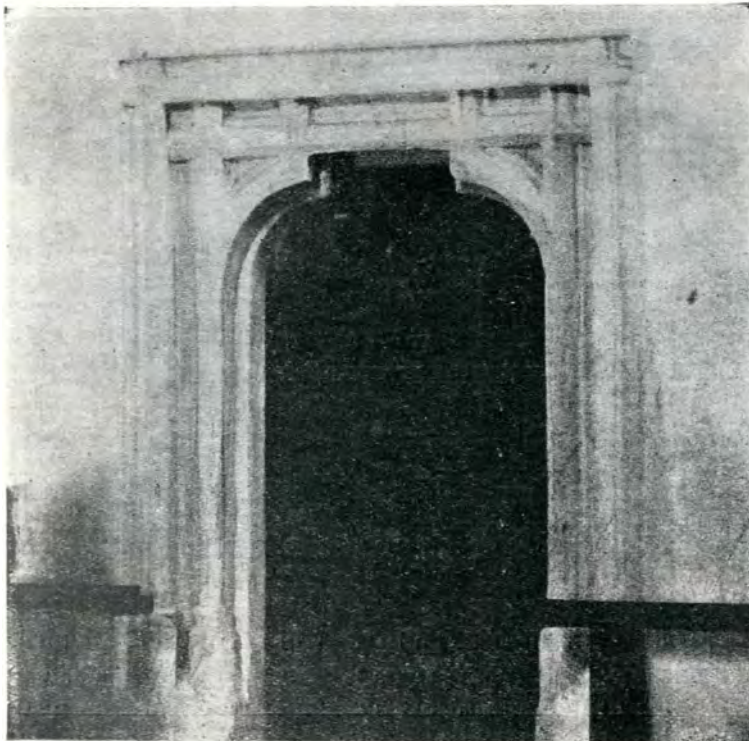

Fig. 105. Războeni, Ușa interioară

anor contraforturi, oblice așezate la începutul acestei abside, poziție care nu prea are rațiune de a fi. Aceste contraforturi de piatră de talie au profilele obișnuite, iar sub fereastra altarului se mai găsește un mic picior de sprijin.

Afară de ferestrele mari de care am vorbit, mai sunt două ferestre mici, la altar și la naos; a treia, cea de miazăzi e schimbată. Aceste ferestre sunt cu chenar dreptunghiular îngust, cu baghete încrucișate la colțurile exterioare iar înăuntru închise sus în ogivă. Sculptura în piatră a acestei biserici nu este în general prea frumos executată; de altminterlea stratarile de spoială, de care n'a scăpat, mai contribuie la aspectul lor mai puțin elegant.

Ca la Piatra și la Volovăț, se

află răsufătoare, câte două în fiecare parte, care aerisea spațiul deasupra bolților; diametrul lor e de cam 20 centimetri.

Nu se poate vedea, din cauza tencuelei, dacă se află cărămizi smălțuite sau rotocoale,

care are acelaș profil ca copertinele mediane ale contraforturilor.

Cornișă sub strașină nu se vede. Acoperișul e înalt și învelit cu șindrilă; poartă două turnulețe de lemn adăogate în veacul al XIX-lea.

Fig. 107. Râzboeni, O fereastră a naosului

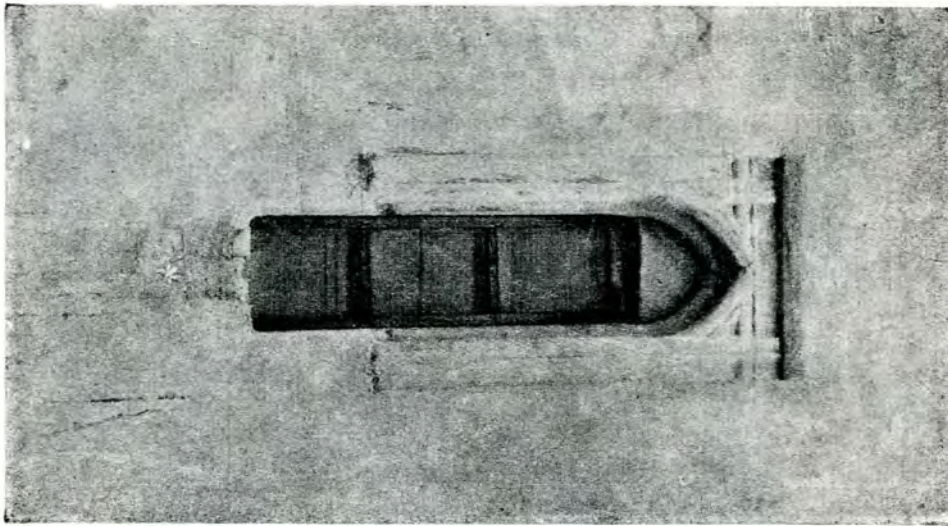
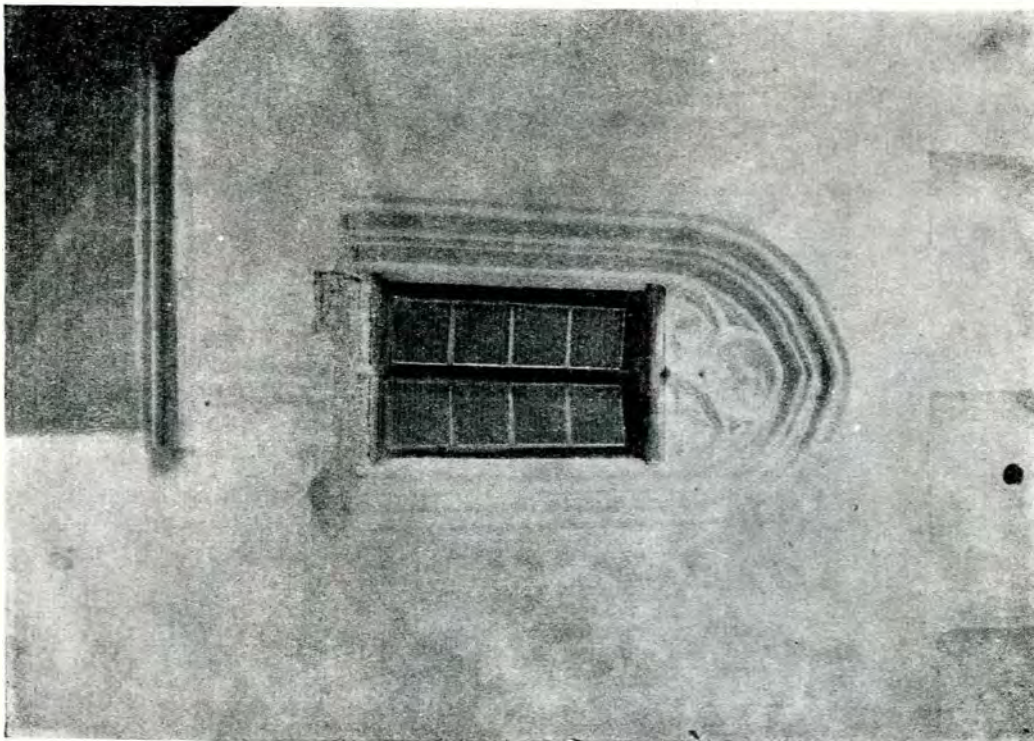

Fig. 108. Râzboeni, Fereastră pronaosului

cum e foarte probabil că sunt, fiind dată marea asemănare a bisericii noastre cu cele din Piatra și din Borzești.

Pisania despre care am vorbit e acoperită, pentru a o feri de ploae, de o mică cornișă

În interior nu se văd urme de pictură.

Acuma câți va ani (în 1913), s'a făcut o urâtă zugrăveală cu șablon. Cei care au prezidat la această artistică reparație au crezut de cuviință să-și immortalizeze numele, punân-

da-le, precum și ale antreprenorilor, pe o placă de marmoră așezată în pronaos, de asupra așei naosului, astupând firida icoanei.

Ștefan cel Mare, mai modest, și-a așezat în afară pisania, aceasta așa de frumoasă și de mișcătoare pisanie.

BORZEȘTI

Biserica din Borzești, cu hramul Adormirii Maicii Domnului, a fost zidită în anii 1493 — 1494.

E de un tip care pare, pe din afară, mai simplă neavând nici sînari laterale, nici contrafortari, nici tarlă. Seamănă cu bisericile din Piatra și din Războeni; este totuși, în simplitatea ei, elansată și elegantă, atât în afară cât și înăuntru. Se compune dintr'un naos cu altar și un pronaos separat printr'un zid.

dreaptă înainte de carbura poligonală a absidei.

Jar împrejur sunt două rânduri de ocnite, iar la absidă treisprezece firide lungite. Picioarele ocnitelor care sunt patrusprezece, nu corespund cu ale firidelor, iar la rândul de sus sunt câte două nișe pentru una la rândul de jos.

Fațada e de piatră brută, iar picioarele și arcurile firidelor lungi și ale ocnitelor, de cărămidă; împrejurul toată clădiri sunt câte trei rânduri de cărămizi sub ferestrele mari ale pronaosului, și câte trei rânduri deasupra lor, imediat sub rândul inferior de ocnite. Aceste cărămizi sunt smălțuite verde, în două sau trei tonuri.

De asupra ocnitelor mari mai vine un rând de

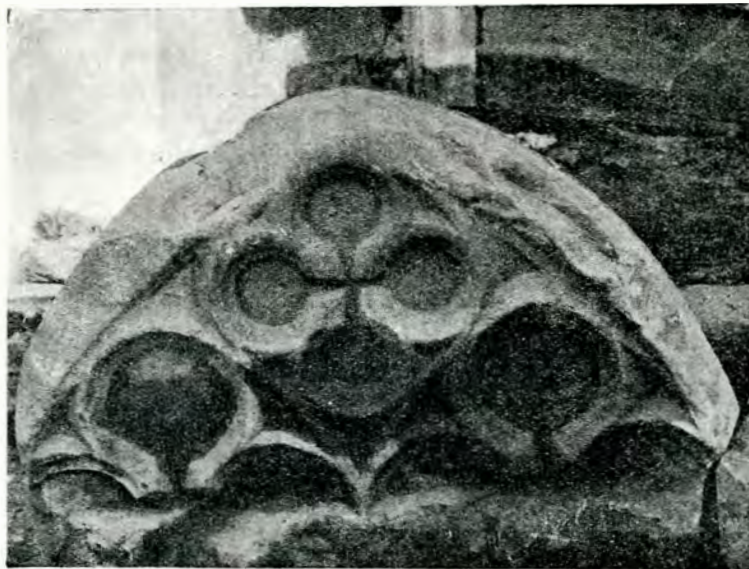

Fig. 109. Războeni, Fragment al așei exterioare

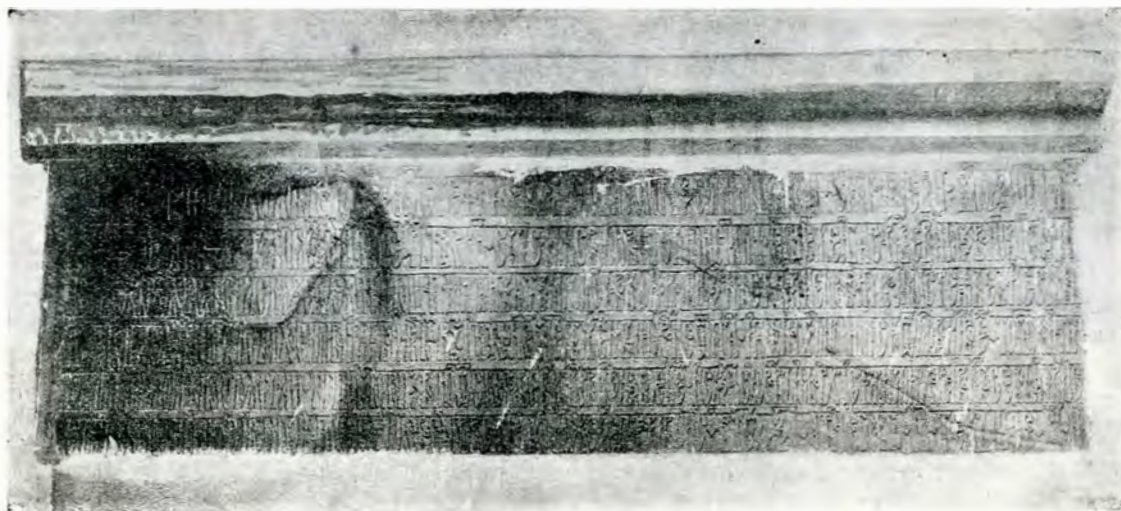

Fig. 110. Războeni, Pisania

Proscomidia și diaconicul nu există, ci simple nișe mici în zidul altarului, fără ferestre.

În afară, în dreptul pronaosului și al naosului, zidul merge drept până la absidă; după o mică retragere, armează o scurtă parte

cărămizi smălțuite. În timpanele arcarilor sunt așezate câte trei discuri smălțuite de o formă simplă, ca niște farfarii; ceva adâncite ca un bamb la mijloc, așa cum se vede și la Piatra, la Neamț și la Sf. Gheorghe din Suceava.

Sunt verzi, galbene, cafenia deschis și portocalii. Intre ele se găsește mici piese în trei colțuri care umplă local gol și care sunt tot colorate ca și rotocoalele.

Un socla, cu un profil de o piatră tare cenușie, înconjoară biserica. Fie care colț e însemnat printr'o piatră cioplită mai mare. De la socla în sus colțurile sunt alcătuite de pietre cioplite regalat afară de coada lor care rămâne neregulată. Sub streșină e o cornișă de piatră simplă.

și ușor ogival înăuntru, are canoscutele baghete încrucișate. Sunt la fel ca cele de la Războeni, de la Piatra și asemănătoare cu cele de la Popăuți, Hârlău, Dorohoi.

Intre naos și pronaos este o ușă, ca de obicei cu chenarul dreptunghiular și malarele încrucișate. Sunt de un tip ceva mai simplă, dar foarte asemănător cu ușa interioară de la Războeni, cu toate că nu sunt aici baze mici la colonete.

Bolta naosului nu prezintă arcurile diagonale

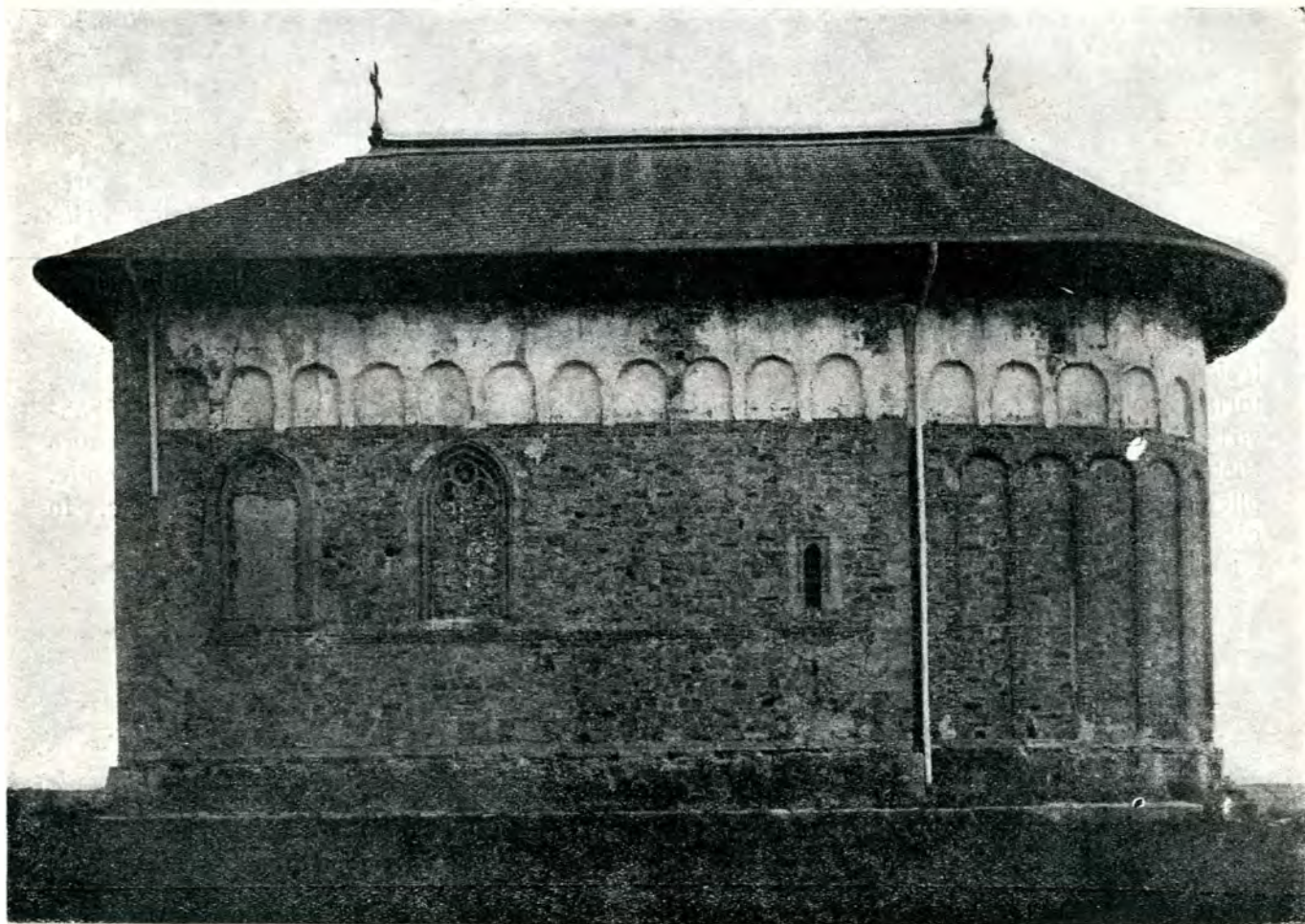

Fig. 111. Borzești

Ușa de intrare în axa bisericii, pe latura de apăs, are malare gotice în arc frânt, care se opresc jos pe un plan înclinat fără baze mici; de asupra ei este o ocnită în plin cintra. Ferestrele mari ale pronaosului sunt în număr de patru, aa în partea lor de sus o ornamentație „raionantă” cu cercuri încrucișate; aveau câte un menoa care le împărțea în două. Sculptura e destal de mediocră. Ferestrele naosului și a altarului sunt înguste și lungite. Chenarul, dreptunghiular în exterior

obișnuate în această vreme peste arcurile mari, iar bolta e în calotă sferică.

Este de observat că, în loc ca arcurile dabloari să fie alipite spre răsărit de acele ale absidei, iar spre apăs de zidul median despărțitor, cum se vede la mai toate bisericile din timpul ce ne ocupă, se mai intercalează arcuri transversale care cad pe un mic arc lipit pe pereții nord și sud ai naosului. Se formează așa câte un fel de mic compartiment la Est și la Vest al naosului.

Acest adaos contribuie la lungirea bisericii precum și împărțirea boltelor pronaosului printr'un arc transversal.

Fiecare dreptunghiul astfel format este redus, prin câte două arcuri largi în fiecare parte, la un pătrat boltit cu o calotă.

Picioarele arcurilor transversale (dabloari),

plicitatea lui aparentă, ca un tip mai evoluat față de bisericile bucovinene și de cele orășenești ca Bacău, Dorohoi, Popăuți, Hârlău, și mai bine gândit în privința combinațiilor de echilibru. Marele ferestre ale pronaosului sunt și ele o indicație în acelaș sens.

Surprinde lipsa arcurilor transversale piezișe

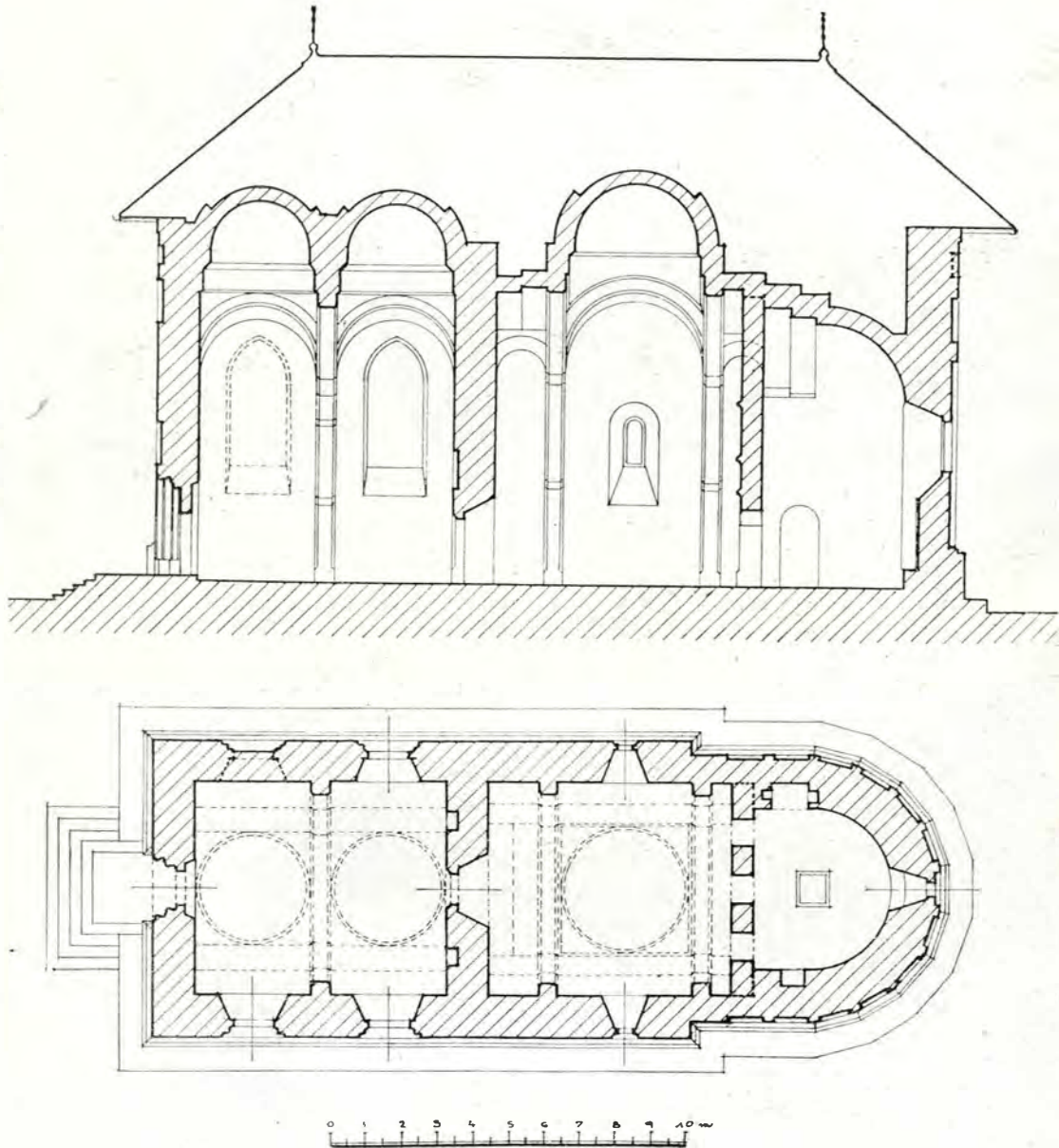

Fig. 112. Borzești, Secțiune longitudinală

Fig. 113. Borzești, Planul bisericii

atât în naos cât și în pronaos, sunt de piatră frumos cioplită cu măchiile teșite și ajung până jos printr'o succesiune de console de forme diverse, reducând astfel lărgimile de boltit. O combinație la fel se vede la Războeni și la Piatra.

Borzeștii se prezintă astfel, cu toată sim-

ale boltei naosului, caracteristice moldovenești. Poate să fi fost și să fi dispărut? Numai un studiu amănunțit al acestor bolți ne ar putea da un răspuns. Este totuși de observat că, în general bisericile lui Ștefan cel Mare ce au avut tarle au avut și sinari laterale și contraforturi. Putem deci admite ca siguranță

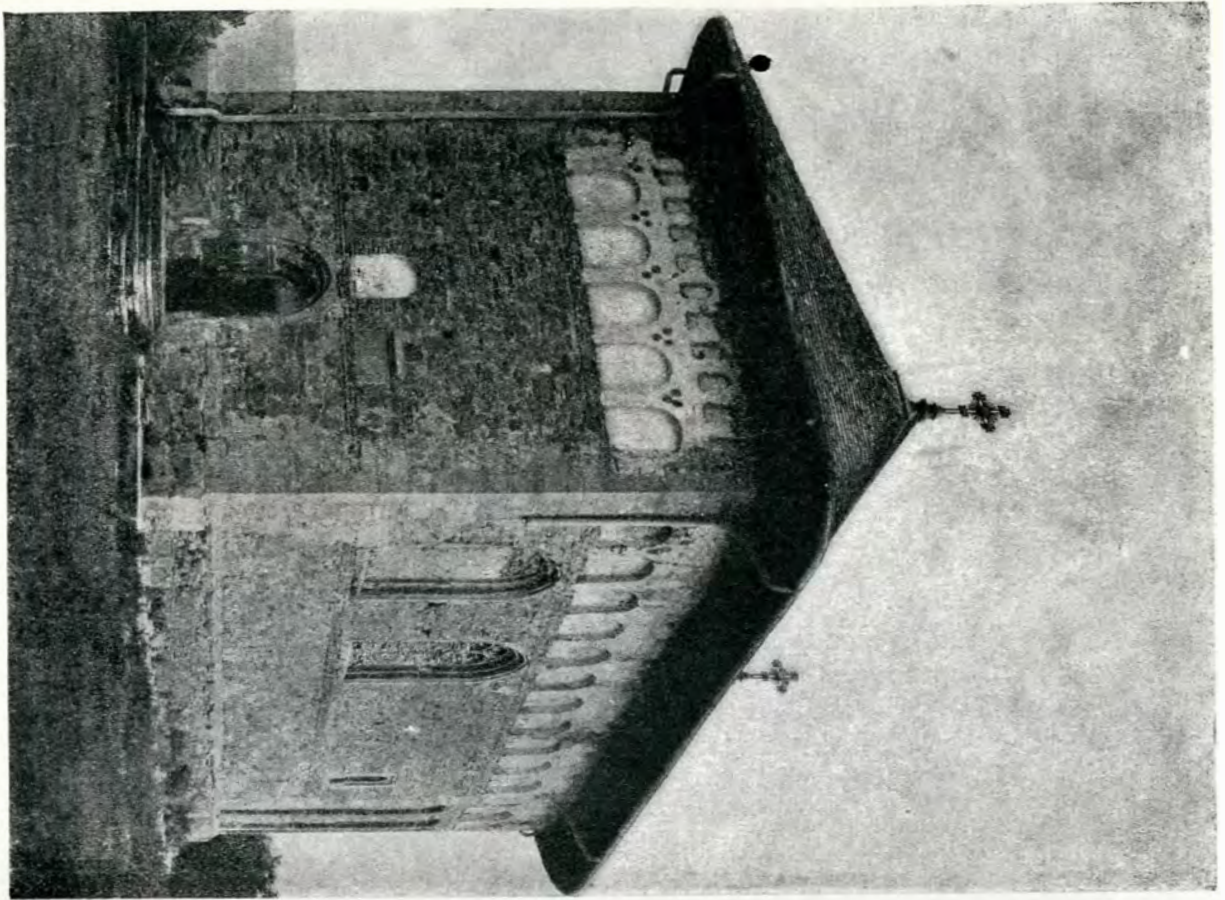

Fig. 114. Borzești, Vedere din spre Vest

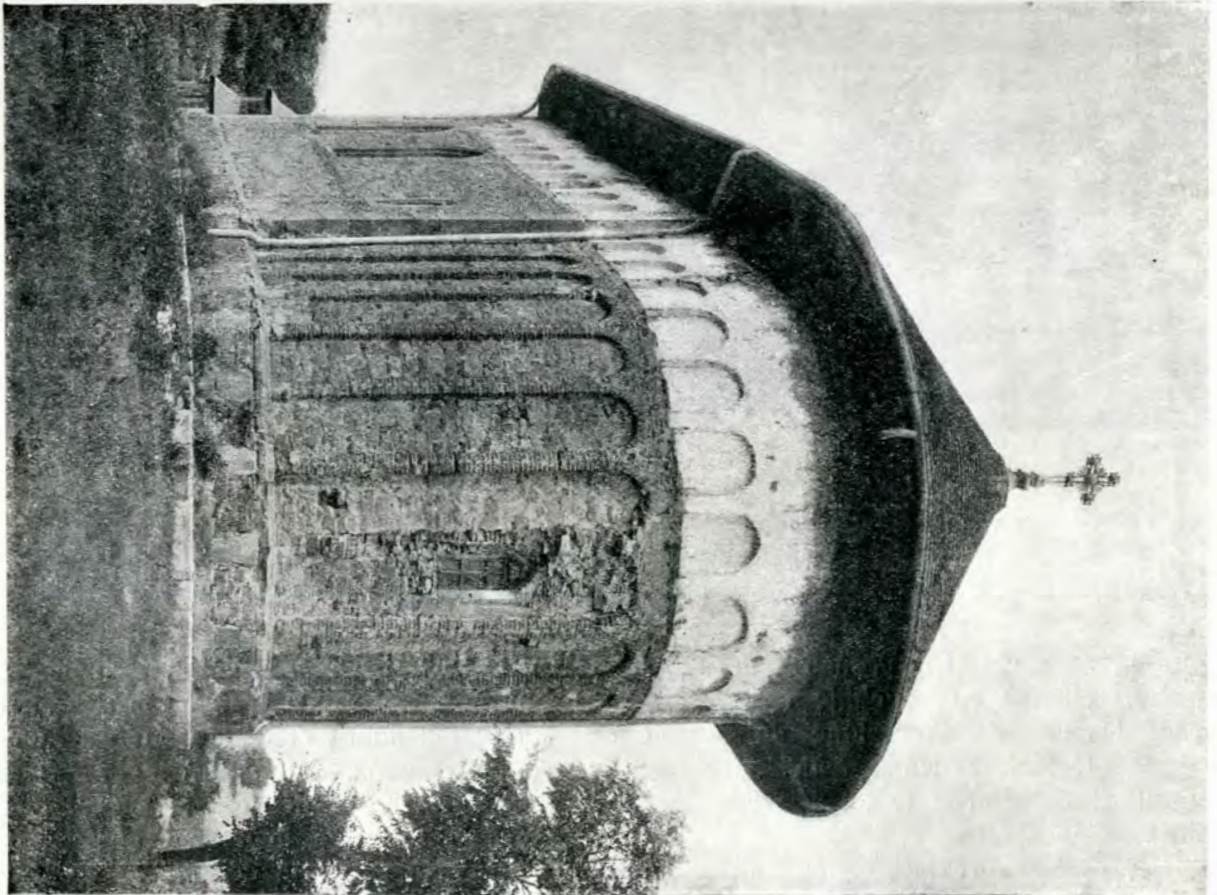

Fig. 115. Borzești, Vedere din spre Est

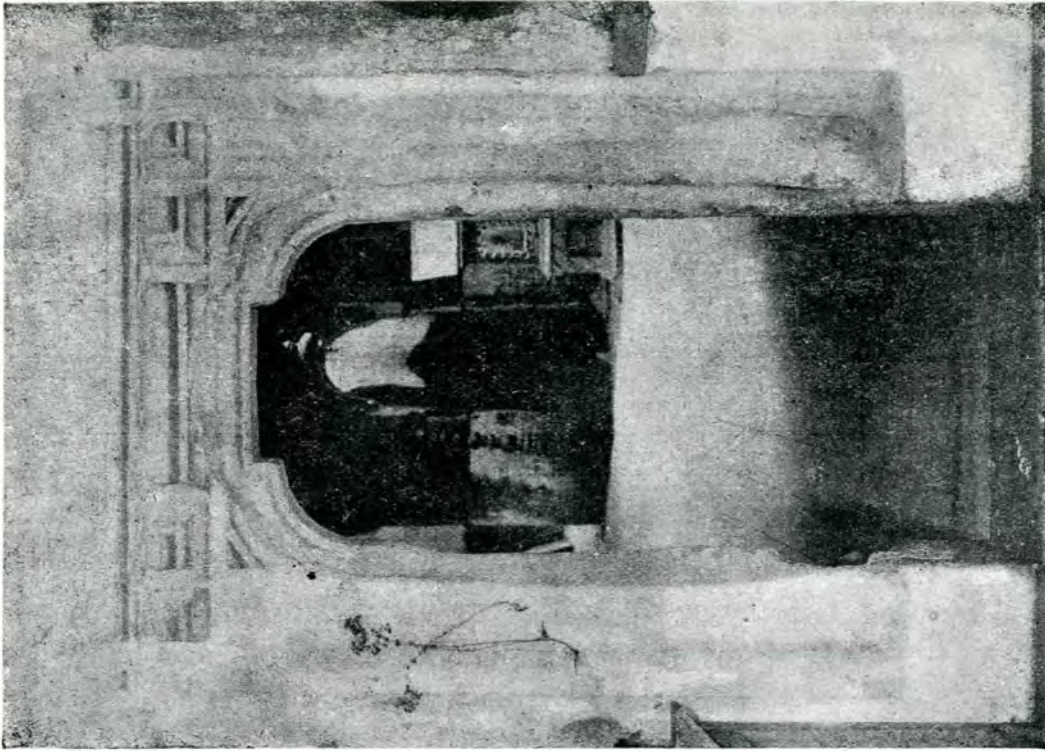

Fig. 117. Borzești, Ușa interioară

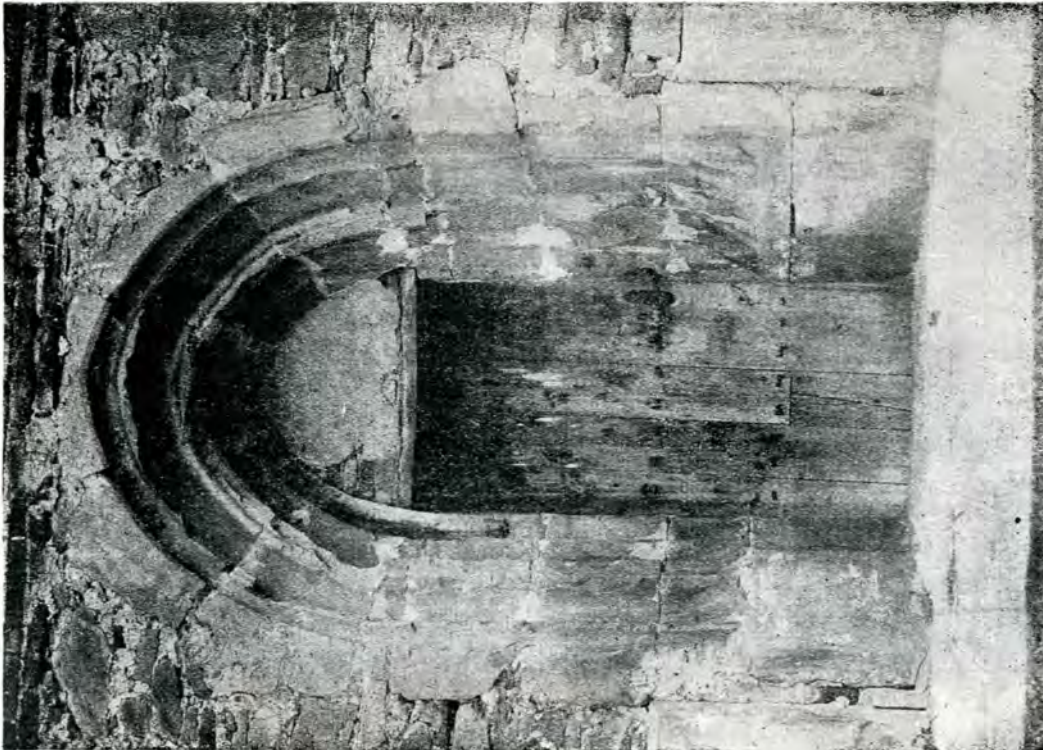

Fig. 116. Borzești, Ușa exterioră

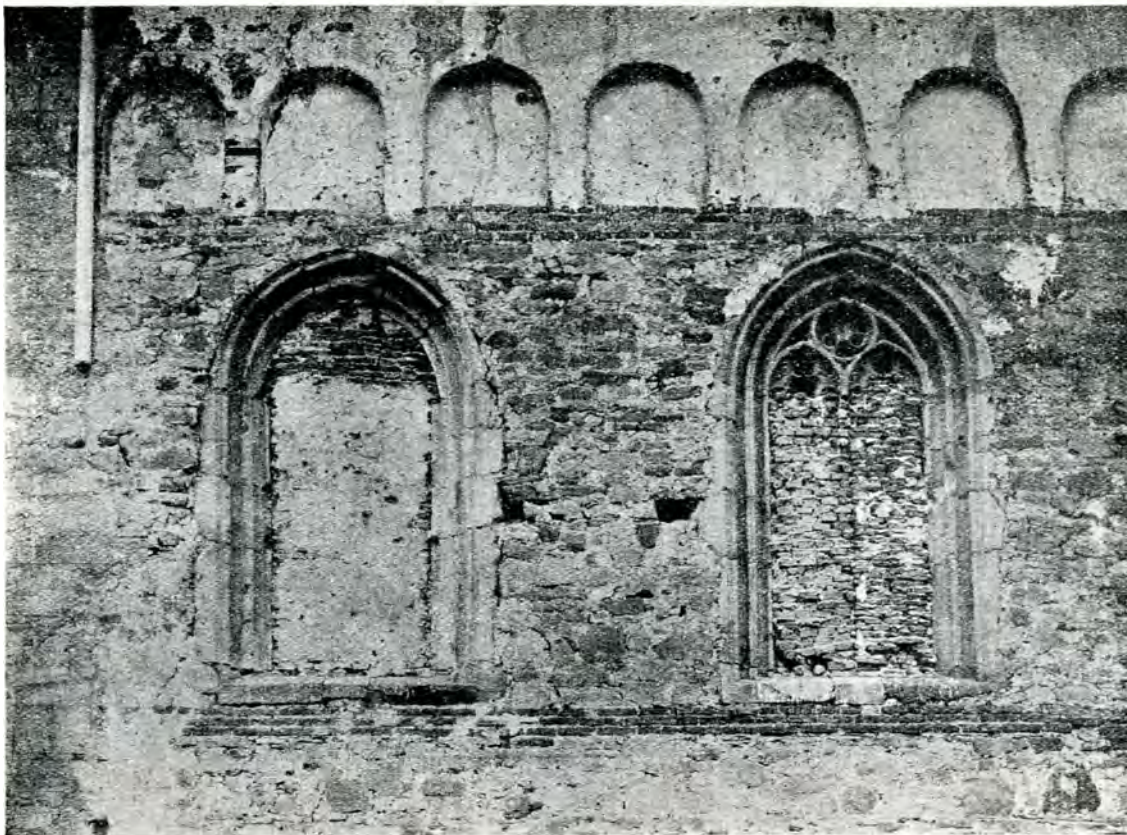

Fig. 118. Borzești, Ferestrele pronaosului

Fig. 119. Borzești, Pisania

că Borzești nu a avut turlă și deci constructorul nu a simțit nevoia să reducă mai mult diametrul calotei ușoare, oblicitatea împingerilor fiind în deajuns compensată prin arcurile laterale și consolele pilastrilor.

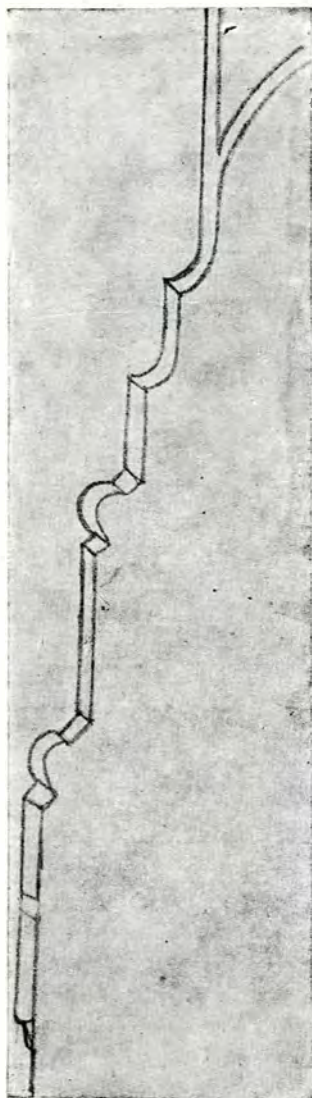

Fig. 120. Borzești,
Pilastru interior

Pe asciorii intrării se văd niște semne care sunt probabil semne lapidare; asemenea și pe un stâlp din înăuntru. Pe zidurile exterioare sunt și multe grafite și însemnări de nume cu date: 1680-1702; sunt și caricature.

La dreapta intrării, sus, pe zidul de apas se vede pisania cu o mică cornișă de apărare și care spane: „Io Ștefan Voevod, cu mila lui Dumnezeu Domn al țării Moldovei, și cu prea iubitul fiu al său Alexandra, a zidit acest hram, care este în Borzești pe Totraș, Adormirea Precistei de Dumnezeu Născătoare, pentru rugăciunile sale și pentru pomenirea sfânt răposăților moșilor săi și părinților săi; și care a început a se zidi în anul

7001 (= 1493) Iulie 9 și s'a săvârșit în anul 7002 (= 1494) iar al Domniei lui anul al treizeci și opta-lea curgător luna lui Octombrie 12¹).

N'au rămas arme de picturi în biserică care e albă înăuntru numai două icoane de o dată mai recentă sunt zugrăvite în dreapta și în stânga ușii naosului; se mai vede și pictura tâmplei, care este de zid. Mai sunt în biserică pietre de mormânt de o vârstă mai nouă.

¹) Iorga, — Inscricții.

PIATRA (NEAMȚ)

Biserica din Piatra, cu hramul Sfântului Ioan Botezătorul, este una din rarele biserici din vremea lui Ștefan cel Mare care să ne fi ajuns cu paramental ei intact. A fost zidită în anii 1497—8.

Cu bisericile din Borzești și din Războeni, formează un grup aparte, precum am mai arătat când am vorbit de aceste clădiri, din pricina sistemului de pilastru angajați cu console etajate care servesc a primi împingerea bolților, și din pricina distribuției speciale din interior care e aproape la fel la cele trei biserici. Naosul are, numai în interior, mici abside laterale care nu există la celelalte două biserici. E acoperit printr'o calotă sferică superpusă sistemului de arcuri piezișe bine cunoscut.

Pronaosul are aceeași împărțea în două, printr'un arc mare transversal, ce am văzut'o, și e boltit prin două calote sferice. Atât în pronaos cât și în naos, găsim două etaje de arcuri longitudinale dealungul zidurilor și rezemate pe consolele pilastrilor.

Acești pilastru cu console sunt de piatră de talie bine lucrată, cu machiile țesute și sunt în general ceva mai simpli ca cei de la Borzești și Războeni. S'au mai găsit pe părțile neacoperite de vopsea, semne lapidare. Zidul despărțitor a fost scos la o epocă ce n'o cunoaștem; așa ca chenarul dreptunghiular se găsește acuma reintrebuințată în mica clădire adăosă în fața ușii de intrare.

Ușa de intrare, în arc frânt și cu canosecele torari și cavete eșind de pe mici baze ornate, e așezată pe zidul de miazănoapte. Altarul e însoțit aici de anexele sale obișnuite. Proscomidia are o mică ferăstruică spre răsărit, dar diaconicul a fost transformat și întrebuințat spre a se face o intrare pe latura sudică, într'o vreme

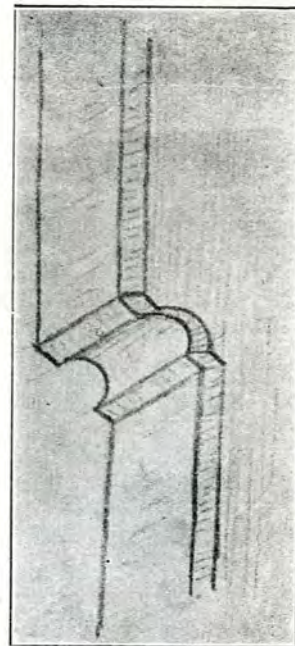
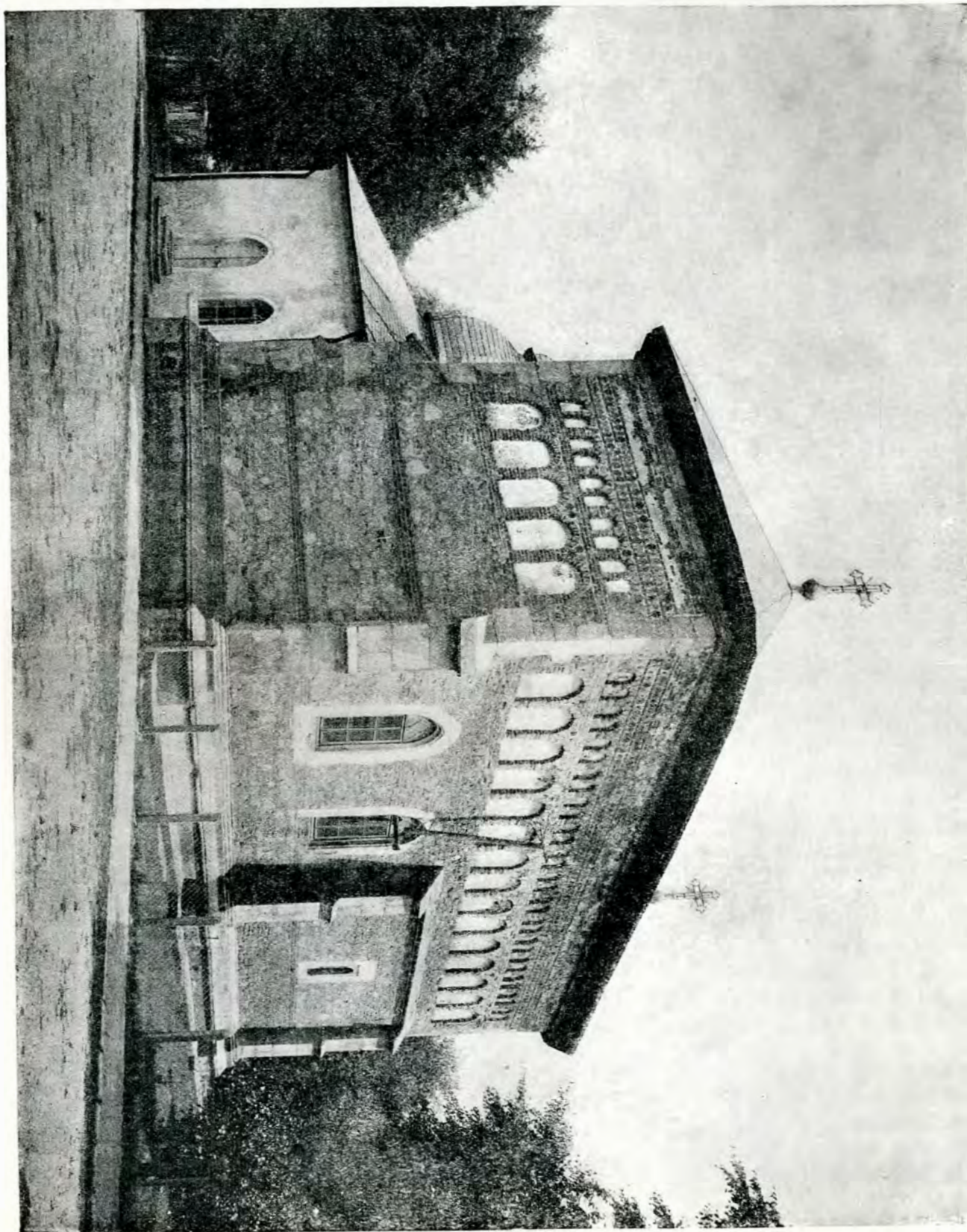

Fig. 121. Borzești, O consolă

modernă. Tot așa s'a făcut oscară (care dăce la un amvon), semicirculară în plan, săpată dreptal naosului zidul e de o grosime mai mare până la înălțimea nașterilor bolților și

în zidul de nord al naosului. Pe din afară, e încadrat între două contraforturi, eșitura toată biserica diferă de cele lalte canoscute; în fiind acoperită de o copertină de piatră de talie.

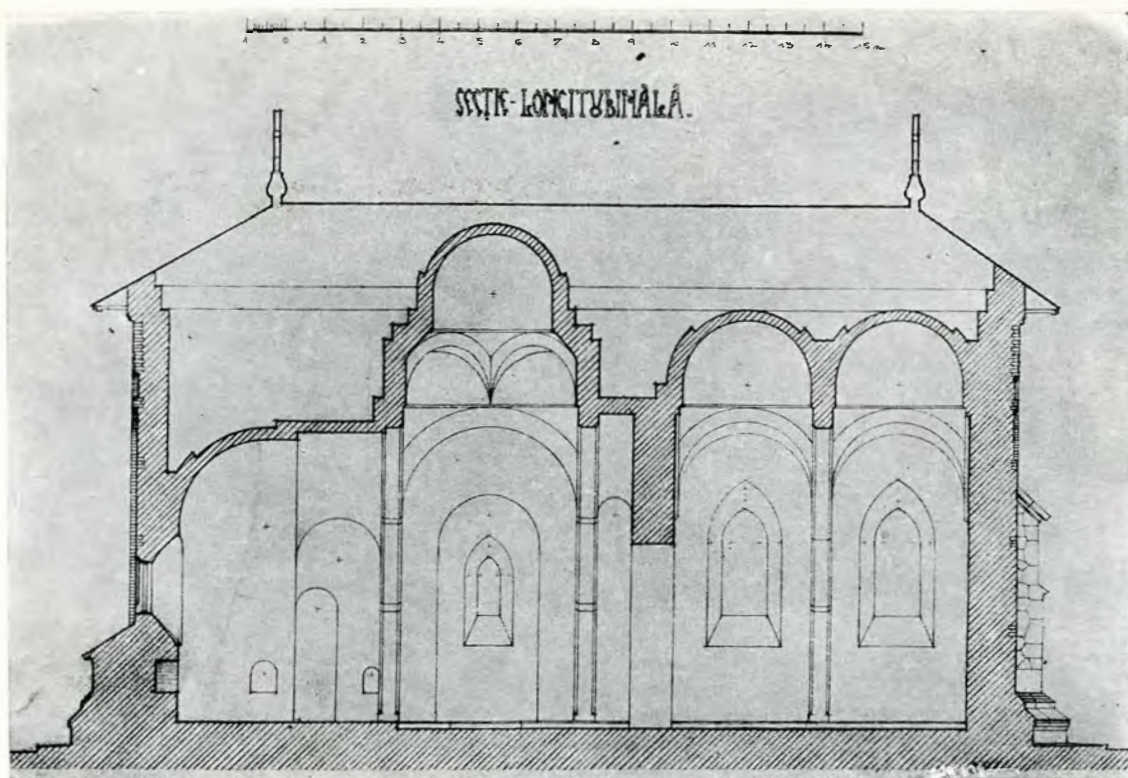

Fig. 123. Sf. Ioan-Piatra, Secțiune longitudinală (Relevul școlii de arhitectură)

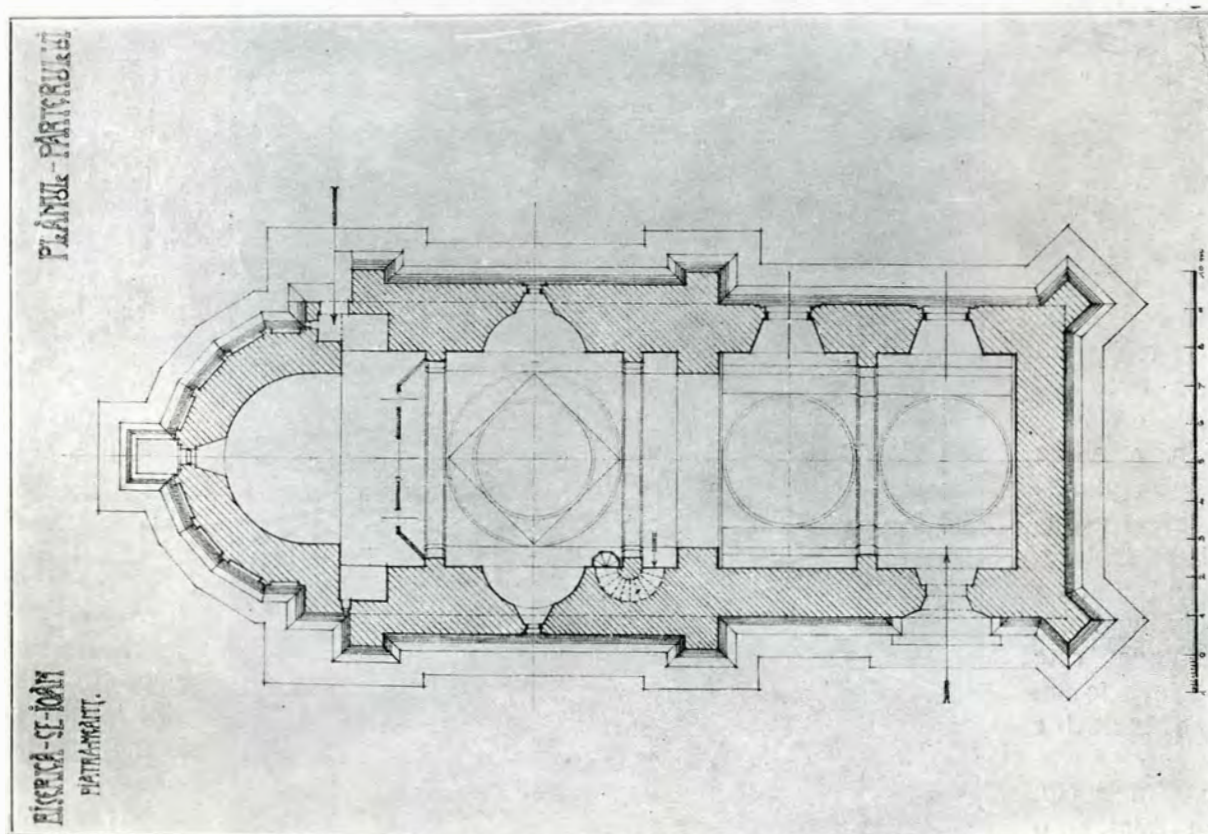

Fig. 124. Sf. Ioan Piatra, Planul bisericii (Relevul școlii de arhitectură)

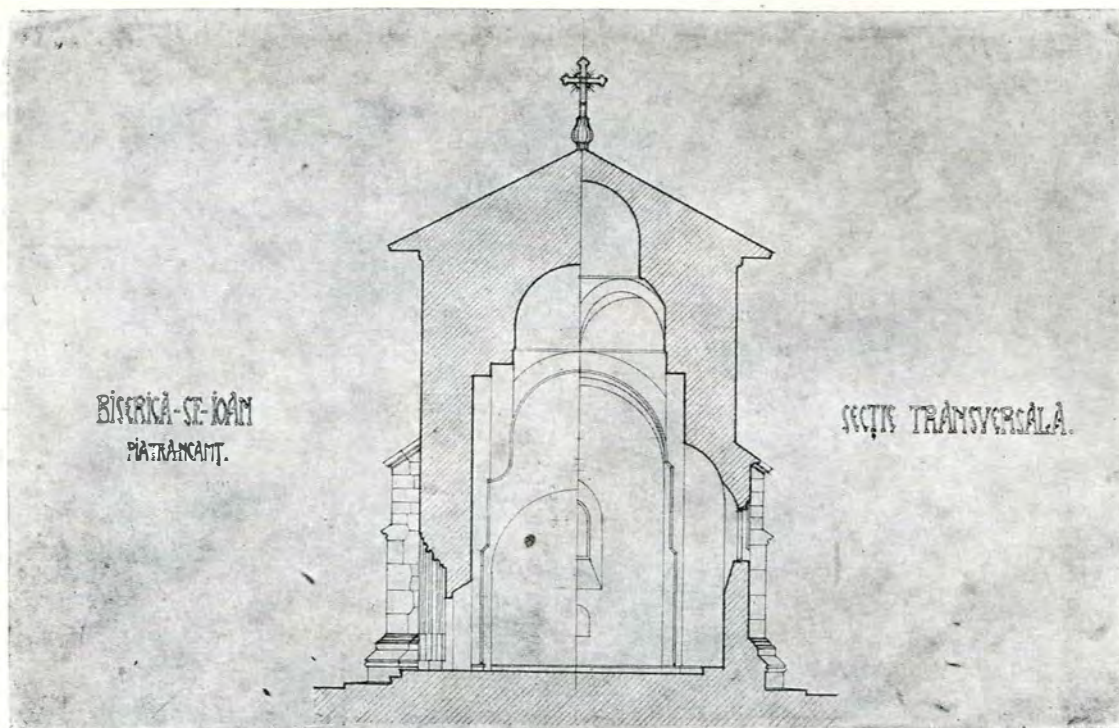

Fig. 125. Sf. Ioan Piatra, Secțiuni transversale. (Releveul școlii de arhitectură)

Găsim și o pereche de contraforturi așezate la 45° la unghiurile de apus ale pronaosului și un alt mic picior de sprijin în axa altarului. Judecând după aceste criterii, am putea avea bănuiala că biserica a avut când-va o turlă. Aceasta rămâne o simplă ipoteză, nefiind nici un alt indiciu.

Fațada este una din cele mai caracteristice din această vreme. Un soclu, larg tratat, cu o frumoasă profilatură formează

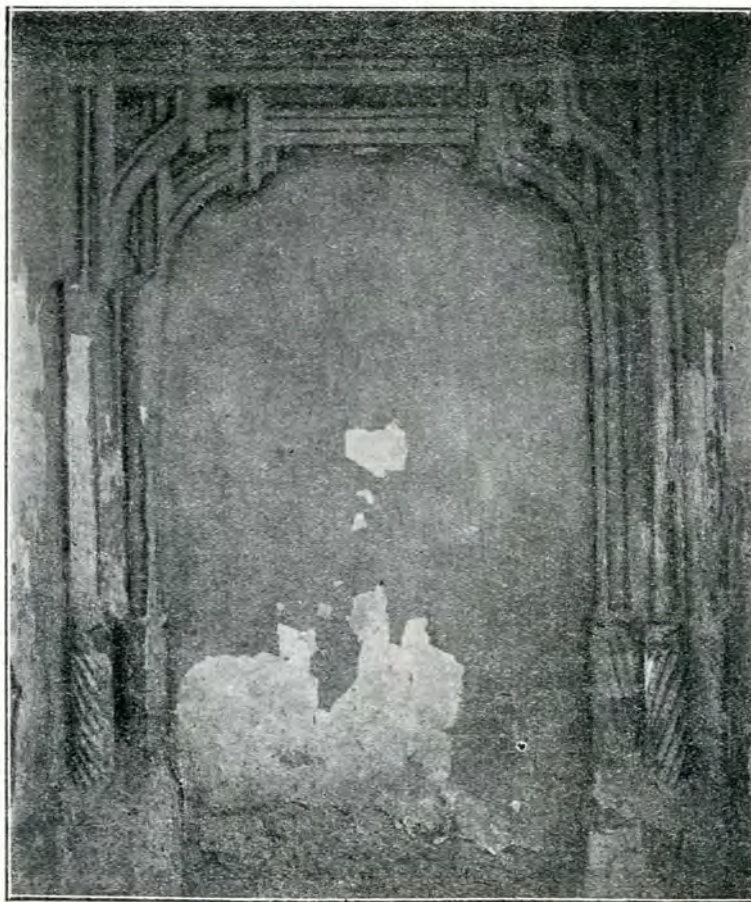

Fig. 126. Sf. Ioan Piatra, Ușa interioară (acuma mutată la noul pridvor)

în jurul edificiului un paternisubasment. Peretele e de piatră brută; din distanță în distanță, câte trei rânduri de cărămizi alcătuiesc, iar împrejurul bisericii, o bandă continuă: odată sub ferestrele mici ale naosului, pe armă deasupra lor, cea ce corespunde cu nașterea arcurilor ferestrelor mari ale pronaosului și în fine imediat sub întâiul rând de ocnite. Sunt două rânduri de aceste ocnite; după obiceiul

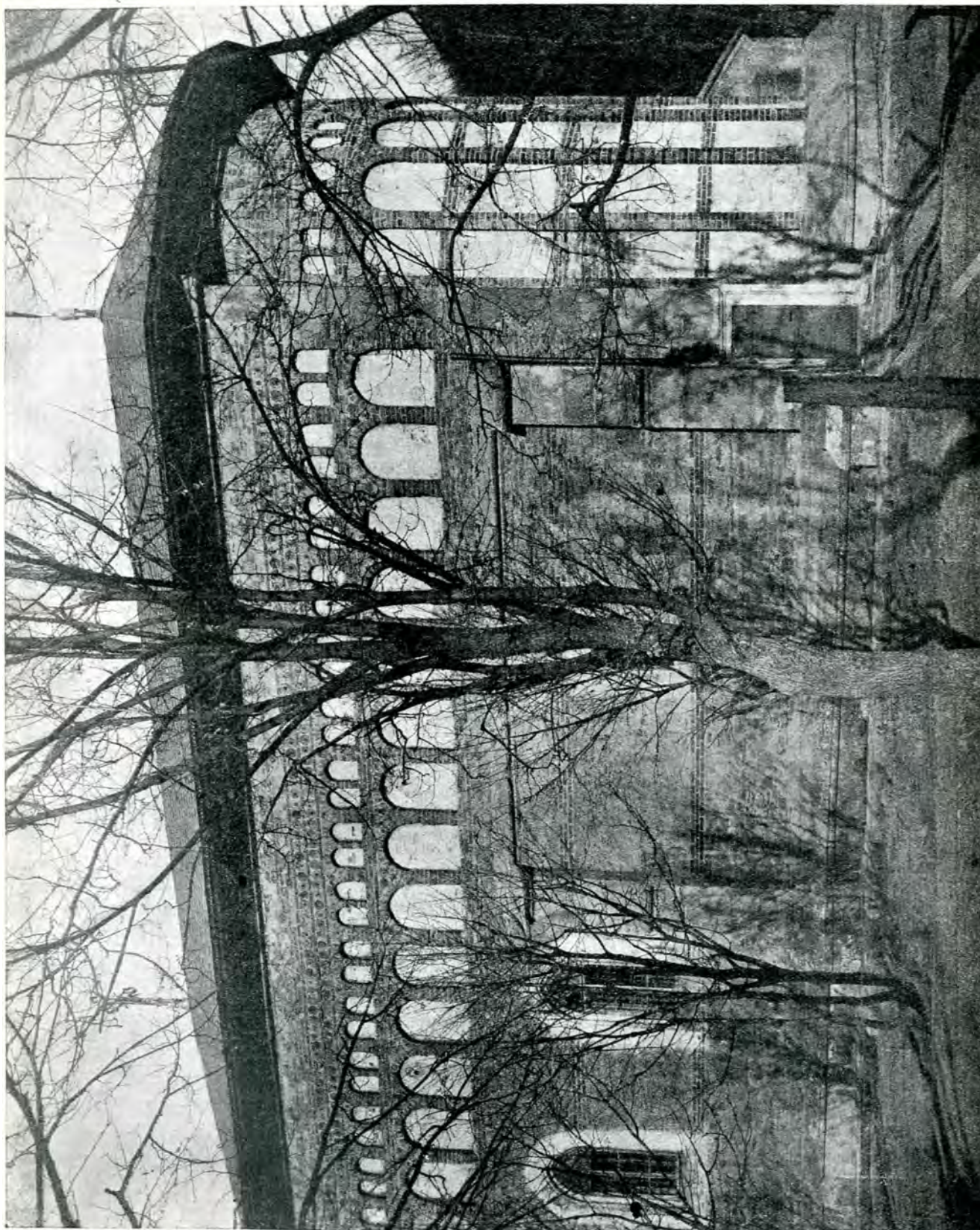

Fig. 127. Sf. Ioan Piatra, altă vedere

Fig. 128. Sf. Ioan Piatra, Vedere spre altar

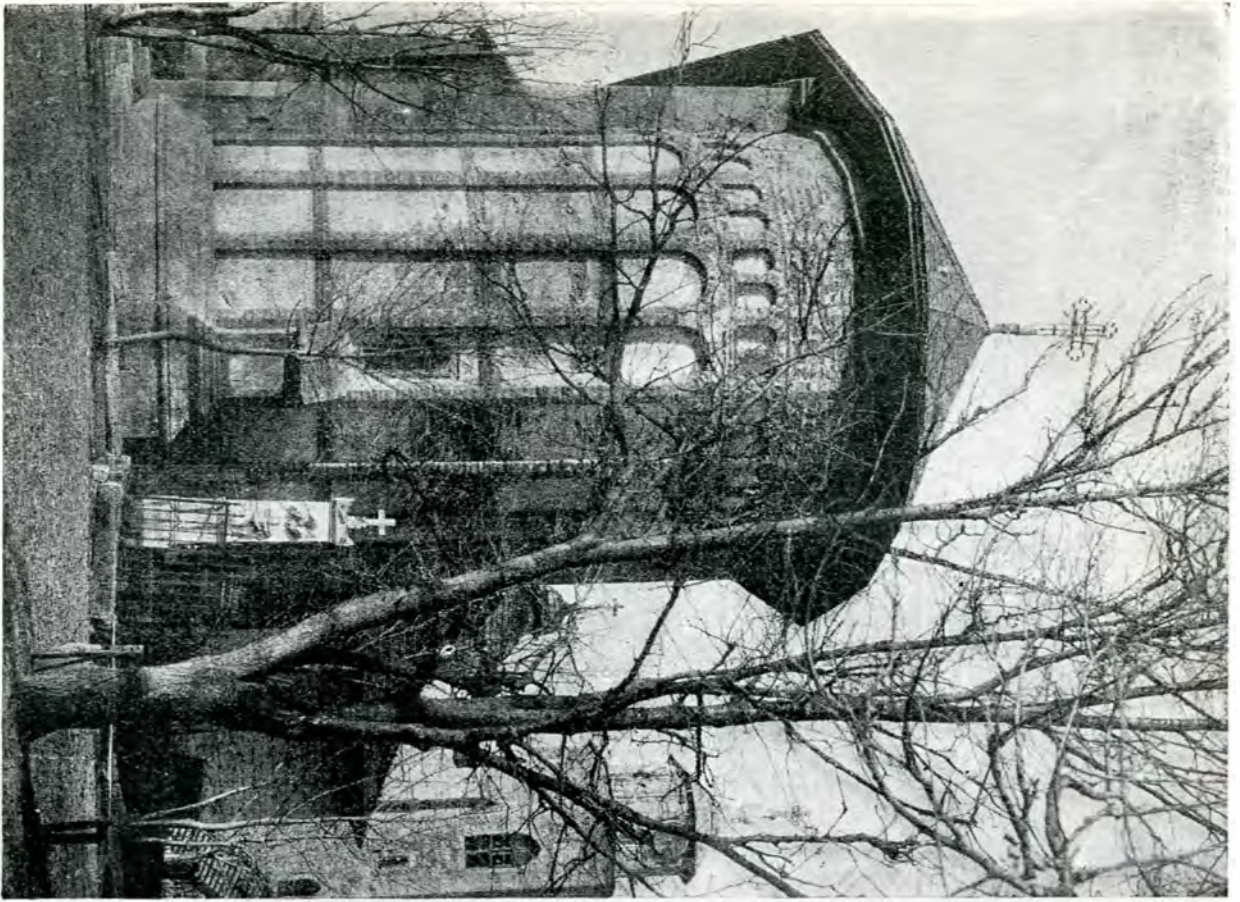
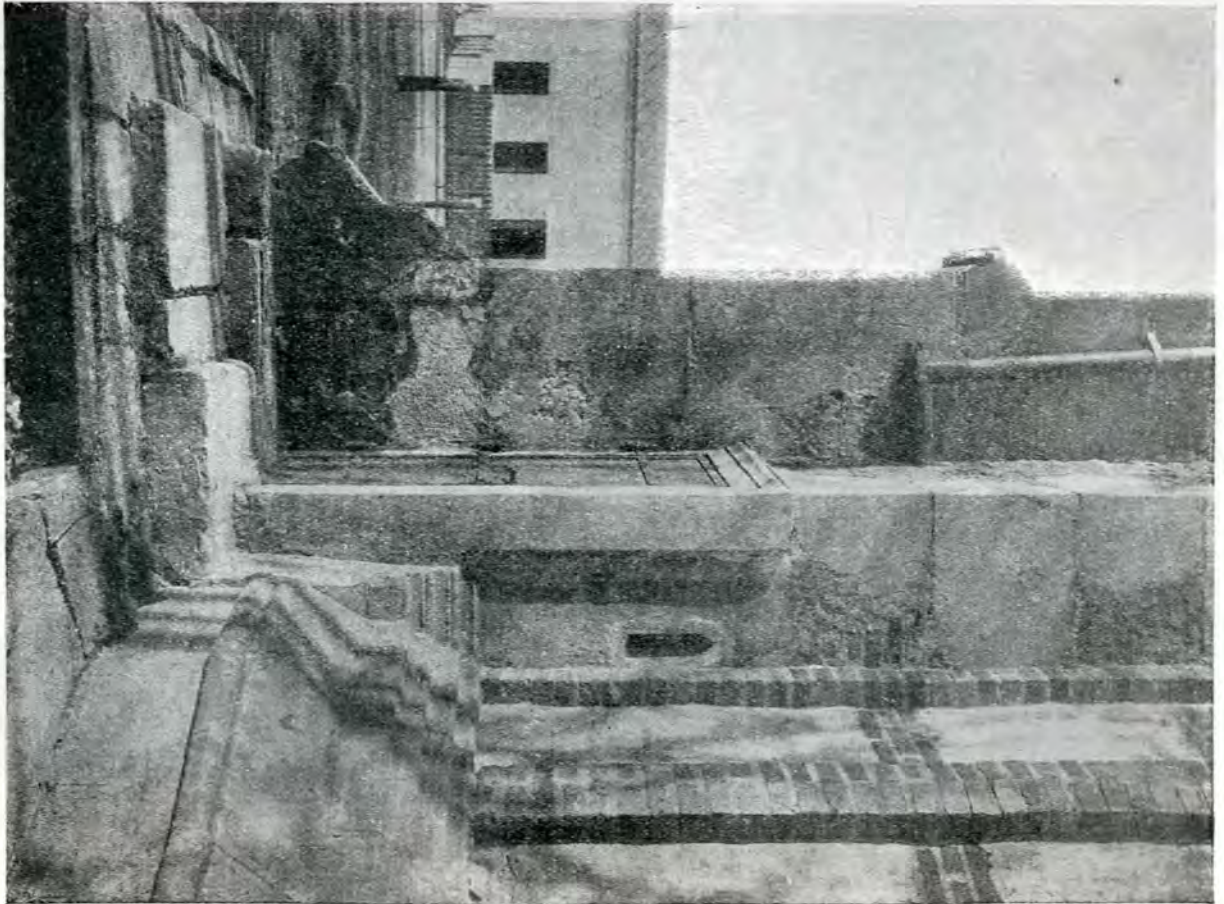

Fig. 129. Sf. Ioan Piatra, Detalii

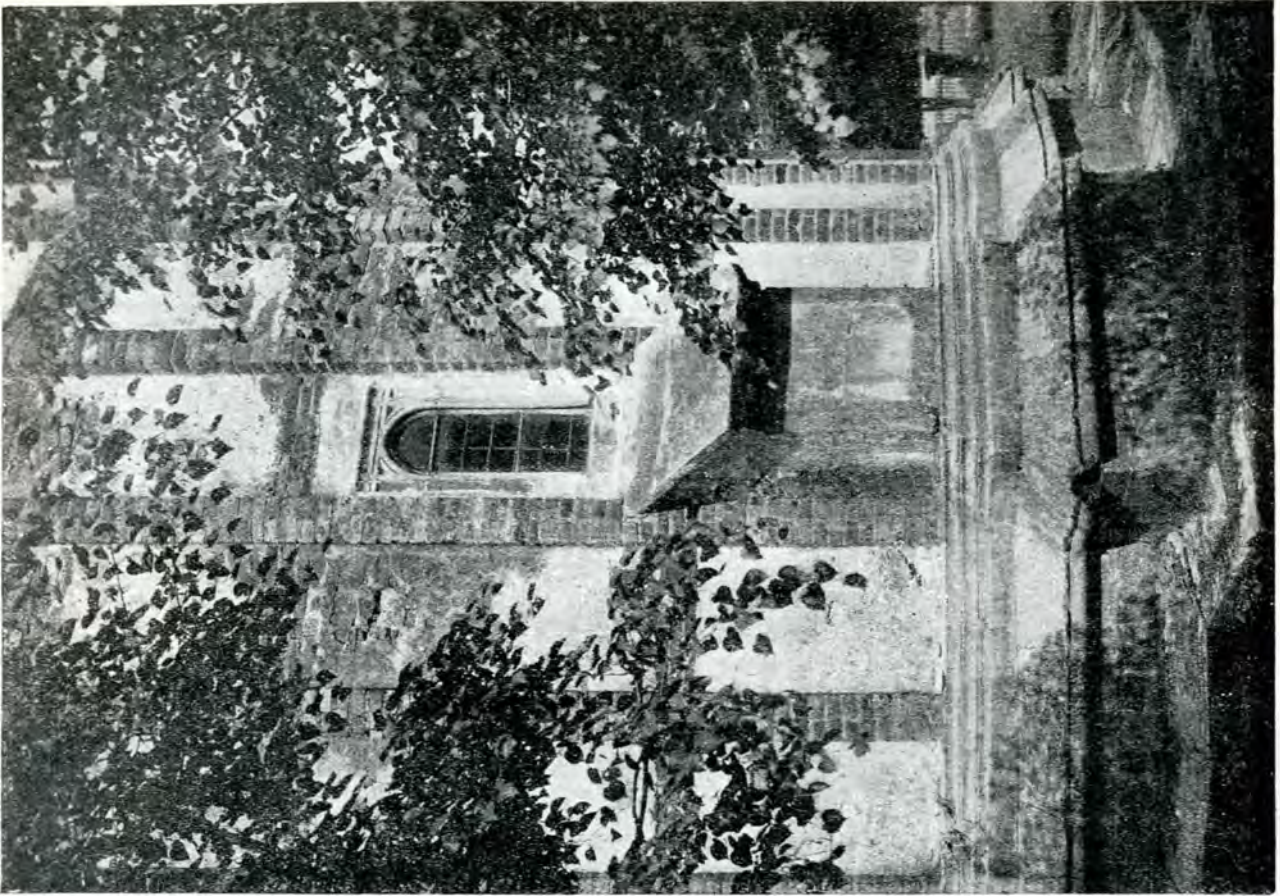

Fig. 131. Sf. Ioan Piatra, Fercastră mică

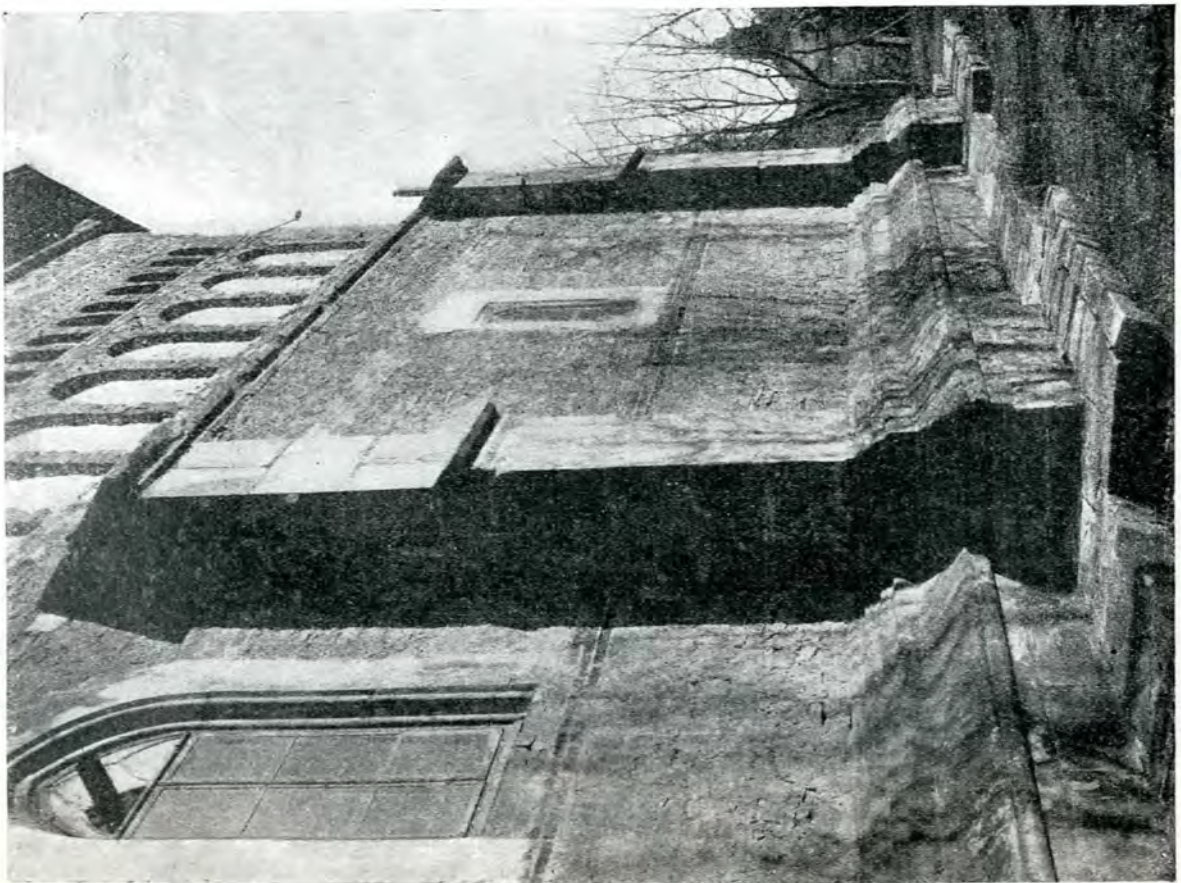

Fig. 150. Sf. Ioan Piatra, Contraiorturi

Fig. 132. Sf. Ioan Piatra, Pisania

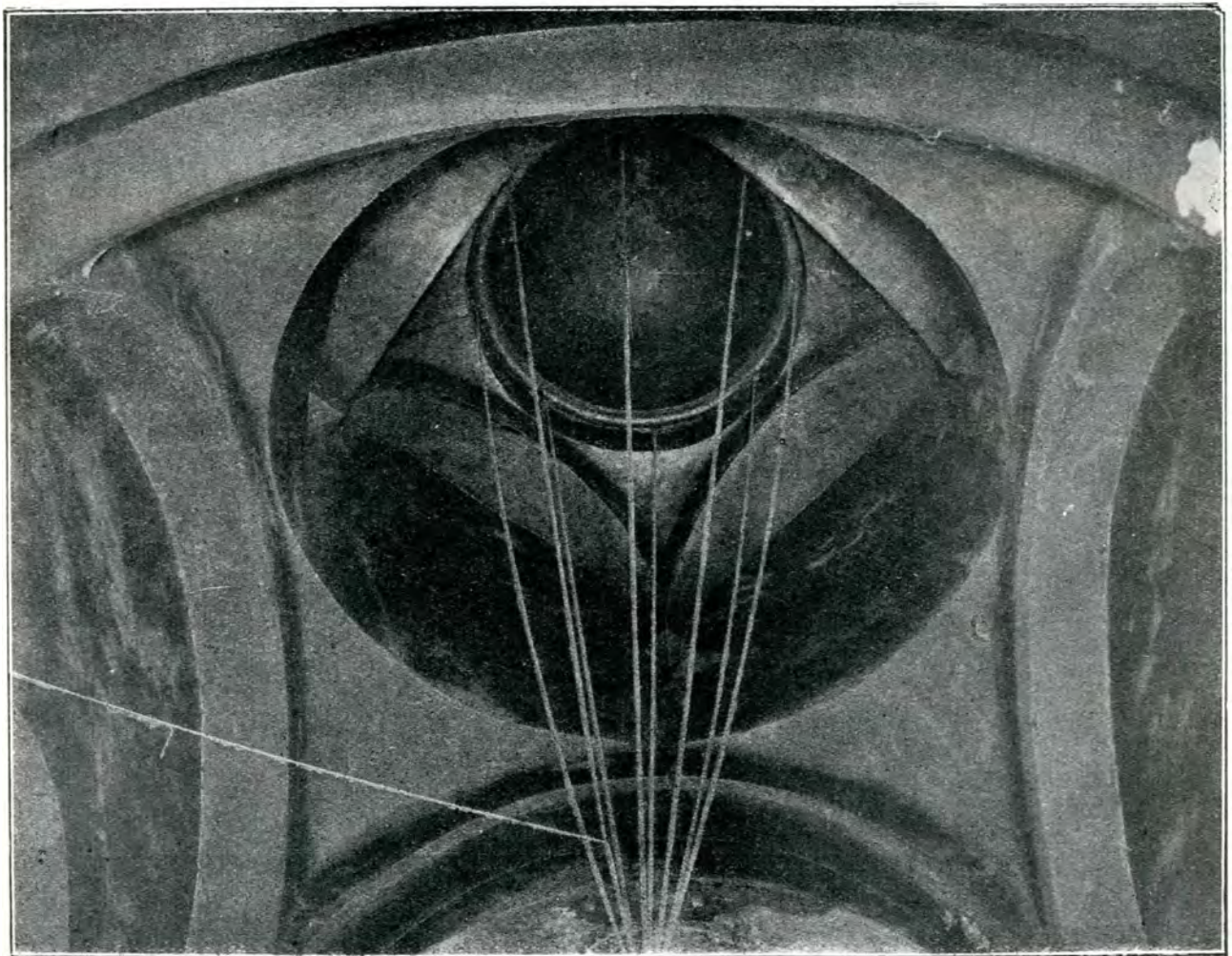

Fig. 133. Sf. Ioan Piatra. Bolțile naosului

constant, cel inferior e mai mare și pentru o ocnită de jos avem două din rândul de sus.

În timpanele arcadelor se găsesc roto-coale smălțuite de acelaș tip ca la Borzești

bene, cu câte un rând de cărămizi de de-sabt, între ele și deasupra lor. Nu vedem aici aceste mici triunghiari smălțuite ce le găsim la Borzești și la Hârlău. — Deasupra frizei smălțuite mai vin câte-va rânduri

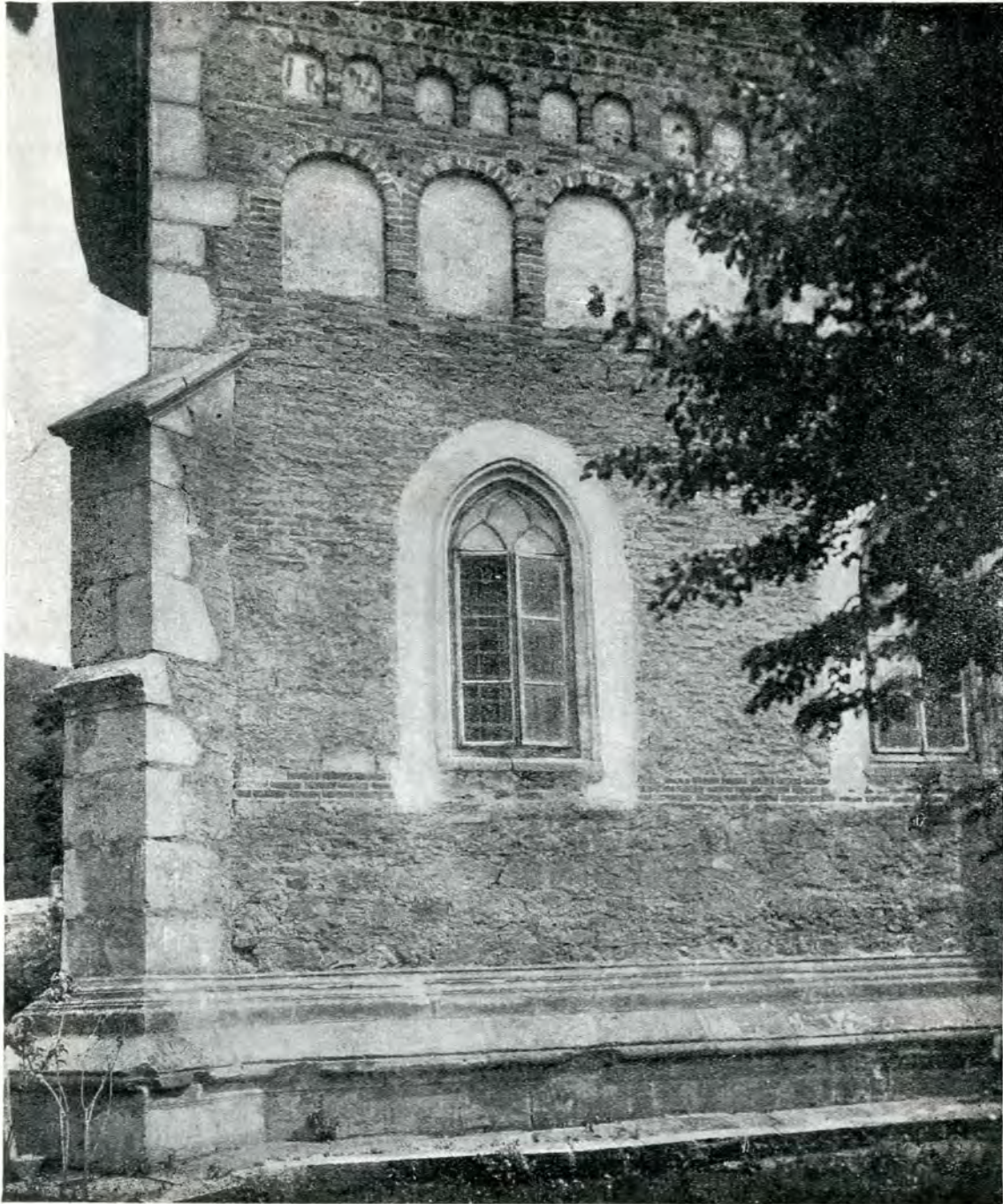

Fig. 134. Sf. Ioan Piatra. Fereastră la pronaos

(și la mănăstirea Neamțului). Sunt câte trei roto-coale în rândul inferior de ocnite, iar numai câte unul în timpanele rândului de sus. Pe armă vine o friză compusă de două rânduri de discari, alternativ verzi și gal-

de cărămizi și o cornișă de piatră profilată, imediat sub streșină.

Cărămizile aparente smălțuite sunt verzi și galbene de diferite tonalități. Se vede grija de a alterna în mod regulat colorile.

Este o chestiune de a se știe dacă au fost și cărămizi aparente roșii de la început, așa cum e acuma, sau dacă au fost toate colorate și le a căzut smălțul.

Unghiurile clădirii sunt de o piatră cioplită cu grijă; coada lor însă e neregulată,

liber. Aceași observație se poate face și la Borzești.

Faptul că paramental pietrelor cioplite și a cărămizilor și rotocoalelor smălțuite sunt în planul zidăriei, arată că nici părțile neîmpodobite nu au fost tencuite, căci în acest

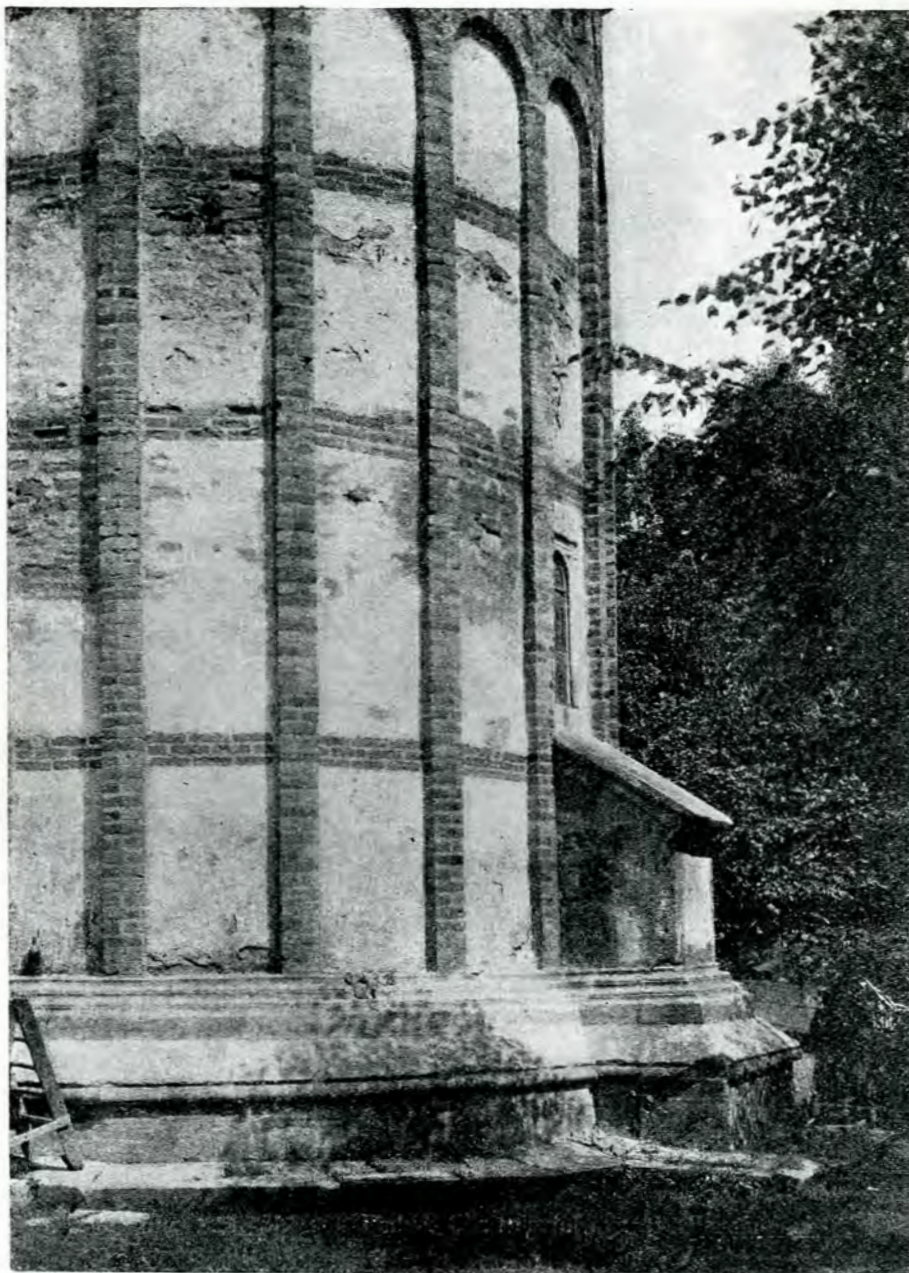

Fig. 135. St. Ioan Piatra. Contrafortul mic al altarului

și avem aici o probă că aceste neregularități nu prezentau nici un inconvenient pentru constructorii din această vreme, căci vedem cum rotocoale smălțuite sunt așezate până la piatră cioplită, vârându-se prin neregularitățile cozilor pentru a întrebuița tot spațial

caz ar fi fost ținute ceva în retragere, așa ca suprafața tencuelei să fie cel puțin în planul paramentalui aparent.

Contraforturile despre care am vorbit sunt lucrate cu îngrijire; partea lor superioară e acoperită printr'o tablă de piatră profilată

dapă profilele canoscute. De asemenea, resalitul median are acest profil de piatră cioplită ce'l întâlnim, aproape fără excepție, la contrafortari.

Absida mare are nouă firide lungite, care nu întrerup rândurile orizontale de cărămizi aparente ce fac înconjurul bisericii. Aceasta este un argument în contra presupunerii că aceste arcatari oarbe erau zugrăvite.

La altar și la naos avem ferestre mici cu chenarul dreptunghiular și cu baghete

mijloace decorative, fără nici un artificiu înșelător, total fiind potrivit cu clima țării, biserica Sf. Ioan este o excelentă pildă de rațiunea și de adevăratul bun gust de care au dat probă arhitecții din vremea lui Ștefan cel Mare.

Interiorul, din nefericire, și-a pierdut podoaba de zugrăveli ce de sigur a avut-o; azi nu mai regăsim nimic sub arăta vopsea înnegrită ce acoperă toate zidurile.

Semne lapidare să găsească pe aici pe colo.

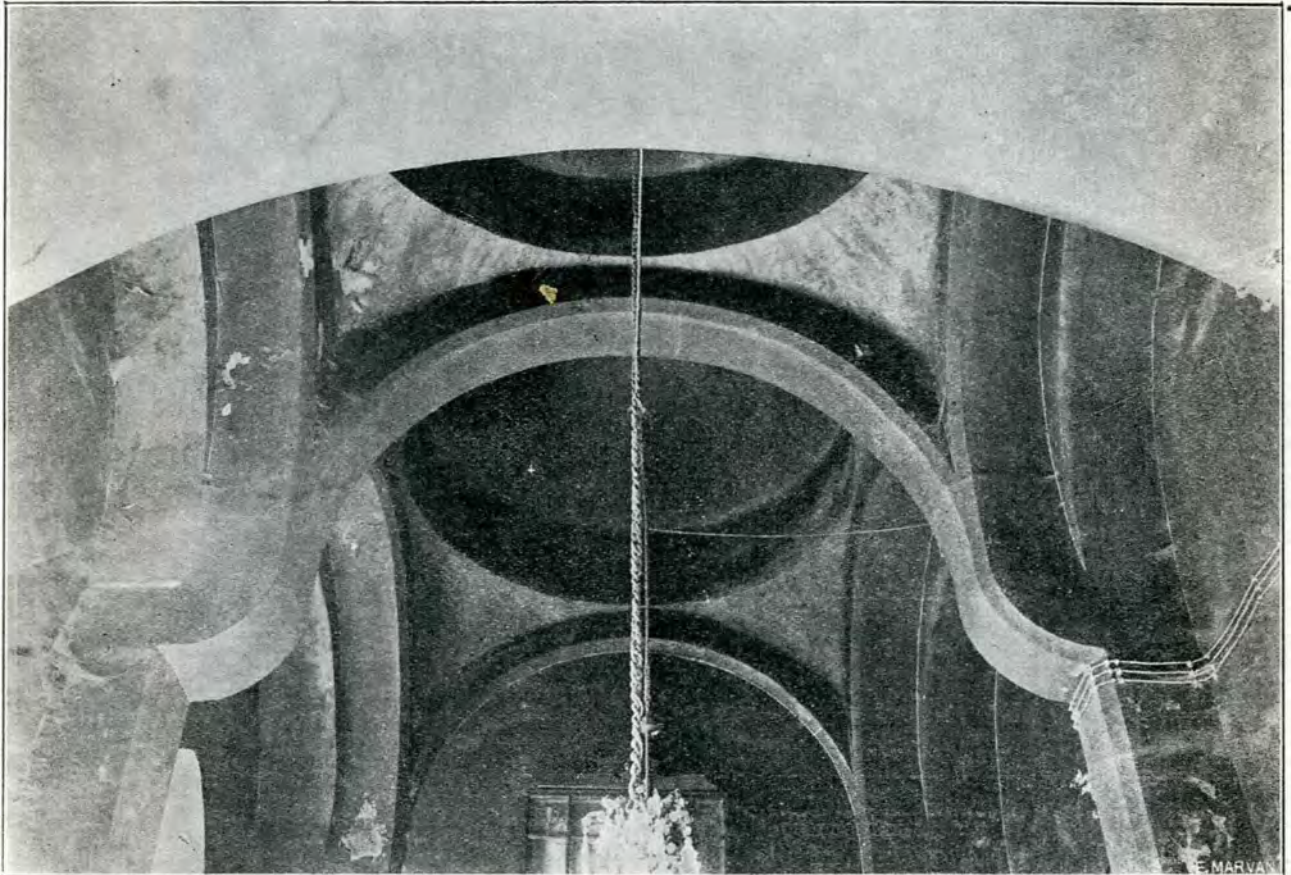

Fig. 136. Sf. Ioan Piatra. Bolțile pronaosului

încrucișate care formează înăuntru un arc ușor frânt ca la Borzești și la Războeni.

Pronaosul are pe latura de miazăzi două ferestre mari ca-mulare, însă fără ornamente (cel puțin în ziua de azi); pe partea de Nord, pe lângă ușă, nu mai sunt deschideri în pronaos.

În nișele ochișelor mari se văd câte-va găuri, așa numite răsuflători, care ventilează podul bisericii.

Elegantă în simplitatea ei de linie și de

Afară de cele ce am semnalat pe pilastrii interioari, mai sunt și pe socla, ca și câte-va grafite fără dată.

Pisania e așezată pe peretele de Nord lângă ușa de intrare:

„Evseviosul și iahitorial de Christos Ioan Ștefan Voevod cu mila lui Dumnezeu Domnitorul țării Moldovei fiul lui Bogdan Vodă, a început a zidi și a sevêrșit templul acesta în numele născerii cinstitalui și slăvitalui prooroc și înainte — mergător și botezătorului

Ioan, spre ruga șie și Doamnei sale Mariei și iabitalai lor fia Bogdan. Carele a început a se zidi în anul 7005 Iulie 15 (= 1497) și s'a sevêrșit la 7006; iar al Domnirei lui, anal al 42-lea cargător, Iana Noembrie unsprezece zile". (= 1498) ¹⁾

MĂNĂSTIREA NEAMȚULUI

Biserica mare a Mănăstirei Neamțului se deosebește de toate celelalte din vremea lui Ștefan cel Mare prin dimensiunile ei mai mari, prin înălțimea ei, dar mai cu seamă prin noua distribuție în plan.

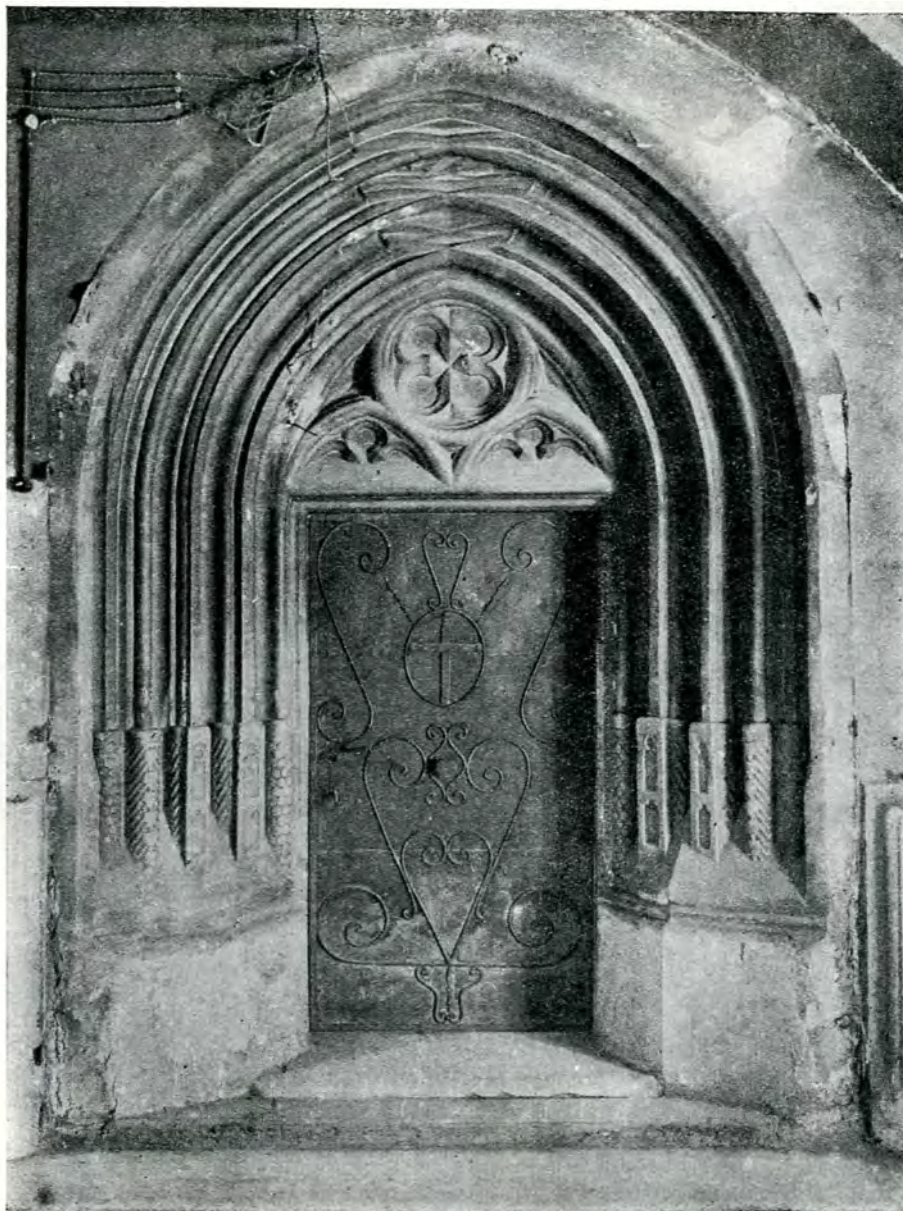

Fig. 137. Sf. Ioan Piatra. Ușa exterioară

Și Piatra ca și Popăuți și-a păstrat clopotnița, despre care vom vorbi mai la urmă.

Intr'adevăr nu mai găsim aici simpla împărțire în naos (cu altar) și pronaos.

Găsim o încăpere intermediară unde sunt așezate mormintele, încăpere care era separată de naos printr'un perete acum dispărut și înlocuit printr'un arc mare. Aceasta dispoziție este aceea a bisericilor din vremea

¹⁾ Melchisedec. — Notițe istorice și arheologice.

Fig. 138. Biserica Mănăstirii Neamțului

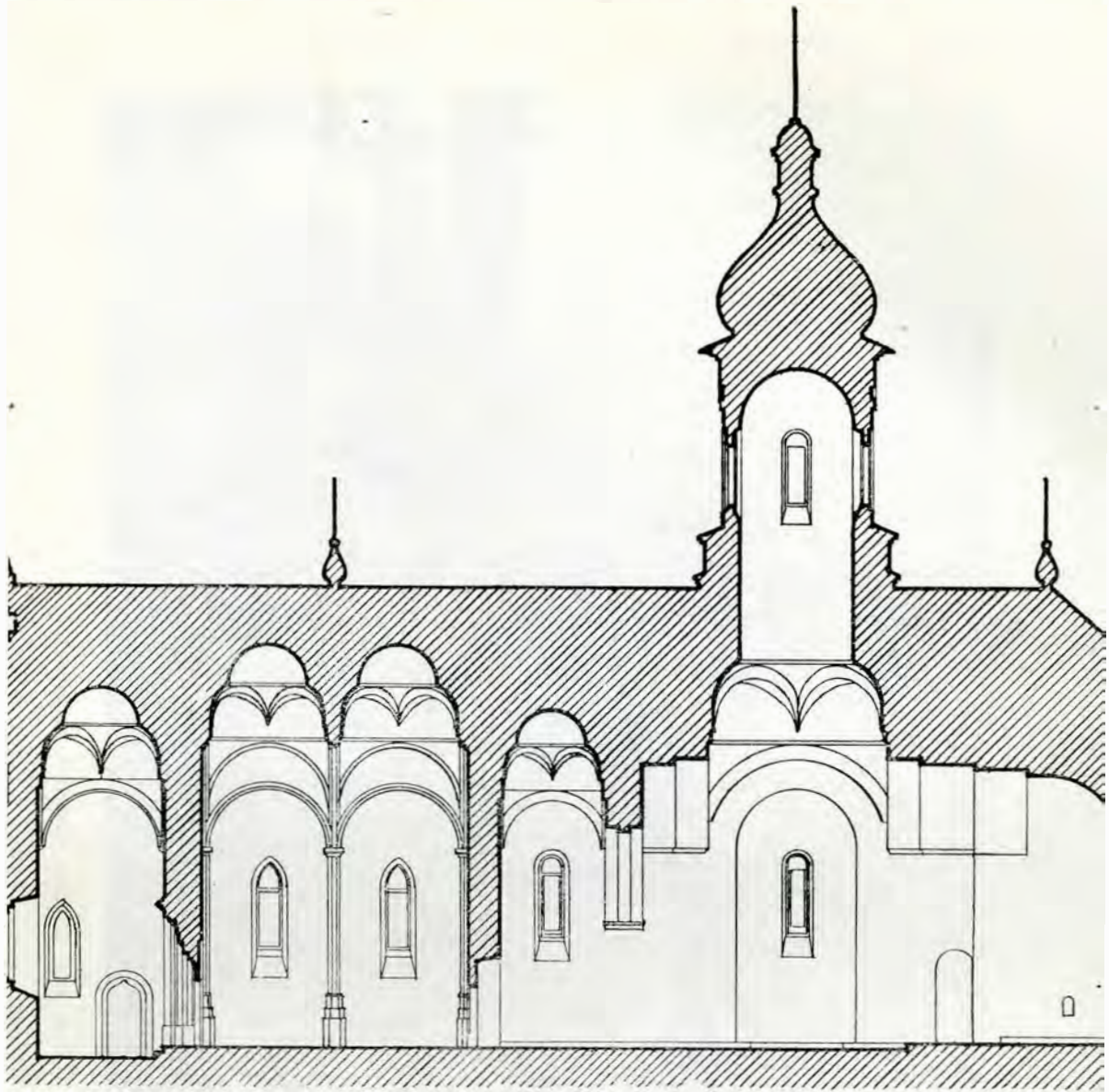

Fig. 139. Biserica Mănăstirii Neamțului, Secție longitudinală (După Romstörfer)

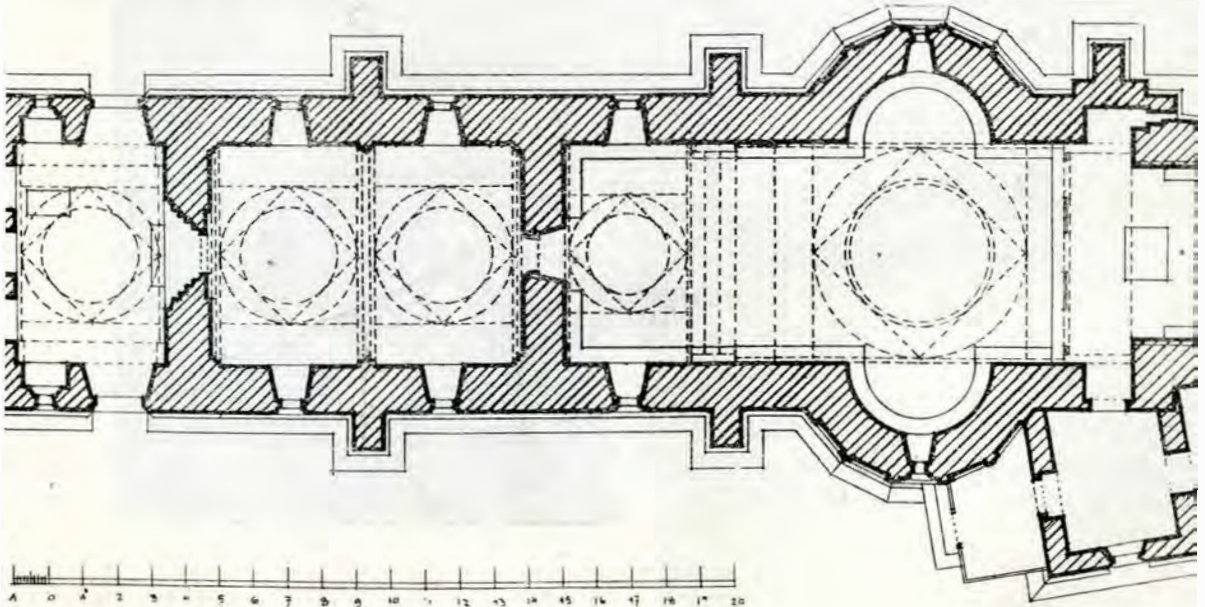

Fig. 140. Mănăstirea Neamțului, Planul bisericii (După Romstörfer)

Fig. 141. Mănăstirea Neamțului, Ferestrele Săd ale pronaosului

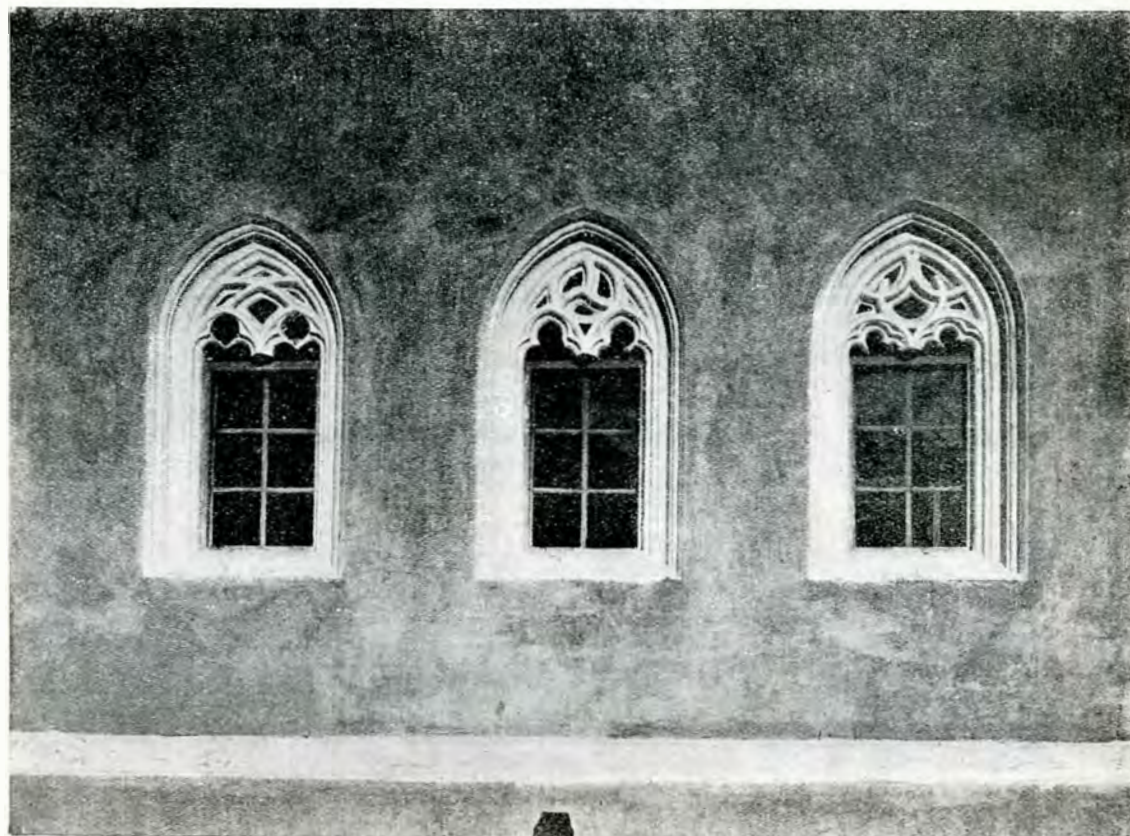

Fig. 142. Neamț, Ferestrele Vest ale exonartexului

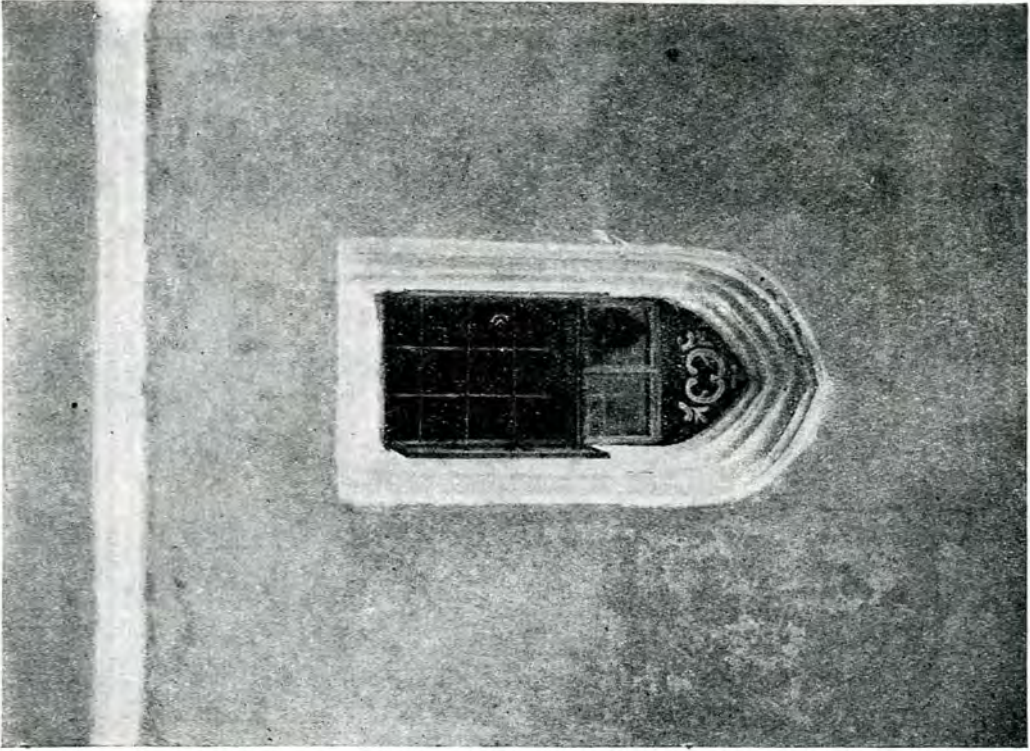

Fig. 143. Neamț, Fereastră

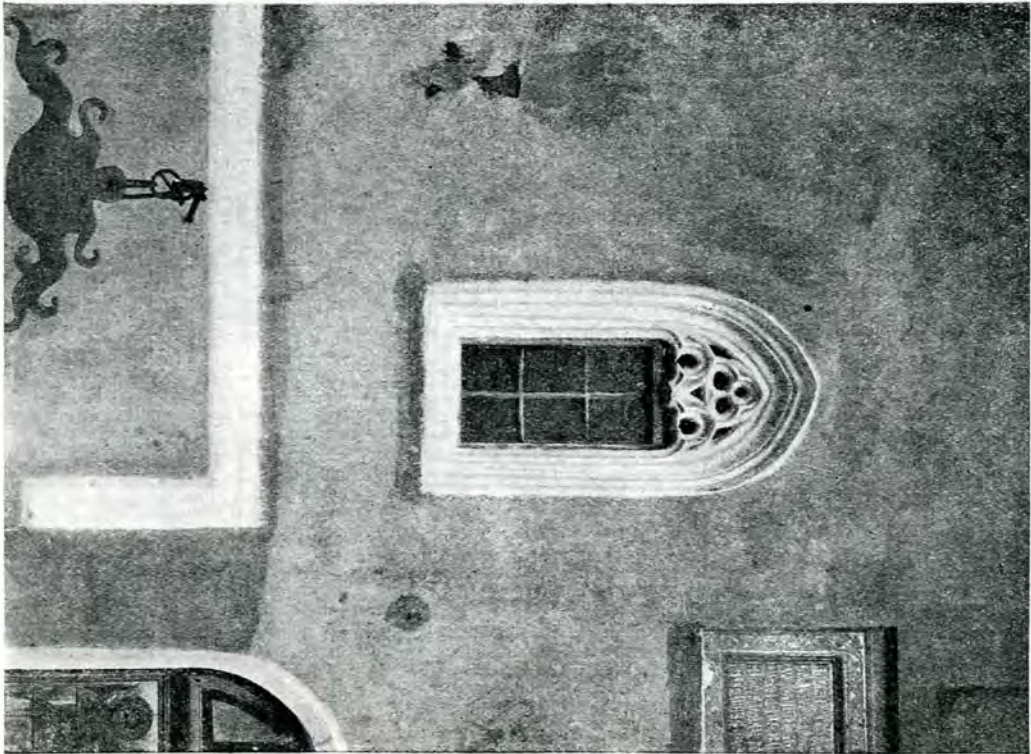

Fig. 144. Neamț, Fereastră Sud a exonartexului

lui Petru Rareș și dacă considerăm planul bisericii ca pridvorul adăogat ulterior și îl comparăm cu planul Probotei, care poate fi considerat ca planul tip al epocii lui Rareș, vom constata o asemănare perfectă, diferențele ne mai fiind decât în detalii.

Iar comparația secțiunilor longitudinale și a elevației

— a vederei — clădirii ne va confirma în această impresie.

Adăogirea compartimentului mormintelor — care o considerasem odinioară ca una din caracteristicile vremii lui Rareș — s'a înfăptuit deci la sfârșitul domniei lui Ștefan cel Mare. Cea-laltă mare clădire a unei vremi mai apropiate, Sf. Gheorghe din Suceava — asemănătoare ca mărime — nu are această dispoziție, cu toate că are și dânsa caracteristici nouă; lărgirea foarte mare a arcarilor mari din Est și Vest ale naosului în locul succesiunii de arcări mai înguste ce o găsim la Neamț, și care au ace-

eași menire, aceea de a lungi nava. De altminterlea și Sf. Gheorghe are mai multe puncte de apropiere cu Neamț, și împreună cu Probota, formează un grup care — studiat deosebit — ne permite să urmărim transformarea ce s'a operat în acest restimp de cam treizeci și cinci ani.

Avem deci, în rezumat, un naos mai lung

ca în bisericile până acuma studiate și un altar de asemenea mai lungit; absidele laterale sunt în semicerc complet. Boltirile și nașterea tarlei sunt cele obișnuite. Pe armă vine compartimentul mormintelor boltit cu o singură calotă așezată pe arcări oblice și pe două largi arcări longitudinale rezemate de pereți.

Pronaosul e împărțit în două, ca la Piatra, la Borzești, la Războeni, printr'un arc cu nervare sprijinit, prin mijlocirea unui capitel, pe un mănunchiu de colonete angajate. Arcări longitudinale largi redau și aici spațial care e boltit prin calote sferice ca în compartimentul de alături.

Arcările longitudinale cele mai dinăuntru sunt rezemate pe nervarele transversale prin ajutorul unor console împodobite cu mici scutari. Această dispoziție o vom găsi la Probota. Biserica se termină actualmente, spre apas, prin pridvorul adăogat probabil de Lăpășneana¹⁾.

Această opinie este întărită prin faptul că ușa de intrare despre Sad este în acoladă, fără altminterlea de nici o ornamentație. Ar fi fost de altminterlea destul de straniu ca la o biserică — cea mai mare din câte le-a făcut Ștefan — să fie rămasă ușa de intrare așa de

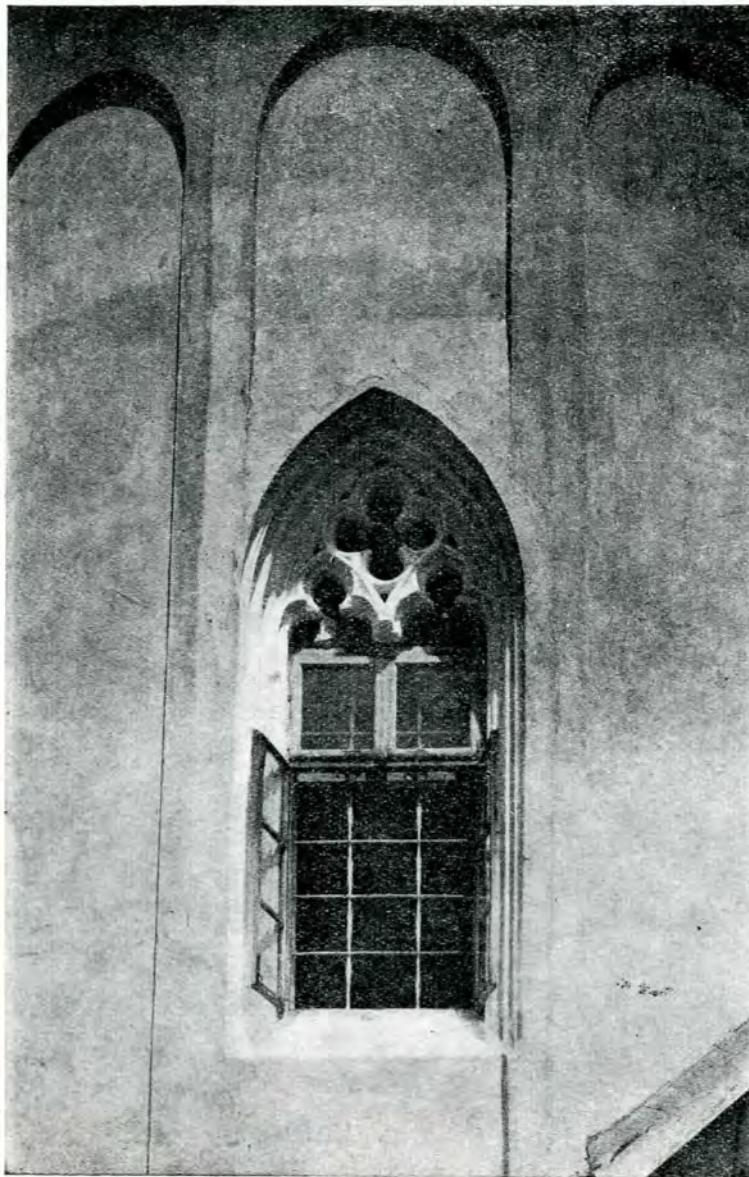

Fig. 145. Neamț, Fereastra absidei Sad

¹⁾ Iorgu — Mănăstirea Neamțului pag. 86.

simplă. Este mult mai firese de a crede că somptuosul portal în ogivă care dă în naos și care e mai ornamentat și mai mare decât cele ale celorlalte biserici, a fost făcut ca intrare principală despre exterior. Arcul în acoladă nu'l găsim nicăeri în vremea lui Ștefan cel Mare și de abia după moartea lui Petru Rareș, îl vedem la Episcopia din Roman (1550), pe armă la Bistrița (1554), la Slatina (1558) așezat tot la intrarea în pridvor.

E adevărat că pisania se găsește așezată lângă ușa pridvorului, dar față de probele celorlalte nu încapem nici o îndoială că pisania a fost mutată din local ei primitiv. Doar la Vaslui și la Hași am regăsit pisanile lui Ștefan pe ziduri noi sau refăcute.

S'ar mai putea presupune că pisania nu e contemporană cu construcția bisericii. D-nul Iorga¹⁾ observă că forma literară e neobișnuită, alta de cât cea întrebuintată până atuncia și sub o formă retorică nouă.

Are și un chenar de franze stilizate, de un motiv cunoscut într'adevăr atât în secolul al XV-lea cât și în al XVI-lea, dar cum nu găsim la nici o altă pisanie din vremea lui Ștefan.

Un alt element actual al planului e veștiminteria care comunică cu diaconicul și are o intrare directă din afară.

Această veștimintărie este adăogală sub domnia lui Iliș și refăcută mai târziu²⁾.

¹⁾ Iorga — Mănăstirea Neamțului.

²⁾ Melchisedec — Notițe istorice pag. 4.

Melchisedec spune :

„Lângă biserica a doua a Sfântului Gheorghe, s'a găsit, îngropată în pământ, o bucată de piatră cu o inscripție frumos lucrată, cealaltă parte ruptă s'a perdat. Din partea conservată se vede că ea fusese pusă la vechea eclisarie de ctitorul ei; dar refăcându-se aceea eclisarie, peatra cu inscripția ei s'a neglijat. Partea rămasă din inscripție sună așa :

«(Ca voința Tatălui) cu conlucrarea Fiului, și cu sevârșirea Sfântului Duh, eată eu... am făcut aceasta clișiarnița în zilele evseviosului Domnului nostru Ioan (Iliș, fiul lui Petru Voevod) cu mila lui Dumnezeu Domnitorul țerii Moldovei în anul 7057 (= 1549) luna Ianie 7".

Chenarul gotic alușei, dreptunghiular cu baghete încrucișate dar fără carbura din colțurile interioare ce găsim totdeauna, nu se regăsește, în acest mod, într'altă parte.

Execuția însă a chenarului (ca toate că azi e îmbăcsit de cu-

loare) e la fel ca la chenarele celorlalte; aceeași decizie de factură, aceleași muchii ascuțite și nete, aceleași baze ornamentate.

Este deci extrem de probabil că acest chenar e din vremea lui Ștefan cel Mare, și este de asemenea probabil că provine din perețele ce separă naosul de camera mormintelor.

Arcul ce'l înlocuște azi e rezemat, pe pereții de Nord și Sud, pe largi console cu un profil, care nu are nimic gotic, dar e

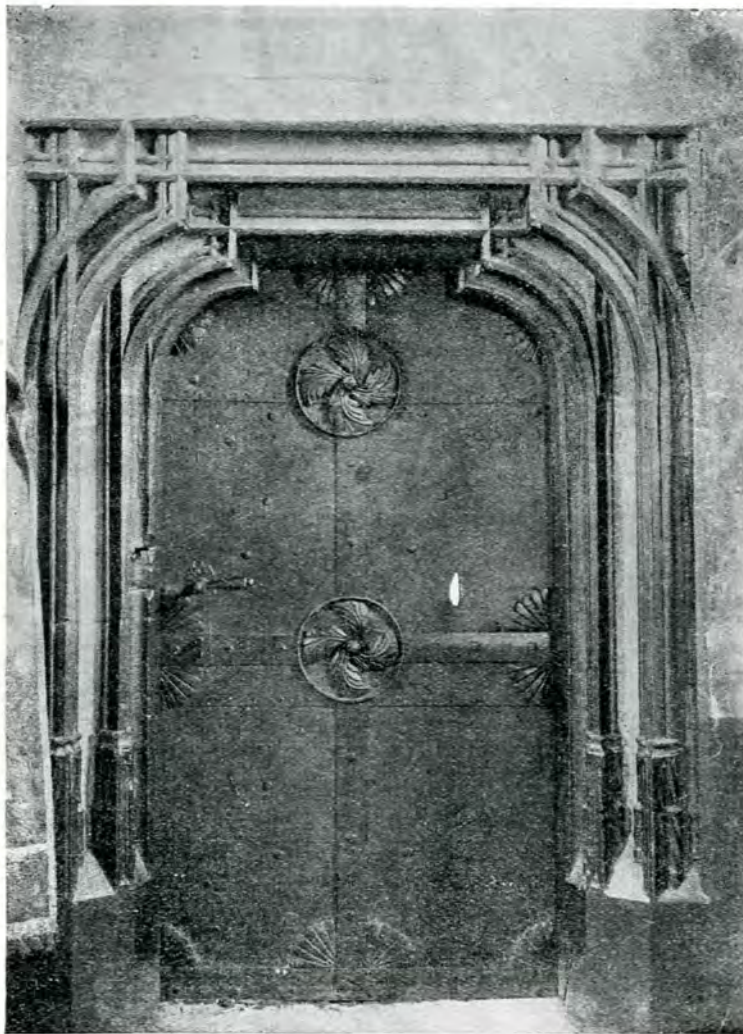

Fig. 146. Neamț, Ușa interioară

executat după principiile renașterii italiene, aduse nouă tot prin Ardeal; asemenea înfrățire nu se dovedește sub Ștefan, dar sub Rașcu în mai multe rânduri.

principală de intrare în pronaos pe peretele de Apus și în axa bisericii; e mai lată și mai înaltă de cât de obicei; ușa proprie zisă, cu rama ei dreptunghiulară, e prinsă într'un

Fig. 147. Neamț, Ușa principală a pronaosului

Trebuie semnalat încă în interior foarte frumoasa ușă de trecere din pronaos în naos, care arată, pe lângă bogăția bazelor și a coloanelor, o execuție perfectă, și măreața ușă

chenar bogat malarat în ogivă, evazat spre exterior; iar un al doilea chenar dreptunghiular cuprinde tot portalul. În lunetă este icoana zăgrăvită a Maicii Domnului.

Pe postamentul ce suspoartă bazele frumoase lucrate ale colonetelor, e săpată o ornamentație gotică, un rând superior mai mic și mai gingaș și un rând de jos mai mare; această împodobire compusă de semicercuri întretăiate și cu flori de erin la vârful lor, e de un motiv ce'l găsim pe turla catedralelor gotice din Cluj, din Bistrița în Ardeal, și la turla catedralei din Brașov: — nu'l mai vedem într'altă parte la noi.

Pe din afară, biserica are o înfățișare mult mai impunătoare decât toate cele ce le zidise Ștefan până atunci, atât prin dimensiunile planului mai mare, cât prin înălțarea ei. Unele prefaceri mai moderne — din veacul al 19-lea — i-au schimbat puțin înfățișarea prin adăugirea unui fronton cu o rozasă cu împodobiri gotice, prin acoperirea turlei cu o învelitoare balbacată încoronată de un lanternou, și prin o ornamentație nouă sub cornișă.

Aceste prefaceri, însă, nu strică decât puțin aspectul general și impresia generală de măreție.

Fațada este acuma în întregime teneală. Într'unele locuri, însă, unde această îmbrăcare a început a se degrada și cade, se văd cărămizile smălțuite, verzi, galbene, brune, ale picioarelor aradelor sinarilor și rotocoalele dela tarlă. Soțul paternie și ea o a două eșitură mai aproape de pământ este și el acoperit de o teneală, care îi ascunde în mare

parte profilul. Sinarile poligonale au rândurile obișnuite de firide, șapte la altar și câte cinci la absidele laterale. De asupra lor, și jur împrejurul bisericii, vin două rânduri de ocnice, cel inferior mai mare, cele de asupra mai mici, două mici pentru una mare.

Contraforturi înalte se ridică în trepte, în dreapta și în stânga sinarilor; construcția

vestminteriei a suprimat unul din ele. Alte două proptese areal median al pronaosului — precum se va vedea și la Sf. Gheorghe din Suceava — și încă alte două piezișe sunt așezate la colțurile pridvorului adăogat.

În fine, sub fereastra altarului, un alt picior de sprijin scund e așezat în axa bisericii.

Cele patru ferestre ale pronaosului sunt de o frumoasă ornamentație gotică (raionant în trecere spre flamboiant); menoul despărțitor este din nefericire seos, așa cum se întâmplă mai totdeauna în Moldova. Fe-

restrele camerei cu morminte au suferit și mai mult, toate ornamentele fiind seose.

De altminterlea, golarile dintre încolăciturile și razele de piatră ale acestor rozase au fost sistematic amplate, probabil pentru a evita dificultatea de a fixa geamuri în ele, atuncia când — pentru a așeza cerevele dreptunghiulare — s'a seos și menoul din mijloc, așa cum am arătat mai sus.

Ferestrele celor trei abside au fost adăogate

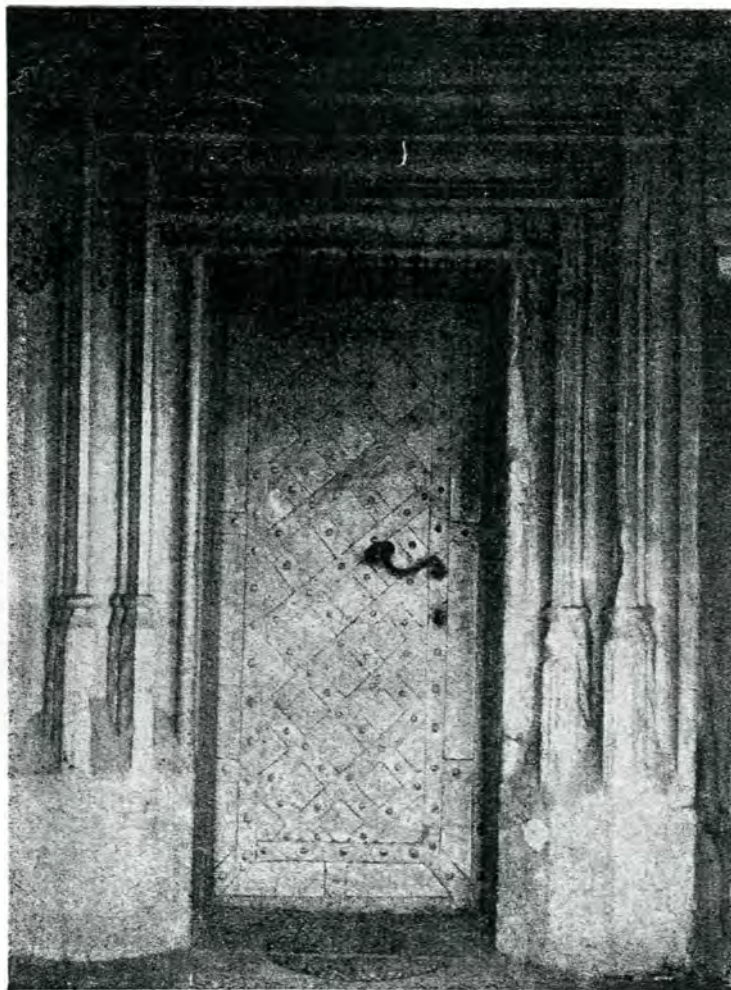

Fig. 148. Neamț, Ușa vestminteriei

ulterior, așa cum se vede din faptul că marginile lor taie picioarele firidelor în mijlocul cărora sunt așezate. Când s'a lăcut acest adaos, s'a scos și ferestrele vechi, care erau de sigur mici, cu chenare dreptunghiulare așa cum

bit și care poartă în mijlocul său o rozasă cu ornamentație gotică. Asemenea și la turnul de intrare în mărăstire, în partea exterioară.

N'ar fi deci exclus ca — tot atunci —

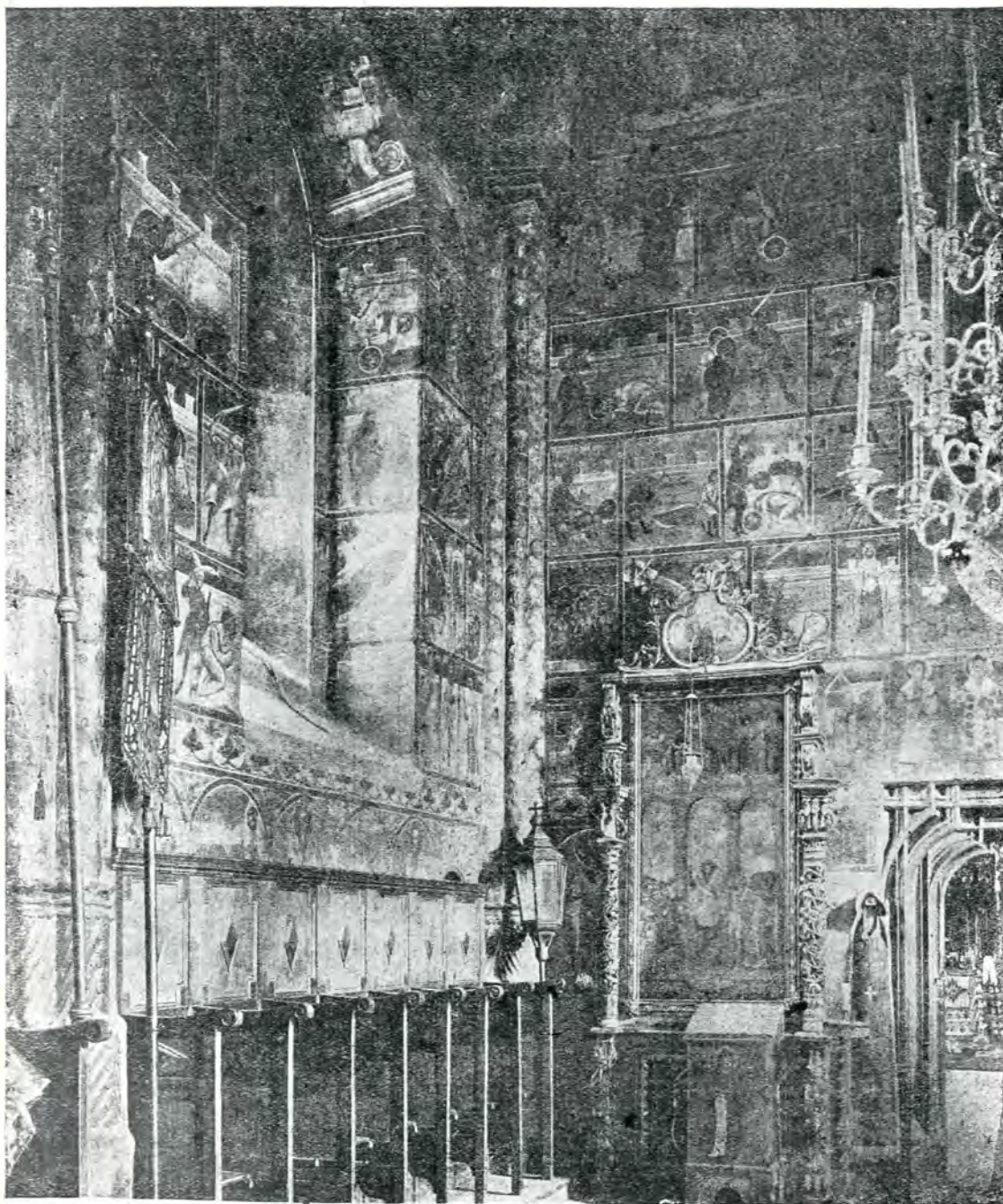

Fig. 149. Neamț. Vedere în pronaos

le au toate bisericile lui Ștefan și așa precum le au și bisericile făcute și mai în urmă, de pildă Sf. Gheorghe din Suceava, Probota și alte.

S'a așezat în anul 1824, pe partea de Apus al acoperișului, frontonul despre care am vor-

să se fi așezat și aceste ferestre mai mari și mai largi la sînarile naosului. Sunt numeroase exemple, în veacul al XIX-lea, de această tendință de a lumina mai mult interiorul bisericilor.

Mai este de observat că aceste ferestre

sunt foarte bine lucrute, cu multă regularitate și mai corect decât celelalte. Și proporțiile sunt altele, central cercului cu care s'a descris ogiva, cade pe verticala opusă a

Această formă mai largă, cu ogiva mai puțin pronunțată, corespunde cu sfârșitul goticalui, în tranziție spre renaștere. Din contra «tiers point» adevărat este caracteristica a

Fig. 150. Neamț, Arcuri în pronaos

ferestrei, pe când la celelalte ferestre sunt aproximativ în «tiers point», adică central se găsește aproximativ la $\frac{2}{3}$ din lărgimea deschizăturii.

epocii cele mai pure — am putea zice — a goticalui.

În decursul veacului al XIX-lea, în momentul când goticul a revenit la modă și când

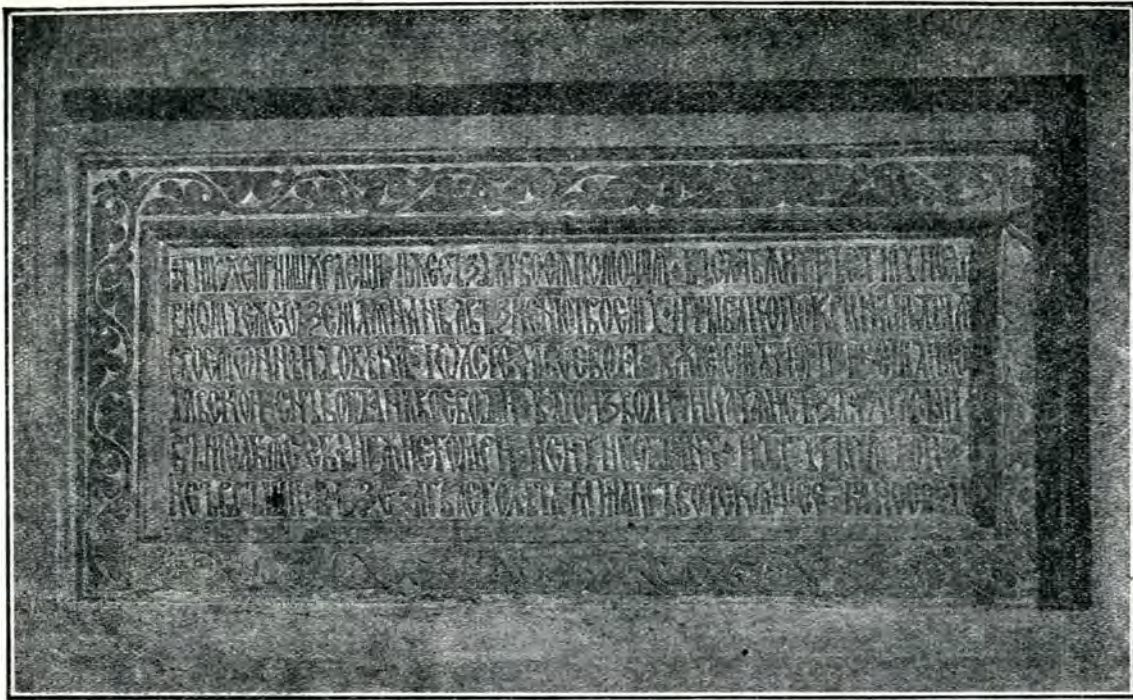

Fig. 151. Neamț, Biserica mare Pisania

a început a fi studiat cu deamănăntal, s'au executat în Occident, în Austria și la noi, anele lucrări în acest stil cu multă știință și corectitudine precum și cu o mare abilitate de execuție. Vedem astfel încă azi, frumoasele pietre, anele cioplite gata, altele numai începute, ale bisericii în stil gotic începută la Florești (Tatova) pe la anul 1850.

Și, bine înțeles, se cauta să se lucreze în modul ce părea a fi gotic cel mai clasic.

Ferestrele absidelor de la Neamț sunt executate în stilul raionant pe când cele l'alte ferestre sunt de o epocă mai înaintată și unde fantezia cioplitorilor își dădea mai liber curs.

Na este deci o ipoteză riscată de a presupune că ferestrele absidelor au fost făcute în veacul al XIX-lea odată cu rozasele frontonului și a turlului de intrare.

Contraforturile sunt înalte și a-jang până la rândul inferior de ocnite; resaltele lor succesive sunt mai puțin pronunțate. Cel median are profilul obișnuit ce-l găsim pretutindeni la bisericile lui Ștefan, dar cel de mai sus prezintă o înfățișare mai deosebită și care nu se găsește într'altă parte, cel puțin

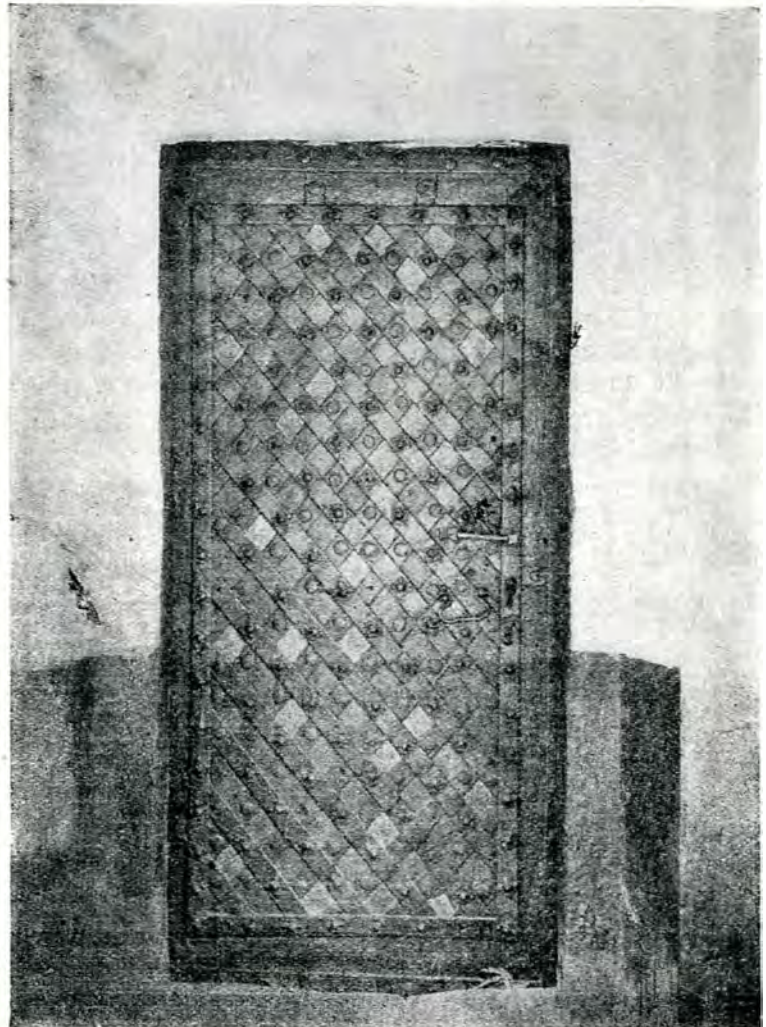

Fig. 152. Neamț Ușă de fer

în această vreme. Piatra copertinei e ridicată în mijlocul ei în scop evident decorativ. În fine, acoperirea de sus e mai simplă ca cele obișnuite; se naște întrebarea dacă n'au fost cumva remaniate aceste contraforturi, dacă n'au fost înălțate și lărgite în partea lor superioară?

Cornișa e de piatră de talie profilată, după un tip destul de simplu.

Turla octogonală este așezată pe două baze, una inferioară tot octogonală și având câte patru ocnite pe fie care latură, iar baza superioară e stelată, în formă de octogon cu fie care unghi eșit, ca la Popăuți și la Tazlău. Aci sunt două rânduri de ocnite câte patru jos și șase sus pe fie care latură. Turla are în axele principale patru ferestre dreptunghiulare cu malare simple gotice care se întretac, ca la toate bisericile lui Ștefan cel Mare. Așa trebuie să fi fost și ferestrele naosului și ale altarului.

Pe laturile celelalte sunt contraforturi mici; fie care latură e împodobită cu firide duble. Jos și sus mai e câte un rând de ocnite, patru pe fie care latură. De asupra lor și sub streșină se văd patru rânduri de rotocoale smălțuite în felul celor de la Sf. Ioan din Piatra, adică în formă de taler cu un bumb la mijloc și fără figuri; la rândul de sus sunt așezate între ele cărămizi; la rândul de jos se văd între ele bucăți smălțuite triangulare (în felul celor de la Borzești) și alte ca patru latari care amplă spațiarile dintre discuri, cum se vede și la Sf. Gheorghe din Suceava. — Rotocoalele sunt verzi și galbene.

Cărămizi smălțuite de aceleași culori se văd și la pilaștrii firidelor turlei și sub ferestre. Sunt și unele roșii, dar s'ar putea să fi fost și ele smălțuite și smălțul să fi căzut.

Actualmente învelitoarea e de tablă, cu pante mici, și degajează bine turla. Știm că pe la 1859 biserica a fost acoperită cu tablă de aramă și se proiectase facearea a două turle de zid în locul unora de lemn.¹⁾

Dar și aici acoperișul trebuie să fi fost de

formă înaltă și învelind deosebit pronaosul și altarul, turla naosului rămânând degajată. În bolta turlului de intrare al mănăstirii, printre frescurile ce o împodobesc, se vede de două ori biserica înfățișată așa cum o vedem azi, dar cu acoperișul ascuțit așa cum l'am descris. Din aceste picturi nu se poate conchide însă nimic în privința materialului cu care era învelită biserica, fiind prea schematic însemnată, iar culoarea este într-o parte neagră și într'alta roșie, în cât nici de aci nu putem trage nici o concluzie. (Un manuscris de la Neamț, arată aceeași înfățișare tipică.¹⁾)

Pictura dinăuntru e de dată recentă. De asupra ușii pronaosului, o inscripție zugrăvită arată că toată pictura a fost refăcută la 1830 în vremea lui Veniamin Costache.

Cu toată această epocă recentă unde meșteșugul de zugrăvire bizantin era în plină decadentă, pictura pronaosului (un calendar) e departe de a fi lipsită de calități, și pare cert că a reprodus fidel subiectele cele vechi, respectând și costumele personajelor și toate detaliile, căci prea se aseamănă cu cele ale frescurilor din veacul al XVI-lea. Studial iconografiei ar putea preciza acest punct.

Pictura naosului este de o calitate mai inferioară precum și aceea a altarului unde o parte chiar, în registrul mijlociu, nu mai este bizantină.

Au lucrat deci mai mulți zugravi de odată.

Modal cum această zugrăveală din veacul al XIX-lea seamănă cu aceea din secolul al XVI-lea ne face să presupunem că cea veche există încă de desăbăt, cea se s'a și constatat în unele locuri. O încercare de spălare ar putea să ne dea lămuriri în această privință.

Dintre multele pietre de mormânt ce se găsesc în biserica mănăstirii Neamțului, sunt două care sunt mai interesante din punctul de vedere al acestui studiu. Sunt aceea a pârcălabului Micotă și a lui Ștefan Vodă, fiul lui Alexandru cel Bun, amândouă puse de Ștefan cel Mare.

Pisania e așezată pe zidul de miazăzi

¹⁾ N. Iorga. Mănăstirea Neamțului. R. Rosetti. Conflictul dintre guvernul Moldovei și Mănăstirea Neamțului.

¹⁾ Iorga. — Bul. Com. Mon. Ist. 1910.

lângă intrarea bisericii; piatra are un framos chenar de franze stilizate, amintind și piatra lui Bogdan cel d'întâial de la Rădăuți și chenarul imaginii lui Sf. Mare din evangheliarul din 1429 de la Neamț:

„Doamne Isuse Hristoase, primește acest hram care s'a zidit, cu ajutorul tău, întra slava sfinței și slăvitei de la pământ la cer Înălțarea ta, și tu, stăpâne, acopere ne cu mila ta, de acum și până în veac. Ioan Ștefan Voevod cu mila lui Dumnezeu, Domn al țării Moldovei, fiul lui Bogdan Voevod a binevoit și a început ș'a zidit acest hram, pentru rugăciunea sa ș'a Doamnei sale Maria ș'a fiului său Bogdan și a celor l'alți fii ai săi și s'a săvârșit la anul 7005 (=1497), iar al Domniei Sale anul patruzeci și cel d'antei cergător luna lui Noembrie în 14°).

Mai păstrează Mănăstirea Neamțului și un clopot de la Ștefan cel Mare, dăruit la 1485, deci înainte de zidirea sau terminarea bisericii.

ARBORA ȘI REUSENI

Aceste două biserici sunt aproape identice și prezintă și o mare asemănare cu aceea din Dobrovăț, dacă se face abstracție de noal nartex al ei,

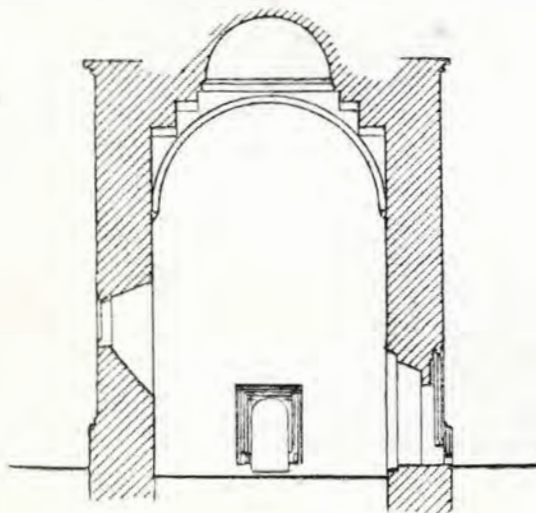

Fig. 153. Reuseni, Secțiune transversală (după Romstörfer)

¹⁾ Iorga. — Ștefan cel Mare și Mănăstirea Neamțului. Bul. Com. Mon. Ist. 1910.

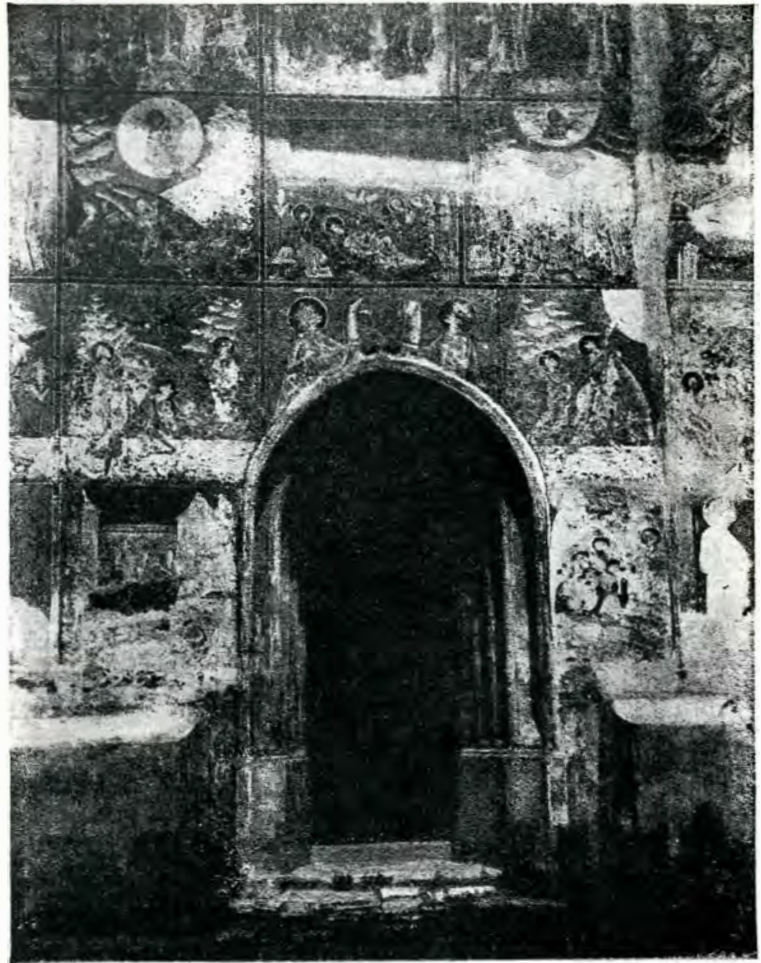

Fig. 154. Arbora, Ușa exterioară

vremea lui Ștefan cel Mare. Sunt toate trei construite în 1502 și 1504, adică sunt cele din armă din domnia lui Ștefan.

Bisericile sunt fără turle și fără sinari exterioare. Înăuntra, două scobituri în zidurile naosului arată locul lor; ele sunt încadrate prin câte două mănunchiari de coloane angajate, de piatră framos cioplită, cu bazele și capitele lucrate ca postamentele colonetelor așelor din această epocă. Proscomidia și diaconical lipsese; în locul lor se găsește mici nișe în zidul altarului. Naosul e boltit după metoda moldovenească, și de asupra arcarilor oblice vine o calotă sferică. Arcurile naosului și ale altarului sunt de piatră de talie bine cioplită.

La Arbora, zidul despărțitor dintre naos și pronaos are ușa după tipul obișnuit. La Reuseni chenarul e dreptunghiular în exterior, cu makare încrețite la colțul de sus și pornind de pe baze mici ornamentate.

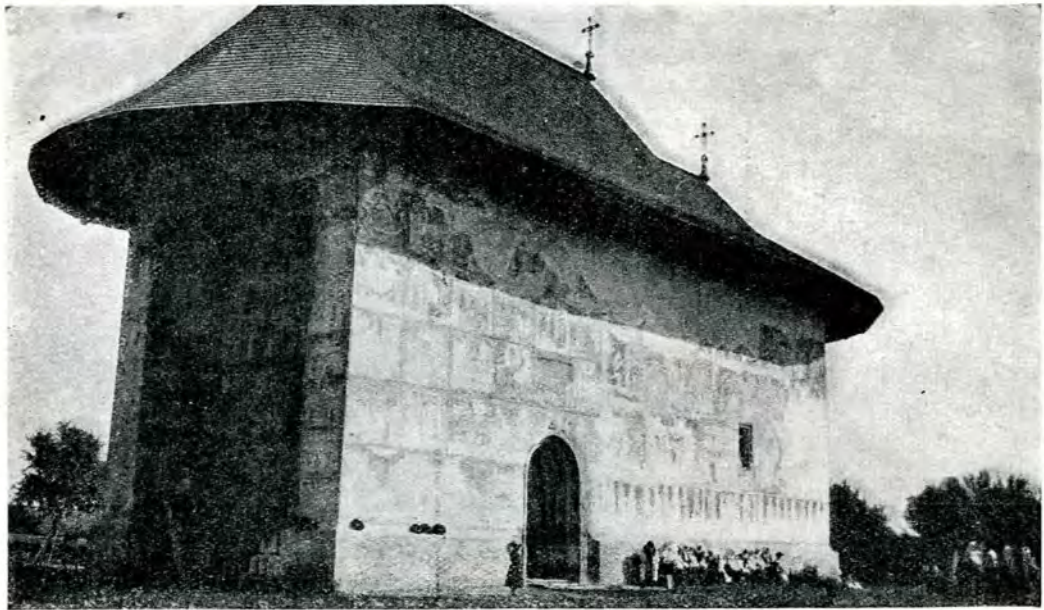

Fig. 155. Arbora

Fig. 156. Reuseni

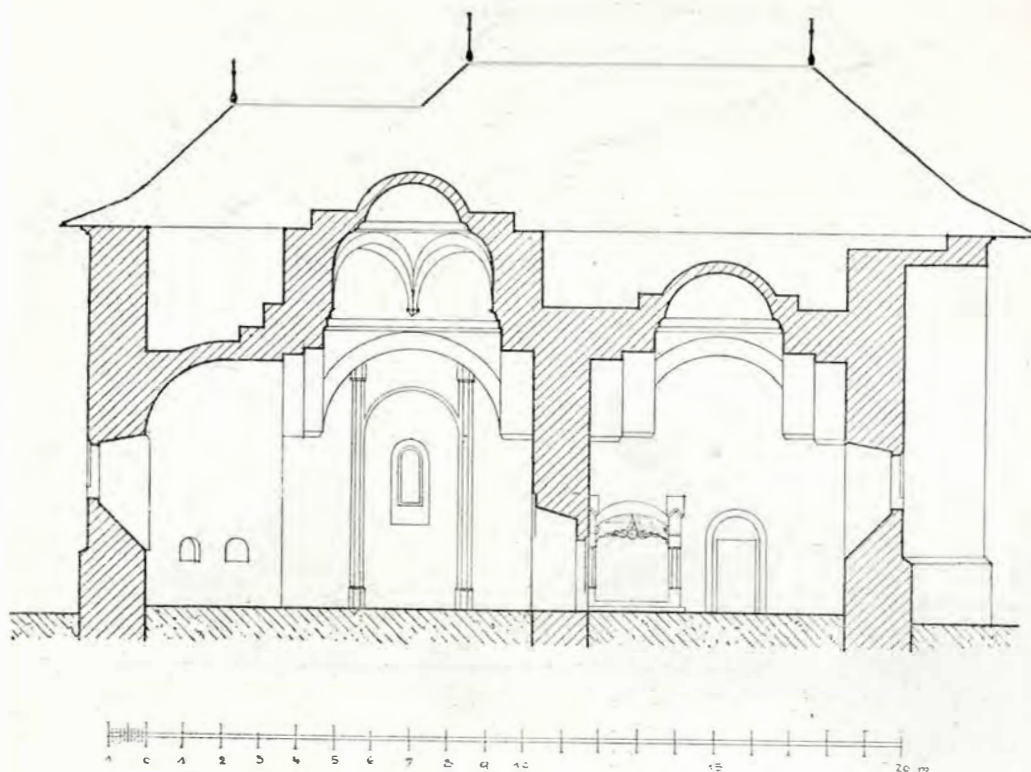

Fig. 157. Arbora, Secție longitudinală (după Romstörfer)

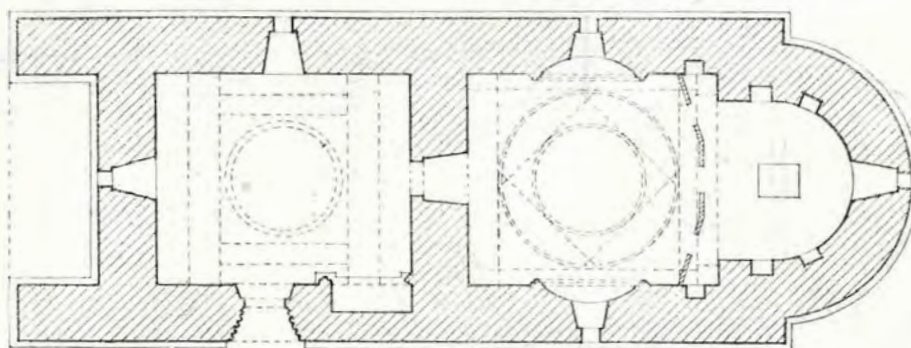

Fig. 158. Arbora, Planul bisericii (după Romstörfer)

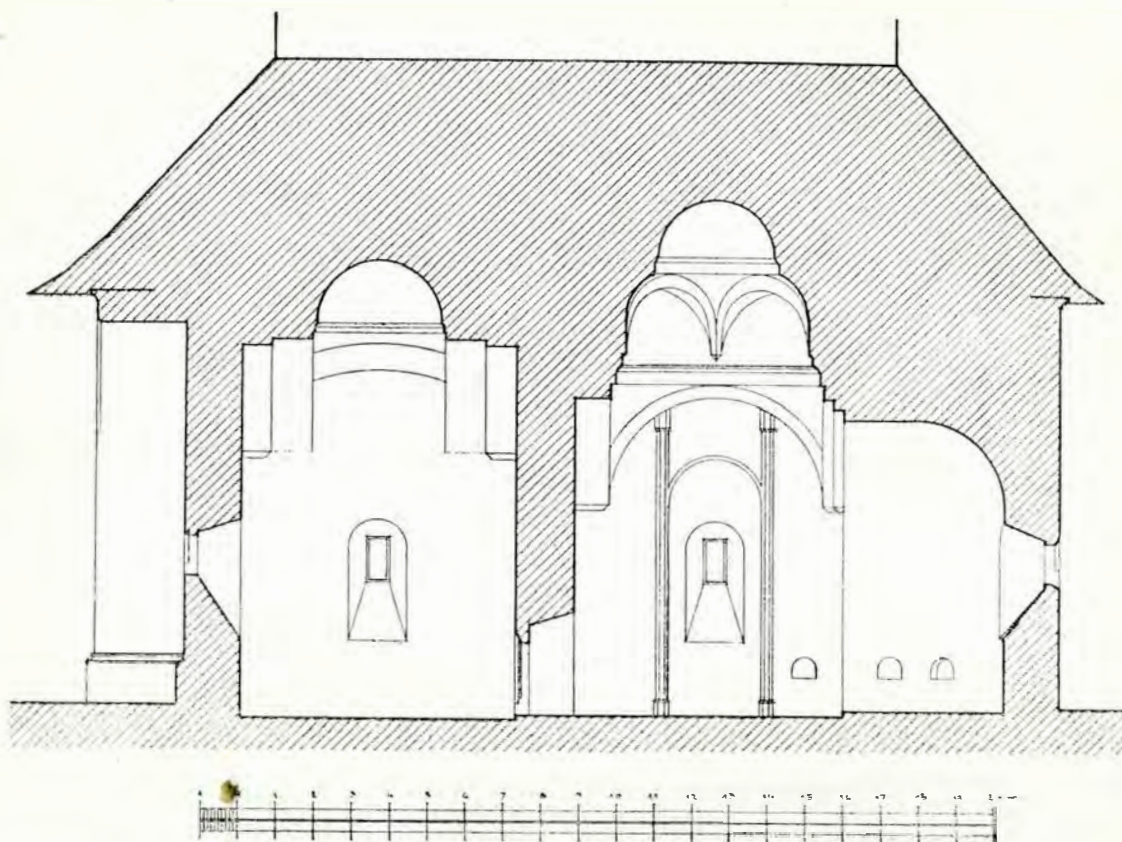

Fig. 162. Reaseni, Secțiune longitudinală (după Romstörfer)

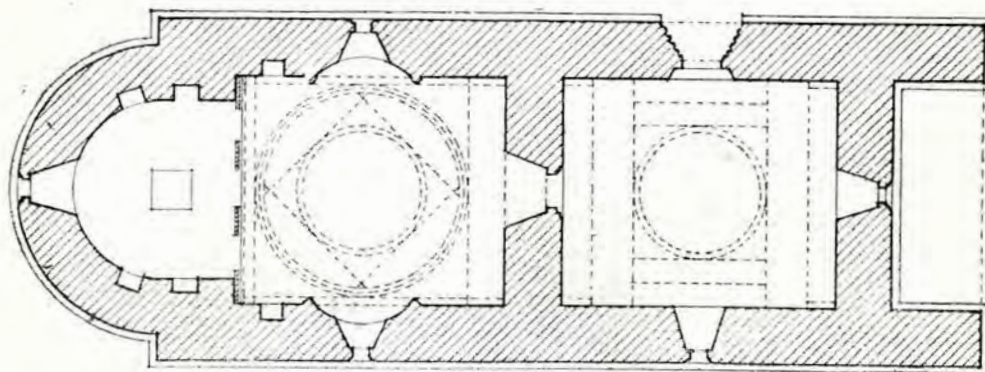

Fig. 163. Reaseni, Planul bisericii (după Romstörfer)

malara cea mai dinăuntru se desface în două închizând ușa într'un semicerc. Se poate simți aicea prima influență a renașterii. Ușa de intrare pe zidul Sud are malare gotice paternice în ogivă. Inșă la Arbora frântura arcului e puțin accentuată. Colonețele acestor ași de intrare nu au baze ci es de-a dreptul din soclul lor.

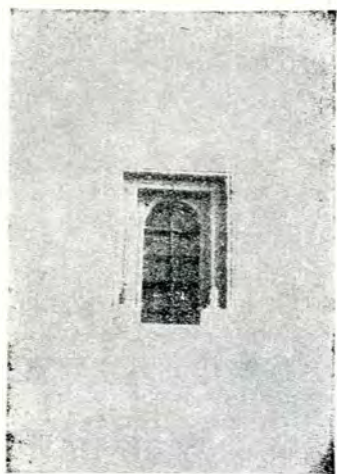

Fig. 159. Reuseni, Fereastră

Pronaosul e boltit într'un mod caracteristic printr'o calotă mică sferică așezată pe patratul obținut prin două perechi de arcari late longitudinale sprijinite la rândul lor printr'o altă pereche de arcari transversale.

Toate ferestrele sunt mici și cu chenarul dreptunghiular, având partea interioară în

Fig. 160. Reuseni, Fereastră
(după Romstörfer)

semicerc ca la ușa interioară de la Reuseni. Toate sunt la fel sau aproape la fel, fiind mici diferențe numai la bazele colonetelor.

Zidurile longitudinale ale bisericii se prelungesc în afară de pronaos cu vr'o 2,50 metri și sunt unite printr'o boltă. Această parte servea până mai deunăzi de elopotniță, clopotele fiind atârinate de o grindă de lemn transversală.

Recăderile arcarilor oblice ale naosului sunt rezemate pe niște mici console destul de proeminente. Nu se văd oale de rezonanță.

Jos sunt dale pătrate peste tot, iar central naosului — precum este regula aproape generală, — este însemnat, în verticala Pantocratorului, printr'o lespede specială.

Socul e tencuit, dar atât la Reuseni cât și la Arbore și'a păstrat profilul, de altminterlea destul de modest.

Nu se văd ochițe, amândouă bisericile fiind tencuite; dar pe când la Reuseni nu mai sunt arme de zugrăveli, Arbora a păstrat această podoabă și înăuntru și în afară, cea ce i dă

Fig. 161. Reuseni, Ușa exterioară

un interes deosebit și o înfățișare foarte pitorească.

Pereții din pronaos sunt foarte șterși în partea superioară; pe partea de miază noapte chiar nu se mai vede nimica. Zugrăveala bolților e foarte stricată ne mai fiind decât urme. Și în naos e foarte stricată și înegrită de fum ca și în altar. Interesant însă este peretele votiv unde se văd ctitorul Luca Arbore cu soția lui Iuliana și cinci copii, o fată și patru băieți. El ține biserică cu acoperișul țugăiat. Arbore are o figură plină, o barbă scurtă, mastăți mici brun roșcat.

Biserica ce o ține hatmanul în mâini arată

o formă de acoperiș ceva deosebită de cea de azi. Invelitoarea e poleită, iar unde aurul a căzut se vede dedesabtu într-o parte o culoare roșie și în altă galbenă.

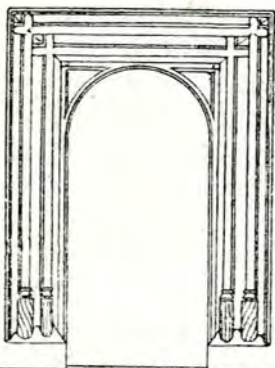

Fig. 164. Reaseni, Ușa exterioară (după Romstörfer)

lăi cu care erau invelite bisericile. E evident că Arbora — care e o biserică destul de modestă n'a avut, nici odată un acoperiș aurit, așa cum sunt banioară capolele bisericilor rusești.

Mați sfinți și înăuntrul bisericeii și în afară au aureole în relief. Dealtmintelea e mult aur întrebuintat în toată biserică.

Partea inferioară a pereților e ornată cu o friză compusă de două rânduri de pătrate colorate în roșu, galben și verde; de desabtu atârnă draperiile canoscate.

În pronaos, însă, se vede, foarte bine păstrat framosul chivot de piatră ce acoperă lespezea mormintală a lui Arbore

E lucrat în stil gotic terțiar. Între doi stâlpi, ce sânt în dreapta și în stânga, se întinde

acoperișul cu o bordură lucrată „à joar“ de mâna unui meșter sigar de dalta lui. Deasupra, între două scuturi cu stemă se desfășoară inscripția care pomenește, pe lângă ctitorul, hatmanul Luca Arbore părcălab de Suceava, și pe tatăl său bătrânul Arbore, părcălab de Neamț.

În fund, e zugrăvit un al doilea tablou votiv. Arbore prezintă lui Christos biserică; e precedat de Sf. Ion și însoțit de soția sa și numai de doi copii de astădată. Hainele sânt de o mare bogăție;

Arbore are o manta de brocat verde cu flori de aur. Mănecele negre strânse ale hainei, es din aceasta manta ale cărei mănece sânt scurte și larg deschise dela umăr.

Soția lui Arbore poartă aceeași pălărie cu margini late și cu vâlce ce se regăsește pe chipurile de femei în toată vremea lui Ștefan cel Mare și a lui Petra Rareș și aceeași podoabă grea, ca niste cercei, îi atârnă până pe umeri. Fata, pe peretele din naos are un fel de diademă cu pendentivi lucrat la fel ca și la mama ei; băeții au, ca și tatăl lor, un fel de mică bonetă strânsă, o calotă simplă.

Toate figurile, afară de ale copiilor, au fost scoase și refăcute ca tencuială cu tot. S'ar crede că — la o năvălire —

Fig. 166. Reaseni, Profil de colonetă (după Romstörfer)

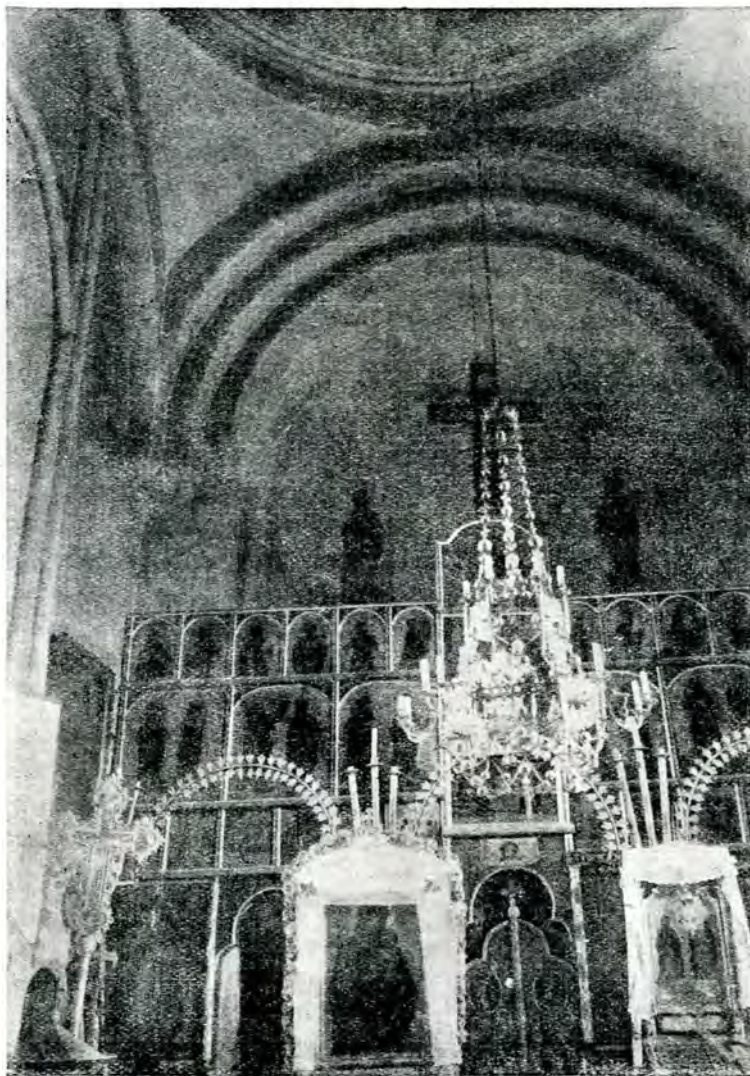

Fig. 165. Reaseni, Vedere în naos

dușmanii au ținut să scoată armele care aduceau aminte de paternicii țării și că, odată furtuna trecută, s'a reparat stricăciunea.

Dealtminte, relele figurele de pe cele două tablouri se aseamănă.

În naos, lângă ușă, s'a găsit o inscripție zugrăvită, arătând un nume de zugrav „Drăgoșie“¹⁾ și data de 7049 (=1541)¹⁾.

Este vorba de sigur de o reparație, căci faptul că vedem pe tablourile votive familia lui Arbore, odată cu doi copii și o altădată cu cinci, arată încă mici, probează grija de adevăr și că desigur zugrăveala a fost terminată înainte ca acest copii să fie atins măcar vârsta adolescenței. — Fata lui Arbore, Ana, căsătorită cu Gavril Totrașan, a murit în 1521.

În 1541, copiii lui Luca Arbore, dacă trăiau

„Cu vrerea Tatălui, și cu ajutorul Fiului și cu săvârșirea Sfântului Duh, în zilele blagocestivului și de Christos iubitului Domn Io Ștefan Voevod, prin mila lui Dumnezeu, Gospodar al țării moldovenești, pan Luca Arbore, pârcălabul Sucevei, fiul bătrânului Arbore, pârcălabul Neamțului, a bine voit ca buna sa vrere și ca cinstită și luminată inimă și cu ajutorul lui Dumnezeu și cu sprijinul Domnului său, a început și a făcut acest hram în numele țării capului cinstitului și slăvitului prooroc și înaintemergător și botezător Ioan; și s'a început în anul 7010 (=1502) în luna Aprilie 2, și s'a săvârșit în acelaș an, în luna August 29“¹⁾.

Iar la Reaseni, piatra așezată tot deasupra ușii de intrare și de 1,05 m. lungime

Fig. 167. Reaseni, Pisania

trebuiau să fie cam de 40—50 ani, dacă ne gândim că tatăl lor apare deja în 1499, ca pârcălab de Suceava, adică cea mai înaltă funcție militară.

Este deci extrem de probabil că pictura cea dintâi este din vremea zidirii bisericii sau dintr'o vreme apropiată, și că lucrarea nu a fost făcută de o dată, sau că a fost parțial refăcută.

Zugrăveala este însă de o calitate, care nu ajunge aceea din bisericile ale Domnului, nici aceea din Dolhești sau Bălinești.

Pisania așezată deasupra ușii de intrare, pe peretele din afară, lungă de 1,24 m. și înaltă de 0,40 m. spune:

și 0,30 m. înălțime, zice: „În anul 7011, Septembrie 8. Io Ștefan Voevod prin mila lui Dumnezeu, Gospodarul țării moldovenești, a binevoit și a început să zidească acest hram în numele țării cinstitului cap al cinstitului și slăvitului prooroc înaintemergător, botezător Ioan, în acest loc unde a fost tăiat capul tatălui său Bogdan Voevod și pe Ștefan Voevod l'a ajuns moartea—veșnica lui pomenire — și fiul său Bogdan Voevod a dus înainte ce fusese început de tatăl său și a săvârșit hramul în anul 7012 (=1504) în luna Septembrie 18“²⁾.

Construcția a ținut deci mai mult de un

¹⁾ V. Grecu. — Eine Belegung Konstantinopels — Byzantion 1925.

¹⁾ Kozak. Inschriften aus der Bukovina.

²⁾ Idem. Idem.

an, și a fost terminată de Bogdan, două luni după moartea lui Ștefan.

Piatra de mormânt a lui Bogdan al doilea care s'ar fi putut găsi aici, nu există și nu se vede acuma decât o lespede din veacul al XVII-lea.

DOBROVĂȚ

Biserica mare a Dobrovățului, cu hramul Pogorîrei Sfântului Dah, este penultima din cele zidite sub domnia lui Ștefan cel Mare și, precum arată inscripția, a fost isprăvită

Acastă biserică, ca aceea a Mănăstirii Neamțului, constituie o excepție în șirul celorlalte lăcașuri din vremea lui Ștefan prin mărimea lor neobișnuită; toate celelalte, — dacă se face abstracție de unele pridvoare adăogite ulterior — nu au decât cele două încăperi obișnuite: naosul (cu altarul) și pronaosul, dar Neamțul și Dobrovățul au trei.

Actualmente aceasta din urmă se prezintă cu trei turle, dar au fost adăogite într'o vreme mult mai recentă — în veacul al XVIII-lea.

În plan — dacă lăsăm de o camdată pro-

Fig. 168. Dobrovăț

doză luni abia înainte a încetării lui din viață :

„Bine cinstitorul Domn Io Ștefan Voevod, cu mila lui Dumnezeu, Domn al țerii Moldovei, fiu al lui Bogdan Voevod, a înălțat acest hram Intra numelui Pogorîrii Sf. Dah; care a început a se zidi la anul 7011 (= 1503), luna lui Aprilie în 27 de zile, și s'a săvârșit în anul 7012 (= 1504), iar al Domniei lui, anul patru zeci și o lună din al optulea cergător¹⁾).

¹⁾ Iorga. Inscripții

naosul — vedem o foarte mare asemănare cu Reuseni și cu Arbora, încât aceste biserici pot forma un singur grup.

Naosul este aproape identic și ca formă și ca dimensiuni. Sinurile laterale, de abia însemnate în grosimea zidului, sunt încadrate de aceleași mănunchi de colonete, care pornesc de pe niște mici baze ornate.

Calota sferică așezată pe arcurile moldovenești cunoscute, a fost spartă pentru a se face turla actuală. Ferestrele ce luminează altarul naosului sunt aproape la fel ca cele dela Reuseni și dela Arbora.

Fig. 169. Dobrovăț, Secțiune longitudinală (Releveul «Arta Românească»)

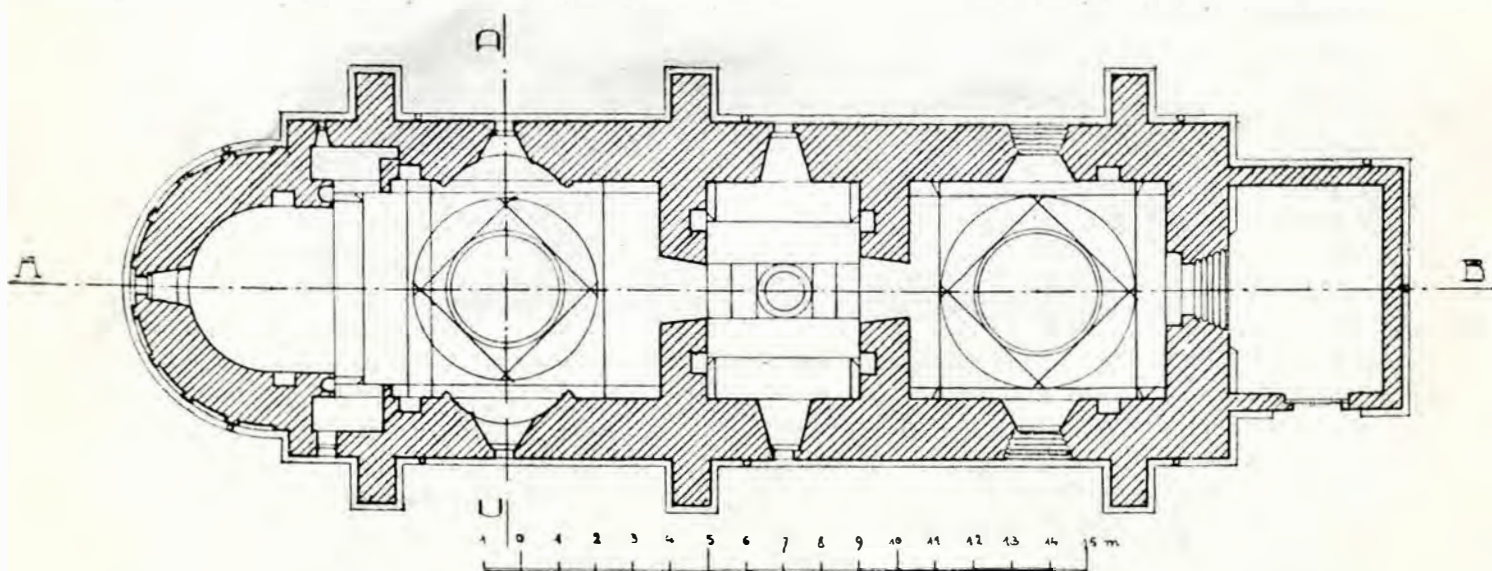

Fig. 170. Dobrovăț, Planul bisericii (Releveul «Arta Românească»)

A două încăpere, care este intercalată între naos și pronaos are boltiri ca pronaosul acestor două biserici și ferestre iar la fel. Întâlnim însă aici și o mică deosebire. Pe când la Arbora și la Reuseni pronaosul este ceva mai lung în sensul axei bisericeii de cât în lățime, aici e sensibil mai scurt, cea ce explică pentru ce cele două perechi de arcuri care restrâng spațiul capolei sunt longitudinale, pe când la cele alte două biserici din aceeași familie, sunt transversale — de oarece e evident că se așează aceste arcuri pe lungimea cea mai scurtă.

Aceste arcuri sunt unite printr'o altă pereche de arcuri și calota sferică ce încheie bolta e mai mică ca la bisericile surori.

Urmează pronaosul boltit după tipul naosului (ca la Neamț), și care e luminat la Nord și la Sud prin câte o frumoasă și înaltă fereastră gotică cu menoul ei încă intact și cu o lucrătură gotică ce a fost "à jour" dar care e acuma astupată, cea ce-i strică cumva înfățișarea când o vezi pe din afară. Dinăuntru însă se poate vedea mai bine maestria execuției. Ușa în zidul de apus e în arc frânt cu colonete și scobituri rezămate pe aceleași gen de baze ornamentate așa de răspândite în toată această epocă.

Ușile naosului și ale odăii mormintelor sunt cu chenarul pătrat și baghetele încrucișate canosecute; au fost însă cioplite pentru a se lărgi deschiderea și a se înălța, — mai cu seamă cea d'întei — încât e greu să se ghicească care a fost profilul primitiv.

A doua ar putea să fi fost în felul celei interioare de la Arbora și Reuseni sau încă ca cea de la Neamț, mutată acuma la vestmintarie. Ce a rămas din rama s'ar potrivi, dar factura nu este așa de curată și cu

muchiile ascuțite ca la Neamț, ci mai rotunjite și mai moale.

Ne găsim deci aici — ca la Neamț — în fața unei tendințe sau a unei trebuințe nouă, aceea de a avea între naos și pronaos o a treia încăpere, aceea ce servește, de obicei, ca să adăpostească mormintele ctitorilor.

La Neamț, s'a intercalat pentru acest scop o despărțitură nouă, între naos și pronaos. La Dobrovăț s'a ales un tip de biserică existent al cărei pronaos a devenit camera mortuară, și s'a adăogat spre apus un pronaos după un tip de asemenea canosecut.

Iată deci cu aceste două biserici, stabilită încă din vremea lui Ștefan cel Mare o dispoziție de plan ce va deveni repede generală pentru clădirile cele mai însemnate din vremea lui Rareș, lui Lăpușneanu și altele.

În afară, tot după tipul Arbora-Reuseni, biserica nu arată sinari; dar pe când aceste două biserici nu mai arată sub tencuiala lor nici firide nici ocnite și nu au contraforturi, găsim la Dobrovăț și firidele lungite la altar, de cărămizi mari (29 cm. lungime), și două rânduri de ocnite; după obiceiul aproape constant, două din ocnitele mici de sus corespund cu una mare din rândul de jos.

Ocnitele mari dela altar nu corespund cu firidele, ci sunt rezemate pe cheile lor.

Bazați pe asemănarea mare dintre cele trei biserici din acest tip, putem, deci, presupune că, și la Arbore și la Reuseni, sub tencuială, se regăsesse arcaturele oarbe ale firidelor și ocnitelor.

Au existat oare contraforturile de la început? Lucrul e posibil de oarece copertinele retragerilor mediane au profilul din această vreme. Par, în ori ce caz, să fi fost refăcute în partea lor de sus, cea ce s'ar putea să se fie întâmplat la epoca facerii tarlelor.

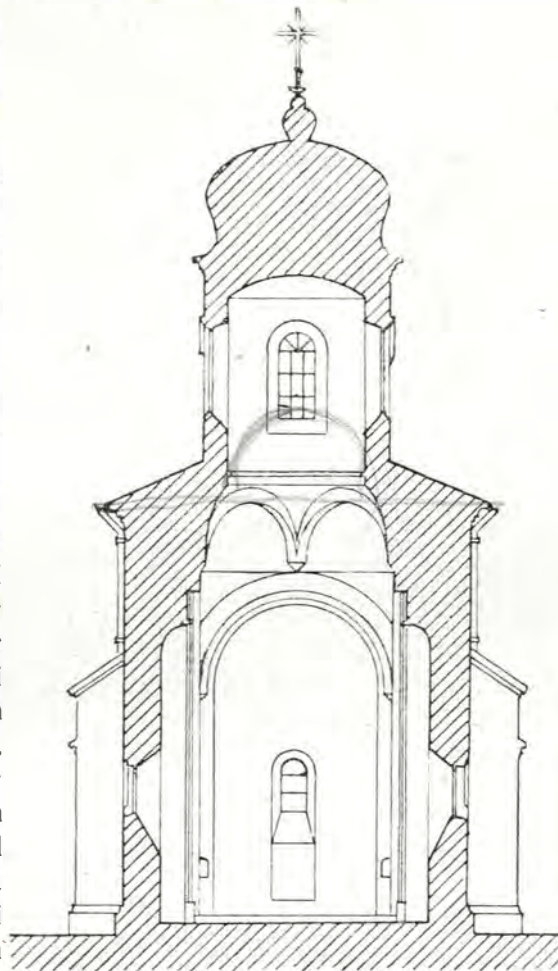

Fig. 171. Dobrovăț, Secțiune transversală
(Releva «Arta Românească»)

Socul e de un profil simplu și de piatră de talie. Zidăria bisericii e de piatră brută, din acest fel de gresie moale a regiunii.

E acoperit cu o tencuială spoită care împiedică de a vedea dacă a avut o ornamentație de pământ ars smălțuit.

Înăuntru biserica este în întregime zugrăvită și pictura este de o bună calitate mai

brun căzând în plete pe umeri. După d. Iorga, sunt Ștefan cu fiii lui Bogdan și Petru; biserica ce întind lui Christos e înfățișată fără turle. Acoperișul țuguiat are linii care pot arată țigle sau șindrilă și e zugrăvit cu culoare roșie; am văzut însă, dintr'alte exemple, că nu se poate baza pe aceasta o judecată în privința materialului cu care erau

Fig. 172. Dobrovăț, Vedere din spre Sud-Vest

cu seamă în naos și camera intermediară. Fundarile au fost rețușate cu o culoare care se spală ușor.

În pronaos, însă, pictura nu pare a fi de aceeași mână și cel puțin în părțile de jos a fost refăcută sau făcută ulterior.

Pe peretele votiv se văd trei voievozi, toți trei tineri, cu coroana pe cap și cu părul

învelite aceste biserici. O inscripție zugrăvită spune:

„Blagocestival și de Christos iabitoral Io Petru Voevod, prin mila lui Dumnezeu, domnul țării moldovenești, fiul bătrânului Ștefan Voevod a zugrăvit și împodobit acest hram în numele pogorîrii sfântului Duh la Mănăstirea dela Dobrovăț la leat 7030 luna?“

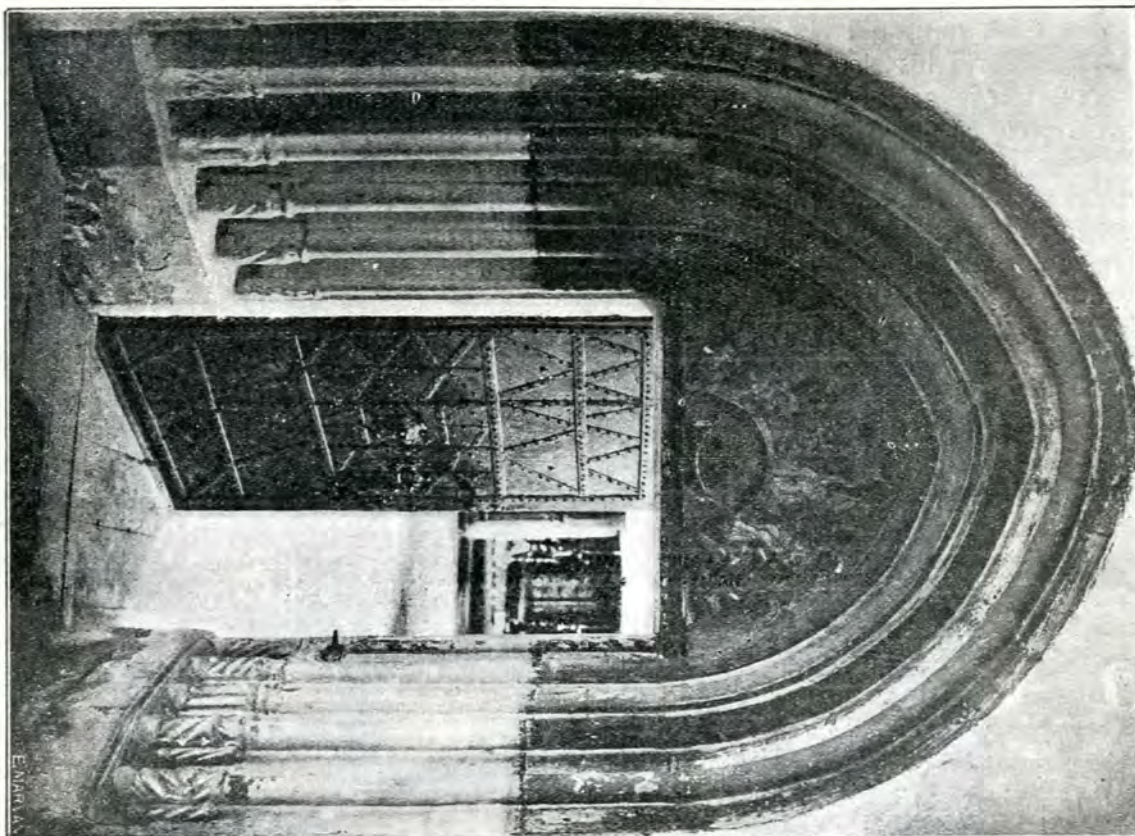

Fig. 173. Dobrovăți, ușa exterioară

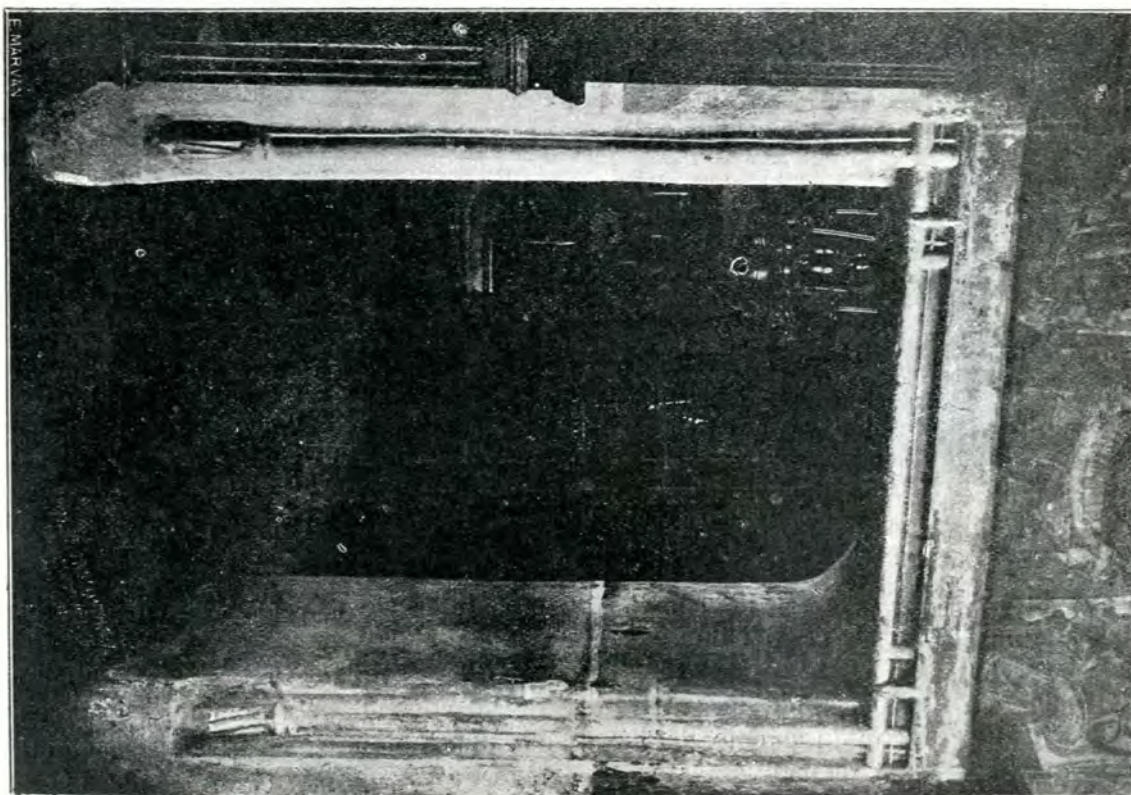

Fig. 174. Dobrovăți, O ușă interioară

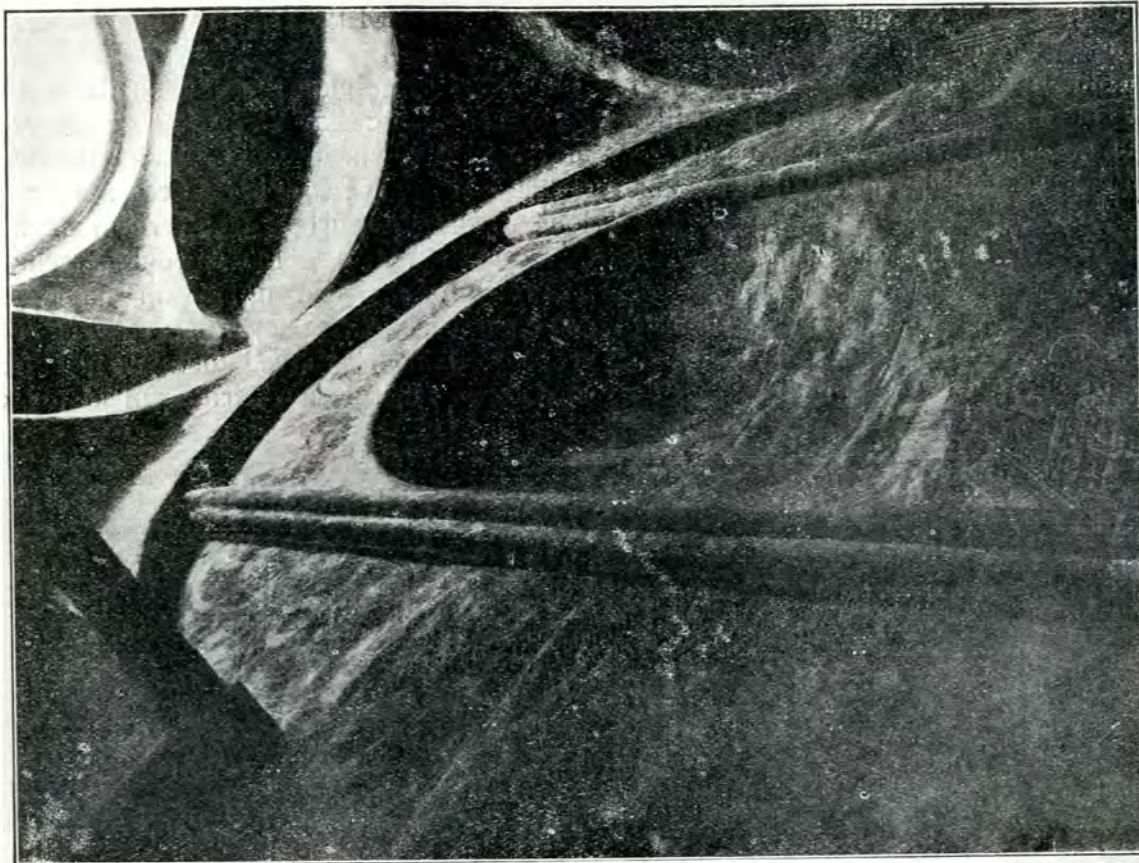

Fig. 176. Dobrovăț, Vedere în naos.

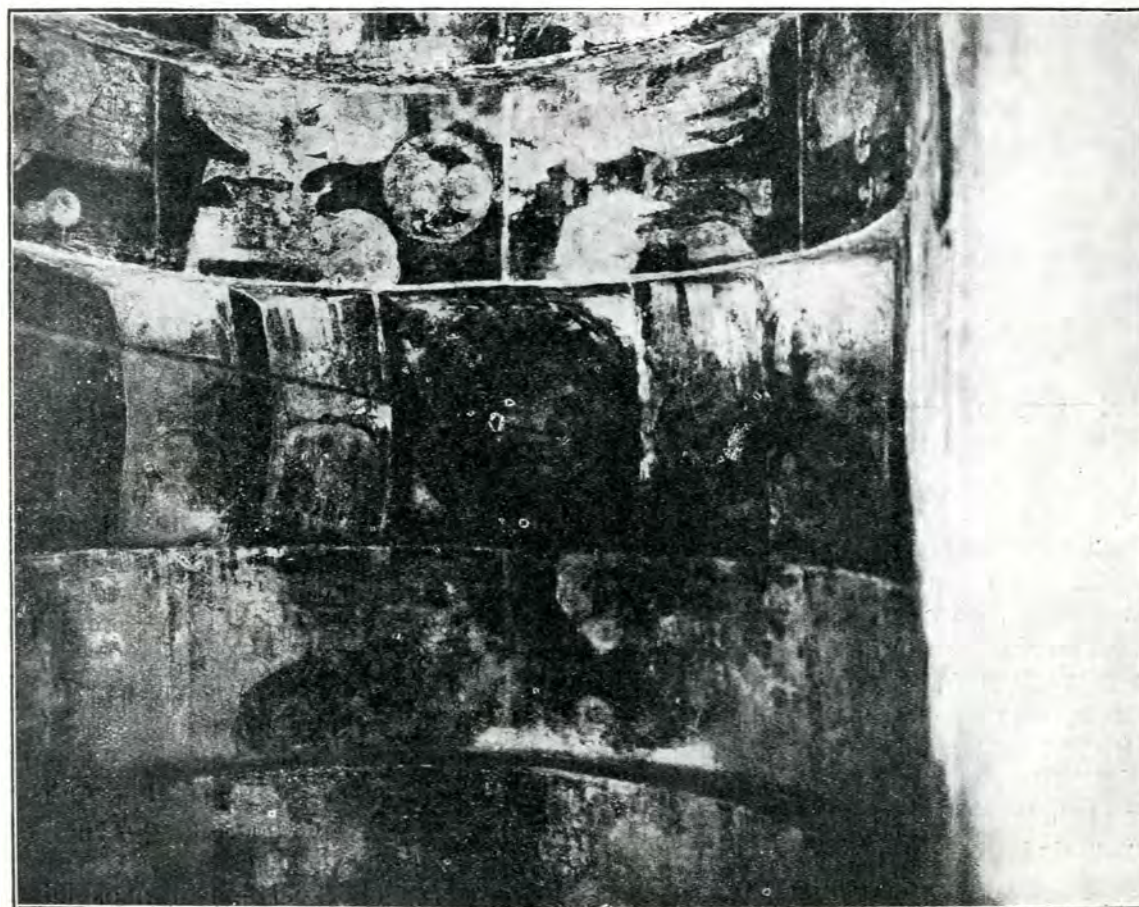

Fig. 175. Dobrovăț, Bolta încăperei din mijloc

Este deci o eroare, sau mai curând o cifră necompletă, de oarece Petru Rareș a început a domni la 1527 și pictura va fi deci datată între $7035 = 1527$ și $7039 = 1531$.

Este de observat că nu vedem, ca de obicei, familia domnitorului ci cei trei voievozi arătați.

La dreapta așei se văd sf-ții Impărați Constantin și Elena, așa cum se găsesse în acest loc, dacă nu totdeauna, în orice caz foarte des în aceasta vreme.

Aceste frescuri sunt pe primul strat de

DOLHEȘTII MARI

Dolhești are ca plan și secție longitudinală o mare asemănare cu Volovăț și cu Bălinești cu toate că e mai mică și mai simplă. Principiile constructive sunt însă aceași: în loc de două arcari dabloari și trei perechi de nișe în naos și un arc dabloa și două perechi de nișe în pronaos sunt numai un dabloa și două perechi de nișe atât în naos cât și în pronaos. Dablourile recad toate pe niște mici console. — Altarul are forma poligonală cu

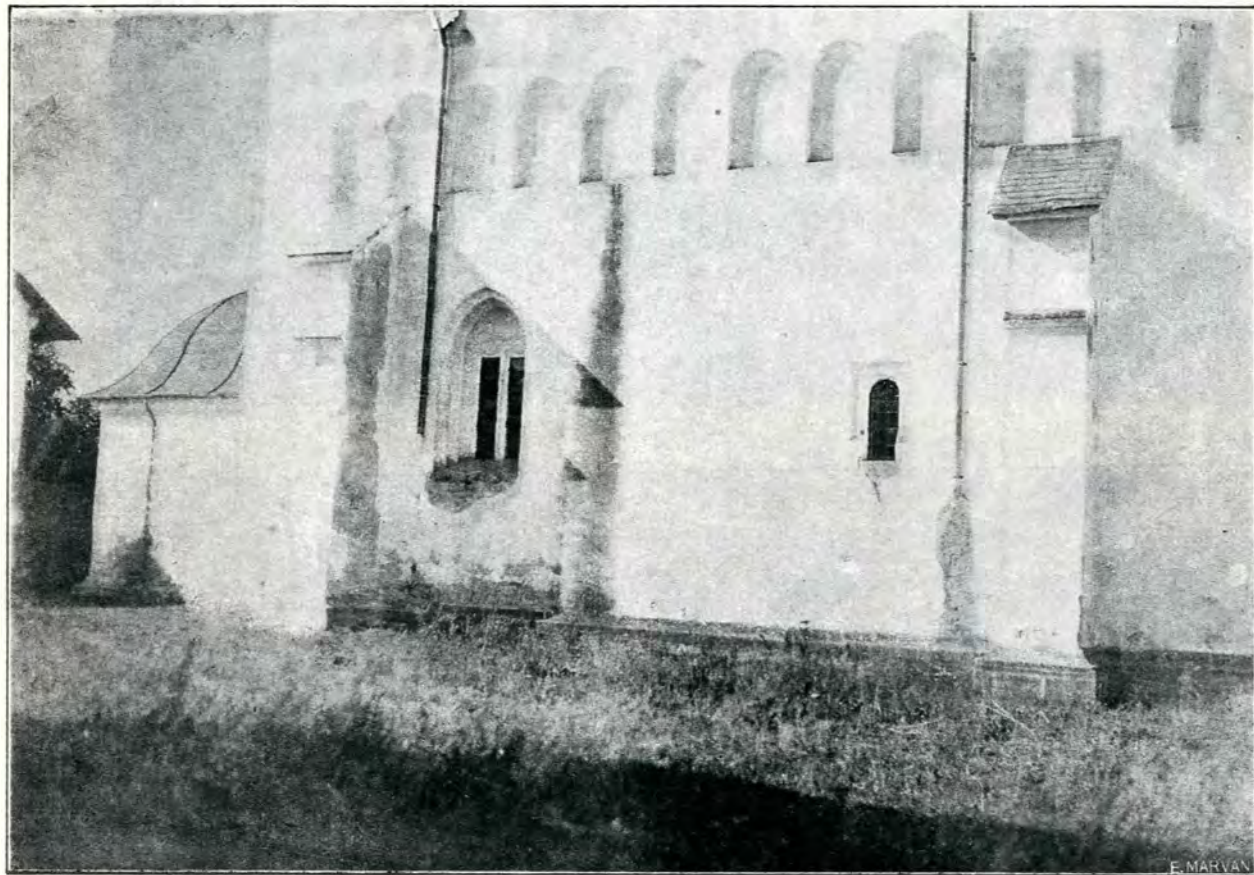

Fig. 177. Dobrovăț, Peretele Sad

tencială. Părțile inferioare sunt spoite. Ca în multe biserici moldovenești găsim grafite cu nume poloneze din armata lui Sobieski; așa bunioară în pronaos, ceace ce arată că — dacă acest pronaos a fost rezagrăvit, — aceasta lucrare s'a făcut încă în veacul al XVII-lea.

În naos se găsesse mai multe pietre de mormânt framos împodobite dela sfârșitul veacului al XVII-lea.

Celelalte clădiri mănăstirești sunt toate mai recente. Tarnul de intrare e din veacul al 18-lea iar biserica cea mică din veacul al 19-lea.

cinci latari ce o regăsim la Bălinești. Ca la Volovăț, pardoseala naosului e așezată mai jos de cât cea și a altarului și a pronaosului. Tot ca la Volovăț, se găsește o singură ferestră în naos spre miazănoapte și în pronaos nu sunt de loc spre Nord. Pe partea de miază zi sunt două ferestre mici în pronaos și două mai mari în naos, din care numai una și-a păstrat forma mai veche (dar nu cea primitivă). Celelalte ale naosului, precum și cea a altarului sunt mărite.

Ușa din peretele despărțitor al naosului e

cu chenarul dreptunghiular canoseat, dar foarte stricat. Mălura are o bază ornată. Ușa de intrare—în axa pronaosului—și-a pierdut forma primitivă; are acum un linteau de piatră simplă cu machia teșită.

Tâmpla e de zid. Firidele proscomidiei și a diaconicalai nu sunt deschise până jos (ca la Volovăț și la Bălinești), ci sunt niște simple nișe.

Bolțile «berceau» alai sunt construite de sigă pentru a-i da o mai mică greutate (cum e și la Rădăuți)

Fig. 178. Dobrovăț, Fereastră Nord a pronaosului

Biserica nu mai are zugrăveli de cât pe pereții pronaosului unde sunt mormintele familiei lui Șendrea, portar de Suceava și camnataul lui Ștefan cel Mare. Aici s'au descoperit de curând sub straturile de spoială un frumos fresc care reprezintă un bărbat în haine de brocat de aur — probabil Șendrea — cu soția lui cu părul bălan, o fetiță și un copil. Maica Domnului îi arată lui Christos pe tron; la stânga e Sfântul Nicolae. Aceste frescuri sunt destul de vătămate; pe alocări ochii și chiar o parte din obraji lipsese.

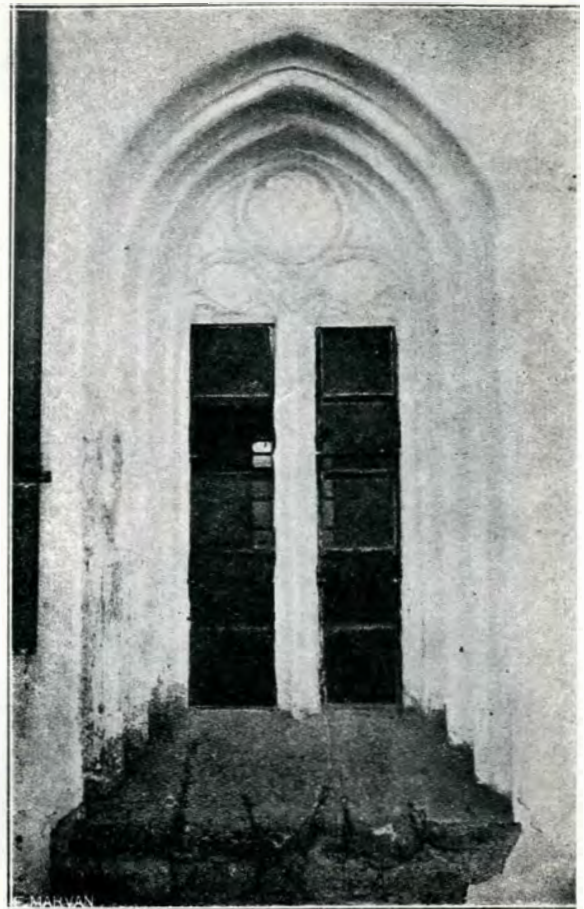

Fig. 179. Dobrovăț, Fereastră Sud a pronaosului

Fig. 180. Dobrovăț, O fereastră mică

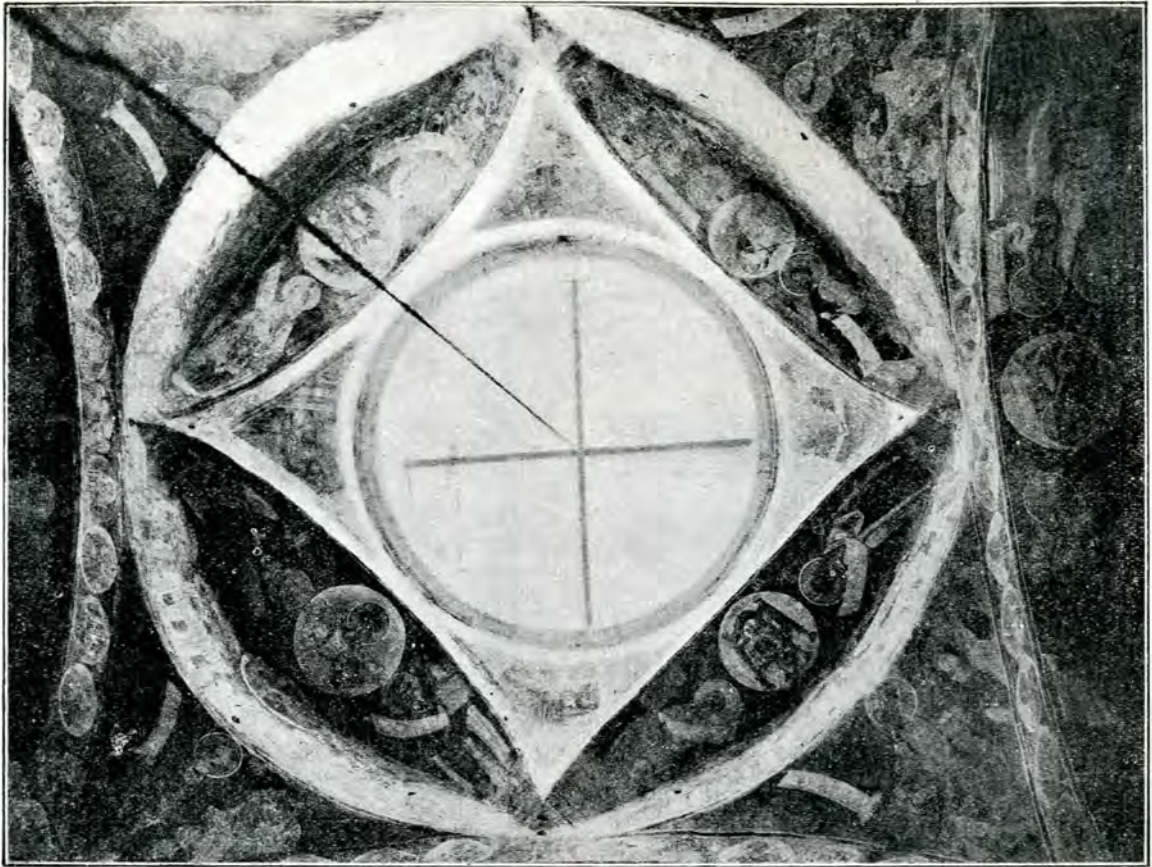

Fig. 181. Dobrovăț, Bolta nașului

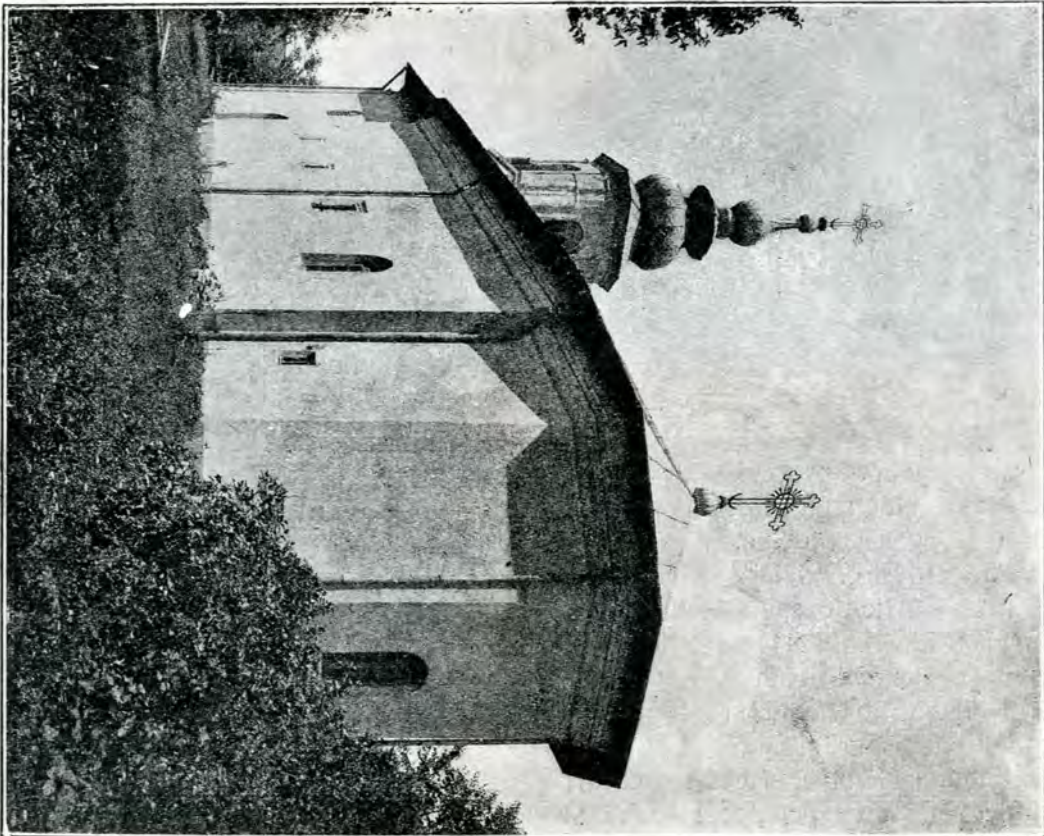

Fig. 182. Doihăștii mari

Nici o inscripție n'a mai rămas. Alți sfinți se văd cu aureole poleite, cu cartele cu inscripției, și o ornamentație florală asemănătoare cu cea de la Hârlău și Popăuți, între alte.

Maria, soția lui Șendrea, e înfățișată cu o pălărie de sub care ese o măramă vărgată, precum sunt arătate pe alte pictari vo-

bisericeii. De asupra așei naosului se mai vede în lanetă un fresc înfățișând Maica Domnului.

S'a adăugat în fața bisericeii la o vreme necunoscută, dar evident destul de recentă, un turn clopotniță, care ascunde probabil pisania deslașitoare.

Și exteriorul bisericeii a suferit prefaceri;

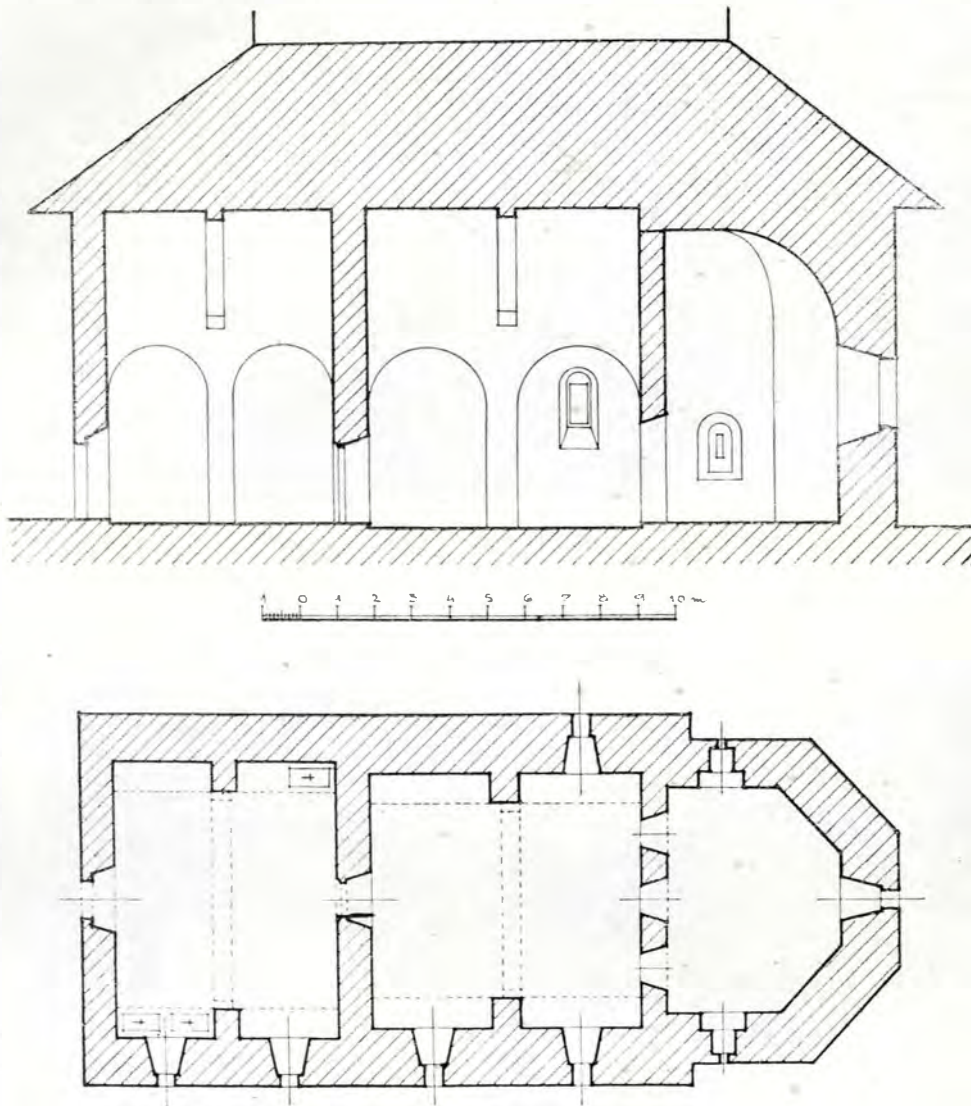

Fig. 185. Dolhești, Secțiune longitudinală

Fig. 184. Dolhești, Planul bisericeii

tive și soția lui Arbore, a lui Gavril Trotașan, a logofătului Tăutu, a logofătului Teodor de la Humor. Șendrea poartă un fel de beretă cu ornamente de aur.

Se văd și unele graițe — fără dată. Comparând aceste picturi cu cele l'alte cunoscute, se poate afirma — fără mare temere de a greși — că sunt din vremea facerii

unele ferestre au chenare profilate care par a fi din veacul al XVII-lea; așa cele două din pronaos și una a naosului de pe latura de miazăzi, care arată un motiv de o vădită înrudire armenească; cele l'alte au fost mărite și mai târziu, scoțându-se și aceste chenare din care se mai văd bucăți în cartele.

Zidăria e de piatră brută; la colțuri

Fig. 185. Dolhești, Vedere interioară

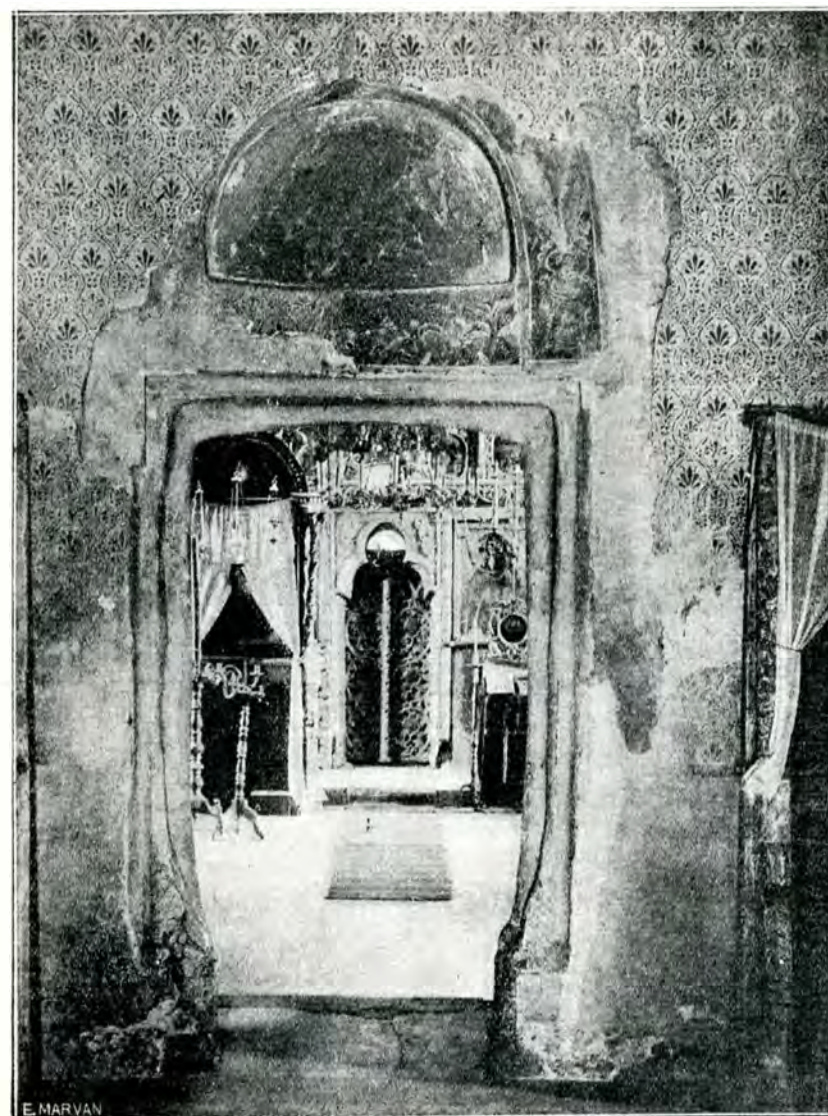

Fig. 186. Dolhești, Ușa interioară

sant pietre mai mari și mai cu grijă așezate, dar nu sant cioplite.

Dintre mormintele — printre care se pre-

dar să știe însă că Șendrea, acis în bătălia de la Râmnic (1481) a fost înmormântat la Dolhești, unde era îngropat și tatăl său.

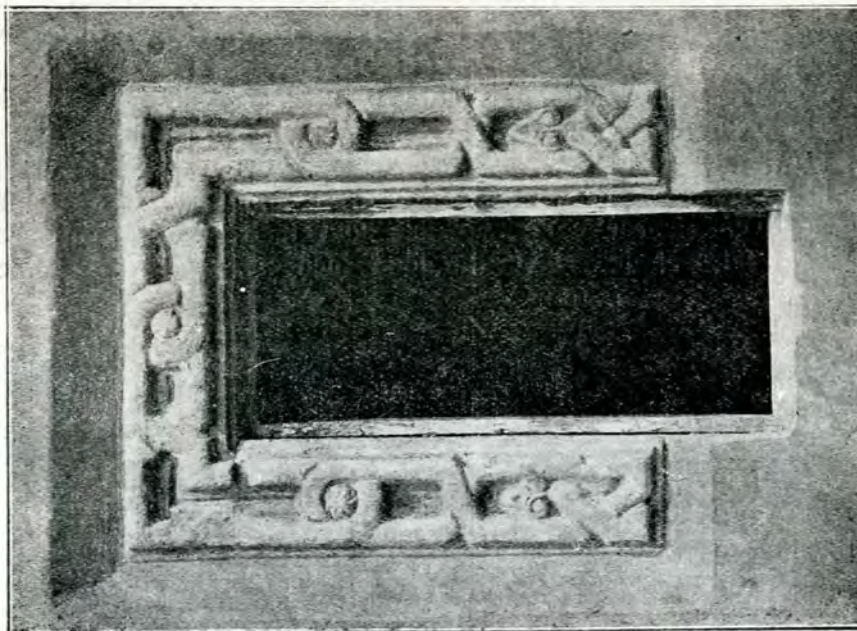

Fig. 188. Dolhești, Fereastră mare

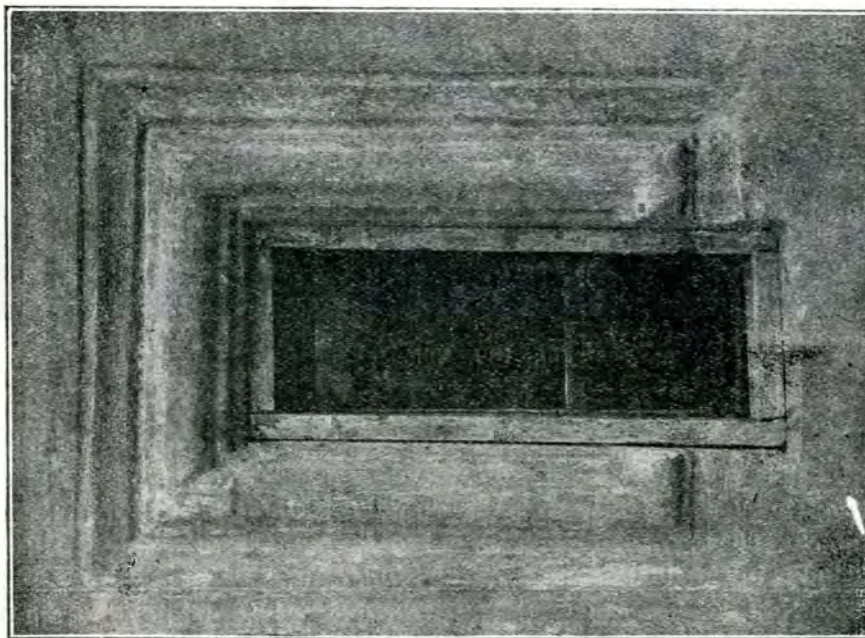

Fig. 187. Dolhești, Fereastră mică

săpune că sunt acele a lui Șendrea și a tatălui său, — piatra Mariei e foarte frumos săpată.

Data zidirei bisericii nu ne este canoscată,

Ar urma deci că Dolhești a fost zidită înainte de 1481 și ar fi deci cea mai veche din bisericile lui Ștefan, (după Baia?) dintre cele ce ne au rămas.

V O L O V Ă Ț

Volovățul, cu hramul Înălțării Sfintei Cruci, zidit la 1500—1502, formează cu Bălinești și Dolhești un grup deosebit. Boltirile, dacă vream să facem o comparație cu stilurile canoase, trebuie denumite romane.

Sunt într'adevăr boltite în semicilindre (berceau), întărite prin arcari dabloari. Aceste trei biserici citate prezintă aceeași dispoziție; și trebuie căutată idea primitivă în biserica de la Rădăuți. Dacă facem abstracție de navele laterale (și bine înțeles și de pridvorul

tele din Rădăuți a atras din nou atenția asupra acestui locaș și a putut crea momentan un curent deosebit de cel obișnuit, curent de altminteru repede stâns. Dar comparația datelor facerii mormintelor și a zidirii probabilă a Dolheștilor și a Volovățului nu se potrivește cu această ipoteză.

Volovățul posedă tot cele două compartimente principale: pronaosul și naosul cu altarul; amândouă despărțite printr'un zid cu așa dreptunghiulară. Câte trei firide înalte și late sunt înșirate pe fiecare parte din cele două încăperi, sau — mai bine zis, — câte

Fig. 189. Volovăț

adăogat de Lapașneanu) vedem că este o foarte mare asemănare, — doar în local boltelor în «berceau» transversale (ce se văd bine în secție vezi Rădăuți), sunt numai nișe adânci. Chiar și poziția contraforturilor absidei de la Rădăuți se regăsește la Volovăț, în cât filiațiunea pare foarte probabilă; și în acest mod vechia biserica de la Rădăuți nu mai apare așa de izolată în istoria arhitecturii din Moldova.

Fost au alte monumente azi dispărute care ar stabili continuitatea? Sau să admitem că grija specială a lui Ștefan pentru mormin-

doă perechi de pilaștri angajați susțin arcade de asupra cărora începe bolta semicilindrică, întărită în dreptul pilaștrilor, de arcari dabloari rezemate pe console.

Sînari nu sunt.

Firidele proscomidiei și a diaconicalai sunt destul de largi și au câte o ferestraică.

Notăm particularitatea care se mai regăsește la Dolhești, că pardoseala naosului e mai joasă ca aceea a altarului și a pronaosului, cu două trepte. Și chiar partea de apus a acestei din armă încăpere e încă ridicată cu alte două trepte. Această dispoziție

are poate ca rațiune de a fi de a permite celor din fund să vadă peste capetele celor din fața lor.

Toată pardoseala e de dale pătrate de piatră.

reastră mai mare cu o ornamentație gotică, tot pe aceeași latură e ușa de intrare cu malurile obișnuite în arc frînt, fără baze, care seamănă cu portalul de la Arbora. Pe partea

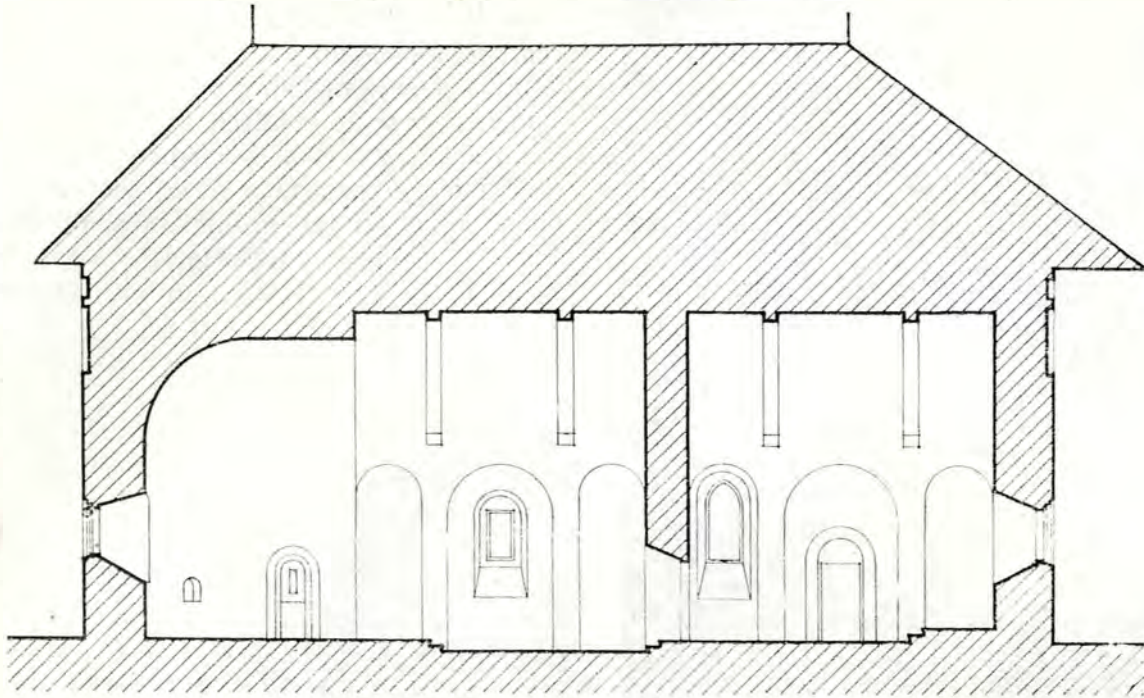

Fig. 190. Volovăț, Secțiune longitudinală

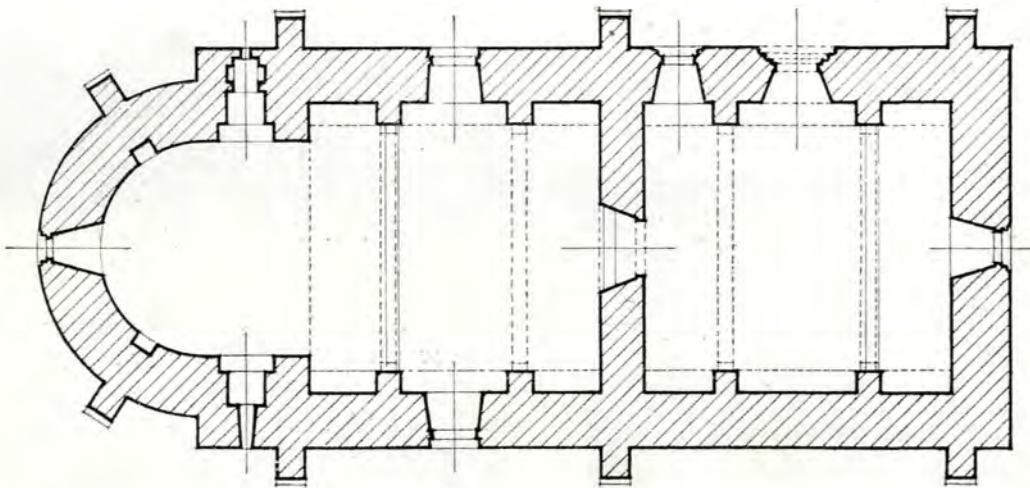

Fig. 191. Volovăț, Planul bisericii

În naos sunt două ferestre (acuma lărgite); în axa altarului e o fereastră mică cu chenar de piatră cu partea superioară semicirculară. În pronaos, pe latura sudică se vede o fe-

restă mai mare cu o ornamentație gotică, tot pe aceeași latură e ușa de intrare cu malurile obișnuite în arc frînt, fără baze, care seamănă cu portalul de la Arbora. Pe partea vestică găsim o fereastră la fel ca aceea de la miazăzi; la nord însă nu e nici una. Înăuntru nu se mai vede nici o zăgrăveală, nici sondajele făcute nu au dat la iveală exis-

Fig. 192. Volovăț, Vedere spre altar

Fig. 193. Volovăț, Pisania (după Kozak)

tența vr'unui strat pictat sub actualele tencaieli. Totuși Romstörfer spunea, acuma trei zeci de ani, că se mai zăreau restari de pictari.

Sub strașina lată a acoperișului puternic și înalt, două rânduri de ocnite fac înconjarul bisericii. Răsflătoare sunt așezate pentru ventilarea podului.

Doă contrafortari sprijinesc altarul, ear alte patru corpul clădirei.

Coranamentul lor, de piatră de talie, e mai simplu ca de obicei, pe când copertina resalitalui median are profitul obișnuit. Soelul există numai la contrafortari

Piatra pisaniei, de 0.80 m. lățime și

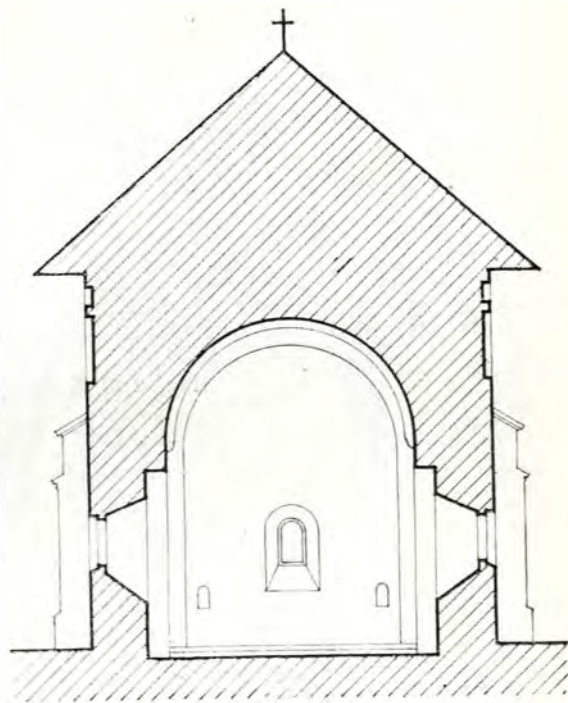

Fig. 194. Volovăț, Secțiune transversală

0,67 m. înălțime se găsește la stânga așei de intrare, în sus, și glăsuște :

„ † Blagocestival și de Christos iabitoral Io Ștefan Voevod, prin mila lui Dumnezeu Gospodar al țării moldovenesti, fiul lui Bogdan Voevod și cu Doamna sa fiica lui Rada Voevod și cu prea iabital lor fia Bogdan Voevod au zidit acest hram în numele înălțării cinstitei și de viață dătătoare crucei. Și s'a început în anul 7008 (=1500) și s'a săvârșit în anul 7010 (=1502) și a domniei sale în anul al patruzecce și șaselea curgător, în luna Septembrie 14“¹⁾.

¹⁾ Kozak, Inschriften

BĂLINEȘTI

Biserica din Bălinești, cu hramul Sfântului Nicolae, a fost clădită de logofățul Tăutu și terminată în anul 1499, așa cum arată pișania așezată în zidul despre miazăzi.

S'a consacrat acestei biserici o monografie în buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice. (1911). Ea are o descriere de D-l N. Ghika-Budești.

„Planul bisericii prezintă particularitatea, de a avea poligonale pe dinafară atât altarul cât și pronaosul. Clopotnița este alipită de

în câte trei travee egale, prin arcuiri dublouri, cari se reazămă pe stâlpi de piatră angajați în zid și decorați cu capitele și socluri sculptate. În partea din spre apus a bolței pronaosului se află menajată o deschidere pe unde se poate pătrunde în pod și la camera clopotelor, prin o scară de lemn. Alt acces la clopotniță există prin o deschidere ce se vede în zidul clopotniței spre apus, desigur prin o scară mobilă. Aceasta este și poziția clopotniței dela biserica Popăuți din Botoșani, care nu este accesibilă decât prin o scară mobilă, probabil spre a feri

Fig. 195. Bălinești, (după Bal. Com. Mon. Ist.)

biserică în fațada despre miazăzi și chiar la așa bisericii, formând un fel de pridvor boltit la intrare. Bolțile atât la naos cât și la pronaos sunt cilindrice «berceaux» și întărite cu nervuri formând arcuiri dublouri paralele între ele. Acest sistem de boltă derivă din cele medievale și prezintă asemănare cu bolțile bisericii domnești din Rădăuți. Interiorul se compune din pronaos și naos despărțite prin un zid plin, ca o ușă de comunicație în axial lui. Altarul are în interior forma semicirculară obișnuită și este acoperit cu o boltă în sfert de sferă. Atât naosul cât și pronaosul au bolțile lor cilindrice, împărțite

clopotele de o comunicație directă cu exteriorul.

Fațadele sunt decorate după normele bisericilor lui Ștefan cel Mare. Soclul paternic în piatră de dimensiuni mari este foarte prominent și cu fața teșită. Muchiile verticale ale zidurilor sunt de asemenea de piatră cioplită; restul zidăriei pare a fi parte în piatră neregulată și parte în cărămidă. Cea mai mare parte a fațadelor este acoperită cu tencueli foarte deteriorate, cari par a fi fost pictate pe toată suprafața lor la o epocă oarecare; partea superioară a fațadelor este de cărămidă, formând două etaje suprapuse de

firide semicirculare; rândul inferior de firide mai mari, cel superior mai mic și de două ori mai numeroase.

Nicolae Domnesc din Dorohoi. Total e încoronat cu o cornișă de piatră cioplită.

Partea cea mai caracteristică și cea mai

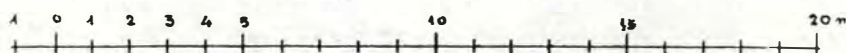
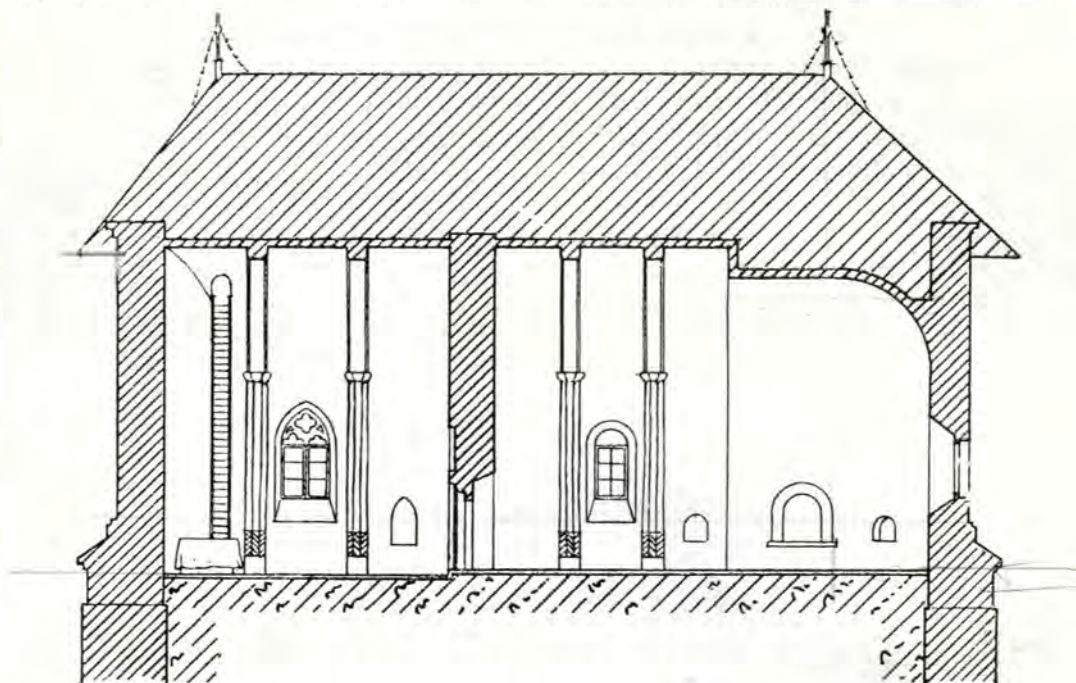

Fig. 196. Bălinești, Secțiune longitudinală (după Bal. Com. Mon. Ist.)

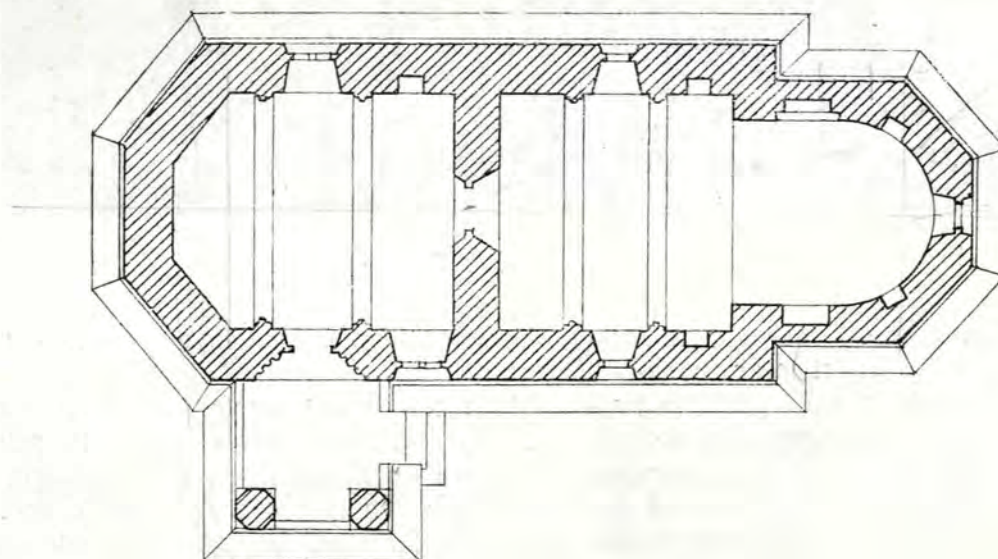

Fig. 197. Bălinești, Planul bisericii (după Bal. Com. Mon. Ist.)

Peste aceste firide să întinde de jur împrejurul bisericii mai multe rânduri de discuri smălțuite, colorate în mai multe nuanțe și la fel cu cele dela Popăuți, Hârlău și Sf.

bogată este însă clopotnița bisericii; ea este mai înaltă decât corpul bisericii și împărțită în două etaje printr'un brâu de piatră; este pătrată în plan și se reazimă pe o parte pe

zidul bisericii, iar pe de altă parte pe doi stâlpii de piatră paternici, de secțiune octogonală; arcuiri de piatră cioplită și cu profilatară gotică transmit presiunile superioare pe cei doi stâlpi și pe zidul bisericii; aceste arcuiri se rezimă pe console de piatră, cioplite și sculptate bogat... Pridvorul format de clopotniță la intrarea bisericii este încoronat cu o boltă cu nervuri de piatră cioplită, decorate cu rozete tot de piatră și rezemate pe frumoase console situate la cele patru unghiuri ale bolții.

Socul pridvorului este decorat pe trei fețe cu o balustradă de piatră în blocuri mari

alte două biserici din aceeași familie, se poate cita lipsa diaconicalui și a proscomidiei care sunt reduse la simple nișe în zidul altarului.

Se mai poate observa că pilastrii arcurilor dublouri sunt ceva modificate în raport cu cei dela Volovăț și Dolhești; sunt mai eleganți și ornați, fiind desfăcuți într'un mănunchia de colonete angajate ca la Arbora.

Ferestrele naosului și aceea a altarului sunt de tipul dreptunghiular, și înăuntru și în afară, care se găsește la bisericile dela început al lui Ștefan, dar care dela Voroneț nu se mai întâlnește. Sunt însă cu baze ornate. La Bălinești apar mai puțin lungite, mai largi. Și

Fig. 198. Bălinești, Vedere din spre Nord (după Bal. Com. Mon. Ist.)

sculptate cu flori în stil gotic. În interior, pridvorul are, pe două din fețele lui, o bancă din piatră. Partea superioară a clopotniței, unde se află clopotele e deschisă prin trei mari ferestre ogivale de piatră pe deasupra cărora trece un brâu larg de discuri de teracotă, încoronat cu o cornișă de piatră».

La aceste rânduri n'o să am decât puțin de adăugat.

Boltirile bisericii, așa de rare în arhitectura moldovenească le mai regăsim, cum am văzut, la Dolhești, la Volovăț și la Radăuți, sub o formă foarte vecină.

Ca particularitate a planului, comană și la cele

cele două ferestre ale pronaosului, ca frumoasa lucrătură gotică și cu menoari, sunt largi. Ușa de intrare este cam de tipul celei dela Arbora, fără baze ornate; numai lintoal de sus e mai împodobit.

La absida, care are în afară cinci laturi ca la Dolhești, nu sunt arcade oarbe până jos, ci același fel de ocnite mari ca și pe restul bisericii. Sunt însă, ca și cele mici din rîndul de sus, mai lungite decât de obicei.

Au fost la o epocă ulterioară zidite și toată frumoasa fațada a fost tencuită și zugrăvită.

Se mai zăresc resturi din această zugră-

veală acolo unde tencaiala adăogată nu a căzut.

Discarile smălțuite au figurele celor dela Dorohoi; calorile sunt cele canoscate. Cărămizi smălțuite însă nu se ved. Rostarile cără-

Framosal profil al soclului se înradește cu cel dela Sf. Ioan din Piatra.

Tarnul clopotniței a fost adăogat după construcția corpului bisericii, căci se vede foarte bine cam friza de rotocoale și cără-

Fig. 199. Bălinești, Intrarea (după Bal. Com. Mon. Ist.)

mizelor aparente sunt mai strânse decât celelalte; dimensiunile sunt în general de 27—28 pe 13 și 5 până la 7 cm grosime; la socla găsim însă cărămizi de un format mai mic 24—25 pe 11,5—12 cm, dar foarte groase: 7 până la 7.5 cm.

mizile aparente ale paramentalui se continuă sub zidăria tarnului alipit.

Această construcție nu trebuie însă să fi întârziat mult, căci tarnul poartă aceeași decorație de rotocoale smălțuite ca și restul bisericii; să știe că aceste discari ornate nu

se mai întâlnește mai târziu ; cele neornate după modelul dela Piatra se mai văd pentru ultima dată la Sf. Gheorghe din Suceava din 1514—1522.

căci afară de faptul că felul picturii este ca cel dela Voroneț, Sf. Ilie, Dorohoi, ne reprezintă pe Anastasia fata lui Tăcutu — (și viitoarea

Fig. 200. Bălinești, Bolta pridvorului (după Bul. Com. Mon Ist)

Pe urmă, pe tabloul votiv vedem biserica cu acoperiș țugăiat aratăta cu clopotnița ei. Ori nici această pictura nu poate fi târzie,

soție a logofătului Toader al lui Rareș) — ca o feliță mică precum și doi băieți și mai mici, Pătrașcu și Ion.

Tătu a marit pe la 1511. A mai avut alți copii nearătați pe tabloul votiv, dintre cari doi feciori și două fete sunt îngropați în biserica din Bălinești și au marit între anii 1494 și 1500¹⁾.

Se poate deci conchide ca și pictura votivă e aproape contimporană (între 1500 și 1511) urmând cu foarte puțin ani zidirea bisericii.

Frescarile naosului sunt de o foarte frumoasă calitate și trebuie clasate printre cea ce avem mai de seamă în țară în această privință.

Tabloul votiv, despre care am mai vorbit, e foarte interesant din pricina chipurilor ctitorilor ce ni le înfățișează.

E compus aproape la fel ca tabloul votiv dela Arbora, dar diferența e foarte mare în privința execuției.

Partea inferioară a zidurilor ne prezintă

Sunt multe grafite din care unele datate; așa bunăoară s'a găsit: Eremia biv. logofăt Grecol (?) 1598, — într'altă parte 1619 — 1630.

Sub stratal actual de pictari se găsește pe alocurea un alt strat tencuit ca o imitație de rânduri de cărămizi aparente, cea ce arată că biserica nu a fost imediat zugrăvită cel puțin în întregime, precum am mai văzut și într'alte părți.

Biserica din Bălinești, deci, construită după un plan neobișnuit și arhaic, are totuși, în cea ce privește împodobirea sa mai cu seamă, caracterele epocii sale, ca toate că sunt cam amestecate. Așa am regăsit mănunchiul de colonete din naos ce'l vedem și la Arbora, Reuseni și Dobrovăț, — ogivele largite și puțin accentuate ale ultimelor biserici lui Ștefan, dar regăsim sub o formă vecină și feres-

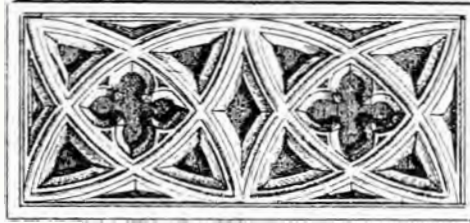

Fig. 201. Logia refectorului mănăstirii Franciscanilor din Cluj după «Archaeologiai Közlemenyek» (1873)

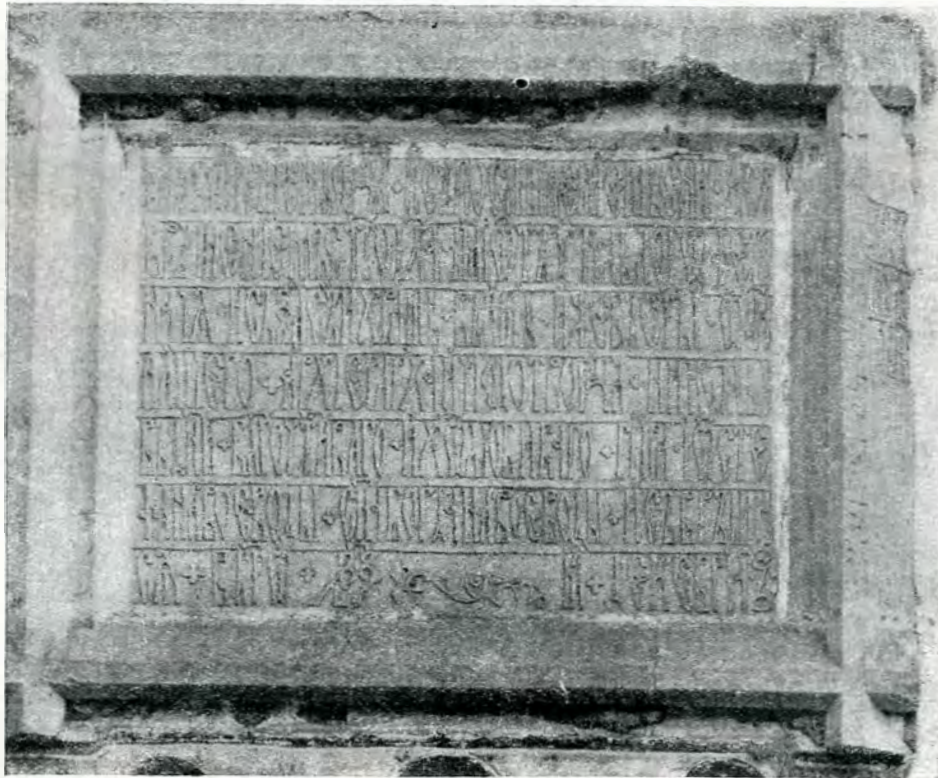

Fig. 202. Bălinești, Pisania (după Bul. Com. Mon. Ist.)

patratele cu diagonale colorate în diferite tonuri despre care am vorbit, și sub care vin draperii.

trele mici cu chenar dreptunghiular și înăuntru, părăsite deja de câți-va ani.

Dar mai presus, regăsim frumoasa împodobire de discari smălțuite cu ornamente figurate, ce nu le găsim decât la biserici orășenești.

¹⁾ Lăpedatu. Bul. Com. Mon. Ist. 1911.

În fine, să adăugăm elemente originale, pronosul poligonal și turnul-clopotniță alipit de corpul bisericii, cu bogata ornamentație gotică mai accentuată de cât într'altă parte. Ornamentația balustradei se aseamănă mult cu aceea a logiei refectorului mănăstirii Franciscanilor din Cluj — (din veacul al XV-lea).¹⁾

Pe lângă mormântul logofătului ctitor sunt alte multe morminte ale familiei lui, cea ce ne arată că mult timp încă biserica a ținut de coborâtorii lui.

Pisania de piatră așezată mai departe de ușă, pe peretele de miazăzi, are un chenar

C O T N A R

Biserica domnească din Cotnar, cu hramul Sf-ta Paraschiva, este una din bisericile cele mai simple din această vreme. Nu mai are (cel puțin vizibilă sub tencuiala ce o acoperă) nici o pisanie; este o tradiție că ar fi fost zidită de Ștefan cel Mare; iar analizând clădirea nu se văd motive ca să se contrazică această tradiție, cu toate — precum vom vedea — că așa și ferestrele par să fi fost schimbate într'o vreme mai recentă.

Planul cuprinde un naos fără turlă, însă cu arcurile moldovenești piezișe la 45° care

Fig. 203. Cotnar

alcătuit de o baghetă relativ groasă, și destal de proeminentă:

«Ca vrerea Tatălui și cu ajutorul Fialui și cu săvârșirea Sfântului Duh, Dumnealui Ioan Tăatul logofăt a început și a zidit acest hram întru numele celui între sfinți părintelui nostru arhierarhal și făcătorul de minuni Nicolae, în zilele bine credinciosului și de Hristos iubitului Domn Io Ștefan Voievod, fial lui Bogdan Voievod — și s'a săvârșit în anul 7007 (=1499) luna Decembrie 6», — Pe margine: Dragota al Taatalui.²⁾

¹⁾ Archaeologiai Közlemények. 1873 pag. 70 pl. I.

²⁾ Al. Lăpedatu. — ibid.

sasțin calota sferică a capolei. Sînari nu sînt; se văd două ferestre mici în axa transversală; evazura interioară e ușor ogivală. Altarul e laminat printr'o fereastră la fel; nișe menajate în grosimea zidului servesc pentru trebuințele cultului.

Peretele ce desparte naosul de pronos a fost dărâmat și înlocuit printr'un arc mare. Pronosul e boltit în calotă sferică rezămată pe arcurile obișnuite, cele longitudinale înguste și cele transversale late. Și aici găsim două ferestre mici în genul celorlalte.

Simplicitatea acestui plan se va regăsi ulterior la Șipote, la Văleni lui Șarpe, la Baia lui Petru Rareș și alte.

În exterior, pe un soclu ca o simplă țeșitură de piatră cioplită, în loc de obișnuitele mălure, — la fel ca cel dela Feleac —, se ridică peretele de piatră brută tencuită, în cât nu se mai poate vedea ce fel de parament a fost, nici dacă au fost ocnite. Pe piatra soclului se găsește câte va semne lapidare care

chenarele așei și ale ferestrelor, se găsește chiar numai în veacul al XVII-lea.

Mălurele nu sunt încrețite la anghiurile de sus și în loc să se oprească în partea lor de jos pe un plan înclinat — ca sau fără baze mici — se găsește întoarse în jos ca pentru a forma a patra latură a chenarului, latură

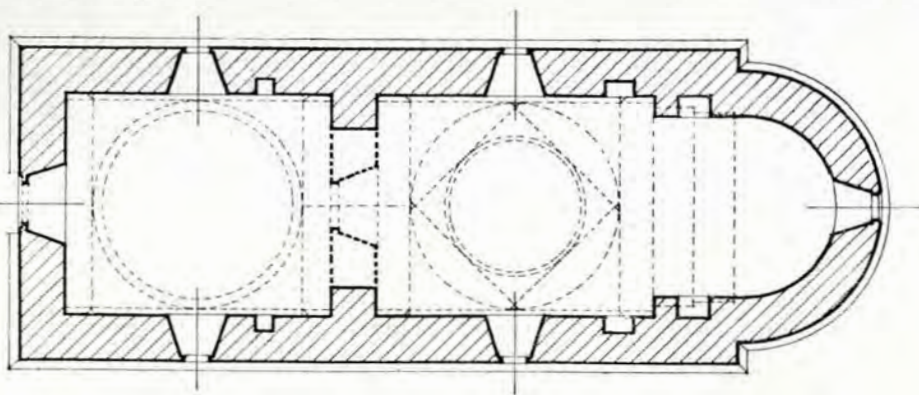
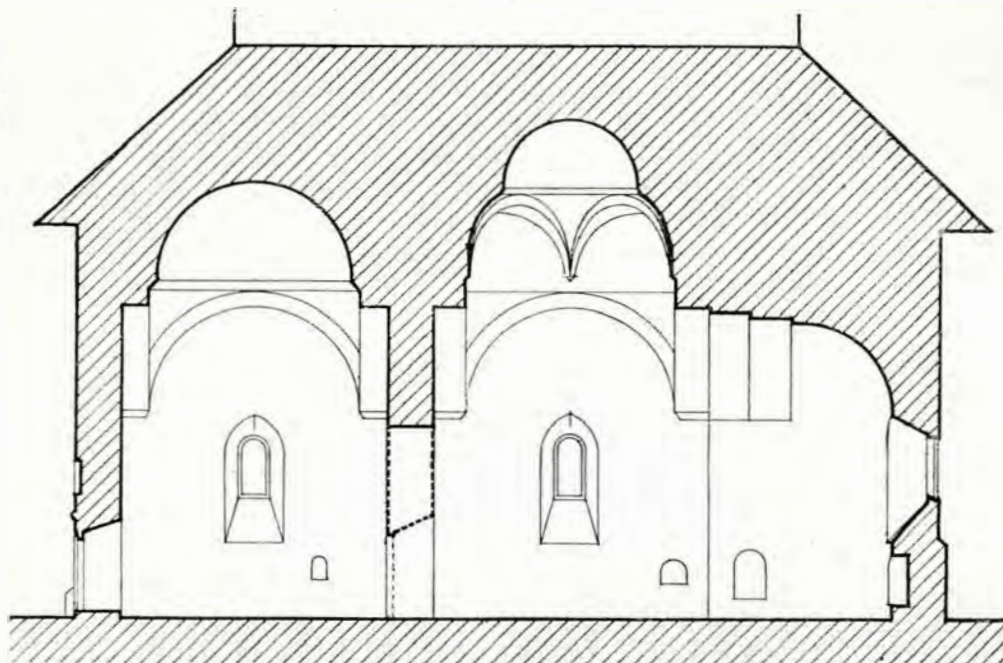

Fig. 204. Cotnar, Secțiune longitudinală

Fig. 205. Cotnar, Planul bisericii

se pot readuce la veacul al XV-lea sau al XVI-lea.

Ușa nu mai e cu profilul gotic, dar are o mălură fără caracter bine definit, cu un relief slab și amintind clasicul. Deasupra e un linteol cu un profil de același stil. Acest profil însă nu se găsește la noi înainte de Petru Rareș iar

întreruptă de deschiderea ferestrelor. Această dispoziție n'o găsim decât mai târziu. Vedem în colțurile de sus ale ferestrelor dela Cotnar, mici ornamente care se regăsește în secolul al XVII-lea (Barnovschi—Iasi).

Trebuie să conchidem deci că ușa și ferestrele au fost prefăcute cam la această epocă,

fără, bine înțeles, să fi fost nevoie pentru aceste ca toată biserica să se fi reconstruită.

Biserica, deci, se și aseamănă, mai mult sau

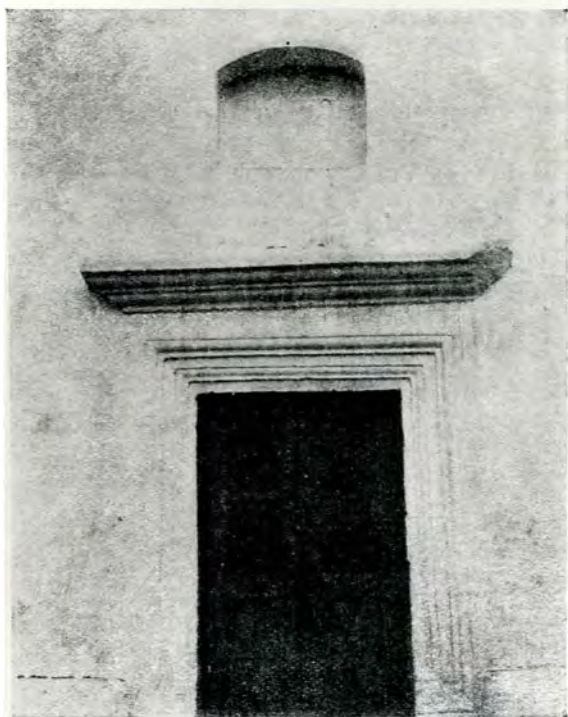

Fig. 206. Cotnar, Ușa exterioară

mai puțin, cu cele din Arbora și Reaseni; deosebirile principale sunt absența scobituri cu colonete ce se găsesc în local sînarilor. Bolta pronaosului e de un alt tip și lipsește

Fig. 207. Cotnar, O fereastră

prelungirea zidurilor spre apas, dar ferestrele, oricare ar fi fost detaliile lor, au fost foarte probabil toate mici; lipsesc diaconicul și proscomidia.

Înăuntru, biserica e fără zugrăveală și

simpla spoită în alb; sub această spoială nu se găsește urme de picturi.

Mai multe pietre de mormânt mai zac în jurul bisericii, unele cu ornamente florale de stil oriental destul de frumoase. Sunt pietre dela 1590, — 1637 și mai recente ¹⁾

SCÂNTEIA

Biserica din Scânteia (Vaslui), cu hramul Sfinților Mihail și Gavril, este una din cele mai simple biserici din vremea lui Ștefan cel Mare sau din cele atribuite lui.

Se compune dintr'un naos cu absidă. Două sînari laterale mici sînt însemnate în afară printr'un risalit care nu se arcă pînă la cornișă formînd astfel un fel de larg contrafort, care nu și găsește echivalentul în vremea lui Ștefan de cît la Baia sub o formă învecinată.

Bolta e semisferică și nu se văd arcurile caracteristice piezișe moldovenești, fie că n'au fost, fie — cea ce aș fi înclinat să cred — că o reconstrucție le-a făcut să dispere. Bolta e așezată pe un fel de cornișă circulară cam stîngacic.

Pronaosul, boltit la fel, este separat de naos printr'un perete cu o ușă care are un chenar dreptunghiular în exterior, în segment de cerc înăuntru, cu baghete încrucișate

Fig. 208. Scânteia

și și îndoite în arc de cerc la unghiurile superioare.

¹⁾ Vezi Iorga. — Inscricții

În spațiul liber de sus se văd niște rozete care sunt caracteristice de veacul al XVII-lea. A fost adăugat un pridvor; răspunde în încăperea de asupra pridvorului, la care se ajunge printr'o scară menajată în grosimea zidului de apăsă a pronaosului.

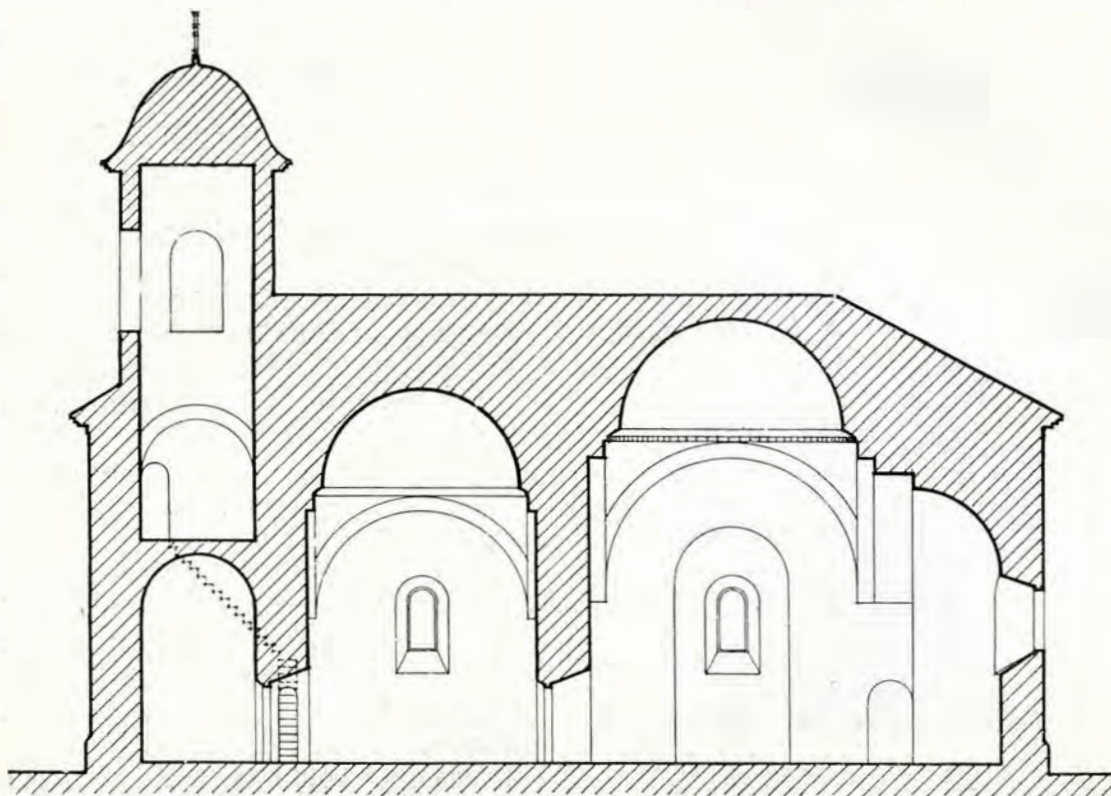
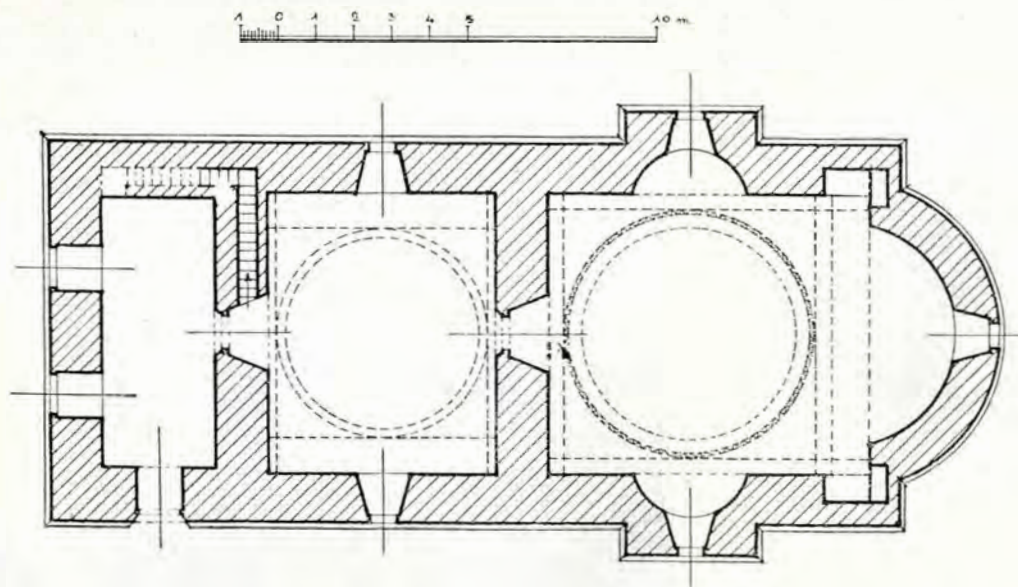

Fig. 209. Scânteia, Secțiune longitudinală

210. Scânteia, Planul bisericii

pronaos printr'o ușă cu chenar aproape la fel ca la naos, dar însă fără rozete. Această parte a bisericii poartă o turlă joasă cu o

Ușa de intrare în pridvor are, după obiceiul bizantin introdus în Moldova de abia la sfârșitul veacului al XVI-lea, arcul de deas-

pra în retragere din planul zidului. Soclul e simplă, fără profil, deasemenea nici ferestrele nici eșitarile sinarilor nu mai au nici un chenar.

Fațada e tencuită peste tot, afară de socla care e de piatră brută. O cornișă simplă de tencuială o încheie la partea de sus.

În interior a fost foarte arăt rezagrăvită acuma câți-va ani,

O curioasă particularitate este repetirea celor două chenare ale ușilor interioare, în loc ca cea exterioară (sau care a fost exterioară până la facerea pridvorului) să fie ogivală.

Suntem deci adăși la convingerea că această biserică a fost adânc prefăcută. Bolțile naosului nu sunt cele de la început, scara tarlei adăogată era greu de săpat într'un zid masiv și deci e probabil că zidul a fost refăcut. Eșitarile naosului se aseamănă cu acele ale unor biserici din veacul al XVII-lea.

Chenarele ușilor au fost schimbate, ferestrele de asemenea; în cazul cel mai bun nu

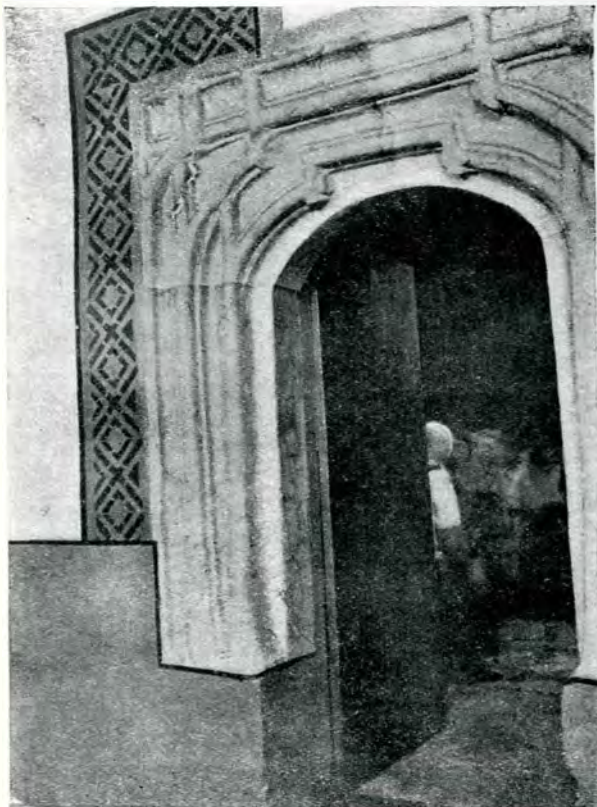

Fig. 211. Scânteia, Ușa pronaosului

pare a fi rămas din biserică veche de cât fundația și câte va părți din pereți.

O altă ipoteză ar fi că suntem în fața unei biserici mai nouă care nu are nimic comun

cu aceea a lui Ștefan cel Mare, ci datează din veacul al XVII-lea.

Cea ce coroborează această părere este următoarea inscripție ce se citește pe un

Fig. 212. Scânteia, Ușa naosului

tablou pictat în alei din interiorul bisericii:

„Acest sfânt locaș cu hramul sfinților mai mari voievozi Mihail și Gavril din temelie ridicat înțeleal de fericitul întru pomenire de Ștefan Voievod cel Mare și apoi de Duce Voievod înframasețat, iar acum în zilele de pre înălțata Domn Mihail Grigorie Sturdza Voievod din nou întocmit și s'au împodobit din porunca prea fericitului patriarh al Ierusalimului Chirie Chirio Chiri fiind stăruitor și îngrijitor pre cuvioșia sa arhimandritul Paisie, Exarha logofăt și cavaler, Alexandra Ghica efor și comisal Panaite Papazogla epitrop asupra averilor sfântului mormânt în Moldavia; la anul 1846 Noembrie 15.“

Inframasețarea din vremea lui Duce Vodă, despre care se vorbește, a fost mult mai radicală de cât o spune inscripția.

P U T N A

Biserica mănăstirei Patna a fost ridicată de Ștefan cel Mare între anii 1466—69 așa

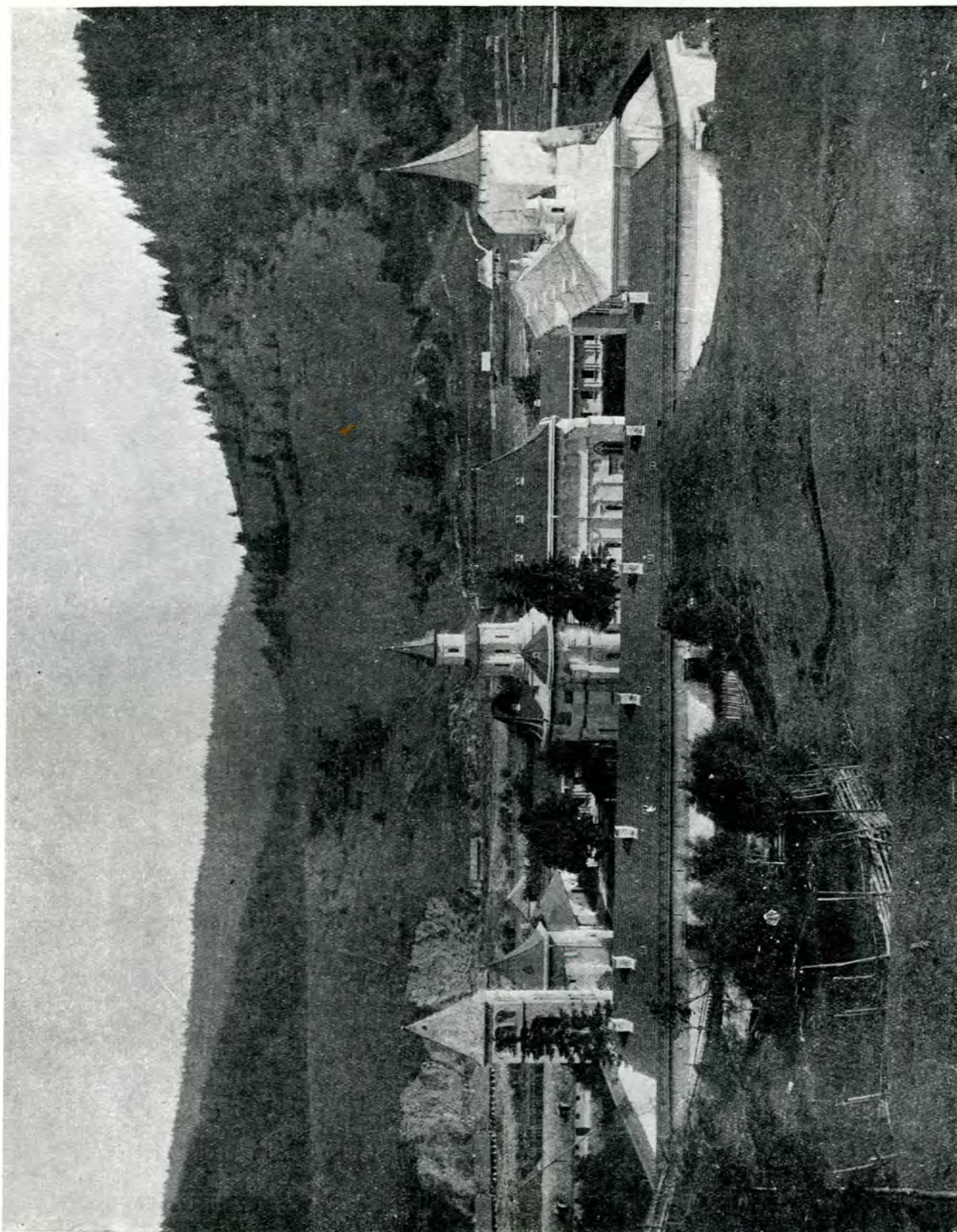

Fig. 213. Mănăstirea Păltina, Vedere generală

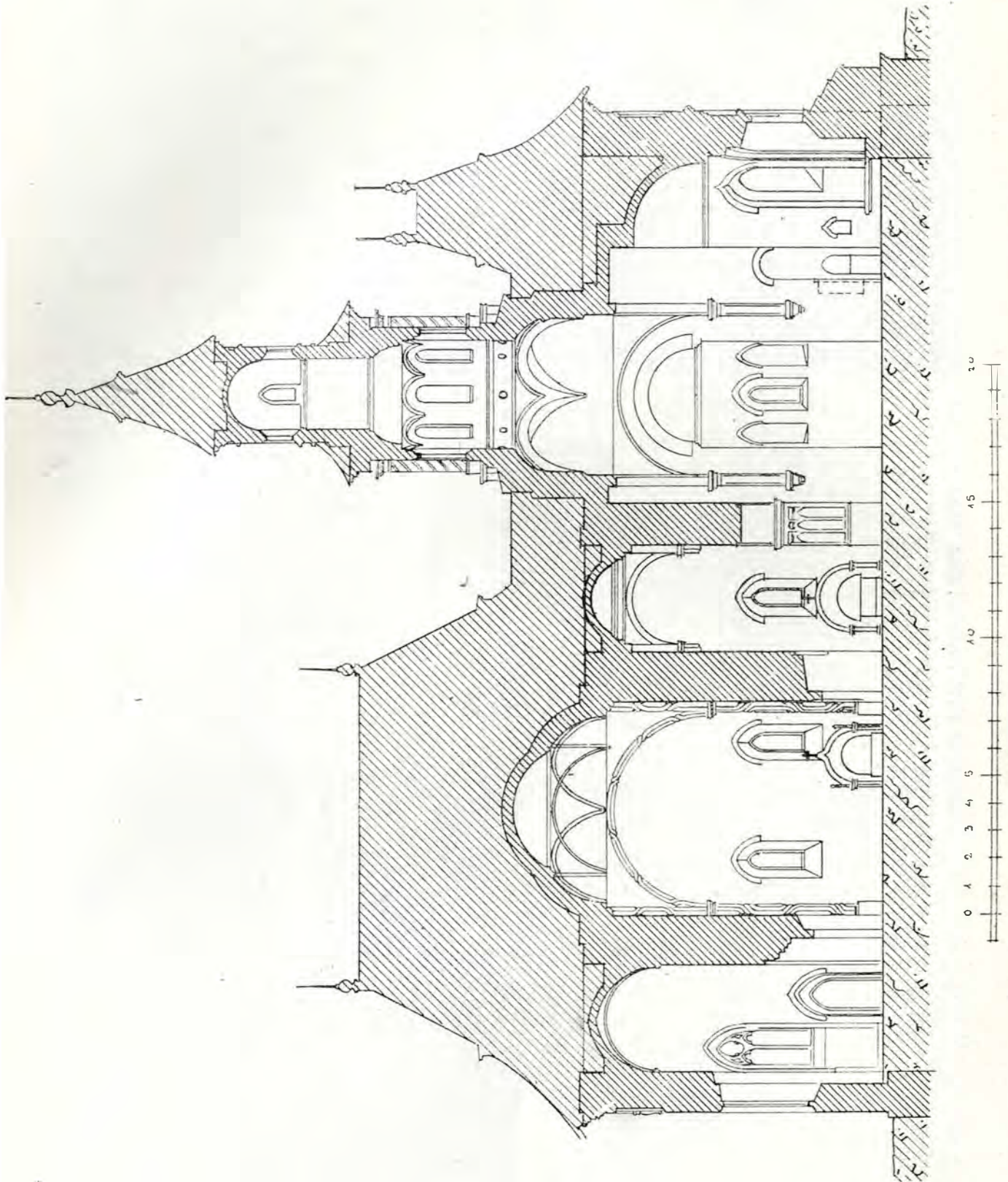

Fig. 214. Păina, Secțiune longitudinală (după Romstörfer)

precum reese din documentele cunoscute și a fost sfințită la 1470 ¹⁾)

Biserica actuală însă nu este aceea de la început. Se știe că a fost dărâmată de Vasile

„Vasile Vodă, aproape de mazilie, au greșit lui Dumnezeu că i s'au întunecat mintea spre lăcomie de au stricat mănăstirea Putna, gândindu-se că va găsi bani și n'au găsit. Și s'au apucat să o facă din nou iarăși precum au fost și nu i au ajutat Dumnezeu să o facă, că au zidito numai din temelie, din pământ până la ferestri, și i au luat Dumnezeu domnia. Că s'au sculat Gheorghie Ștefan Logofătul cu oaste asupra lui și l'au scos din Domnie. Iar plumbul cu care erau acoperită mănăstirea Putna l'au luat Cazacii lui Timășu a generalai lui Vasile Vodă de l'au das la cetate la Suceava de au făcut glonțuri de pușcă, să apere cetatea Suceava despre Gheorghie Ștefan. Și pre armă au gătit mănăstirea Putna Gheorghie Ștefan Vodă, după ce au luat domnia de este zidită precum se vede acuma ¹⁾)“.

Inscripția ce se găsește deasupra așei pronaosului spune:

„Această biserică a înoit'o Io Georgie Ștefan Voevod și s'a săvârșit în zilele lui Io Istrati Dabija Voevod în anul 7170“ (= 1652 ²⁾).

Reconstrucția a ținut deci opt ani.

Mai târziu biserică a avut de suferit în arma anai cutremur, în 1759, și mitropolitul Iacov a restaurat'o, se pare într'un mod foarte desăvârșit precum și tot restul mănăstirii.

Analiza monumentală de azi confirmă cele spuse de istorie.

Intr'adevăr, toate elementele clădirii, atât în afară cât și înăuntru, arată o epocă mai târzie. Nici măcar soclul (dealmintrelea refăcut de Romstörfer) nu arată profilele din vremea lui Ștefan cel Mare.

Arcadele oarbe care împodobesc partea de jos a fațadei nu se cunosc în epoca lui; cele din vremea lui Ștefan se văd numai la absidă; ele nu au capitele mici, nu se termină jos pe console

ornamentale, nici nu au arhivoltele lor mai intrate ca planul zidului, și nu sunt nici-

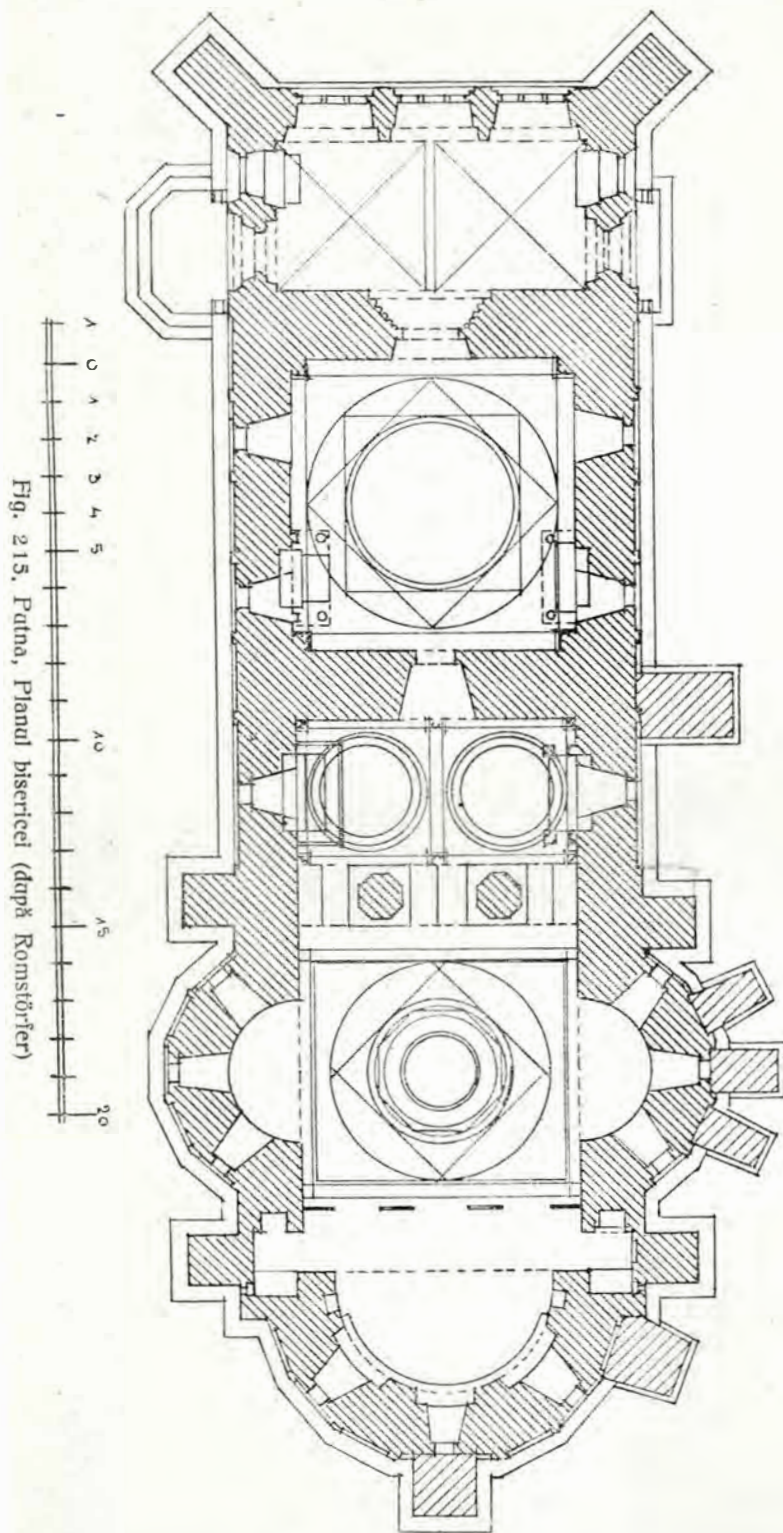

Fig. 215. Putna, Planul bisericii (după Romstörfer)

Lupa, fie că amenința să se prăbușească, fie pentru alte motive (1654). Eată ce spune Nicolcea în această privință:

¹⁾ D. Dan, Mănăstirea Putna, pag. 13.

¹⁾ Letopisetul Țării Moldovei de Ion Neculce.

²⁾ Kozak, Inschriften aus der Bukovina.

odată în arc frânt. Mai sus biserica e înconjurată de acest brâu cu torari împletite care este caracteristic al arhitecturii moldovenești din veacul al XVII-lea, căci îl vedem pentru prima oară la Dragomirna, clădită pe la 1608.

Ferestrele mici, de asemenea, ce se termină în așoară acoladă seamănă cu cele de la Dragomirna, de la trei Erarhi, de la Cetățuia, și au — tot ca acolo — ceva mai sus, acest mic lintoa ca un fragment de cornișă care a devenit și el caracteristic al veacului al XVII-lea: de asemenea și banchina dedesupt, profilată, cu un mic scut în mijlocul ei. Deasupra brâului, găsim un rând de oenițe; dar și aici caracterul este cu totul alt decât la bisericile lui Ștefan cel Mare. Sunt și aici în retragere în raport cu planul paramenta-

Fig. 217. Patna (după Romstörfer).

lui, semn al unei epoci mai târzie, și între ele sunt niște mici colonete cu forme ciudate care par a se înrădi cu cele ce le vedem la Trei Erarhi, vădind; ca și acolo, o influență rusească.

Sub strașină este o cornișă sașinată de mici console cu forme apasene, cum se văd la mai multe biserici din Iași din veacurile al XVII-lea și al XVIII-lea, ca forme decadente.

Exonartexul e laminat prin trei mari ferestre gotice pe latara de apus, dar acest gotic este bastard; în timpanele se văd niște capitele înflorite așezate fără rost și servind numai de ornament; caracterul lor italianizant arată de asemenea sfârșitul veacului al XVII-lea, sau veacul al XVIII-lea.

Tarla are caractere și mai târzie; baza stelată nu mai are vârfuri ei sinozități care arată influența barocului, iar coloanele torse cu capetele lor de un corintian decadent, precum și ornamentele baroce care împodobesc câmpul de asupra ferestrelor ne aduce de asemenea în veacul al XVIII-lea. Tot ce se vede mai sus, datează de la restaurația terminală în 1902 de arhitectul Romstörfer.

Dacă ne uităm acum în interior vom face aceeași constatare.

Și aici arhivolte intrate în planul peretelui, arcuiri în acolade ca la Dragomirna, coloanele în frânghie resucite care subliniază arcaturile ca la Dragomirna, la Trei Erarhi, la Cetățuia, ca mici plăci ornamentate lipite de ele în bolțile pronaosului;

Fig. 216. Patna (după Romstörfer)

ear pilastrii angajați ce susțin arcatările naosului au console și capitele care vor să fie clasice și arată, prin stângaciile lor deformări, vremea de decadență a arhitecturii moldovenești.

Analiza deci a clădirii ne arată în toate detaliile că, într'adevăr, ceea ce avem în fața noastră nu mai e biserica lui Ștefan cel Mare ci aceea începută de Vasile Lupu, continuată de Gheorghe Ștefan și de Dabija, și relucrată de mitropolitul Iacov.

Dar s'ar putea presupune că măcar planul

Este un argument suficient pentru ca să credem că nu mai avem planul primitiv.

Dar—mai mult—Patna prezintă dispoziția peretelui de apăs a naosului înlocuit prin trei arcade cu doi pilastri groși, care este tocmai una din cele caracteristice al veacului al XVII-lea (Dragomirna, Trei Erarhi, Cetățuia, Bărnova, Solca, Ițcani vechi, Aro-nanu, Sf. Onufrie, Sf. Ioan Botezătorul din Suceava). Ear Galata, care este poate prototipul acestei dispoziții, are chiar un plan

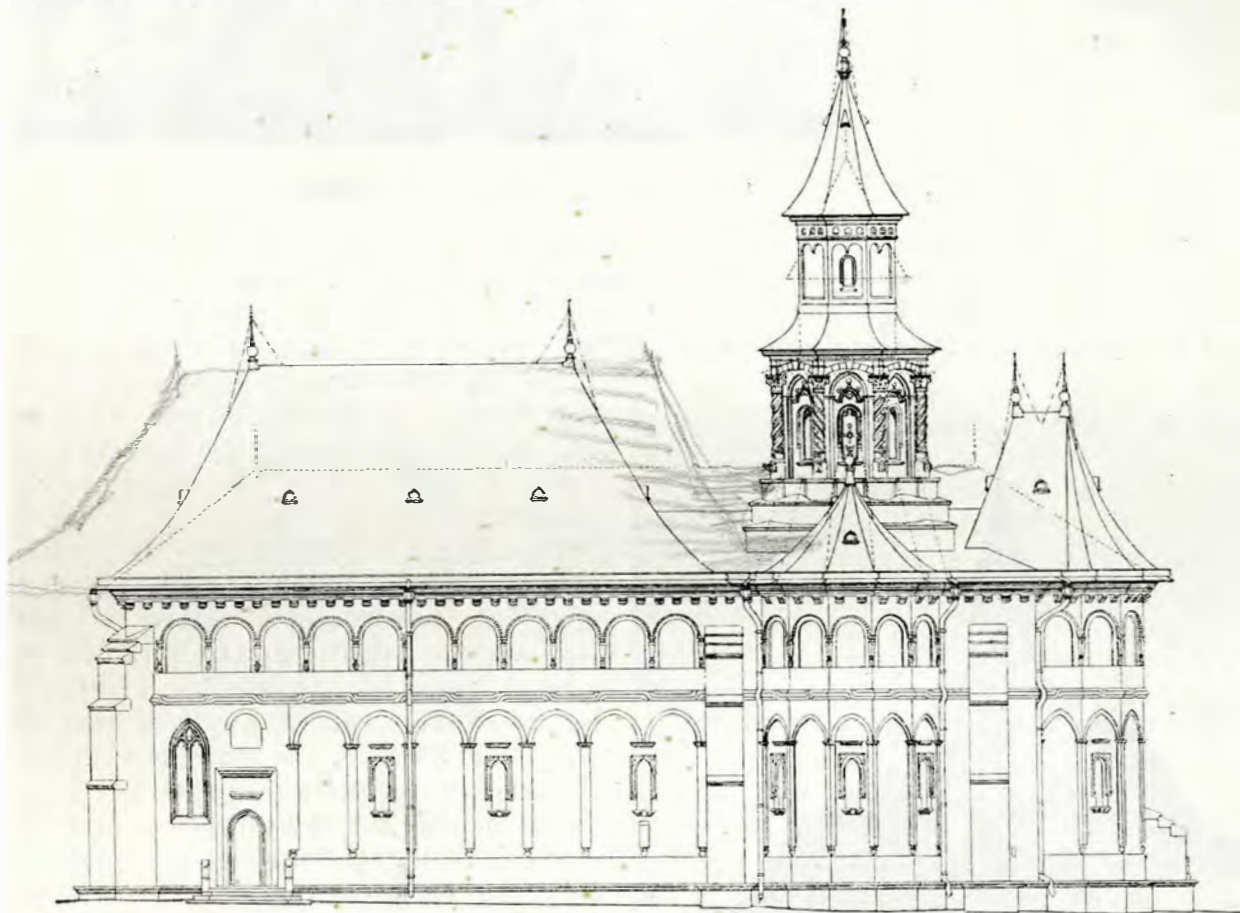

Fig. 218. Patna, Elevație, (după Romstörfer).

cel vechiu s'a respectat și ca noua clădire se înalță pe vechea temelie. Patna are un plan care se deosebește de toate celelalte biserici clădite după 1487, chiar făcând abstracție de exonartex, și ar trebui să ajungem la Neamț, zidit în 1496—7, ca să avem, nu acelaș plan, dar un plan oare cum asemănător.

Dacă biserica cea veche, aceea din 1469, ar fi avut acest plan, cred că din toate bisericile care au urmat (și din care unele sunt destul de mari) s'ar fi găsit o imitație, precum Neamțul a găsit mai târziu.

foarte asemănător cu acel al Patnei, în privința distribuției compartimentelor.

La Patna, ca la Trei Erarhi, la Cetățuia, la Dragomirna, la Sf. Onufrie sunt câte trei ferestre la cele trei abside în loc de una singură, așa cum a fost regula până atunci.

Sub aceeași influență, aceeași dorință de a da mai mult aer și mai multă vedere în interior, adică această tendință a veacului al XVII-lea s'a refăcut noal plan al Patnei. Deci, nici planul cel vechiu din vremea lui Ștefan nu mai există.

Pe contrafortul ce se găsește acuma sub fereastra absidei altarului se vede o cruce săpată. Nu arată cumva aceeași cruce local vechialui altar?

O obiecție s'ar mai putea aduce, și anume prezența vechilor morminte într'o biserică mai recentă. Dar nu prezintă nici o dificultate lăsarea la loc sau deplasarea a unor morminte; astfel găsim la Bistrița mormântul Anei, soția lui Alexandru cel Ban, la Neamț acela al lui Ștefan fiul lui Alexandru cel Ban, la Parhăuți din 1522, piatra lui Ajinea Vameșul din 1494, și aceea a mamei lui Gavril Totrușan din 1506. S'ar putea aduce ușor alte pilde. O nouă obiecție ce s'ar putea ridica ar fi că acuma judecăm după restaurarea lui Romstörfer din 1902 și că schimbările ar putea provine din acest timp. Dar din descriția lucrărilor de restaurare se vede că arhitectul n'a făcut schimbări de cât prea mici până la nivelul coloanelor tarlei; de almintrelea sunt și desene mai vechi ale bisericii care confirmă aceasta, precum și părerile unor cercetători dinaintea restaurării, ca Wickenhauser și Melchisedec.

Ce știm noi despre clădirea veche a lui Ștefan din punctul de vedere arhitectonic? foarte puțin; știm doar că era acoperită cu plumb în vremea lui Vasile Lupu. Când mitropolitul Iacov și-a terminat restaurarea a dat învălitoarei forma țaguiată și împărțită în mai multe trapezi ce o știm. Așa e reprezentată pe o pictură ce se păstrează și azi în muzeul mănăstirii.

Pietrele de mormânt sunt foarte frumoase și măestrit executate. Ornamentația lor e din cele mai interesante și ar merita, împreună cu celelalte pietre săpate din vremea lui Ștefan cel Mare, un studiu amănunțit.

Unele sunt acoperite printr'un baldachin de piatră, un chivot; așa era și al lui Ștefan până acuma câți-va ani. Acuma el zace desfăcut în pridvorul bisericii; e de marmoră albă și nimic nu ne împiedică să credem că este dela început. Asemenea chivot este și la Arbore, fără a vorbi de alte mai recente.

Dacă biserica mănăstirii nu mai este a lui Ștefan, totuși ne-au rămas dela dânsul

multe odoare și țesături, lucruri aproape fără perechie, care alcătuesc o colecție minunată de cea mai mare valoare. Nu este însă aici locul de a vorbi de ele ¹⁾.

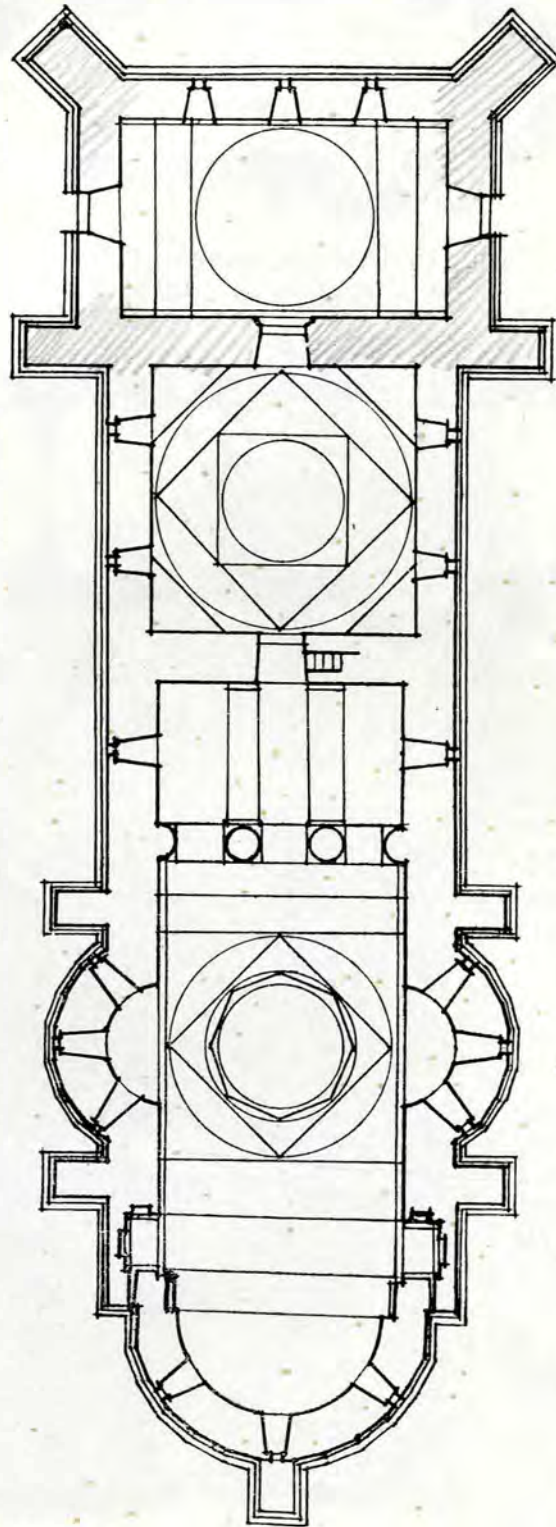

Fig. 219. Planul bisericii din Galata (Iasi)

Pe lângă bisericile descrise, s'au zidit în vremea lui Ștefan cel Mare încă mai multe

1) Tatrăli. — Le trésor de Putna.

alte biserici și mănăstiri și s'au reparat din cele făcute înaintea lui. Dintre cele dispărute

schiva, care o cred mulți dela Ștefan cel Mare, prezintă caracterele bisericilor dela începutul veacului al XVII-lea și a fost remaniată chiar ulterior²⁾.

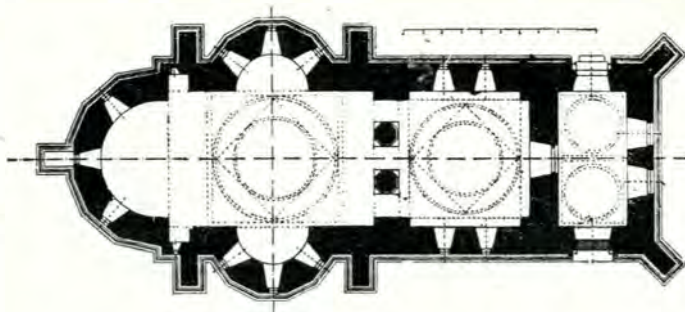

Fig. 220. Planul bisericii mănăstirii Cetățuia (după Bul. Com. Mon. Ist)

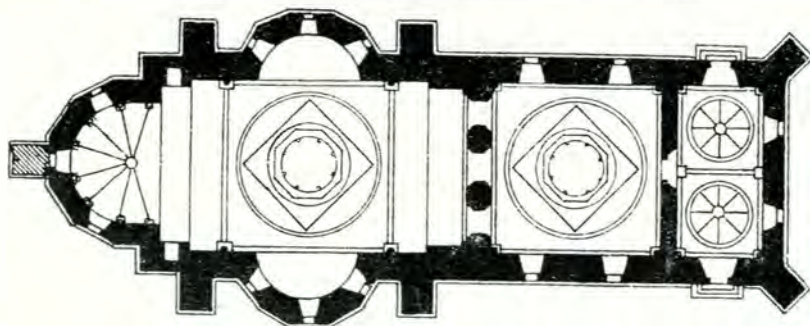

Fig. 221. Planul bisericii Trei Erarhi din Iași (după Romstörfer)

de mult și necunoscute din punctul de vedere al construcției nu vom vorbi.

mai cu seamă cele dântâi care până deunăzi se mai zăreau.

Biserica Sf-ta Paraschiva din Râmnicul-Sărat a fost desigur de mai multe ori refăcută, căci aceea care era încă în ființă la 1896, și a fost dărâmată, nu părea, după comisiunea ce a cercetat-o, să mai prezinte vr'un caracter special¹⁾.

Biserica din Florești (Tatova) este acuma o construcție nouă și chiar neterminată, din veacul al 19-lea.

Biserica din Ștefănești (Botoșani) cu hramul Sf-ta Para-

Fig. 222. Pisania caselor Domnești din Hârlău (acuma la Muzeul din Bacurești).

Inscripția ce a fost la curtea domnească

¹⁾ Vezi Bul. Com. Mon. Istorice anul 1910.

²⁾ Vezi Bul. Com. Mon. Istorice anul 1925.

din Hârlău se găsește acuma la Muzeul național de antichități din București; a fost găsită, la 1871, în pământ cu ocazia facerii unei case în Hârlău. Piatra are 0.65 m înălțime, 0.97 m. lățime și are o grosime de 0.20 m.¹⁾

„Blagocestival și de Hristos iabitorul Io Ștefan Voevod, ca mila lui Dumnezeu Domnul țării Moldovei, fiul lui Bogdan Voevod, a făcut aceste case care început'au a se zidi la anul 6904 (lana lui... în) 20 și s'au săvârșit în aceleași an Septembrie 15²⁾. = 1496.

Din celelalte construcțiuni care formează aglomerațiunea mănăstirească sau anexele bisericeii nu ne mai rămâne ca siguranță decât turnul tezaurului din Patna și turnurile-clopotniți din Piatra, Popăuți și Bistrița; acest din urmă cu un paraclis.

E foarte probabil ca și anele din zidurile ce le mai vedem azi să fie din vremea lui Ștefan, dar au fost de atâtea ori prefăcute și clădirile transformate, încă nu e cu putință ca să se știe ce se poate atribui vremii lui.

Namai lucrări radicale ar permite, poate, să și facă cineva o părere.

TURNUL-CLOPOTNIȚĂ AL LUI SF. IOAN DIN PIATRA.

Acest turn așezat pe partea N.

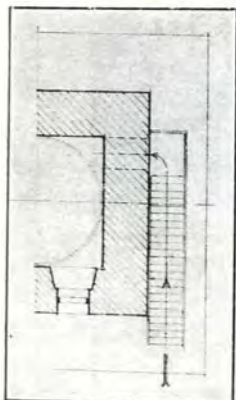

Fig. 223. Turnul clopotnița din Piatra. Planul (Relevéul Scoalei de arhitectură)

Vestică a bisericeii — ca și acele

¹⁾ Odobescu în Revista pentru Istorie, Arheologie și Filologie I. ²⁾ Iorga Inscricțiuni.

dela Popăuți și Bistrița — e în plan pătrat, de 5.80 m. latură și devine octogonal cu în-

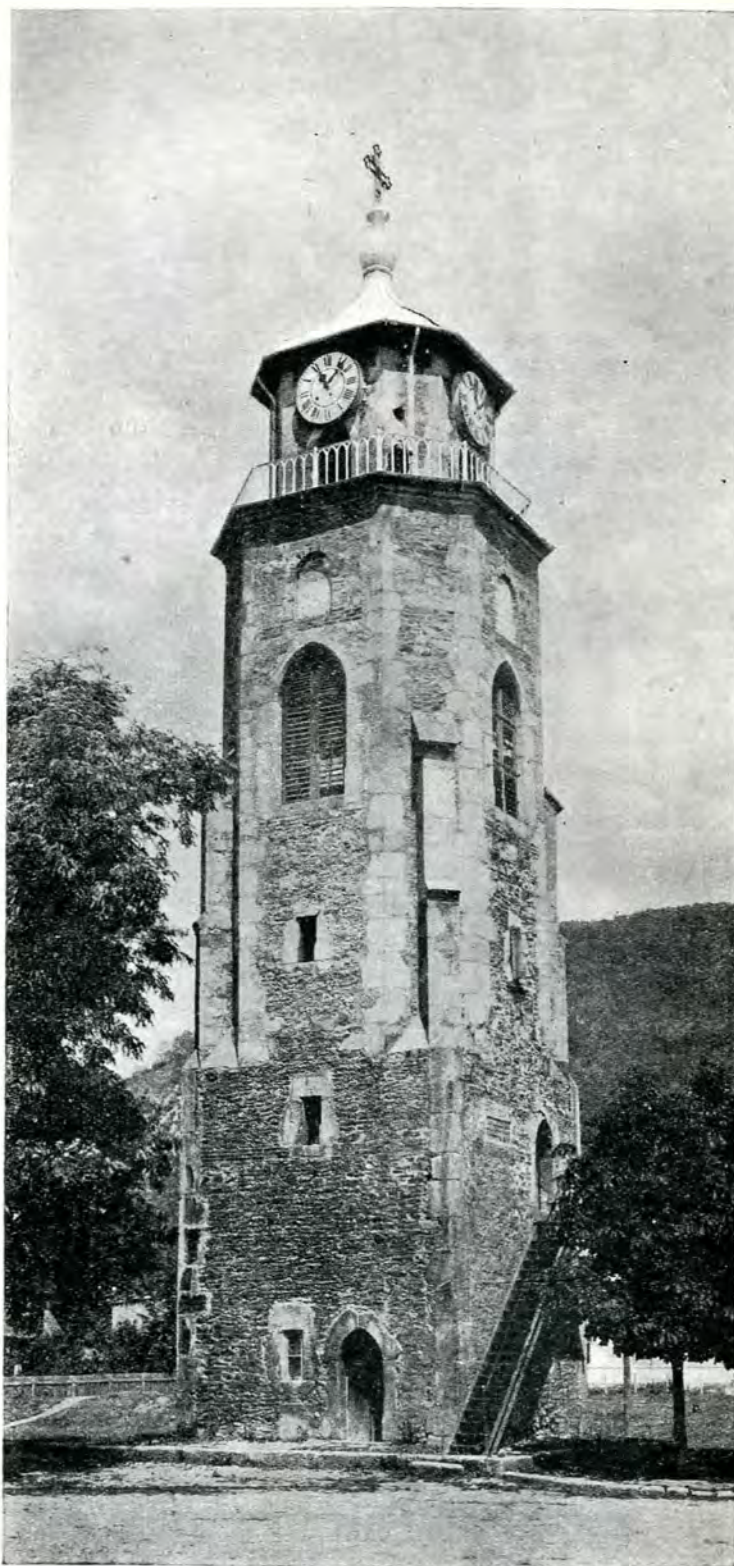

Fig. 224. Turnul-clopotnița al bisericeii Sf. Ioan din Piatra

cepere dela 7 m. înălțime; patru contraforturi prelungesc colțurile pătratului inferior.

Aceste contraforturi sunt asemănătoare celor ale bisericii și au profile la fel.

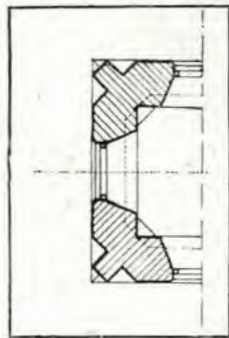

Fig. 225. Tarnal-clopotniță din Piatra, Secțiune orizontală (Relevéul Școlii de arhitectură)

Această schimbare din planul patrat în plan octogonal se vede și la mai multe tar-

nari din Galiția. — (Sf-ta Maria și Sanctam Sacramentum din Cracovia).

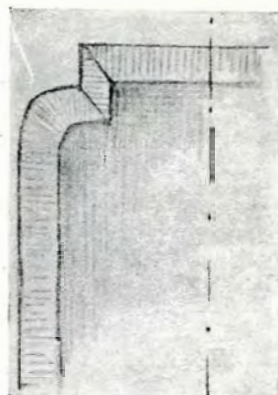

Fig. 226. Tarnal din Piatra Ușa interioară

Înălțimea tarnalului este de 19.00 m. socotită până la platforma pe care s'a adăugat, acum câțiva ani, un pavilion de pază.

Zidăria e aparentă, de piatră brută cu câteva brae de rânduri de cărămizi. Colțurile sunt de piatră de talie precum și chenarele ușilor și ferestrelor. Ușile, precum și deschizăturile cele mari ale catalai clopotelor (care au 1.50 pe 5,00 m.) sunt ogivale, fără profile, dar

în numai machia luată; se vede însă că au fost prelucrate; ferestrele celelalte sunt

Fig. 227. Tarnal-clopotniță al bisericii Sf. Ioan din Piatra înainte de restaurare

miel, dreptunghiular, cu machia țesită terminându-se în partea de jos pe un mic plan inclinat.

La nivelul solului este o încăpere având o comunicație directă cu exterior, dar nici una cu etajele suprapuse; e boltită în semicilindru. La înălțimea de 4,50 m., pe latura de răsărit, este o alta ușă de 0.90 pe 1.90 m. la care nu se poate ajunge decât prin exterior cu o scară (actualmente de fier). Lângă această ușă, sus la stânga, se vede piatra pisaniei:

„Ioan Ștefan Voevod, cu mila lui Dumnezeu, Domnitorul țării Moldovei, fiul lui Bogdan Voevod, a zidit această câmpănare, având Doamna a sa pre Maria, fata lui Rada Voevod și fiul lor iubit Bogdan Voevod în anul 7007,

iar al Domnului lui anul al 43-lea cergător Octombrie 24 zile“ (=1499)¹⁾.

Dela acest nivel, scara urcă în interior. Ușa interioară dela etaj are o formă foarte de respândită în toate țările gotice (vezi fig.). Deasupra celor patru ferestre mari se ved patru ocnite în plin cintru.

Pietrele colțurilor și ale contraforturilor mai poartă semnele cleștelor cu care au fost ridicate.

TURNUL CLOPOTNIȚĂ DE LA POPĂUȚI.

Acest turn are o destul de mare asemănare cu cel de la Piatra, dar are o siluetă mai

¹⁾ *Melchisedec*. Notițe istorice și arheologice.

Fig. 228. Turnul-clopotniță al bisericii de la Popăuți.

puțin elegantă datorită mai cu seamă faptului că, după ce planul (ca la Piatra) a trecut de la pătrat la octogon, redevine mai sus ear pătrat. Pe laturile mici ale octogonului nu sunt nici contraforturile ce dădeau turnului de la Piatra și mai multă elansare.

De altmintelega, dispoziția e cea descrisă la Piatra. Baza e de 6.20 m. latură, ear la

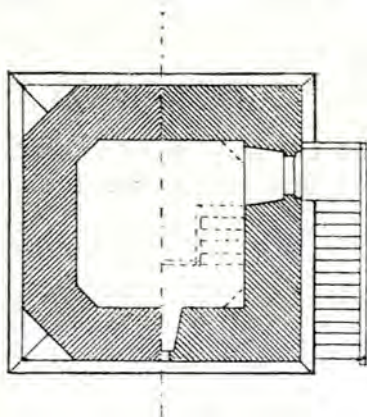

Fig. 229. Turnul-clopotniță de la Popăuți, Planul, (după Bul. Com. Mon. Ist).

înălțimea clopotelor, patratal nu mai are de cât 5.83 m.; zidurile au deci o ușoară înclinare. Înălțimea până sub strășină este de 17.00 metri. Se poate presupune, fiind dată marea asemănare între cele două turnuri și în privința distribuirii deschizăturilor, că a fost de asupra ferestrelor mari ale clopotelor încă vr'o 2—3 metri înălțare și câte o ocnită oarbă

pe fie care latură — (precau se vede de altmintelega și la Bistrița). — Actualminte nu există cornișă.

Spre deosebire de Piatra, este numai un singur brâu de cărămidă aparentă, imediat după retragerea socului. Se ved încă printre cărămidile vechi, unele smălțuite verzi.

Dimensiunile cărămidilor sunt mari și ajung la 35 cm. pe 18 cm. și 7 cm. grosime.

Consolele pe care se reazămă colțurile părții superioare a turnului sunt de piatră și erau sculptate; se mai vede pe una un balaar în relief.

Actualmente sunt sub strășină și rândari, de discuri smălțuite, care au fost așezate cu ocazia restaurării bisericii și a clopotniței, dar este îndoios dacă au existat în vechime.

TURNUL-CLOPOTNIȚĂ DE LA BISTRIȚA

Acesta e de un alt tip de cât acele din Piatra și Popăuți. E mai puțin înalt în proporție cu baza. E tot pătrat în plan, până sus, și are contraforturi la cele patru anghieri.

Profilele sunt tot cele cunoscute. Acoperimentul e acel bulbucaat care s'a răspândit în veacurile târzie, după influența rusească.

Deschizăturile mari, mai late și mai înalte de cât la Piatra, au chenare cu malari, ear ferestrele mici sunt dreptunghiulare cu baghete, încrucișate la colțuri, de acest tip ce'l găsim la toate bisericile acestei vremi.

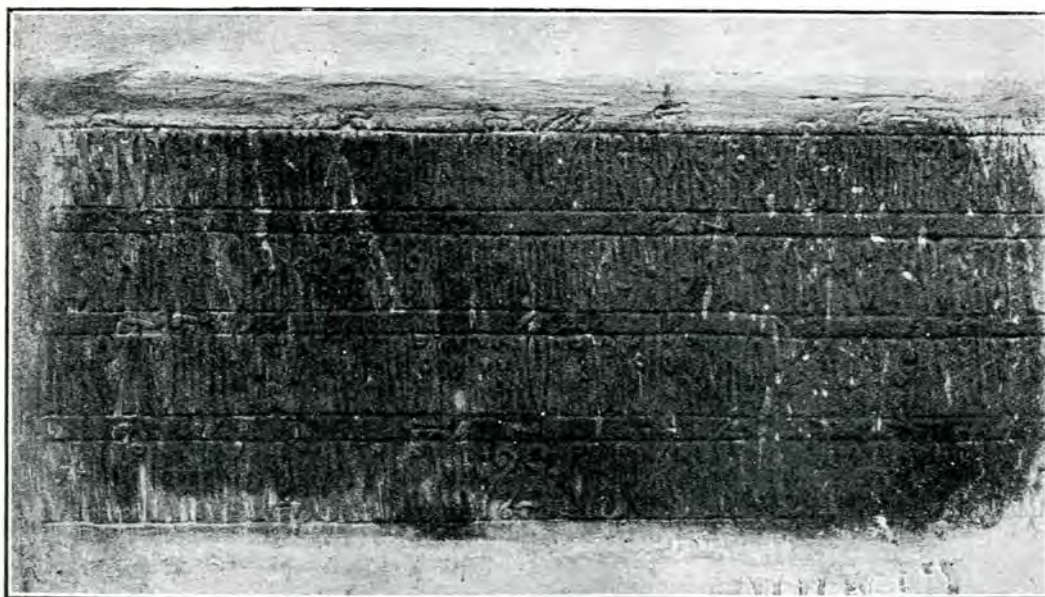

Fig. 230. Turnul dela Bistrița, Pisania

Deasupra celor patru deschizături mari de sunet este câte o ocnită oarbă în plin cintra ca la Piatra. Actualminte, tarnul este tencuit și are deasupra pisaniei o pictură modernă —

un mic paraclis, boltit în calotă sferică pe patru arcuri lipite de pereți și căzând pe console.

E luminat prin două ferestre larg evazate

Fig. 231. Tarnal-clopotniță al Mănăstirei Bistrița (Neamț).

sau refăcută — arătând pe ctitorii. Incăperea de jos (— deasupra așei este pisania —) nu comunică cu etajele de sus care au fiecare intrarea lor deosebită. La primul cat găsim

spre interior pe părțile de miazăzi și răsărit; pe această latură mai este o ferestruică în felul celor ale proscomidiiilor.

Spre apus zidul este larg deschis spre clă-

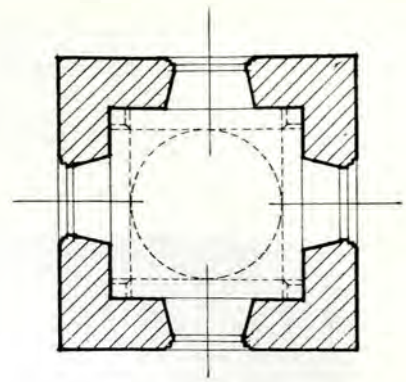
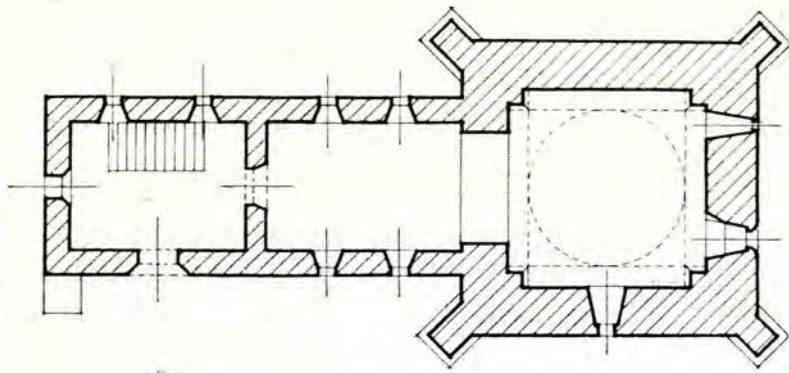

Fig. 233. Mănăstirea Bistrița
Planul etajului superior al turnului

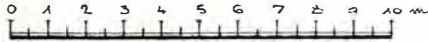

Fig. 232. Mănăstirea Bistrița, Planul turnului

direcția anexă care prelungeste turnul în această parte.

Clădirea actuală, cu două etaje, a fost de sigară făcută într-o vreme mai nouă, dar probabil că a fost înainte o altă anexă, cel puțin pentru scară, așa cum o vedem la Putna, sau o simplă scară volantă ca la Piatra și la Popăuți; deschiderea zidului, de aproape 3 metri, este lărgită, așa cum se vede din ciuntirea picturilor.

În acest paraclis s'au descoperit, sub straturile de spoială, frescuri reprezentând sfinți și scene religioase precum și un tablou votiv în parte tăiat de deschiderea ulterioară făcută.

La nivelul clopotelor, încăperea e boltită ca și jos. Acuma se ajunge acolo printr-o scară de piatră exterioară, evident de construcție recentă.

Mai sunt încă două clopote din vremea lui Ștefan cel Mare, unul cu inscripție slavonă din 1494 și altul cu inscripție latină din 1491. Aceste inscripții le dăm în partea acestei lucrări unde am concentrat ce știm despre clopotele din acest timp.

Inscripția pe piatră a turnului sună astfel: „Blagocestival și de Hristos iabitoral Ioan Ștefan Voivod, ca mila lui Dumnezeu, Domn al țării Moldovei, fiul lui Bogdan Voivod, a zidit această clopotniță și biserica așezată întrânsa întru numelui sfântului mucenic Ioan cel mare din Cetatea Albă, pentru rugăciunea sa și a Doamnei sale Maria, și a copiilor lor în anul 7006 (1498) și tot în anul acela le a și săvârșit în luna lui Septembrie 13 zile»¹⁾.

TURNUL ZIS AL TEZAUULUI LA PUTNA

Dintre toate construcțiile mănăstirii Putna, singura, care a mai rămas din vremea lui Ștefan,

este turnul (zis al tezarului) care face parte din complexul sistemului fortificat²⁾.

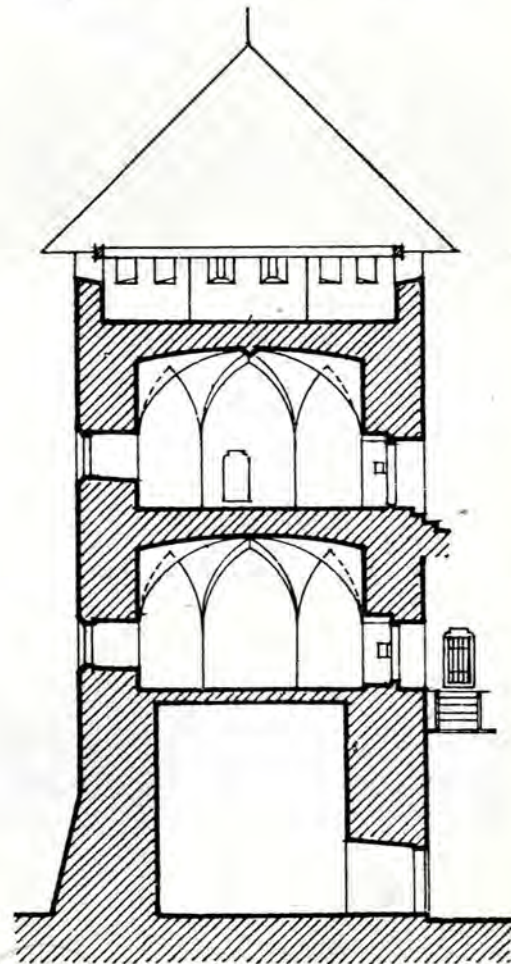

Fig. 234. Mănăstirea Putna, Turnul tezarului
Secțiune transversală (după Romstörfer)

¹⁾ Iorga. Inscriptii.

²⁾ Vezi Romstörfer. Das alte gr. or. Kloster Putna.

Înălțimea turnului până sub strașină e de 16.00 m. În plan turnul e pătrat; — are 9.10 metri lățime; — iar la primul cat devine octogonal regulat. În parter este o odă care comunică direct afară, iar la fiecare din cele două etaje, e câte o cameră boltită. Său o terasă cu metereze e acoperită cu o învălitoare țugaiată de șindriliă.

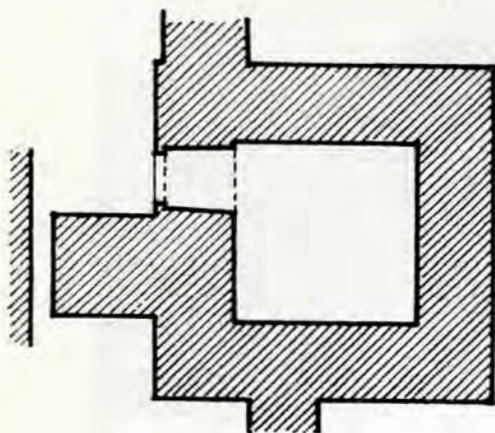

Fig. 235. Mănăstirea Putna, Turnul Tezaurului
Planul parterului (după Romstörfer)

O clădire, alipită de turn, spre interior, adăpostește o scară de zid în spirală, care începe numai de la etajul I; până acolo trebuie creat ca o scară mobilă. Această era deci, cu siguranță, o regulă generală.

Intrarea se face printr-o ușă îngustă de

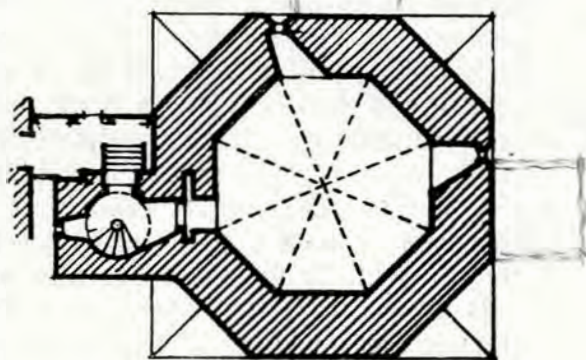

Fig. 236. Putna, Turnul tezaurului, Planul etajului I (după Romstörfer)

0.65 m pe 1.60 m înălțime, de același tip ca aceea interioară de la Piatra.

Bolta etajului al doilea are nervari de piatră frumos lucrați. Odaile sunt luate prin ferestre înguste, mai mult metereze; ușile lor sunt la fel ca cea de intrare în scară și se

pot încuia prin grinzi de lemn care intră în locașuri anume lăuate în zid.

Tot era prevăzut deci pentru a înlesni apărarea acestui turn destinat a păstra în vremurile turbure averile mănăstirești.

Era foarte sigur și puternic și în stare să reziste la adevărate asediuri.

Actualmente partea de jos a turnului, în afară, e proptită printr'un fel de „glacis“ de zid destinat a apăra piciorul turnului în contra loviturilor de tun, oferind proiectilelor o suprafață piezisă.

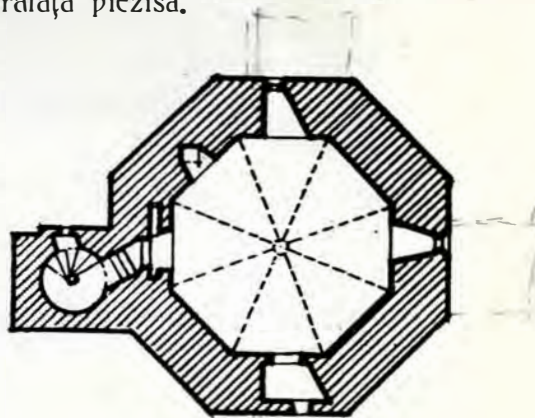

Fig. 237. Putna, Turnul tezaurului, Planul etajului II (după Romstörfer)

Inscripția așezată deasupra ușii pe o placă de piatră de 0.71 m. înălțime și 0,45 lățime, spune¹⁾:

„Blagocestival Gospodar al toată țării moldovenești Io Ștefan Voevod fial lui Bogdan Voevod a construit și desăvârșit acest turn

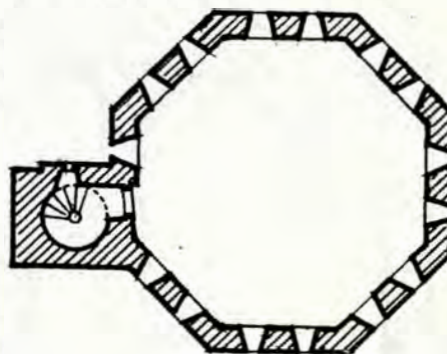

Fig. 238. Putna, Turnul tezaurului, Planul etajului superior (după Romstörfer)

și zidurile împrejurul mănăstirei în anul 6989 (=1481) luna Mai 1“.

¹⁾ Kozak, Inschriften aus der Bukowina p. 70.

Dăm acuma descripția unor biserici mai
vechi.

Are o navă centrală și două nave laterale
(bas-côtés) unite cu cea din mijloc prin bolți
transversale. Arcuri dabloari, în dreptul

Fig. 239. Rădăuți

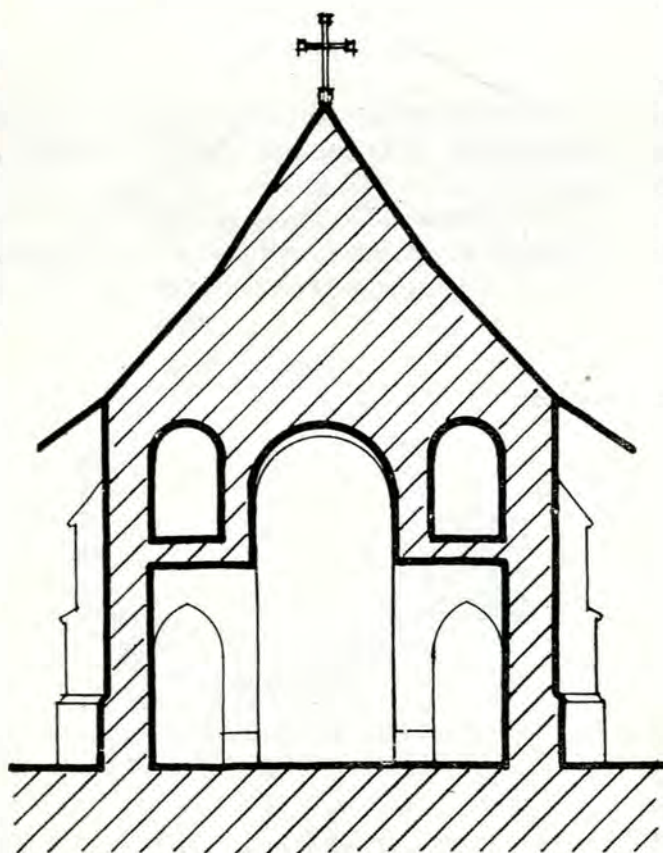

Fig. 240. Rădăuți. Secțiune transversală

RĂDĂUȚI.

Biserica din Rădăuți, cu hramul Sf. Nicolae, e o biserică de construcție romanică.

celor două perechi de picioare, întăresc bolta în semicilindru, „berceau“, într'unele părți foarte ușor frânt. Totuși, biserica are dispoziția bizantină a separației în naos și pronaos. Pronaosul e boltit la fel ca naos dar cu o singură pereche de stâlpi. Aici se găsește scara în spirală ce duce la încăperile ce formează deasupra navelor laterale un al doilea rând. Bolțile laterale sunt ușor ogivale precum și cele transversale. Bolta principală, groasă de 40 centimetri, e de sigă — pentru a fi mai ușoară. În afară, două contraforturi proptesc absida și alte două perechi pereții longitudinali.

Colțarile exonartexului, adăogit de Lăpușneana — care a prefăcut și ferestrele — sunt sprijinite de alte picioare așezate la 45°.

Biserica nu are turle; e acoperită cu o înaltă și pitorească invelitoare de șindrilă. E actualmente în întregime tencuită pe din afară.

Proscomidie și diaconic nu sunt. Absida e legată de naos printr'un larg „berceau“. O bancă semicirculară înconjoară emicicla.

Ferestrele toate sunt mici și evasate spre interior.

Pisania, așezată de Lăpușneana, nu poartă numele de primul cititor.

Biserica este zugrăvită înăuntru. Picturile sunt în parte destul de bine păstrate și ar putea fi dintr'o vreme mai veche. Au fost

însă restaurate în cursul veacului al XIX-lea, refăcându-se figurile, mai cu seama la tabloul votiv.

Biserica ar fi fost zidită, după anii, de Bogdan descălicătorul, după alții de Alexandra cel Ban. Construcțiile de stil romanice nu mai apar în

iar în Galiția, biserica cu care a fost comparată Rădăuți, adică Sf. Stanislas din Halici, e și mai veche, fiind zidită de Franciscani în veacul al XIII-lea (și modificată mai târziu).

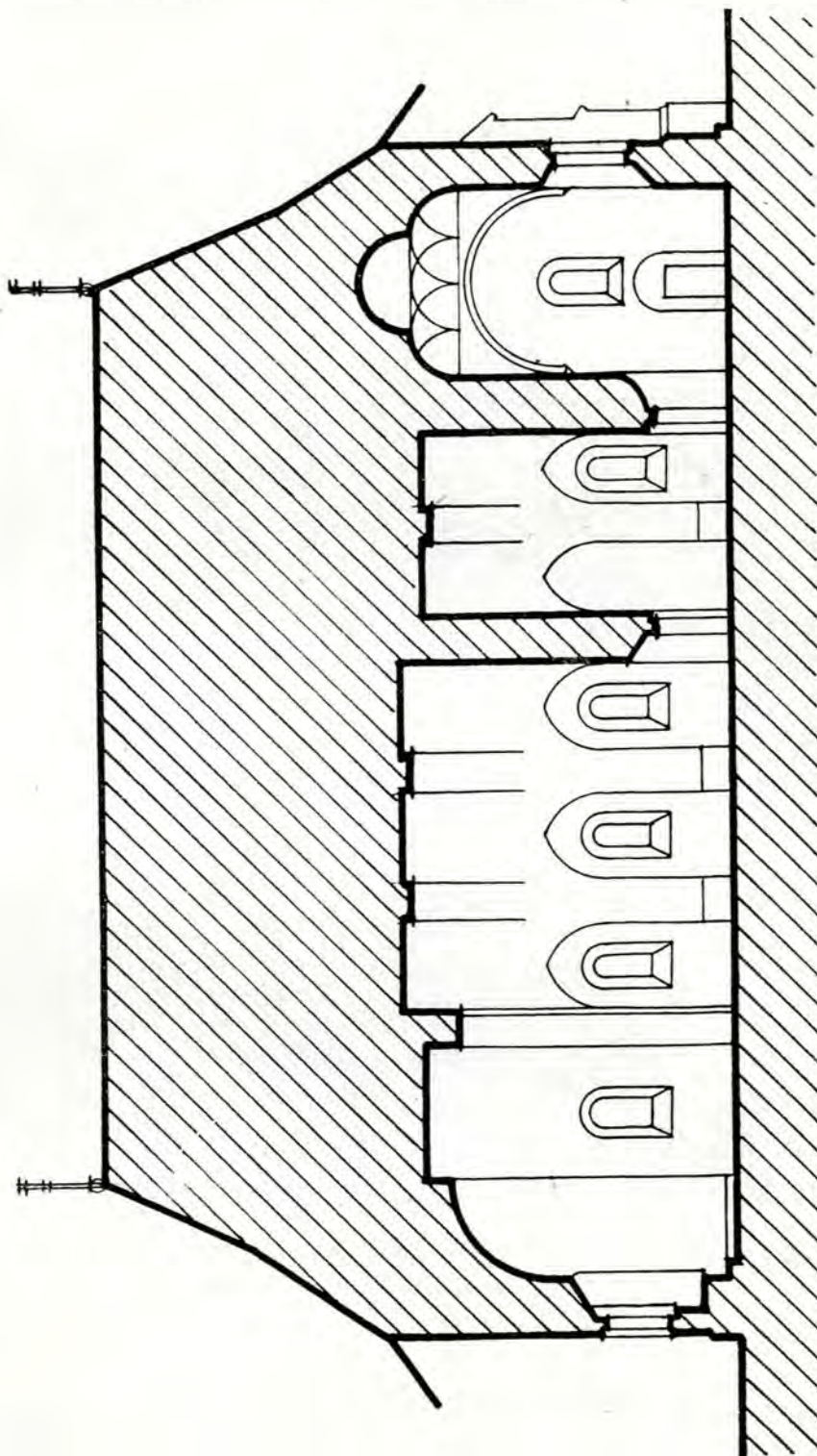

Fig. 240. Rădăuți, Secțiune longitudinală

Ardeal după mijlocul veacului al XIV-lea ¹⁾,

¹⁾ V. Roth, Geschichte der deutschen Baukunst in Siebenbürgen pag. 15. F. Müller, Die Baukunst des romanischen Styles in Siebenbürgen pag. 46.

Este deci logic să așezăm data construirii bisericii noastre cât să poate mai înapoi în cursul vremii, adică sub Bogdan.

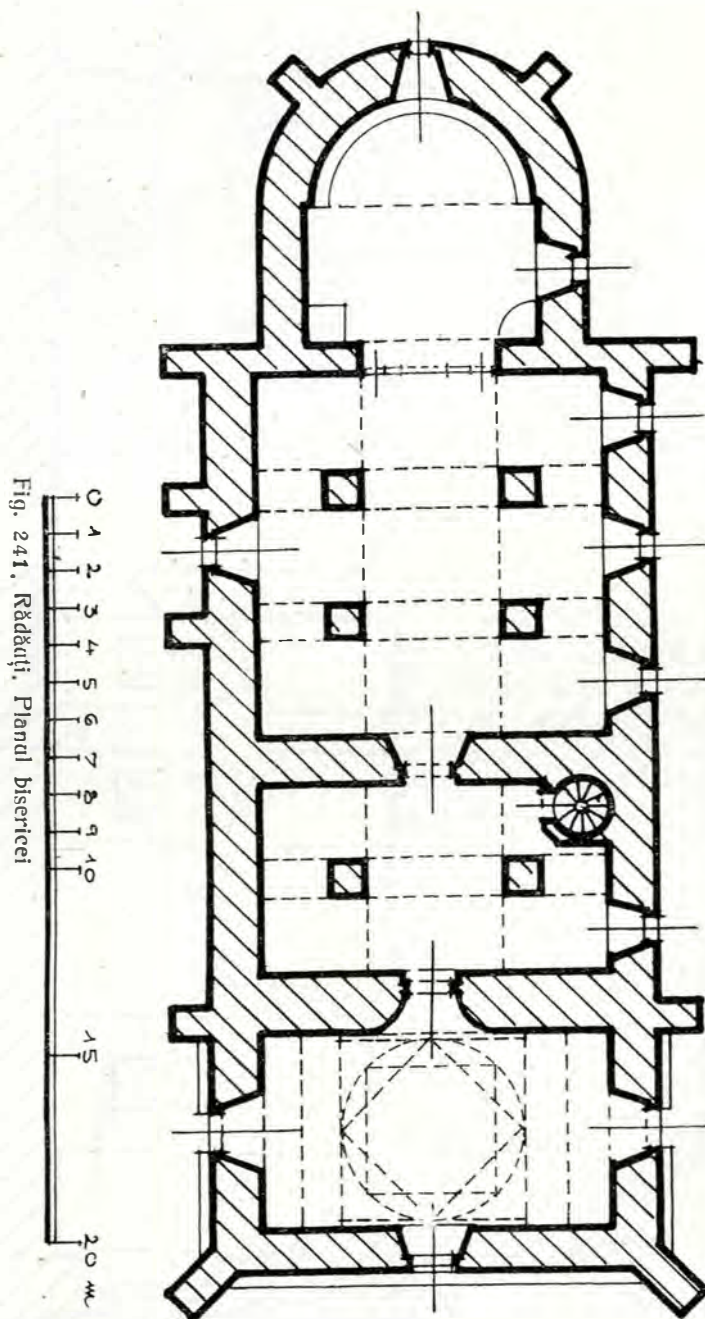
Dealtmintrelea, dacă sub Alexandra cel Ban

ar fi fost vorba să se construiască o biserică așa de seamă, după un calapod occidental, s'ar fi lucrat în stil gotic, așa cum s'a făcut la Baia, la biserica catolică ridicată la 1410.

La aceste argumente se mai poate adăoga și faptul că Ștefan cel Mare a așezat pietrele

SF-TA TREIME DIN SIRET.

Sf-ta Treime din Siret are un naos boltit în calotă sferică pe patru pendentivi, un arc mai îngust spre apus, și spre răsărit unul mai lat de care e alipită bolta altarului. Sunt și

de mormânt ale predecesorilor lui, începând dela Bogdan, cea ce îl indică ca cel dintâi ctitor. Trecuse numai un secol și mai puțin dela moartea lor și dacă ar fi fost înmormântați acești voievozi în alte părți, s'ar mai fi știut.

doă sinari laterale în segment de cerc. Doă nișe servesc de proșcomidie și de diaconic. Un perete cu o ușă mică separă naosul de pronaos, care e dreptunghiular, mai lung în sensul lățimei bisericii. E boltit în «bercea» fiind foarte ușor ogival. Nu se văd

actualmente arme de zugrăveli. În afară absidele au arcaturile oarbe, care vor rămâne în stilul moldovenesc, șapte la altar și câte cinci la cele laterale. Se arcă numai puțin mai sus de cât jumătatea înălțimei bisericii. Deasupra lor e un brâu de cărămizi așezate în dinți de ferăstrău, iar mai sus planul zidului con-

unele sunt destul de asemănătoare. Sf. Nicolae din Seres și S-șii Arhangheli din Cuceviște ¹⁾ de pildă, care are însă tipul cu patru stâlpi, pe când S-fța Treime nu îi are; bolta pronaosului însă seamănă destul. Și Radenița ²⁾ la o epocă mai recentă, are oarecare înrădire; dacă se suprimă nișele zidurilor de

Fig. 243. Sf. Treime din Siret (fot. Bălan)

tină până sus, eșit în raport cu parea inferioară, dacă nu camva tencuiala nu acoperă aici vr'o construcție specială.

Planul bisericii este deci bizantin și din toate planurile bizantine, se aseamănă mai mult cu cele macedonene și sârbești, mai cu seamă în cea ce privește pronaosul scurt și lat. Tocmai la fel nu găsim într'adevăr, dar

miază zi și miază noapte ale naosului, dăm de o dispoziție foarte vecină. Combinând cu acest naos pronaosul Cuceviștei, avem aproape planul Sf-tei Treime. Dar caracteristica cea mai apropiată este că Sf. Treime,

1) Kondakof—Makedonia, pag. 186.

2) Balș—O vizită la câteva biserici din Serbia.

ca și bisericile sârbești, e de tipul de plan ce'l denumește D. Millet planul simplu¹⁾, unde absida mare e imediat alipită de areal estic al naosului, fără alt arc sau boltă intermediară, așa cum este cazul în planul zis «complex», de origină constantinopolitan. Toate

și în exterior fațade cu oarecare trăsături constantinopolitane (care se regăsesc și la Salonic).

Inrâurirea pare deci a fi macedo-sârbească.

Această dispoziție a planului simplu a rămas însă izolată și fără influență asupra des-

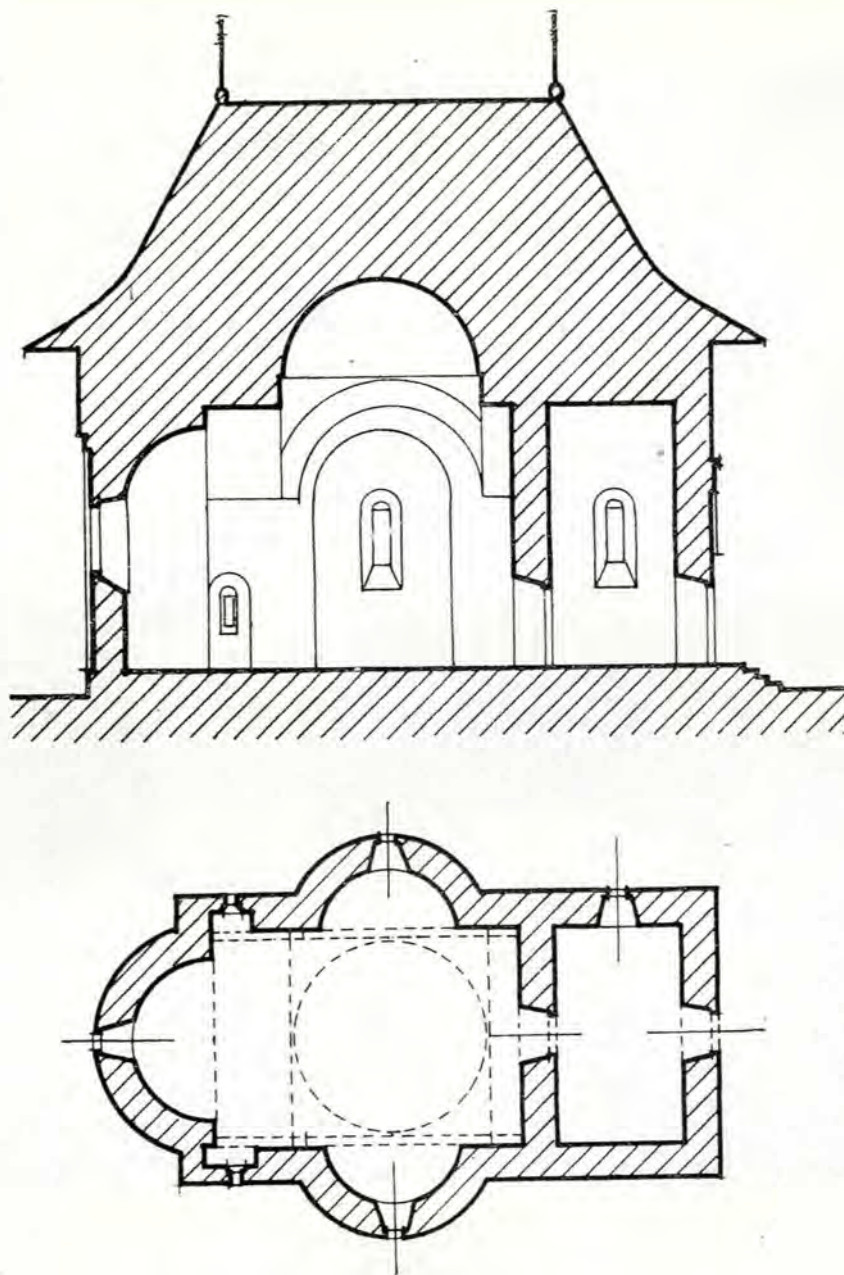

Fig. 224. Biserica Sf. Treime din Siret. Secțiune longitudinală
Fig. 245. Sf. Treime din Siret. Planul bisericii

bisericile moldovenești—aproape fără excepție — aparțin acestui de al doilea tip.

Astfel Sf-ta Treime ne arată, în întregul ei, un plan bizantin cu oarecare caractere sârbești,

voltărei ulterioară a planului moldovenesc. E probabil datorită călugărilor sârbi sau de școala sârbească veniți în Moldova în vremea lui Petru Mușat, încât tradiția că Sf-ta Treime ar fi de la sfârșitul secolului al XIV-lea pare a se adevăra.

1) G. Millet, L'école grecque pag. 56.

Fig. 246. Sf-ta Treime din Siret (fot. Bălan)

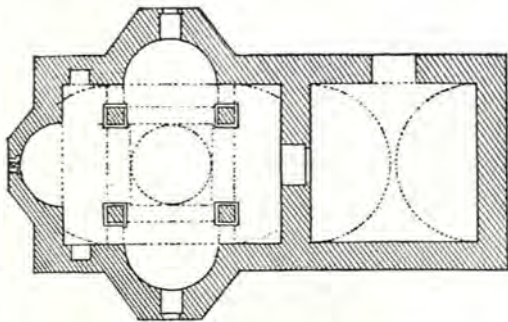
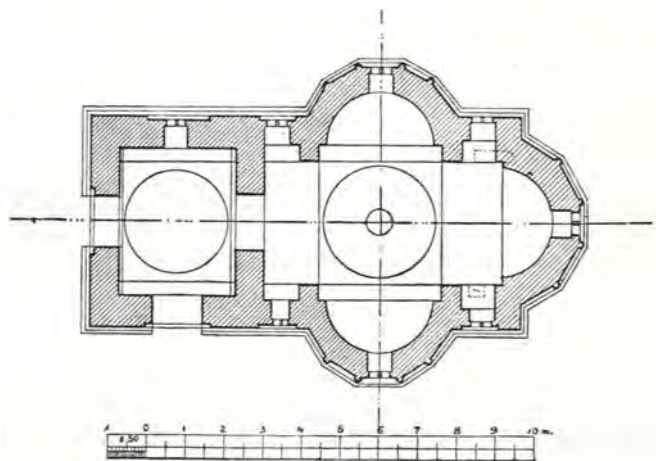
Fig. 247. Cuceviște (după G. Millet)
„l'Art Serbe“

Fig. 248. Radenița

BISERICA MIRĂUȚI DIN SUCEAVA *)

Biserica Mirăuților e socotită de mai mulți autori ca una din cele mai vechi biserici moldovenești. După schematismul Episcopatului greco-oriental, citat de Romstörfer ¹⁾ ar

fi fost biserica mitropolitană a țării și biserica de încoronare; ar fi fost fondată chiar de Dragoș, după alți de Iuga.

După Grigore Ureche ²⁾, s'ar părea că biserica exista înainte de Alexandru cel Bun, adică înainte de începutul veacului al XV-lea.

*) Publicat în Bul. Com. Mon. Istorice, anul 1924.

1) Romstörfer. Die Restaurierung der Mirouz-kirche.

2) Gr. Ureche. Domniile țării Moldovei cap. IV.

După Romstörfer ¹⁾ probabilitatea cea mai mare e că a fost zidită în ultimul deceniu al veacului al XIV-lea.

La 1402, Alexandra cel Ban a adus și de-
pas la Mirăuți moaștele lui S-f Ion cel nou ²⁾.
Pe la 1513, în urma unui eveniment încă
necunoscut, biserica a fost «devastată» ³⁾.
Mitropolia a fost atunci mutată în biserica
S-f Gheorghe, începută în 1514 de Bogdan
cel Orb și isprăvită în 1522 de către Ște-
făniță Vodă. Iorga ⁴⁾ spune: «și biserica Mi-
răuțului unde slăjea Mitropolitul Sucevei a
trebuit să fie refăcută de dânsul (Ștefan cel

inșcripțione. Ea servește ca magazie pentru
productele agricole, închiriată de neguțători
dela primăria Sucevei».

Istoriceste deci, biserica Mirăuților ar fi
cam dela 1400, cu o prefacere sau o repa-
rație din vremea lui Ștefan cel Mare.

Până la ce punct biserica de azi — adică
înainte de ultima restaurare de acum câțiva
ani — este aceea dela început? Remanieri
sau prefaceri ulterioare nu i au camva schim-
bat cu desăvârșire caracterul primitiv?

Să știe, că în lucrările de restaurare, între
1898 și 1901, s'a găsit în pod, în restarile

Fig. 249. Mirăuți.

Mare) potrivit-se — poate — intra câțva
stilul cel nou după acela al lui Alexandra
cel Ban, ctitorul dela început.

Melchisedec ⁵⁾ nu pomenește numele de
Mirăuți, ci spune numai: «Este încă o biserică
antică românească în marginea Sucevei des-
pre cetate. Ea este descoperită, bolțile și pe-
reții sunt foarte deteriorați, nu are nici o

zidăriei ⁶⁾ monede suedeze cu monograma
G. A. (Gastav Adolf): In pilastrii dintre două
ferestre ale tarlei s'a găsit de asemenea, între
două cărămizi, zidită o monedă poloneză din
vremea lui Sigismund al III-lea (1587—1632).
De aci se poate presupune că s'au executat
lucrări la tarlă și în părțile superioare ale
zidurilor bisericii în veacul al XVII-lea.

Dacă examinăm planul, vom observa mai
întâi prezența a doi stâlpi cari susțin pere-
tele despărțitor dintre naos și pronaos. Această

1) Romstörfer. *ibid.*

2) N. Iorga. *Istoria Bisericii Românești I* p. 53.

3) Romstörfer. *ibid.*

4) *Ibid.* p. 95.

5) Melchisedec. *O vizită la câteva mănăstiri din Bucovina* p. 76.

6) Romstörfer. *Die Restaurierung der Miroutz-Kirche*

dispoziție n'o găsim la nici o biserică înainte de sfârșitul secolului al XVI-lea, afară de Patna și Sf. Nicolae Domnesc din Iași în starea lor de azi; dar aceste două biserici, cum am văzut, au fost reconstruite tocmai în veacul al XVII-lea. Din contra, în cursul acestui

Tarnal-clopotniță, așezat pe latura de miazăzi la intrare, este de asemenea de un caracter târziu. Există într'adevăr tarnal-clopotniță alipit de biserică încă de la începutul veacului al XVI-lea la Bălinești. Este însă o excepție care nu a mai găsit imitație până

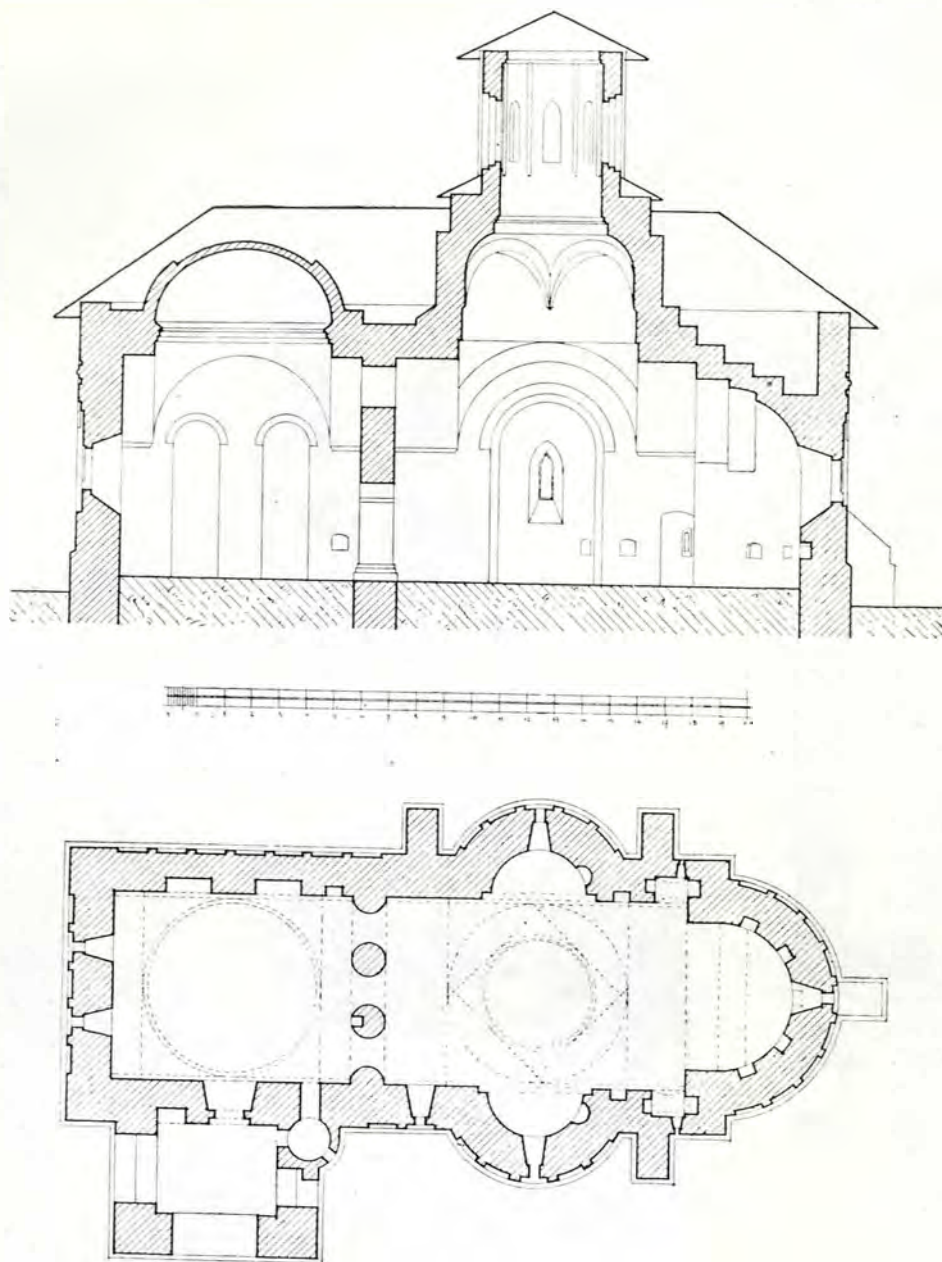

Fig. 250. Biserica Mirăuți. Secțiunea longitudinală

Fig. 251. Mirăuți. Planul bisericii

veac, această dispoziție devine frecventă încât se poate spune că este una din caracteristicile bisericilor moldovenești din acest secol (așa Dragomirna, Aroneanu (1598), Galata, Ițcani vechi, Sf Ioan Botezătorul din Suceava, Trei Erarhi, Cetățuia, Golia, Bogdana, Bârnova, Sf Onafrie. (fig. 219, 220, 221, 252).

în veacul al XVII-lea, și mai cu seamă al XVIII-lea, când încep să se construiască clopotnițe fie pe latura vestică fie pe una din cele Nord sau Sud, ajungând să fie una din caracteristicile bisericilor moldovenești târzie. În cea ce privește clopotnița de la Mirăuți, bolta ei eliptică, scara în spirală văzută din

exterior și alte detalii despre care vom vorbi mai departe, ne îndreptățesc s'o socotim din secolul al XVII-lea.

Dacă examinăm acuma fațada, vom vedea că arcadele oarbe (firide) absidelor au un caracter bizantin, arhivoltele fiind intrate în

la 1590 și care are mai multe caractere mantene.

Vom observa între altele, aceste Țracordări cam stângace ale arhivolțelor, provenind din lipsa de spațiu necesar, pilaștrii fiind mai înguști ca dubla lățime a arhivolței. Acest

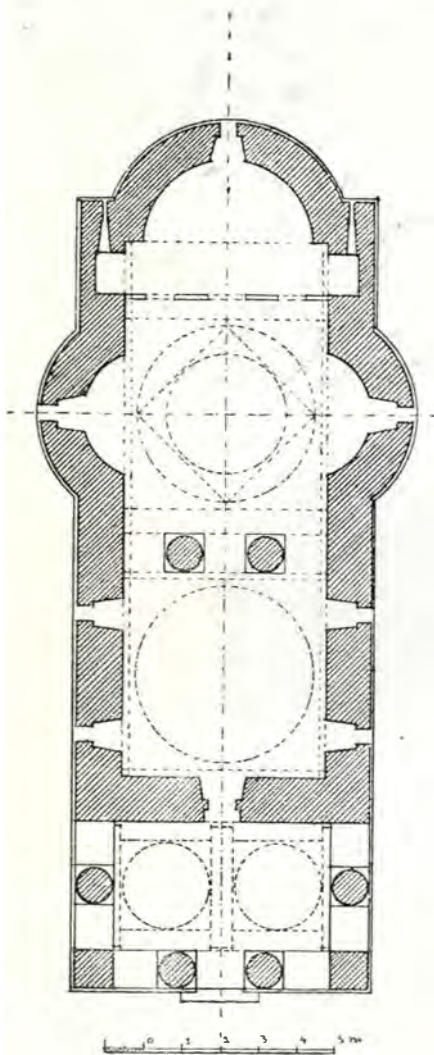

Fig. 252. Aron Vodă (lași)
Planul bisericii
(după Bal. Com. Mon. Ist.)

Fig. 253. Biserica mănăstirei Galata

raport cu planul zidului. Acest detaliu de construcție nu se întâlnește la vechile biserici din Rădăuți și Sf. Treime din Siret, dar se regăsește la multe biserici începând cu ultimii ani din veacul al XVI-lea și mai întâi la Galata, clădită de Petru Șchiopul

detaliu este aproape regula generală în Mantenia în veacul al XVII-lea și mai cu seamă în vremea lui Matei Basarab. De asupra firidelor oarbe, e încinsă biserica cu un brâu compus dintr'un tor între două rânduri late de cărămizi așezate pieziș în dinți (în zimți).

Rândurile de cărămizi așezate în zimți sunt o caracteristică bizantină, răspândită în toate țările balcanice și în Muntenia. Brâul înșă, compus dintr'un tor (badin) între zimți, este specific muntean, și acolo nu'l găsim înainte de 1582, la Tutana, unde apare pentru prima dată, pe armă la biserica domnească din Târgoviște (1583), devenind foarte răspândit în cursul veacului al XVII-lea (biserica Sf. Nicolae din Târgoviște, Sfinții Impărați din acelaș oraș,— Coeni, Turnul Brebu și alte).

La turla de pe naos vedem colonete angajate la anghiuri, cea ce nu se vede în Moldova, și pare de asemenea a fi un element muntean.

Și în interior găsim arcurile cu arhivoltele intrate în planul zidului.

În fine, nici ferestrele, nici contraforturile, nici soclul nu ne arată formele și profilele ce le întâlnim în veacul al XV-lea și în XVI-lea în Moldova.

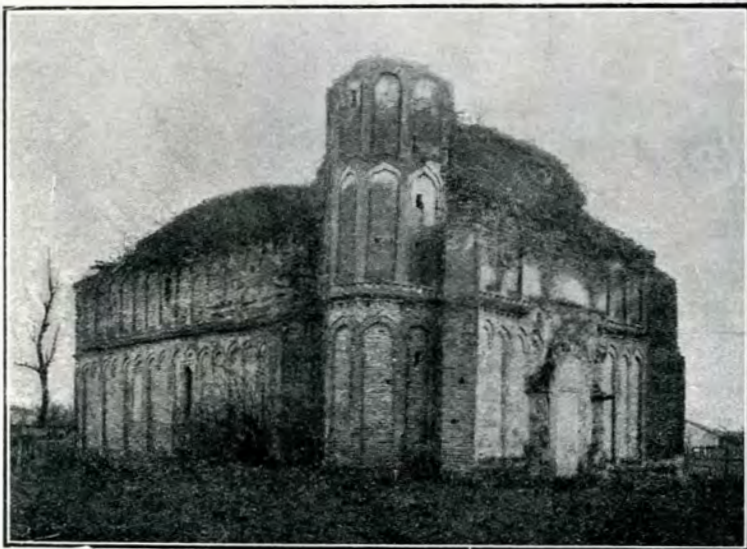

Fig. 254. Sf-ți Impărați, Târgoviște (după Bul. Com. Mon. Ist.)

Toate aceste caractere ne trimet deci în veacul al XVII-lea și concluzia firească a acestei analize este că refacerea bisericii din acest secol, despre care avem indicii, nu s'a

mărginit la turlă și la părțile de sus ale ziduri, ci a fost o reconstrucție completă din temelie.

Este deci probabil că devastarea Mirăuților

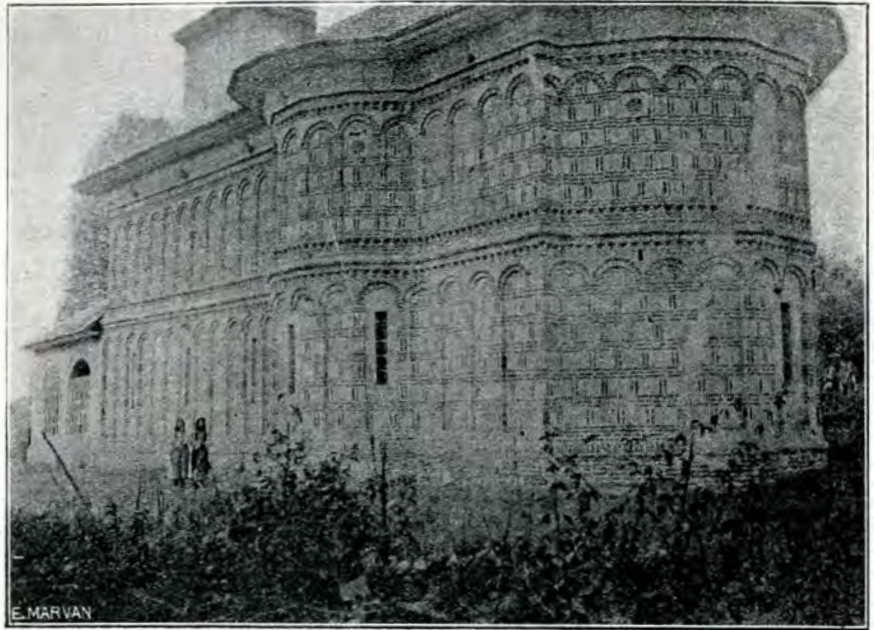

Fig. 255. Biserica din Tutana (Argeș)

în primii ani din veacul al XVI-lea, despre care se vorbește, în urma unui eveniment încă necunoscut, a fost, dacă nu o distrugere completă, cel puțin o vătămare destul de gravă ca să explice de ce Bogdan cel Orb a fost nevoit ca să reconstruiască o mitropolie nouă în loc de a repara cea veche.

Pentru ca să credem că — cu toate caracterele din veacul al XVII-lea ce le am relevat — biserica este din preajma anului 1400, ar trebui admis ca în această epocă, necunoscută nouă în privința monumentelor, a fost o înrăurire și un stil care au dat rezultate la fel cu cele ce le găsim două veacuri și mai bine mai târziu.

Toate aceste caractere ar fi dispărut, ne mai văzându-se nimic din ele în tot timpul lui Ștefan cel Mare și al urmașilor

lui, nici în Moldova, nici la vecini, și după această lungă eclipsă de mai bine de 200 ani ar reapărea deodată.

Cred — fără a mai vorbi de evidenta

întrăurire din arhitectura munteană din veacul al XVII-lea asupra celei moldovenesti —

Se mai văd golarile grinzilor de lemn înecate în zidărie, după obiceiul bizantin.

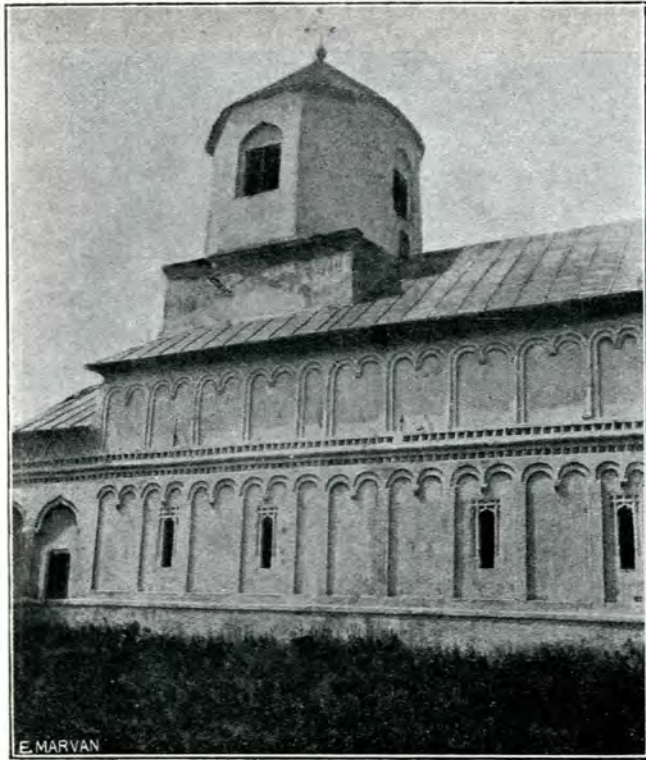

Fig. 256. Biserica din Coeni (Vlașca)

cred că o asemenea presupunere ar fi absurdă, și că concluzia ce se impune este ca biserica Mirăușilor a fost prefăcută din temelie pe la jumătatea veacului al XVII-lea.

S'ar putea cel mult presupune că planul (afară de clopotniță) s'a respectat. Și dacă această s'ar putea proba, ar fi deja un punct foarte important câștigat.

MOLDOVIȚA.

Biserica veche din Moldovița ar fi fost făcută de Alexandru cel Bun. A fost distrusă de o surpare a mantelii sau de un cutremur.

Din ruinele actuale e greu să se ghicească planul. Ar fi necesare săpături. În glaful unei ferestre se mai văd rămășițe de frescuri.

Printre clădirile de mai înainte de Ștefan cel Mare s'ar putea clasa — poate — și turnul de intrare de la Mănăstirea Neamțului (partea interioară, căci cea din afară a fost zidită la 1824). După tradiție ar fi de la Petru Mușat și de fapt nu e nimic în construcția lui care să fie în contradicție. Arcurile și bolțile intrărei sunt foarte ușor ogivale, cea ce am observat și la pronaosul de la Sfânta Treime din Siret.

Dacă s'ar adevăra că această biserică este într'adevăr de la Petru Mușat, această similitudine de detaliu ar putea fi un argument pentru a fixa la această dată și turnul de la Neamța.

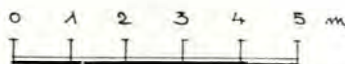
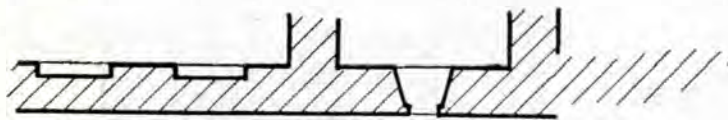
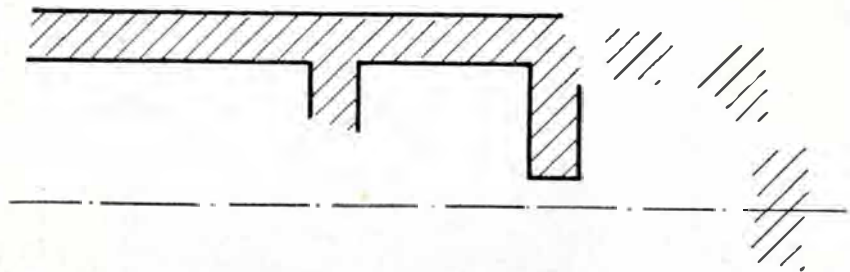
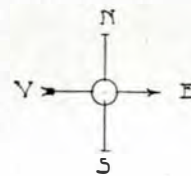

Fig. 257. Ruinele Moldoviței vechi

și bisericile din vremea lui Bogdan cel Orb și a lui Ștefăniță.

Fig. 258. Rainele Moldoviței vechi

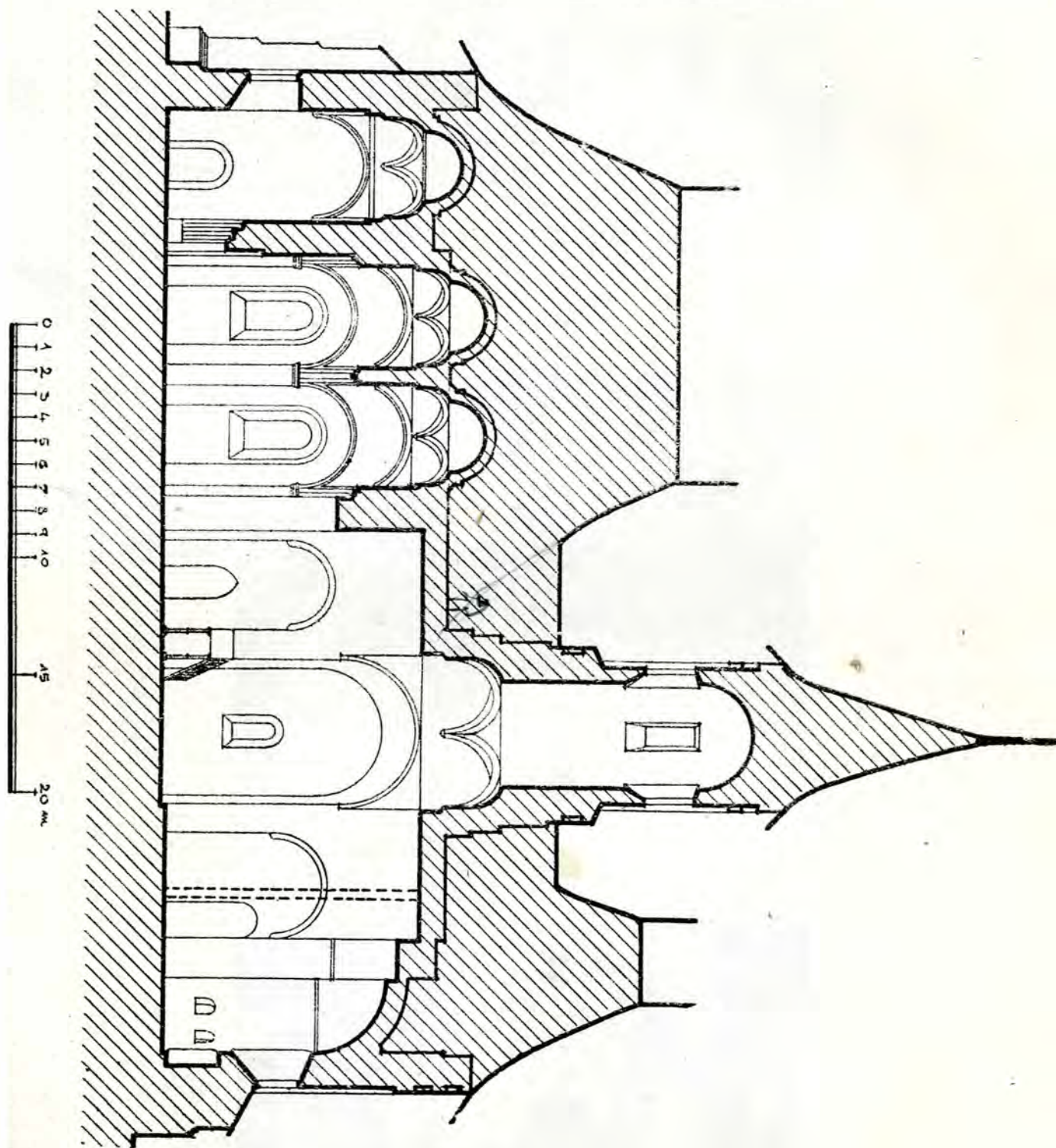
Fig. 259. Mănăstirea Neamțului, Turnul de intrare (văzut din interior)

SF. GHEORGHE DIN SUCEAVA.

Biserica Sf. Gheorghe din Suceava a fost începută de Bogdan cel Orb în anul 1514 și

incât este evident că această din urmă i-a servit de model.

Principala deosebire — precum am spus când am vorbit de Neamț — consistă în faptul că,

isprăvită numai în 1522 de către fiul său Ștefăniță.

E ceva mai mare ca biserica mănăstirei Neamțului ea care seamănă mult, așa mult

în loc de un nou compartiment intercalat între pronaos și naos, bolla vestică a acestuia a fost prelungită, precum și cea de est, câștigându-se astfel mult spațiu în

mijlocul bisericii. Se și înțelege de ce s'a făcut această modificare; pe când Neamțul era mănăstire și locaș de înmormântare, Sf. Gheorghe era făcut pentru a fi mitropolia țării și era nevoie de spațiu în naos pentru curtea domnească. În colțurile și chiar dimensiunile sunt aproape la fel, mai cu seamă caracteristicul pronaos ce-l vom regăsi aproape după același tipic și la Probota. În loc însă ca nervurile să se continue până jos, sunt pilaștri de secțiune dreptunghiulară care le suportă. Trebuie semnalate și marile nișe oarbe, câte două pe pereții de miazăzi și de miazănoapte ale naosului, și care amintesc cele de la Piatra, Borzești și Războeni.

Și exonartexul, ca la Neamț, a fost adăugat ulterior, în 1579, de către Mitropolitul Teofan; e boltit la fel ca la Neamț și are tot trei ferestre mari în peretele de apus. S'au regăsit în exterior câte-va semne lapidare.

În afară — abstracție făcând de micul pridvor modern și de intrările secundare făcute acuma în urmă — diferențele principale provin din faptul că absidele în loc de a fi poligonale ca la Neamț sunt în segment de cerc. Turla e octogonală și are patru ferestre și patru contraforturi. E așezată pe un dublu soclu stelat cu opt vârfuri.

Biserica e tencuită în exterior și mai are arme de zugrăveli, făcute probabil în veacul al XVI-lea.

Din nefericire, la restaurarea făcută acuma vr'o douăzeci de ani, s'au spart ferestre noi fără a ține seamă nici de forma lor veche nici de zugrăveli. La turlă apar discuri smălțuite, însă fără figuri ci numai cu un bumb la mijloc cum le vedem la Borzești, la Piatra, la Neamț. E ultima biserică la care găsim această împodobire. Între aceste discuri care au 18,5 cm. diametru, s'au așezat piese speciale triunghiulare sau în patru laturi, pentru a umplea golurile dintre ele. Culoarele sunt ca de obicei galben, brun, verde. Obișnuitele rânduri de mici ocnite se văd și pe corpul bisericii și pe turlă.

Invelitoarea este acuma refăcută după cum

arată tablourile votive din această vreme. Romstörfer a regăsit de altmintrelea pe soclarile turlei, încaute în acoperiș, arme de picturi și chiar discuri care arătau neîn-

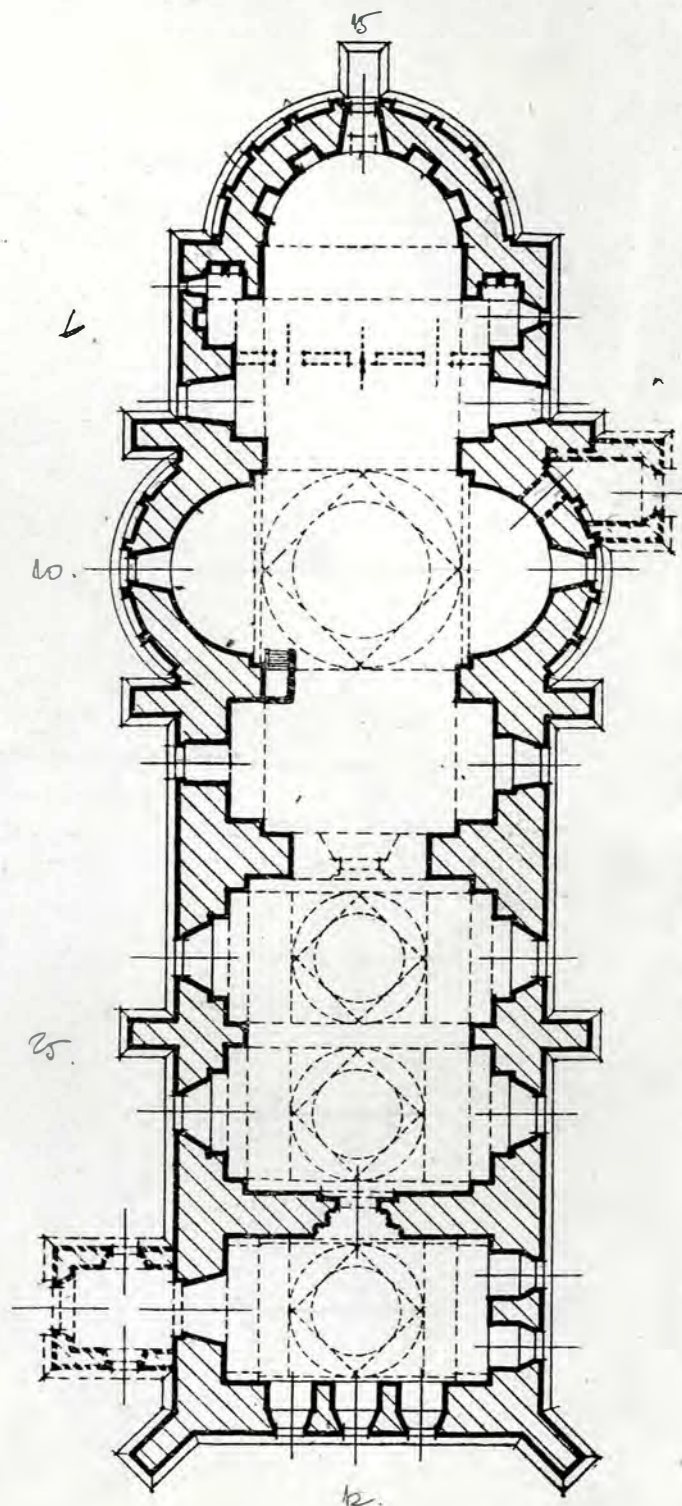

Fig. 261. Sf. Gheorghe din Suceava, Planul bisericii

doios că în vremea construcției erau libere și văzute.

E o probă mai mult că această formă de învelitoare este cea corectă.

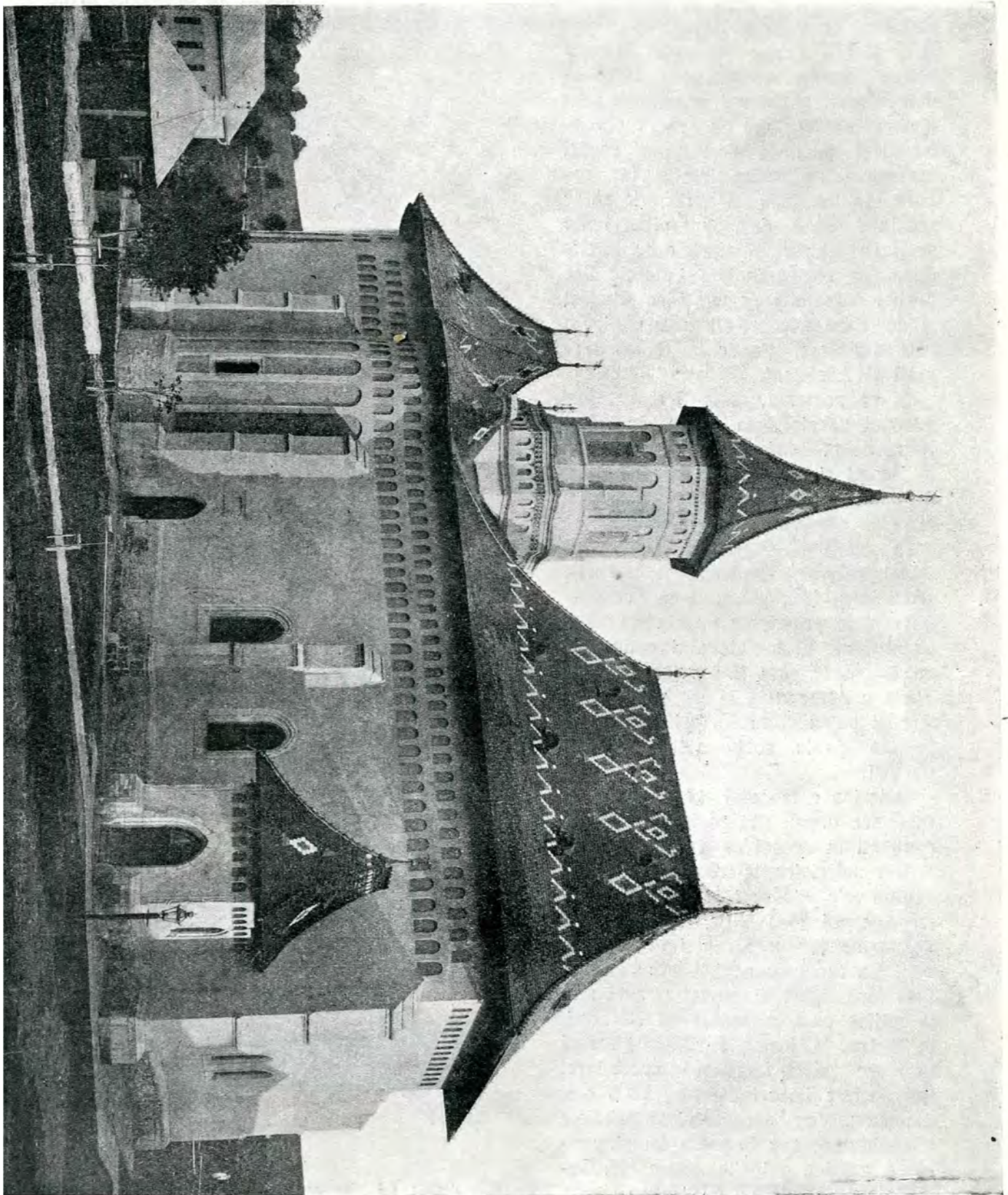

Fig. 263. Sf. Gheorghe din Saceava, înainte de restaurare

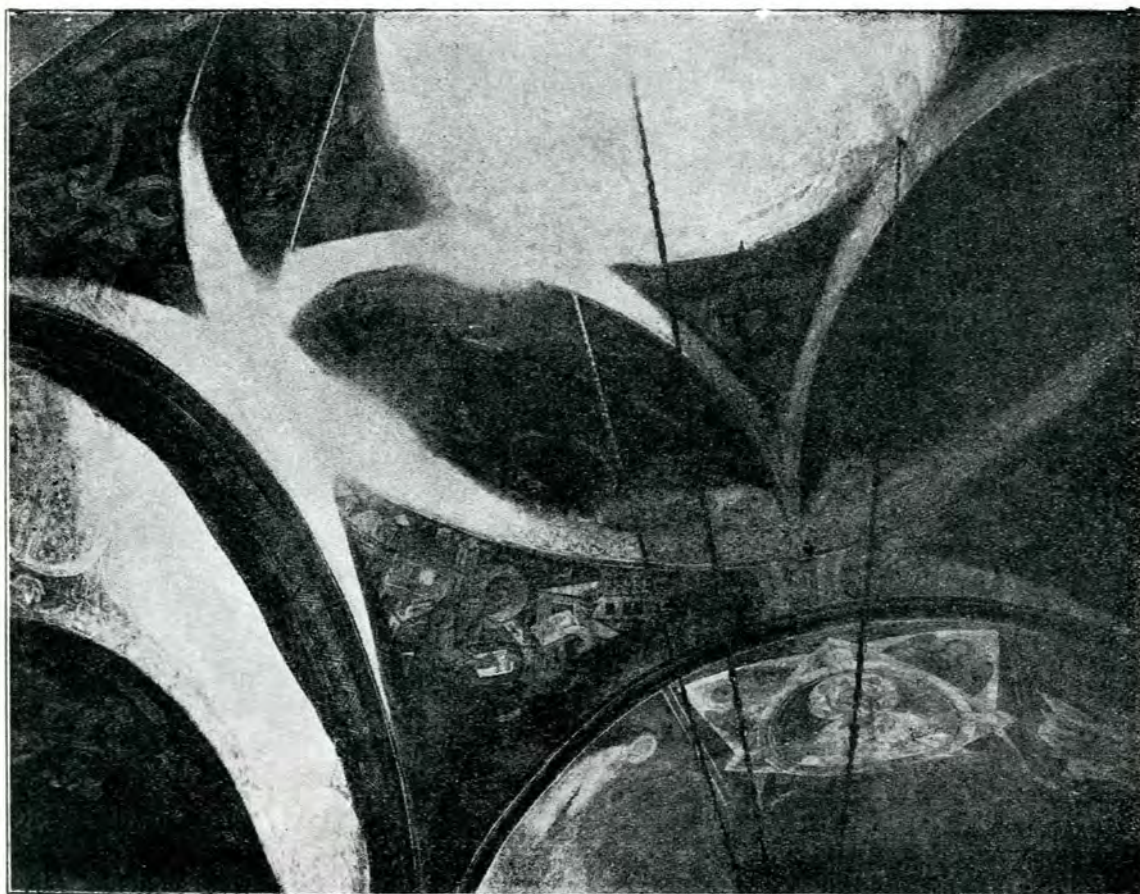

Fig. 264. Sf. Gheorghe din Saceava, naos

Să știe ce insistență a fost pusă de către Bogdan și pe armă de către Ștefăniță pentru a putea aduce din Polonia plumbul necesar acestei inelitori. Voi discuta mai departe mai pe larg această chestiune.

mai arât; este, pe alocurea o adevărată măzgălire.

Tabloul votiv a dispărut în mare parte odată cu scoterea peretelui despărțitor dintre naos și pronaos. Se mai văd totuși încă trei

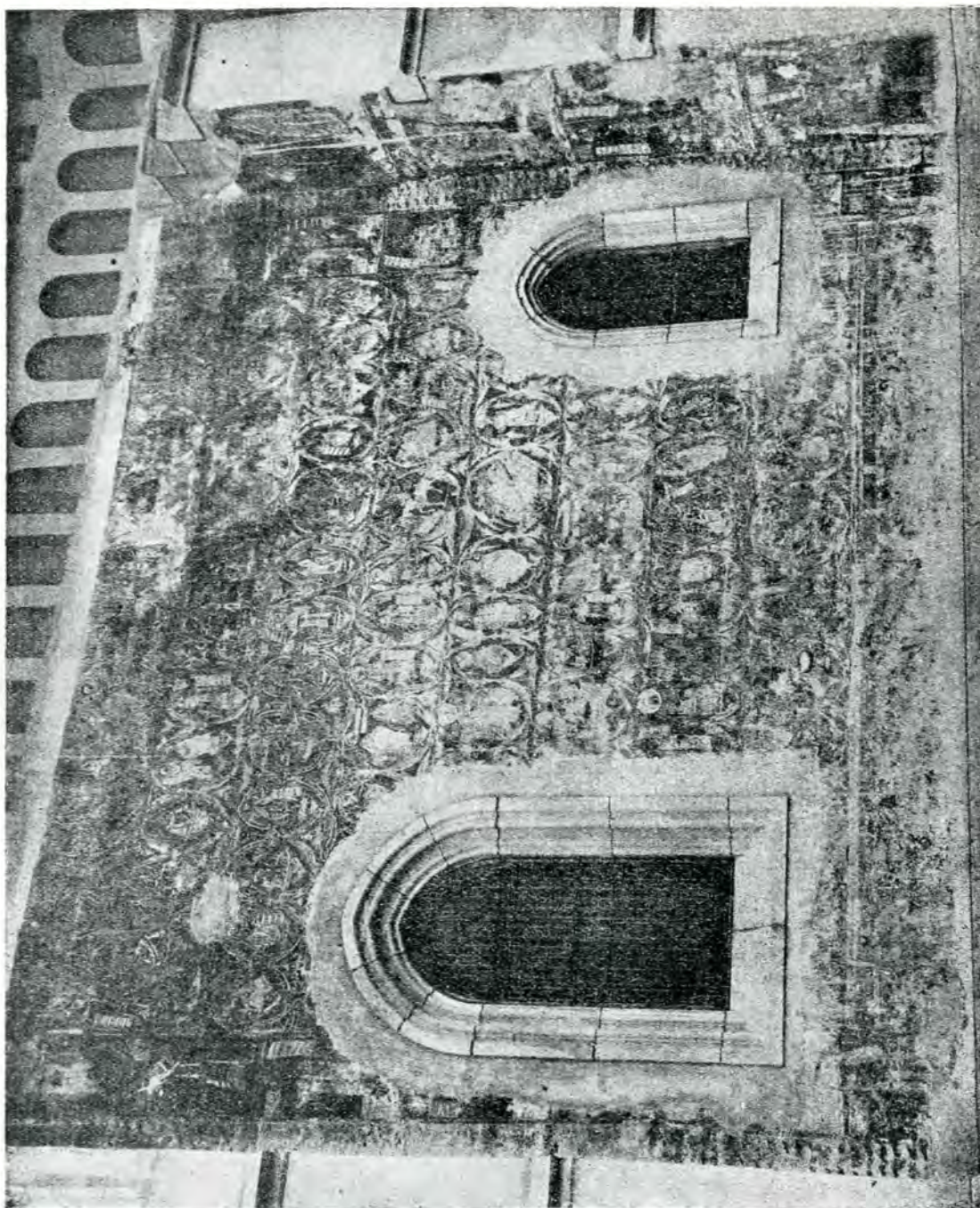

Fig. 265. Sf. Gheorghe din Suceava, Fațada Sud

În interior o pictură frumoasă îmbracă încă pereții, și arată o dulce și stearsă tonalitate. Păcat numai că la ultima restaurare, pictorii nu s'au mulțumit să curețe și să spele, ci au refăcut părțile ce lipseau în modul cel

persoane, Bogdan cel Orb cu fiii săi Ștefan și Petru¹⁾

Până nu de mult se mai vedeau trei chipuri

¹⁾ Kozak. Inscrifcra.

și încă alte două cu capetele tăiate de marginea nouă a ferestrei.

Atrage laurea aminte frumoasa icoană a Maicii Domnului din laneta portalului de intrare; ea înfățișează vechia temă bizantină a dăioasei Maici „*γλυκοφιλότα*“.

sfântului și este o foarte frumoasă și interesantă piesă de argintărie; interiorul capacului e acoperit cu frumoase zăgrăveli.

Pisania de 96 cm. lungime și 71 cm. înălțime așezată deasupra intrării în pronaos sună astfel:

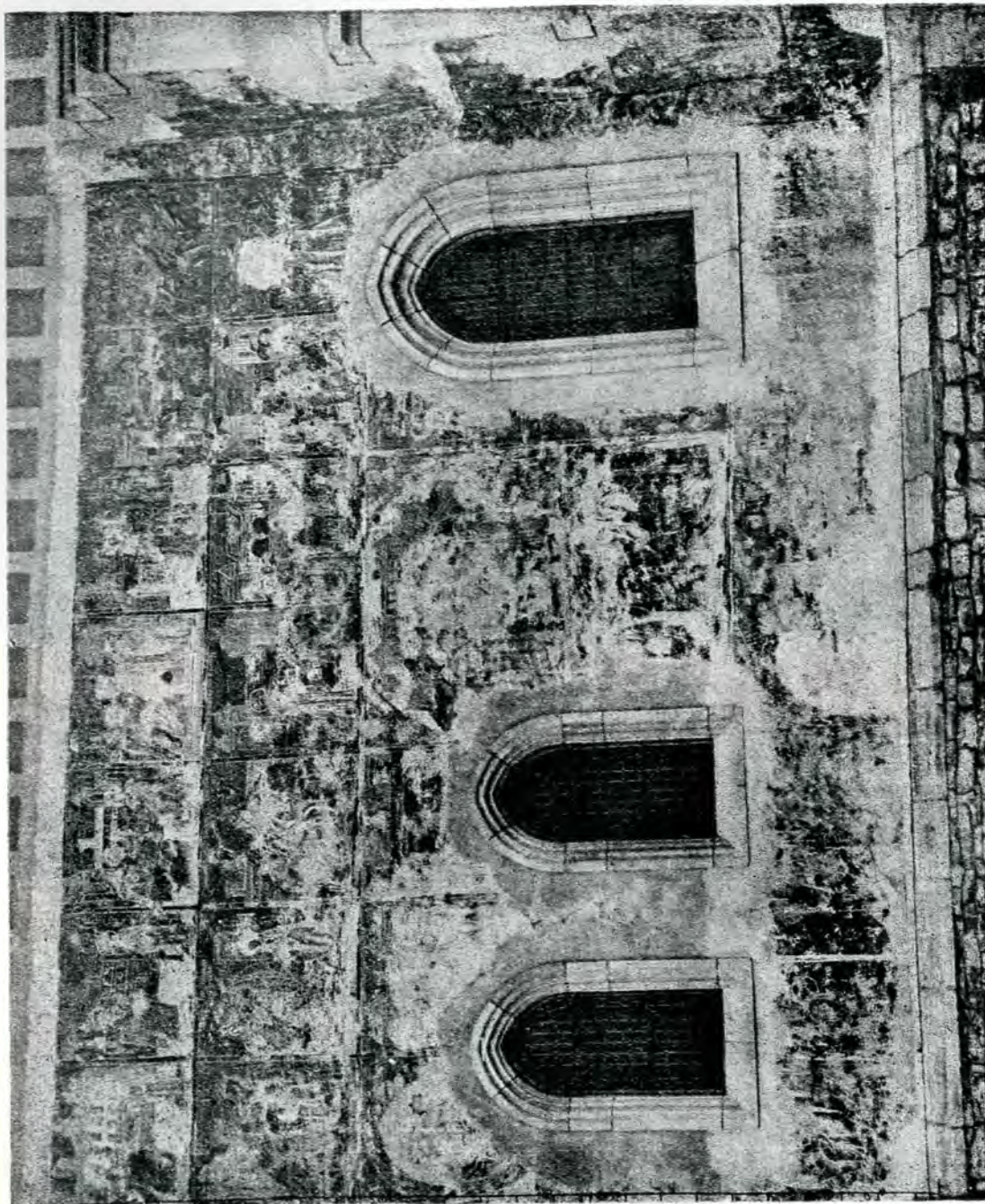

Fig. 266. Sf. Gheorghe din Suceava, Fațada Sud

Să știe că biserica Sf. Gheorghe păstrează raclea cu moaștele lui Sf. Ioan cel nou care au fost adăpostite în ea de la fundația ei — lipsind un veac, cât timp au fost la Zolkiew în Galiția, de la 1686 la 1783.

Această raclea de argint înfățișează viața

„Ca vrerea Tatălui și ca ajutorul Fiului și ca săvârșirea sfântului Duh, a vrut blagocestival și de Hristos iubitului Ion Bogdan Voievod prin mila lui Dumnezeu, gospodar al țării moldovenești să zidească biserica Mitropoliei din Suceava, unde este hramul sfân-

Fig. 267, St. Gheorghe din Suceava, vedere în pronaos

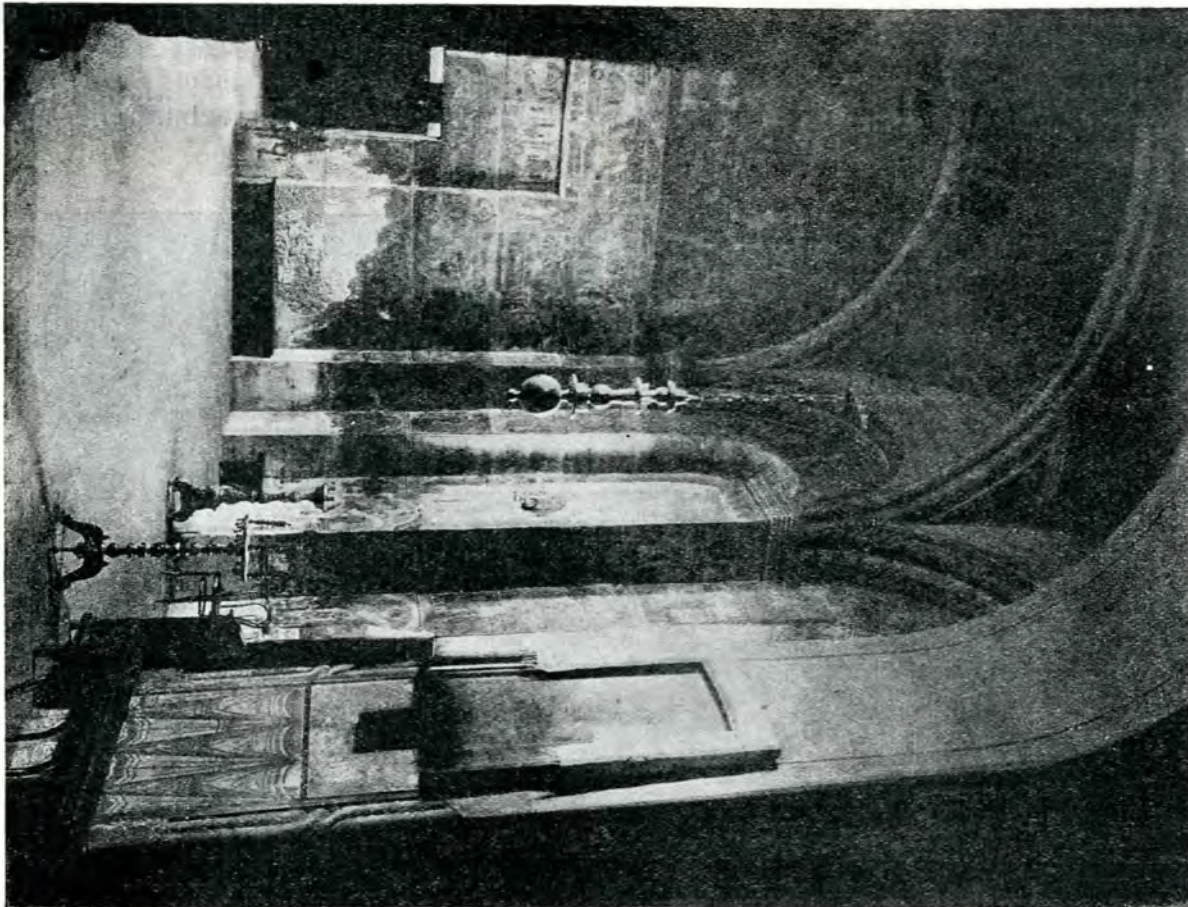
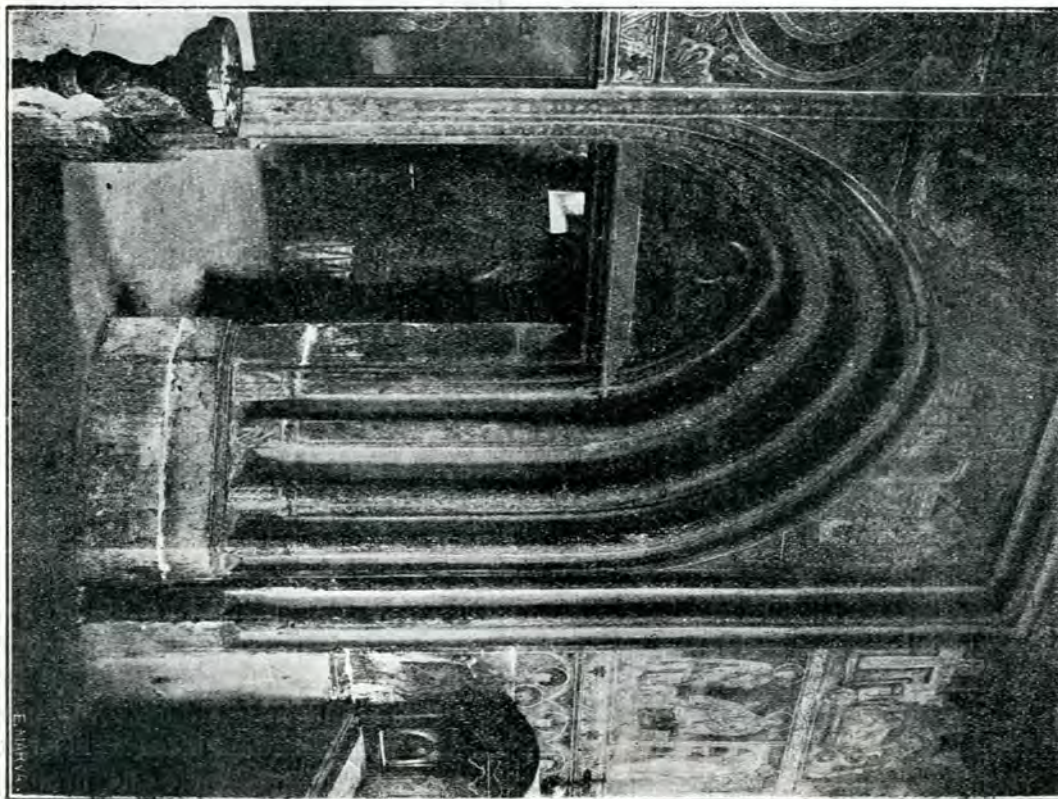

Fig. 268, St. Gheorghe din Suceava, așă pronaosului

talai marelui macenic și biratorului Gheorghe. Și a început a o zidi în anul 7022(=1514) fost făcută de Anastasie Crimea, în vremea lui Miron Barnovski (1626 — 1629) pe când

Fig. 269. Sf. Gheorghe din Suceava. Maica Domnului la intrarea principală

și n'a putat s'o săvârșească; și fiul lui Io Ștefan Voevod, prin mila lui Dumnezeu, gospodar al țării moldovenești, ca ajutorul lui Dumnezeu a zidit'o dela ferestre în sus și a săvârșit'o în anul 7030 (=1522) luna Noiembrie 6 și a Domniei lui al șaselea an curgător; și a fost sfințită de mâna prea sfântului mitropolit Kir Teoctist¹⁾

O alta inscripție de piatră arată data facerii pridvorului²⁾:

„Acest pridvor l'a făcut Teofan mitropolitul, din mănăstirea Rîșca, în cinstea marelui macenic Ion cel Nou în zilele blagocestivalii noastre domn Io Petre Voevod în anul 7087 (=1579)“.

O inscripție zugrăvită arată că Petra Schiopul a răstaurat și acoperit din nou biserica.

Iar mica capelă (eclesiarnița) din curte a

^{1) 2)} Kozak, Inschriften aus der Bukowina. Vezi și Romstörfer in Jahrbuch des Bukowiner Landesmuseums 1899 pag. 104.

clopotnița a fost ridicată de Petra Schiopu tot atuncia când a acoperit biserica.

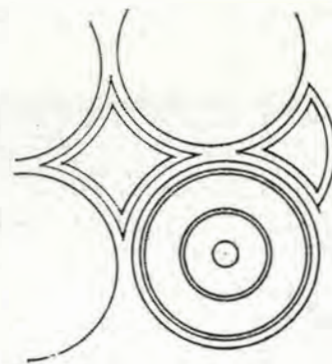

Fig. 270. Sf. Gheorghe din Suceava, Discari de pământ ars (după Romstörfer)

Din cele arătate și din planurile bisericii rezaltă clar că Sf. Gheorghe este foarte în-

Fig. 271. Sf. Gheorghe din Suceava, Pisania

rudită și în mare parte copiată după biserica mănăstirei Neamțului, având ca și aceasta unele trăsături ale grupului Piatra Borzești.

Este motivul pentru care aceasta biserică se grupează cu acele din vremea lui Ștefan mai curând decât cu cele din vremea următoare.

PARHĂUȚI

Biserica din Parhăuți, cu hramul tatarilor Sfinților, a fost ridicată în anul 1522 de către logofătul Gavril Totrușan. Asemănarea planului cu acela al Reusenilor este izbitoare. Chiar dimensiunile sunt identice. Una și alta au 25.60 m. lungime, 9.00 m. lățime exterioară și 5.10 m. lățime interioară. Naosul și altarul sunt aproape identice.

Micile concavități care țin loc de sinuri la Reuseni, lipsesc la Parhăuți. Mănunchiurile de colonete ce le încadrează există totuși; ele au de altminterlea o mare dezvoltare, le găsim și în pronaos, la uși, la ferestre, la colțuri și se găsește nervure la înălțimea nașterilor bolților.

Pronaosul diferă; ca la Dobrovăț, în pro-

naosul cel nou, bolta e aceeași ca aceea a naosului.

În exterior, bolta din spre apus e mai complicată; e separată în două catari, având câte două deschizături în loc de una singură. Catedrala de sus e deschisă și lateral. Este astfel o îndrumare către clopotnițele ce fac corp cu biserica.

În afară, biserica a rămas de piatră brută netencuiată, și fără multă grijă lucrată. S'ar crede că intenția a fost de a o tencui. Socla e fără nici o piatră profilată. Ferestrele sunt mici, însă nu mai sunt de tipurile cunoscute înainte; sunt fără malare și se termină în acoladă, însă sunt tot gotice ca înfățișare. Tot așa și rama așei scări ce duce la clopotniță.

La arcuiri, se ved pe ici colo câte o cărămidă smălțuită brun. În rezumat, după plan, biserica este o imitație a celei de la Reuseni și Arborea și se poate clasa în același grup. Ca detalii și mod de execuție însă, diferența e mare și desigur nu a mai lucrat același meșter ca la celelalte biserici.

Pictura e frumoasă și foarte bogată în politură; și aici sub stratul pictat se găsește un alt strat imitând cărămida aparentă.

Intr'o firidă din altar se vede o „pietă“, care ne arată anul din rarele cazuri de influență Biserica fiind mult timp descoperită, zăgră-
velile au suferit mult și în multe părți din

Fig. 272. Parhăuți

a pictarei italiene. Pe tabloul votiv, care se găsește la locul obișnuit, se vede singur Gaoril Totrașan — capul este refăcut). E înfățișat ca acelaș fel de coafură ca și Șendrea la Dolhești și logofătal Teodor la Hamor;

naos și altar au și căzut; în pridvorul de sub clopotniță pictura boltei a fost refăcută; cea de jos, însă, e frumoasă. Printre grafitile e anal

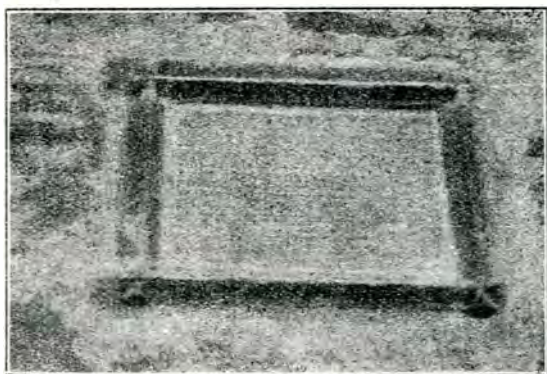

Fig. 274. Parhăuți, Pisania

el poartă o barbă rară. E de observat că nu ține biserica în mâini.

Fig. 274. Parhăuți, Pisania (după Kozak)

din 1631. Pe peretele de apus la intrare, în axa bisericii, se găsește pisania care spune:

«Cu vrerea Tatălui cu ajutorul Fialui și cu săvârșirea sfântului Duh, robul lui Dumnezeu Pan Gavril Totrașan, logofăt, a zidit acest hram în numele tatărilor sfinților, cari au strălucit

Voevod, la anul 7030 (=1522) luna Ianie 15.»¹⁾

În pronaos sunt mai multe pietre de mormânt, printre care aceea a soției lui Totrașan,

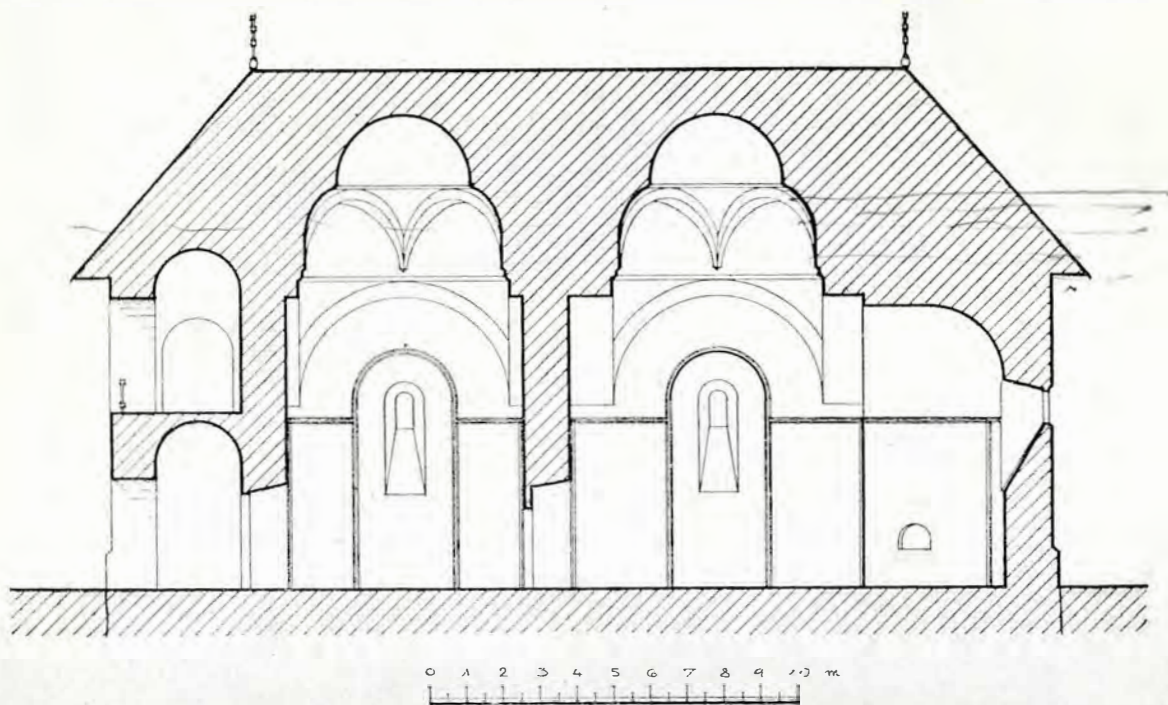

Fig. 275. Biserica din Parhăuți, Secțiune longitudinală

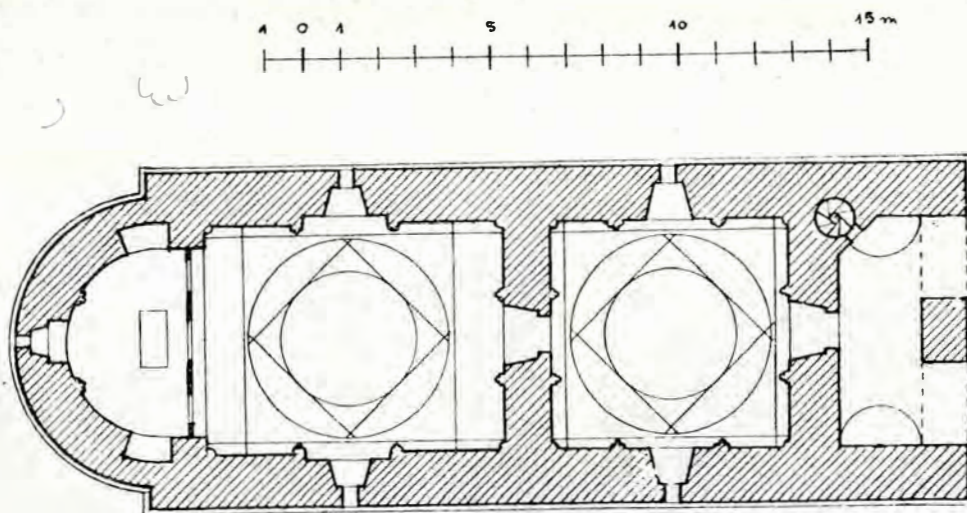

Fig. 276. Parhăuți, Planul bisericii (după Ronistörfer)

în toată lumea, pentru rugăciunea sa și a domniței lui Ana, în zilele blagocestivalui și de Hristos iubitului Io Ștefan Voevod, Gospodarul țării moldovenești, fiul lui Bogdan

—fata lui Luca Arbure— a mamei lui și altor rude. Piatra lui Totrașan lipsește.

¹⁾ Kozak. Inschriften.

ȘIPOTELE (jud. Iași)

Biserica cu hramul Sf. Ioan cel nou, a fost zidită ca biserică a cărții sale de către Luca Arbore, pârcălab de Suceava, care

Zidul e drept, și fără sinuri și fără contraforturi; zidăria de piatră brută e acoperită de tencuială. Socul e fără nici un profil.

Ferestrele toate au fost schimbate, iar așa

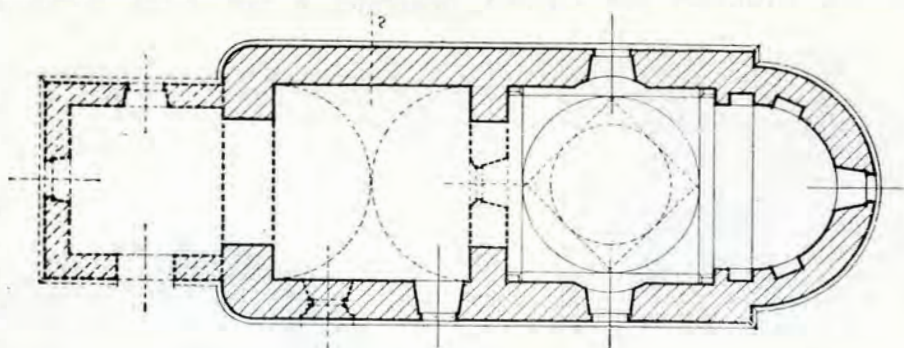
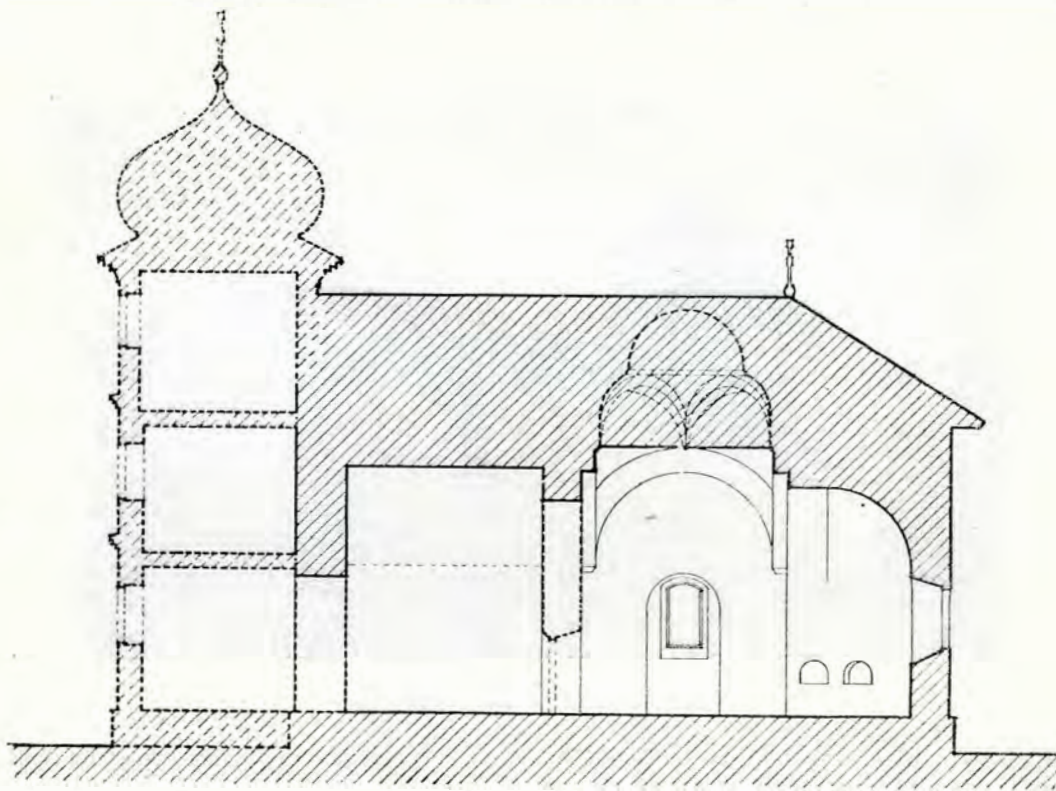

Fig. 277. Biserica din Șipote, Secțiune longitudinală

Fig. 278. Șipotele, Planul bisericii

a zidit ca cinci ani înainte biserica din Arbore.

Biserica e simplă, fără turlă și seamănă ca vedere mai mult cu Cotnar decât cu Arbora.

de intrare de pe latara de miază zi a fost zidită. — Deasupra ei e pisană.

Înăuntru, peretele de separare a naosului de pronaos a fost scos și în loc de ușă s'a deschis un arc mare. Asemenea s'a deschis

zidul de apus spre noua intrare făcută sub elopotnița, zidită la 1890.

Planul seamănă oare cum cu cel de la Arbora; lipsese însă nervurele care încadrează scobiturile absidelor laterale. Bolțile însă sunt alte, Pronaosul e acoperit printr'un simpla semi-cilindru (berceaa). Bolta naosului, de la

„Rugăciunea robului lui Dumnezeu Pan Luca Arbore, părcălabul Sucevei, care a zidit acest hram curților sale din Șipote în numele sfântului și slăvitului marele măcenic al lui Christos Ioan cel nou, în zilele blagocestivului Domn Io Bogdan Voievod; care s'a început a se zidi în anul 7015 (=1507) luna Iulie 19

Fig. 279. Biserica din Șipote (Iasi)

pendentivi în sus, nu mai există și s'ar putea ca și bolta absidei mare să fi suferit o refacere.

Insemnătatea acestei biserici este mai mult aceea de a fi singura în întregime zidită sub domnia lui Bogdan cel Orb.

Reuseni ce a fost terminată sub domnia

și s'a săvârșit în același an luna Septembrie în a cincea".

Nu se mai vede, azi, nici o urmă de pictură veche, nici înăuntru, nici în afară.

VĂLENI (Roman)

Biserica, cu hramul celor patru zeci de măcenici, a fost zidită în 1519 de Cozma

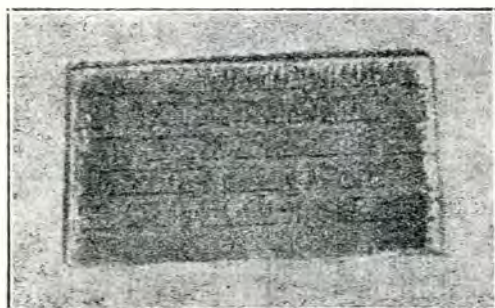

Fig. 280. Șipotele, Pisania

lui—în a doua lună—era începută de aproape un an când a murit Ștefan cel Mare, iar Sf. Gheorghe din Suceava, începută în 1514 de către Bogdan, n'a fost isprăvită de cât în 1522 de către Ștefăniță Vodă, în al șaselea an al domniei lui.

Pe pisania se citesc armătoarele:

Fig. 281. Biserica din Valeni (Roman)

Șarpe, precum arată pisania așezată la dreapta intrării:

„Cu vrerea și cu ajutorul Domnului Dămnezeu, cu robul lui Dămnezeu Dămnealai Cozma Șarpe Postelnic a zidit acest hram la cartea sa din Șchiai întru numele Sfinților patruzeci de mucenici din Sevastia pe vremea

Biserica e fără țarlă; are un naos boltit în modal obișnuit moldovenesc și un pronaos boltit în semi-cilindru (în «berceau») ca la Șipote. Peretele despărțitor a fost scos.— Local sînarilor e însemnat în interior printr'o

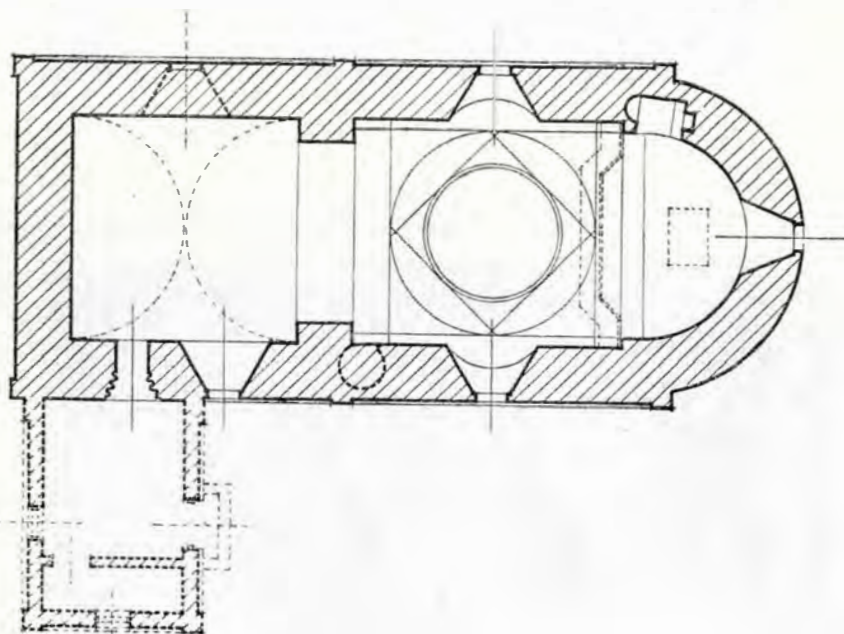
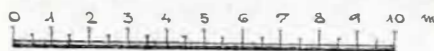
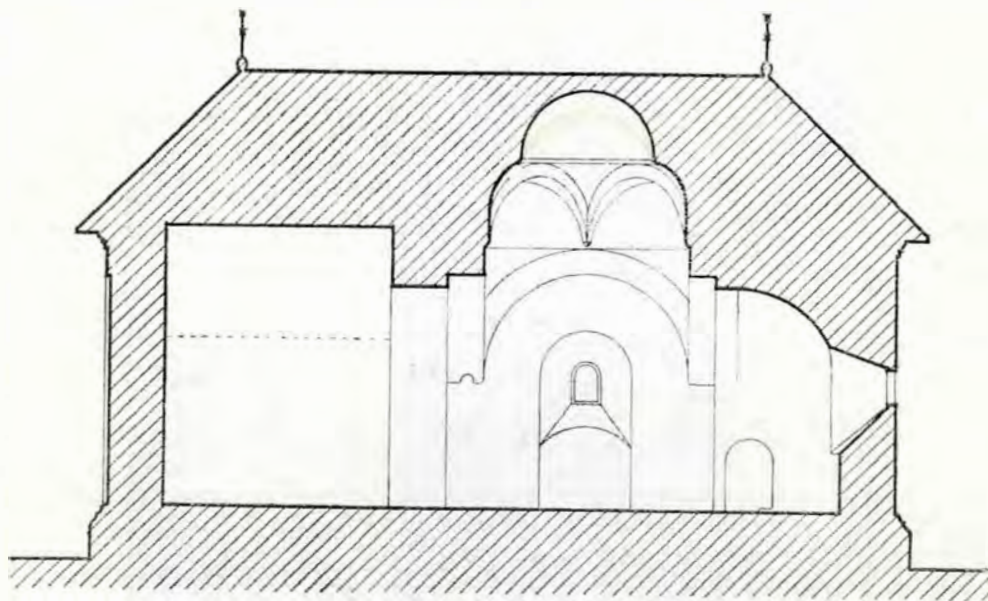

Fig. 282. Biserica din Văleni, Secțiune longitudinală

Fig. 283. Văleni, Planul bisericii

bine credinciosului Io Ștefan Voievod și s'a început a se zidi la anul 7027 (=1519) luna lui Mart 30 și săvârșit în acelaș an, luna lui Ianie 22" ¹⁾

¹⁾ Iorga. Inscriptii

ușoară curbară. Ușa de intrare e ogivală, destul de aseațilă, dar de un profil cam stângaci.

Toate ferestrele au fost schimbate.

În afară, zidurile sunt drepte, iar absida este semicirculară; nu se mai vede nici un pro-

fil la socla. Tot exteriorul e tencuit. Această exterior se aseamăna și cu Cotnar. Face parte
 biserică amintește cele din Arbora, Reaseni, din acest grup de biserici simple și modeste

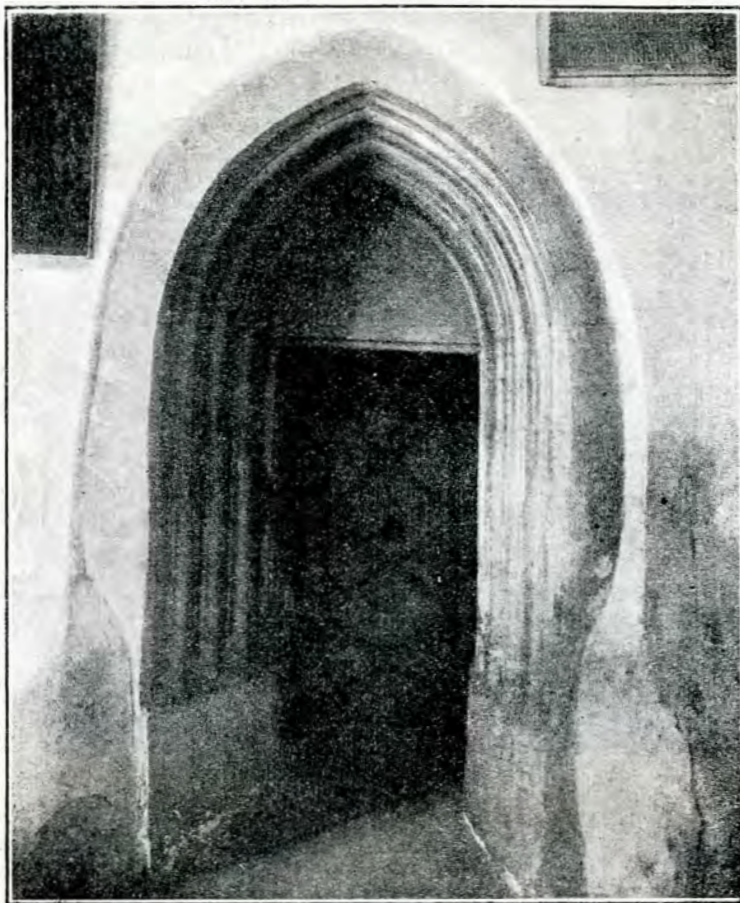

Fig. 284. Văleni (Roman), Ușa de intrare

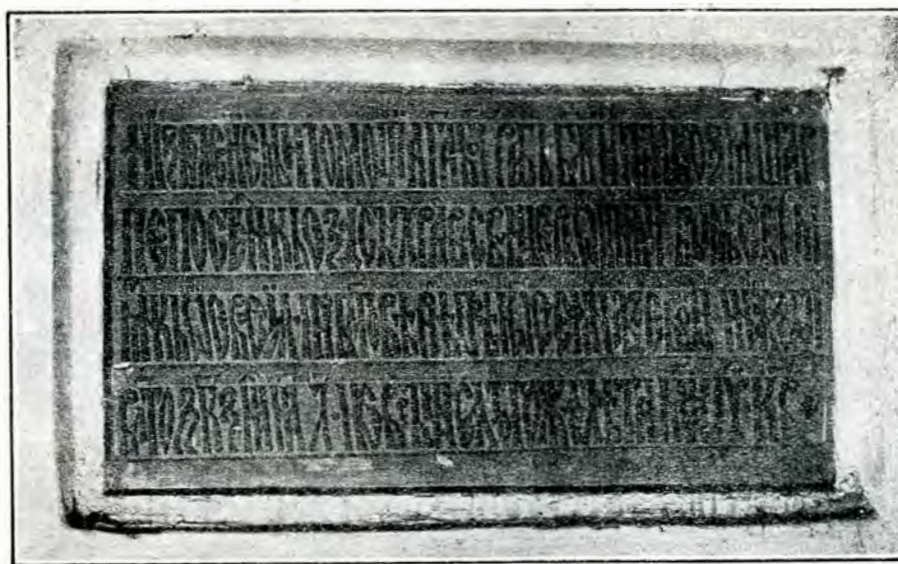

Fig. 285 Văleni (Roman), Pisania

dar mai cu seamă acea din Șipote a lui Luca care se vor regăsi și mai târziu sub Petru
 Arbore, care este aproape la fel. Iar în Rareș (Baia și alte).

FORMELE

Din cea ce precede, și sintetizând cele ce se desprind din descrierea monumentelor, judecând numai după bisericile ce sunt fără discuție din vremea lui Ștefan cel Mare, vedem că avem aface în linii generale cu un plan compus după tipul bizantin al evalui media. Aceste clădiri sunt de un plan mai lungăreț de cât cele obișnuite bizantine și mai cu seamă mai înalte. Totuși impresia generală în interior este a unei biserici bizantine numai din liniile constructive, chiar dacă pictura nu ar accentua și mai mult acest caracter. Exteriorul însă, prin prezența contraforturilor și eșirea în evidență a caracterului gotic al ferestrelor și al ușelor, se deosebește de cea ce cunoaștem, prezentând acest amestec de caractere din care a eșit un tip și un stil nou.

Vom intra acuma în analiza diferitelor părți constructive ale bisericii tip și pe urmă în aceea a amănuntelor constructive și ornamentale.

A) FORMELE INTERIOARE

(PLANUL ȘI BOLTIRILE)

Biserica se împarte deci în aceste trei părți constitutive indispensabile; altarul, naosul și pronaosul.

Altarul, separat de naos prin iconostas (catapiteazma), e alcătuit de o absidă semicirculară acoperită printr'o boltă în sfert de sferă și prelungită printr'un scurt «berceau». Câte o dată, un al doilea arc așezat ceva mai sus însoțește acest «berceau». Vom vedea la discuția planului importanța acestor elemente arhitectonice.

În stânga și în dreapta se găsesc proscomidia (prothesis) și diaconicul, cel dintâi spre miază-noapte, al doilea spre miază-zi. Aceste două anexe se reduc câteodată la simple nișe; niciodată nu întâlnim încăperi net deosebite ca în tipurile clasice bizantine.

Mici nișe menajate în zid servesc pentru așezarea unor obiecte necesare cultului.

Altarul e luminat printr'o singură fereastră așezată în axa principală a bisericii, iar proscomidia și diaconicul prin câte o ferestruică, care lipsese chiar câte o dată, și care sunt totdeauna de dimensiuni foarte mici. Se deschid spre partea de răsărit, dar — însă mai rar — și spre Nord și Sud.

Altarul e totdeauna ridicat ca o treaptă sau două față de pardoseala restului bisericii.

* * *

Naosul se compune în plan dintr'un spațiu dreptunghiular ceva mai lungit în sensul axei longitudinale a bisericii. Două arcuri mari transversale late și două arcuri mai înguste, lipite de zidurile exterioare, toate în plin cintra, susțin, prin mijlocirea a patru pendentivi, un tambur cilindric pe care un nou sistem de patru arcuri, așezate la 45° față de cele d'ântâi, susține la rândul său, prin patru pendentivi mai mici, calota sferică a boltei.

În bisericile cu turlă pe naos, cercul format de pendentivii superiori suspoartă cilindrul turlei, luminat prin patru ferestre lungărețe și înguste, și cu glaful de jos larg teșit, pentru a înlesni căderea luminei în biserică.

Cele patru arcuri mari recad pe console înguste totdeauna foarte simple, iar întâlnirea celor patru arcuri oblice alcătuiește, de obicei, de asemenea un fel de mică consolă cu două fețe.

Naosul este lărgit pe părțile de miază-zi și de miază-noapte mai totdeauna prin două abside laterale care dau planului această caracteristică formă triconchă despre care am mai vorbit.

Aceste abside sunt câteodată numai ușor însemnate în interior printr'o ușoară concavitate menajată în grosimea zidului, (Arbora, Reuseni, Dobrovăț); dar de obicei sunt des-

îl la socla. Tot exteriorul e tencuit. Această exterior se aseamăna și cu Cotnar. Face parte
 biserică amintește cele din Arbora, Reaseni, din acest grup de biserici simple și modeste

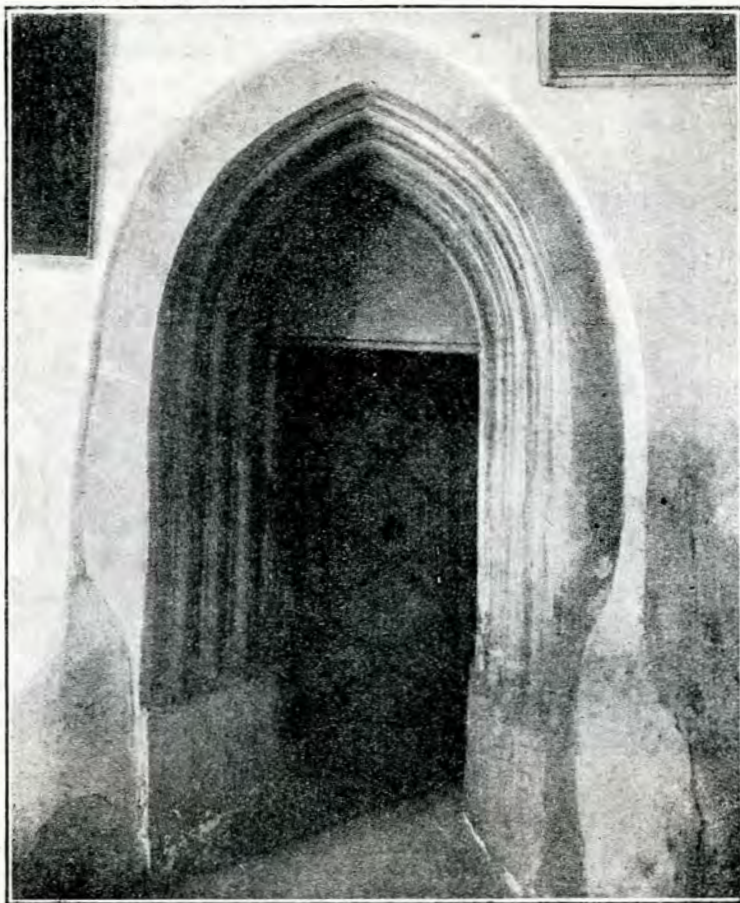

Fig. 284. Văleni (Roman), Ușa de intrare

Fig. 285 Văleni (Roman), Pisania

dar mai ca seamă acca din Șipote a lai Lăca care se vor regăsi și mai târziu sub Petru
 Arbore, care este aproape la fel. Iar în Rareș (Baia și alte).

FORMELE

Din cea ce precede, și sintetizând cele ce se desprind din descrierea monumentelor, judecând numai după bisericele ce sunt fără discuție din vremea lui Ștefan cel Mare, vedem că avem aface în linii generale cu un plan compus după tipul bizantin al evalui media. Aceste clădiri sunt de un plan mai lungăreț de cât cele obișnuite bizantine și mai cu seamă mai înalte. Totuși impresia generală în interior este a unei biserici bizantine numai din liniile constructive, chiar dacă pictura nu ar accentua și mai mult acest caracter. Exteriorul însă, prin prezența contraforturilor și eșirea în evidență a caracterului gotic al ferestrelor și al ușilor, se deosebește de cea ce cunoaștem, prezentând acest amestec de caractere din care a eșit un tip și un stil nou.

Vom intra acuma în analiza diferitelor părți constructive ale bisericii tip și pe urmă în aceea a amănuntelor constructive și ornamentale.

A) FORMELE INTERIOARE

(PLANUL ȘI BOLTIRILE)

Biserica se împarte deci în aceste trei părți constitutive indispensabile; altarul, naosul și pronaosul.

Altarul, separat de naos prin iconostas (catapiteazma), e alcătuit de o absidă semicirculară acoperită printr'o boltă în sfert de sferă și prelungită printr'un scurt «berceau». Câte o dată, un al doilea arc așezat ceva mai sus însoțește acest «berceau». Vom vedea la discuția planului importanța acestor elemente arhitectonice.

În stânga și în dreapta se găsesc proscomidia (protesis) și diaconical, cel dintâi spre miază-noapte, al doilea spre miază-zi. Aceste două anexe se reduc câteodată la simple nișe; niciodată nu întâlnim încăperi net deosebite ca în tipurile clasice bizantine.

Mici nișe menajate în zid servesc pentru așezarea unor obiecte necesare cultului.

Altarul e luminat printr'o singură fereastră așezată în axa principală a bisericii, iar proscomidia și diaconical prin câte o ferestruică, care lipsesc chiar câte o dată, și care sunt totdeauna de dimensiuni foarte mici. Se deschid spre partea de răsărit, dar — însă mai rar — și spre Nord și Sud.

Altarul e totdeauna ridicat cu o treaptă sau două față de pardoseala restului bisericii.

* * *

Naosul se compune în plan dintr'un spațiu dreptunghiular ceva mai lungit în sensul axei longitudinale a bisericii. Două arcuri mari transversale late și două arcuri mai înguste, lipite de zidurile exterioare, toate în plin cintra, susțin, prin mijlocirea a patru pendentivi, un tambur cilindric pe care un nou sistem de patru arcuri, așezate la 45° față de cele d'ântâi, susține la rândul său, prin patru pendentivi mai mici, calota sferică a boltei.

În bisericile cu turlă pe naos, cercul format de pendentivii superiori sapoartă cilindrul turlei, laminat prin patru ferestre lungărețe și înguste, și cu glaful de jos larg teșit, pentru a înlesni căderea luminei în biserică.

Cele patru arcuri mari recad pe console înguste totdeauna foarte simple, iar întâlnirea celor patru arcuri oblice alcătuiește, de obicei, de asemenea un fel de mică consolă cu două fețe.

Naosul este lărgit pe părțile de miază-zi și de miază-noapte mai totdeauna prin două abside laterale care dau planului această caracteristică formă triconchă despre care am mai vorbit.

Aceste abside sunt câteodată numai ușor însemnate în interior printr'o ușoară concavitate menajată în grosimea zidului, (Arbora, Reuseni, Dobrovăț); dar de obicei sunt des-

tal de accentuate pentru a fi însemnate și în exterior prin abside în segment de cerc sau printr'o îngroșare a peretelui (Baia, Piatra). Rar sînarile lipsesc cu totul. (Borzești, Războeni, Cotnar).

Naosul este laminat prin două ferestre așezate în axa lui transversală. Aceste ferestre mici sunt larg evazate înăuntru mai cu seamă în partea lor inferioară, pentru a lăsa cât mai multă lumină înăuntru.

* * *

Pronaosul, dreptunghiular — câte o dată pătrat, — este separat de naos printr'un perete plin în care este deschisă o singură ușă. Această ușă are un chenar dreptunghiular cu profile gotice și baghete încrucișate. Deasupra ei, este de obicei o ocnită unde e zugrăvită o icoană, sau în care se așează o icoană. Chenarul e așezat spre pronaos iar spre naos așa are o evazare pronunțată.

Actualmente peretele este, în mai multe biserici, larg deschis printr'o singură arcadă, care permite celor din pronaos să vadă fără împiedicare naosul.

Aceste deschizături au fost însă totdeauna făcute ulterior (Hârlău, Tazlău, Popăuți, Neamț, Piatra, Bacău).

La o serie de biserici (Sf. Nicolae din Dorohoi, Popăuți, Sf. Nicolae din Iași, Vaslui, Bacău) găsim pronaosul supralărgit în raport cu naosul și această supralărgire se arată și în exterior.

Bolta pronaosului este susținută prin patru arcuri în plin centru, cele două transversale de obicei mai late de cât cele longitudinale. Aceste arcuri se opresc pe console așezate în cele patru colțuri.

Bolta este în majoritatea cazurilor o simplă calotă hemisferică, câte odată ceva turtită. Transiția e făcută prin pendentivi. Altă dată — (la Neamț) — această calotă e așezată pe cele patru arcuri prin mijlocirea unui alt sistem de arcuri așezate pieziș, așa cum le-am descris la naos.

La Hârlău, această dispoziție este încă complicată prin alte patru arcuri paralele cu cele mari și care se încrucișează cu cele oblice.

Avem și la Popăuți bolți pe nervure de un aspect gotic. (fig. 53)

Mai multe biserici, (Arbora, Reaseni, Dobrovăț) au un pronaos boltit printr'o succesiune de arcuri așezate fie în lung, fie în lat, care reduc spațiul până la o mică calotă sferică.

În fine, la unele biserici unde pronaosul are o mai mare importanță, (Piatra, Războeni, Borzești, Neamț) îl vedem împărțit în două printr'un arc dublu și fiecare parte e boltită deosebit prin arcuri late longitudinale și calote, fie simple, fie susținute de arcuri piezișe ca în naos.

Pronaosul este laminat prin câte o fereastră în laturile de miazăzi și de miazănoapte, sau două pe fiecare perete, cum e la Hârlău sau când sunt două bolți. Sunt însă ferestre și pe latura de apăs când această parte nu e ocupată de ușă¹⁾. Câte odată ferestrele din partea Nordului nu există (Piatra) sau au fost zidite ulterior (ex. Războeni).

Ferestrele sunt la fel ca cele din naos (ex. Pătrăuți, Milișăuți, Sf. Ilie, Voroneț, Arbora, Reaseni) sau mai mari.

Intrarea în pronaos se face printr'o ușă așezată fie în axa bisericii pe partea vestică (ex. Pătrăuți, Sf. Ilie, Voroneț, Bacău, Sf. Nicolae Iași, Vaslui, Dolhești, Hârlău, Tazlău, Borzești, Dobrovăț, Neamț, Cotnar) fie pe latura de sud (ex. Milișăuți, Dorohoi, Războeni, Arbora, Reaseni, Balinești, Volovăț) fie pe aceea de nord (ex. Piatra). Sau găsim două uși așezate pe aceste două laturi (ex. Popăuți) din care una, cea de Nord a fost zidită ulterior.

Vedem așa că — pe când naosul nu prea se schimbă în înfățișarea sa — pronaosul are o mai mare varietate de forme. Aceasta este dealtmintelea o regulă generală în tot domeniul arhitecturii bizantine și mai cu seamă la Atos.

Des, în cursul veacurilor, — s'a adăugat un al doilea pronaos — un exonartex sau pridvor — în fața pronaosului pe partea lui de apăs, simțindu-se — se vede — nevoia de a mări spațiul bisericii sau de a feri iarna pe cei dinăuntru de frigul dela ușă (ex. Voroneț, Tazlău, Mănăstirea Neamțului).

Câteodată această adăogire s'a făcut în acelaș timp cu deschiderea zidului dintre naos și pronaos, cece se vede prin faptul că rama ușei din acest perete a fost mutată la intrarea cea nouă.

Nu vorbim, bine înțeles, aici, de aceste mici și urâte încăperi adăogate câteodată în fața ușei în timpuri moderne.

¹⁾ Dorohoi, Popăuți, Milișăuți, Arbora, Reaseni, Volovăț, Războeni.

Sunt însă două biserici din această vreme care fac excepție la planul tip. E vorba de mănăstirea Neamțului și de aceea a Dobrovățului. Aceste două monumente au un plan mai dezvoltat, având o despărțitură mai mult, și anume, între naos și pronaos, despărțitura destinată mormintelor ctitorilor.

Aceste două biserici mai importante, anume deci cele de sub domniile armătoare, cu care par a se lega mai mult de cât cu celelalte din vremea lui Ștefan cel Mare. Sunt de altminterlea zidite pe la sfârșitul domniei lui, biserica din mănăstirea Neamțului la 1497 și Dobrovățul la 1504, în ultimul an de viață al lui Ștefan.

descriș, tot așa de mare sau chiar mai important ca naos, nu e de un tip constantinopolitan ci atonic și sârbesc; îl întâlnim mai cu seamă la bisericile școalei din Morava.

La Constantinopol, pronaosul (nartexul) este totdeauna tratat ca un fel de intrare, de dimensiuni reduse față de naos.

Am văzut că și prezența sînarilor laterale e un caracter atonic și sârbesc și nu a Constantinopolului unde o asemenea dispoziție e foarte rară.

Capola sau tarla naosului, în Moldova, e așezată pe pătratul arcurilor mari după modul constantinopolitan ce există și la Atos și în Serbia în bisericile țarului Lazăr și ale fiului

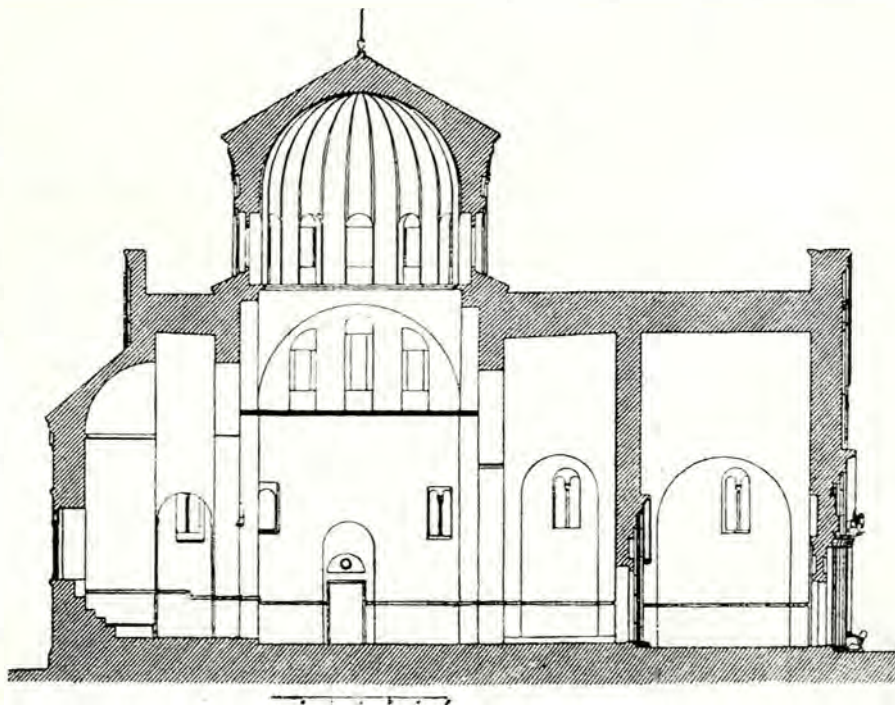

Fig. 286. Studenița (după G. Millet)

* * *

Clopotnița, după uzul oriental și sudic adoptat și la noi mai în vechime, nu este alipită de biserică ci este o construcție deosebită așezată la o oarecare depărtare (ca la Piatra, la Popăuți, la Bistrița); o excepție face Bălinești unde clopotnița este alipită de perețele de miază-zi, alcătuiind un fel de pridvor deschis în fața așei. Bălinești de altminterlea prezintă și alte elemente care-i dau un caracter mai occidental de cât altora.

* * *

Considerat în întregul său, planul bisericilor noastre arată o dublă înrudire.

Naosul unit cu pronaosul așa cum l-am

său Ștefan, adică arcurile mari nu prezintă nici un relief spre interior — nu sunt dablouri — ci formează simple «berceau»-uri, pe când în bisericile sârbești mai vechi, se văd foarte des arcari acazând înăntura relieful lor ca niște nervure sau arcari dablouri ¹⁾. D-na G. Millet vede aici o distincție caracteristică. ²⁾ În acest caz avem un patrat de zidari găurite prin patru arcade, în celalt caz, sunt patru «berceau»-uri care se întâlnesc. Mai departe, bisericile moldovenești sunt de «tipul complex» al planului, adică acela unde altarul e separat de

1) Prin excepție trei biserici: Piatra, Borzești, Războeni, prezintă în Moldova asemenea arcari.

2) G. Millet, l'ancien art serbe p. 73

boltirile naosului printr'un «berceaa» deosebit¹⁾. Acest mod de construcție e tipul constantino-

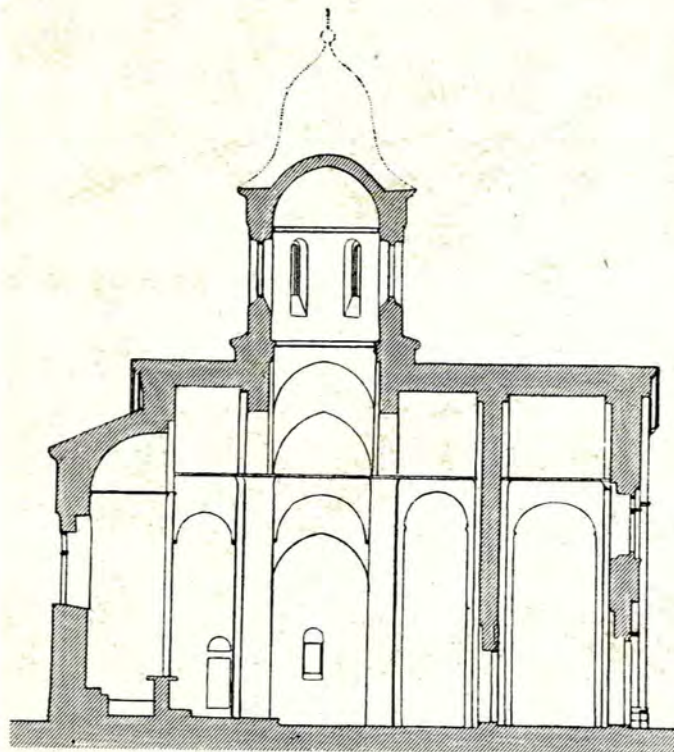

Fig. 287. Arhie (după G. Millet)

politan și atonit, (Atosal este în general o succursală a capitalei în această privință), pe când

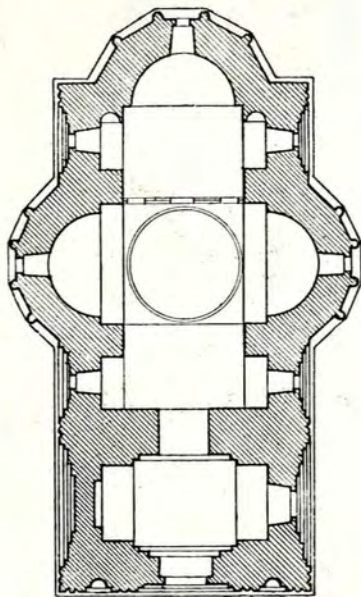

Fig. 288. Krușevăț

bisericele sârbești sunt de tipul simplu, adică absida mare e imediat așezată după arcul cel mare estic al naosului, fără nici un intermediar, (ex. Krușevăț, Kalenici și tot grupul Moravei).

În fine, bisericile sârbești prezintă în «berceaa¹⁾» de Est și de Vest al naosului, câte o adâncătară, un fel de înalte arcature în zidurile Nord și Sud. Această dispozițiune, care o găsim câteodată în Mantenia, lipsește în Moldova în vremea ce ne ocupă afară de grupul celor trei biserici deja citate, Piatra, Borzești, Războeni și de Sf. Gheorghe din Sa-ceava.

Deci planul moldovenesc arată câte o dată caracteristică atonice și sârbești, care nu sunt constantinopolitane, — altă dată caracteristică constantinopolitane și atonice care nu sunt sârbești, în fine și caracteristică ce se regăsește în cele trei regiuni.

Putem deci conchide ca principiile planului nostru ne-au fost transmise dela muntele Atos prin Serbia, unele caractere sârbești rămânând în evidență, altele însă pierzându-se.

Iar în privința boltirii naosului prin mijlocirea unui sistem de arcuri așezate pieziș la 45° de arcurile mari, mi-am exprimat părerea că este datorită unei influențe armenesti, posibilă prin venirea la noi, în mai multe rânduri a numeroși imigranți din Armenia. Acest mod de construcție este necunoscut în

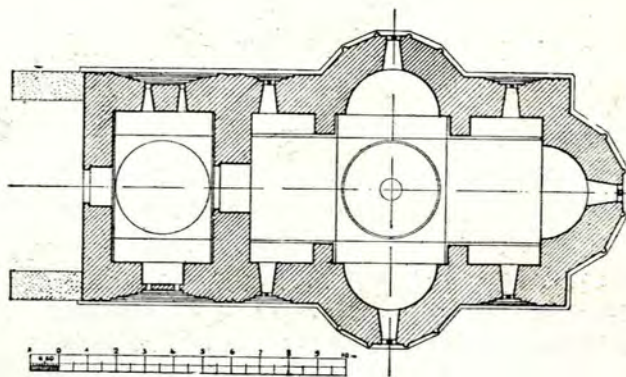

Fig. 289. Kalenici

țările vecine de unde ne-au venit diferitele înrâuriri care au determinat modalitatea noastră de a clădi.

Găsim însă¹⁾ soluțiuni vecine în Armenia

¹⁾ G. Balș, în *Buletinul secțiunii istorice. Acad. Română. (Congresul de Studii bizantine) 1924.*

¹⁾ G. Millet *ibid* p. 35-56

și în Iran, precum și în alte țări din sfera de influență a civilizației și a artei acestui centru, ca India, Egiptul și Spania Maurilor. Am conchis de ici la o înrăurire a Iranului transmisă prin Armeni.

FORMELE EXTERIOARE

(FAȚADELE)

Impărțirea bisericii ce am descris-o se vedeste în exterior prin linii simple. Altarul e mai totdeauna poligonal, cu șapte sau nouă laturi, foarte rar semi-circular (ex. Dorohoi, Voroneț). Absidele laterale, când există, sunt deasemenea poligonale cu cinci laturi (la Voroneț șapte).

Când absida principală e semicirculară și sîmurile sunt la fel.

La Baia și la Piatra, în loc de abside laterale, avem o eșitură dreptunghiulară. Precum am arătat, pronaosul reese câte odată, fiind mai larg ca naos (Sf. Nicolae Dorohoi, Popăuți Sf. Nicolae din Iași, Vaslui, Bacău, Tazlău).

Bisericile se prezintă cu sau fără turlă deasupra naosului; turla e rezemată pe două baze suprapuse.

Există o corelație între prezența turlei, a absidelor laterale și a contraforturilor, ceea ce este și firesc. Impingerile mai mari datorite greutatei turlei cer o proptire laterală mai puternică, și sîmurile și contraforturile contribuie la aceasta. Dar și fără turlă s'a simțit câte odată nevoia contraforturilor (ex. Piatra, Războeni, Dobrovăț).

Contraforturile sunt de obicei în dreapta și în stînga absidelor laterale (ex. Sf. Ilie, Milișăuți, Hârlău, Tazlău, Neamț, Piatra), înalte până sub rîndul inferior de ocnite, rar mai sus. Ele se reduc spre sus, formînd trepte acoperite prin copertine cu profile gotice. Acolo unde pronaosul reese în afară, contrafortul lipsește (exceptînd Tazlăul).

Un alt contrafort mai jos sprijină absida principală până sub fereastra ei. Câte odată alte contraforturi sunt așezate oblic la 45° la colțurile fațadei de apus (Piatra). Contraforturile sunt de piatră, cel puțin în părțile lor exterioare.

Biserica este de piatră aparentă neregulată; e așezată pe un soclu terminat la partea lui superioară printr'un brâu de piatră de talie profilată. Colțurile părților eșite sunt și ele de piatră cioplită.

Rînduri de cărămizi aparente — câte o-

dată smălțuite — împodobesc fațadele înconjurînd biserica, în două sau trei benzi așezate la diferite înălțimi.

Sub strașină găsim două rînduri de nișe mici, de ocnite, cele de jos mai mari, cele de sus mai mici, două ocnite mici corespunzînd în general cu una mare.

Exceptional, există un singur rînd (ex. Milișăuți, Voroneț) și asemenea foarte rar se găsește și trei (ex. Sf. Nicolae Iași). Tencuielile actuale împiedică însă la multe biserici să se vadă adevărata alcătuire.

La abside însă, găsim arcade oarbe înalte care merg dela soclu până la nivelul rîndului inferior de ocnite, ca niște firide lungite, una pe fiecare latură a poligonului absidelor. Între ele se ridică câte un pilastru îngust de cărămizi aparente, uneori smălțuite precum sunt dealtmintrelea și acele ale arcaturilor ocnitelor.

La abside găsim ferestre mici, cu chenar dreptunghiular și cu deschizătura de obicei la fel, câteodată circulară sau în arc frînt. Asemenea ferestre sunt și la turlă, și câteodată la pronaos, Aici însă este o variație mai mare și ca poziție a ferestrelor și ca mărime a lor, care dela o suprafața de o jumătate de metru pătrat lumină, ajunge la câți-va metri pătrați, în aceste ferestre mari cu două și trei menouri gotice cum le vedem de pildă la Hârlău. (fig. 70).

Unele ca și celelalte sunt toate de forme gotice avînd câteodată frumoase chenare, menouri și ornamente în formă de rozase, de triloburi, de pești, din epocile „raionante“ și „flamboiante“ (Hoch și Spätgotik).

Ușele așezate, precum am văzut, fie lateral, fie pe partea vestică sunt, de obicei, de formă dreptunghiulară și prinse într'un chenar cu malare foarte accentuate în arc frînt (ogival) care câteodată — la rîndul său, — e încadrat într'un alt chenar exterior dreptunghiular. (Milișăuți, Tazlăul, Neamț, Hârlău)

Această formă ogivală este regula generală; când găsim, cum se întîmplă câteodată ușa cu rama dreptunghiulară și baghete încrucișate cum am descris-o la peretele despărțitor dintre naos și pronaos, așezată în exterior, ne găsim în fața unei remaniere. Ușa a fost luată din locul ei primitiv, odată cu spargerea zidului despărțitor, și pusă la intrarea unui nou exonartex, rămînînd vechia ușa exterioară de formă ogivală ca o ușă interioară între pronaos și exonartex.

Pe lângă ușa din afară sau deasupra ei se găsește pisania lucrată în piatră; câte-o dată deasupra ușei este o nișă, probabil pentru a adăposti zugrăveala unei icoane.

* * *

Façadele sunt împodobite printr'această ornamentație policromă de cărămizi smălțuite colorate în verde, galben, brun, despre care am vorbit, așezate în benzi orizontale, la picioarele firidelor absidelor, ale ocnitelor, sub strașină și la turlă. Un element însă mult mai important sunt discurile, rotocoalele smălțuite de aceeași coloră ca și cărămizile și care sunt așezate în timpanele arcatilor, în formă de friză sub strașină și la turlă. Unele au simple nasturi în mijlocul lor, altele reprezintă chipuri de animale fantastice sau ornamente geometrice.

Cornișele de sub strașină lipsesc la cele mai multe biserici, iar când există, sunt totdeauna puțin pronunțate și foarte simple. Nu găsim niciodată aceste cornișe în rânduri de cărămizi, din care unele așezate pieziș ca dinții de ferestru, cum le întâlnim pretutindeni în domeniul artei bizantine și cum le vom găsi mai târziu și în Moldova.

Este de altminterlea natural ca sub un acoperiș cu strașină mare, cornișa, ținută în umbră, să fie simplă, neavând a aștepta de la acest element arhitectonic vr'un mare efect, pe când în construcțiile meridionale, cu acoperișuri plate și fără proeminențe, o cornișă mai puternică devine necesară.

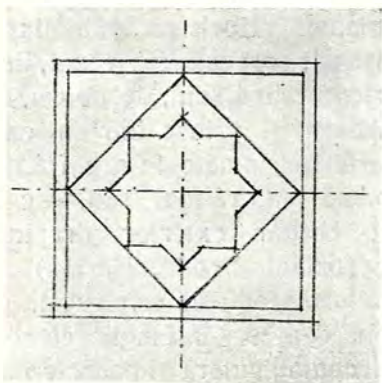

Fig. 290. Dispoziția schematică a bazelor turlei bisericii din Sf. Ilie

Turla mai totdeauna poligonală cu opt laturi, câte odată cu douăsprezece sau șase-sprezece laturi, rar cilindrică (ex. Voroneț, Dorohoi), stă pe un soclu stelat cu opt vârfuri

care este așezat la rândul său pe o bază de plan pătrat sau octogonal.

Această dispoziție corespunde, în mod rațional, cu dispoziția arcurilor naosului, social

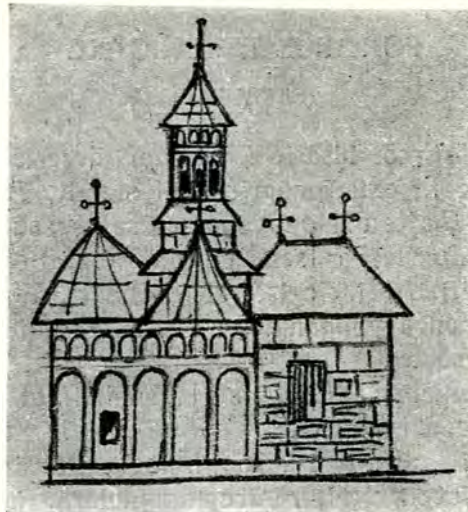

Fig. 291. Biserica de pe pictura votivă din Pătrăuți

pătrat corespunzând cu pătratul celor patru arcuri mari principale, iar steaua cu opt vârfuri patrulaterului arcurilor piezișe completat prin laturile prelungite care întregesc octogonal.

Din această formă tip derivă, prin fantezia meșterului, celelalte cu altă dispoziție sau cu mai multe vârfuri — Precum sunt și arcurile piezișe ale boltirei tot așa și aceste stele constituie un element original al arhitecturii moldovenești care nu se regăsește aiurea.

Atât soclarile cât și turla sunt împodobite (cu rare excepție), ca și sinurile, cu firide lungărețe și cu rânduri de ocnite mici.

În axele principale se ivesc ferestre, patru la număr, la fel ca acele ale naosului; iar pe laturile celelalte ale turlei găsim câteodată (la bisericile mai târzii) contraforturi mici, care întăresc turla și o proptesc în direcția nașterii arcurilor mari.

* * *

Acoperișurile bisericilor fără turle sunt simple; le găsim acuma, fie relativ joase unde sunt acoperite cu materiale noi (ca tablă), sau țuguiate unde sunt acoperite cu șindrilă, panta fiind mai repede mai cu seamă în Bucovina.

Vârfurile coamei sunt, după datină, împodobite cu cruce așezate pe sfere (boldari).

Acoperișul bisericilor cu turlă prezintă forme mai complicate care au fost prilejul unor discuțiuni îndelungate.

Prezența turlei, așezată pe soclarile ei de o înălțime potrivită, nu produce nici o dificultate pentru învelitoarea cât timp acest acoperiș rămâne mai jos decât baza pătrată. Cu materialele ce se puteau întrebuința în vremea lui Ștefan-cel-Mare, aceasta era cu puțință numai cu plumbul și cu olanele. Cel d'ânte material a fost poate întrebuințat. Avem documente din vremea

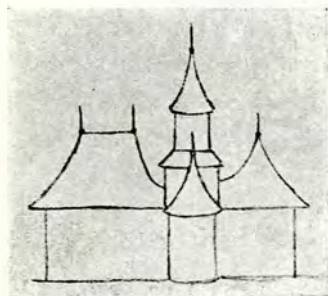

Fig. 292. Biserica de pe tabloul votiv din Milișăuți

gloanțe ¹⁾; Bogdan cel orb cere, și Ștefăniță aduce plumb pentru biserica Sf. Gheorghe din Suceava ²⁾. Plumbul era întrebuințat într'un mod general pentru învelirea bisericilor atât în țările sudice în tot basinal Mediteranei, cât și în vestul Europei. Era deci, cel d'ânte material la care trebuia să se gândească cei care doreau să facă o învelitoare trainică.

Olanele erau întrebuințate încă din antichitate în tot sudul Europei, mai cu seamă în țările grecești. Acest material sigur contra focalui, mai efin, are însă casural de a fi mai puțin potrivit pentru țările cu zăpezi multe.

Nu avem nici un indiciu care să ne arate că acest material să fi fost întrebuințat în această vreme în Moldova. Știm că Alexandra Lăpușneanu a cerut, în 1564, meșteri țiglarilor de la Bistrița, din Ardeal ³⁾ pentru a face țigle la Baia pentru mănăstirea sa din Slatina, în a doua domnie

Fig. 293. Biserica de pe pictura votivă din Sf. Ilie

succesorilor lui Ștefan din care se vede că era un obicei de a aduce plumb din streinătate pentru învelirea bisericilor domnești.

Cazacii lui Timuși, o știm, au luat plumbul mănăstirii Patna pentru a turna din el

a lui, căci plumbul ce o acoperise la început fusese scos în vremea lui Despot Vodă. E vorba însă aici de țigle și nu de olane.

Dar chestiunea se schimbă când pantele sunt mai rezezi, fie că așa cer formele alese de arhitect, fie că o impune natura materialelor, când construcția, fiind făcută cu mijloace mai reduse, trebuie căutat material mai efin sau mai ușor de procurat.

Acest material, atunci ca și în zilele noastre, era șindrila. Șindrila cere însă pante rezezi și tot așa și țigla solzi, așa de întrebuințată în Ardeal și în Galiția, și care a fost poate întrebuințată cândva și la noi, precum vedem din cererea lui Lăpușneanu către Bistrițenii.

Cu aceste materiale nu rămâne decât două soluții: cea d'ânte este să se facă o singură învelitoare mai înaltă peste toată biserica din altar la pronaos, cum se face la biserici fără turle, din care învelitoare turla, cu bazele ei pe jumătate cafundate, să nu iasă decât în parte. Această soluție nu a putut niciodată să fie în proiectul meșterului care a conceput monumental.

Intr'adevăr tot efectul de svelteță și înălțare ce se obține prin construcția turlei e perdat și nu ajungem decât la o clădire cocoșată.

Planul învelitoarei întârnește turla și soclarile ei absolut fără regulă, la întâmplare, ceea ce din punctul de vedere constructiv nu produce de cât dificultăți.

Acest mod de construcție al acoperișului, care îl găsim acuma răspândit, nu este decât o soluție bastardă, o încercare stângacică din partea unui meșter nepriceput, ca să reînvelească o biserică care a avut alt acoperiș,

Fig. 294. Biserica de pe tabloul votiv din Voroneț

Fig. 295. Biserică figurată pe peretele exterior sud al bisericii din Voroneț

¹⁾ Neculcea — Cronica.

²⁾ Nistor. Die moldavische Ansprüche auf Pokutien și: Die auswärtigen Handelsbeziehungen der Moldau pg. 55.

³⁾ Lăpedatu. Bul. Com. Mon. Istorice. 1902. p. 27.

ce nu l'a putat sau n'a știut să îl refacă cum se cade.

Cealaltă soluție este de a

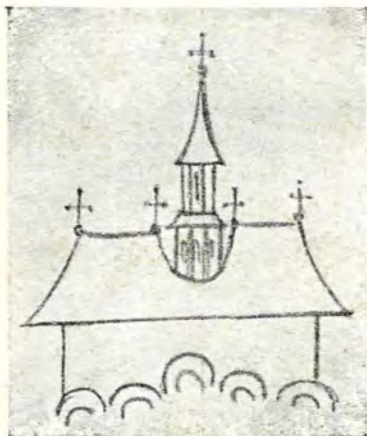

Fig. 296. Biserica figurată pe peretele exterior al bisericii Sf. Ilie

Fig. 297. Biserica de pe tabloul votiv din Dorohoi

formă și au adoptat aceea urâtă și greșită descrisă mai sus.

Sunt totași motive paternice ca să credem că această formă înaltă a fost aceea adoptată în

Fig. 298. Biserica de pe tabloul votiv din Moldovița (după Romstörfer)

înveli fiecare din elementele clădirii pentru a-și proteja naosul fiind acoperit prin țarlă și bazele ei care poartă fiecare acoperișul lor, se va acoperi pronaosul printr'o învelitoare în patru ape iar altarul și sînările prin învelitori conice sau piramidale.

Dificultatea consistă în, recordarea lor care trebuie să se facă astfel ca ploile și zăpezile să nu fie aruncate în contra țarlei. Această problemă este grea de rezolvat în mod mulțamitor și constituie punctul slab al concepției.

Acestei greutăți trebuie atribuit faptul că reparațiile succesive n'au mai păstrat această

vechime. Romstörfer, fost conservator al monumentelor din Bucovina, care a studiat această

chestie, a arătat

că picturile votive ce le găsim

în aceste lăcașuri și pe care

vedem donatorul oferind biserica

lai Christos arată asemenea

acoperișuri. S'a obiectat că aceste

picturi sunt de dată mai recentă

și că nu pot proba nimic pentru

vremurile de la început.

Știm însă acuma că aceste frescuri

sunt din timpul construcției sau

din epoca imediat următoare.

La Voroneț, pictura naosului —

sab care nu se mai vede nici un alt

strat — e mai veche decât aceia din

pronaos, după toate caracterele ei.

Frescurile prona-

Fig. 299. Tabloul votiv de la Sucevița

osului sunt datate printr-o inscripție de la 1550, iar ale exonartexului adăugat și ale exteriorului sunt făcute de Mitropolitul Grigore Roșca, la 1547.

boialai). La Sf. Nicolai din Dorohoi tot pe primul strat sunt tot caracterele picturilor de mai sus și ca mod de zugrăvire și ca mod de ornamentare.

Fig. 300. Tabloul votiv de la Sf. Nicolae din Iași

Pictura de la Sf. Ilie, tot pe primul strat, e de aceeași vreme ca aceia din naosul Voronețului, tot așa și cea de la biserica din Milișăuți (din nefericire distrusă în vremea răz-

Fig. 301. Mănăstirea Putna, după o pictură păstrată la mănăstire. (Romstörfer)

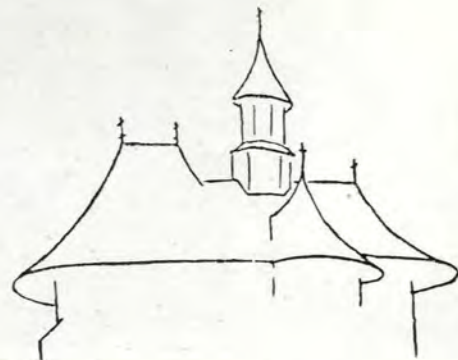

Fig. 302. Putna, după un desen de Zirkel (Romstörfer)

Și la Voroneț, atât înăuntru pe tabloul votiv cât și pe peretele exterior, și la Sf. Ilie, și la Milișăuți și la Sf. Nicolae din Dorohoi găsim biserica zugrăvită cu aceste învelitori

deosebite pe fiecare membru al clădirii și lăsând turla liberă.

La Pătrăuți e la fel, dar este adevărat că pictura pare aici mai recentă. Dar pe alte tablouri votive dintr'o vreme ceva mai recentă

Fig. 303. Biserica mănăstirii Neamțului după o gravură (Bul. Com. Măn. Ist.)

că încă după 1850 Putna își păstra acest acoperiș.

Intr'un cuvânt, peste tot unde găsim imagine zugrăvită sau și gravată a acestor biserici începând din veacul al XV-lea, în veacul al XVI-lea, al XVII-lea, al XVIII-lea și până în al XIX-lea, în mod constant, biserica e arătată cu

Fig. 305. Biserica mănăstirii Neamțului după un fresc în turla de intrare

le găsim tot așa; la Moldovița la 1537, pe peretele exterior la Sf. Ilie zugrăvit în veacul al XVI-lea, pe peretele votiv de la Sucevița care e din 1596, la sf. Nicolae din Iași refăcut și

acest fel de acoperiș. Și n'o găsim închipuită altfel, de cât în picturi târzii.

Dintr'altă parte, tot Romstörfer a arătat cum se găsește încă în podarile unor biserici cu acoperișul modificat și turla înecată, vechi linie a învelitoarei ce se vede pe baza turlei; deasupra ei se regăsește tencueli și chiar zugrăveli menite evident să fie văzute; acest lucru s'a putut constata și de alții.

Dealtmintrelea, dacă meșterii cari au condus construcția acestor biserici erau de școală gotică nu e de mirare să se fie gândit la o asemenea soluție, care era cea întrebuintată în construcțiile gotice, mai cu seamă cele civile, unde fiecare parte din clădire era învelită pentru sine și unde turnalețele și cloșetoanele sunt

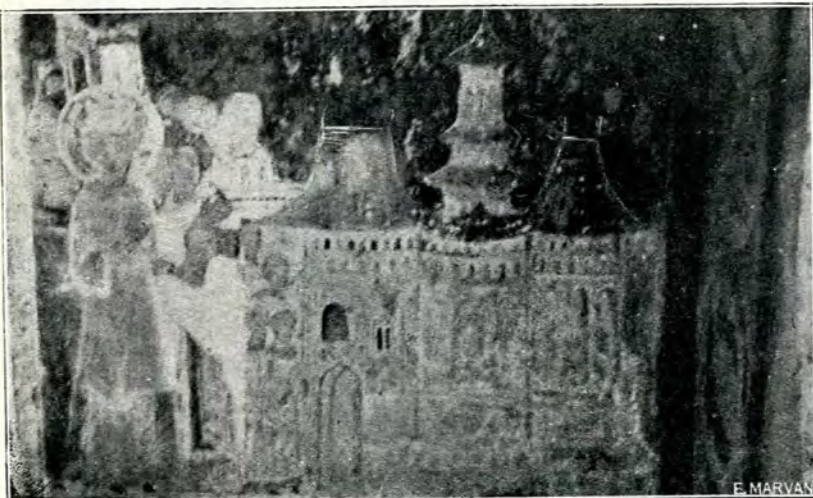

Fig. 304. Alt fresc în turla de intrare al mănăstirii Neamțului

rezugrăvit de Antonie Ruset la 1676. Asemenea și pe reprezentări mai recente ale bisericii din Putna în veacul al XVIII-lea, și acele din Neamț de pe la 1830, repetate de două ori în gangul turlului de intrare. — Desene arată

asa de întrebuintate și dau înfățișări înrudite cu cea care o capătă bisericile moldovenești acoperite în acest fel.

În acelaș spirit vedem acoperite atâta donjoane sau cetăți din Occident (Pierrefonds,

Coacy¹⁾; asemenea și castelul din Hanedioara și cetatea Budei²⁾.

Deci, oricare ar fi obiecțiile ce s'ar putea aduce în contra acestui mod de construcție, fie din punctul de vedere estetic, fie din punctul de vedere practic, cred că rămâne demonstrat, fără îndoială posibilă, că este, nu

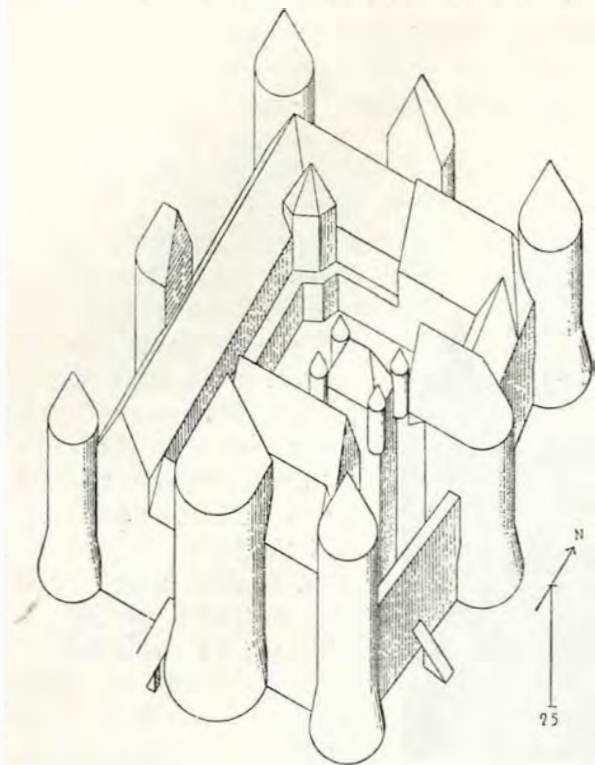

Fig. 306. Castelul din Pierrefonds (după Choisy)

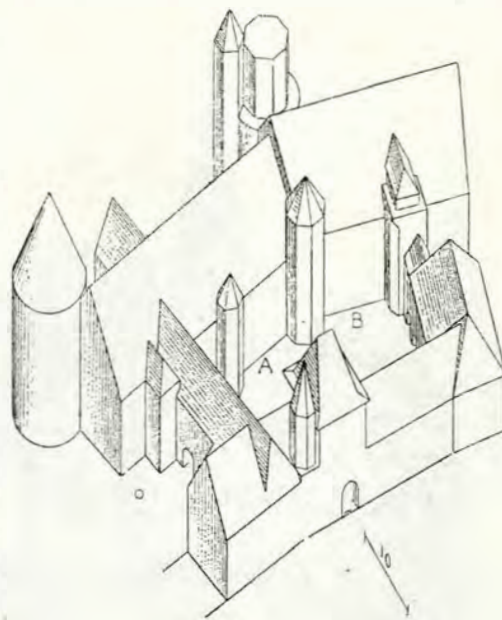

Fig. 307. Hotelul lui Jacques Coeur (după Choisy)

Vorbind de hotelul lui Jacques Coeur, din Bourges, (1440), Choisy³⁾ spune :

„Ca și în plan, nimic în ordonanța fațadelor nu corespunde cu aranjările simetrice ale arhitecturii noastre ; aliniamentul se rapte după iregularitățile terenului ; fiecare corp de clădire are acoperișul său, fiecare colivie de scară turnulețul său“.

Astfel sunt principiile gotice — și aici în contradicție cu cele bizantine și cu cele clasice — și după aceste principii s'au învelit bisericile noastre.

numai forma primitivă a acestor acoperișuri, dar încă că această formă a dăinuit mult

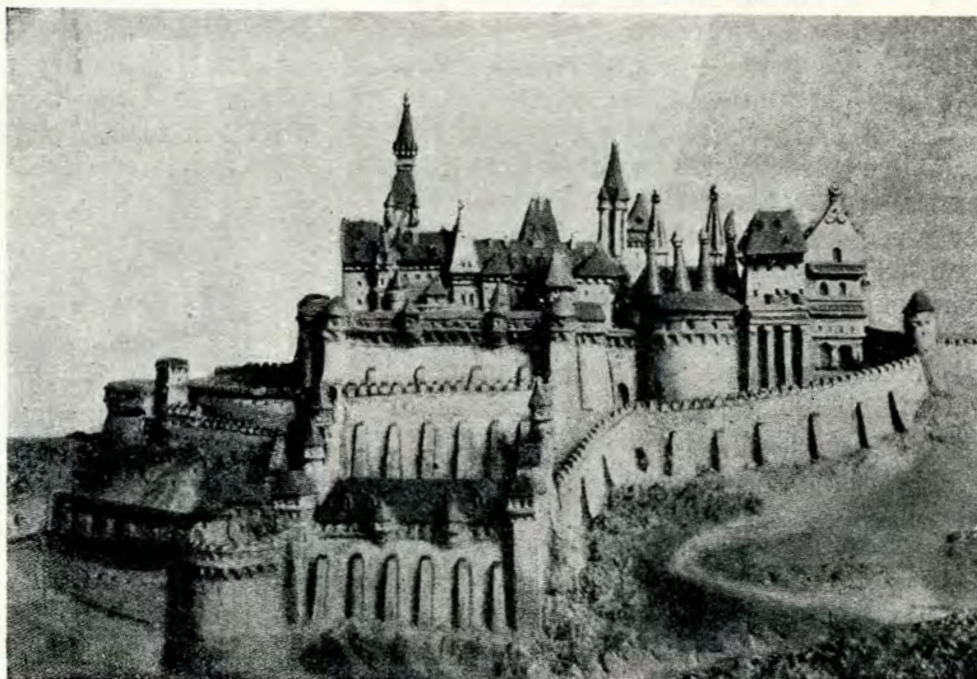

Fig. 308. Cetatea Budei, după I. Szendrei

¹⁾ Choisy. Histoire de l'architecture II pag. 590—591.

²⁾ Szendrei J. ³⁾ Choisy ibid. pag. 561.

timp și până în veacul al 19-lea, așa cum ne o arată picturile dela Patna și cele dela

mănăstirea Neamțului, și aceasta ori care ar fi materialul întrebuintat pentru învelire.

Trebuie să mărturisim că încercările de reconstruire a acestei forme de acoperiș ce le-a încercat Romstörfer la unele biserici, întrebuintând țigla, n'au prea dat rezultate fra-

rale cenușie-albastră. La Arbora, acoperișul e poleit cu aar pe un fond galben la altar și pe un fond roșu pe restul clădirii.

Vedem deci că, din calorile zugrăvelei, nu putem trage nici o concluzie.

Materialele posibile pentru aceste învelitori nu puteau fi decât șindrilă, țiglă solzi, plumb sau aramă.

Forma acoperișului ne îngăduie să excludem dela început olandele care nu pot sta pe pante așa de repezi: dealtmintrelea — precum am spus-o — nu avem nici o probă documentară despre existența lor în Moldova până mult mai târziu.

În contra țiglei solzi care ar putea să se potrivească cu arătările tabloarilor votive se poate invoca cunoscuta scrisoare a lui Lăpușeanu care cerea țiglarilor să acopere biserica din Sla-

țina cu țigle „cum solent in aliis regionibus“, ceea ce pare bine a indica că acest mod de învelire nu era cunoscut în Moldova. Dacă s'ar fi fabricat în țară în vremea lui Ștefan, e greu de admis că s'ar fi pierdut acest meșteșug până la Lăpușeanu, fiind vorba de o fabricațiune simplă și fără dificultăți.

Fig. 309. Castelul din Hanedioara

moase nici elegante. Aceasta este datorit însă altor cauze și altor erori, căci anele biserici bucovinene învelite în acest fel ca mai multă chibzuială au dat rezultate destul de multumitoare. (Milișăuți — Rași Mănăstioara).

* * *

Rămâne de cercetat cu ce materiale erau acoperite aceste biserici. Toate picturile votive ni le arată pare'ar fi învelite cu niște solzi mari. Pictura însă e prea schematică și solzii sunt înfățișați la o scară prea mare pentru a putea trage de aici o concluzie; în cea mai mare parte din cazuri sunt numai linii care se încrucișează. Câteodată însă sunt mai bine făcute și ele par atunci a arăta materiale cum ar fi țigle solzi sau șindrilă. Așa la Voroneț (v. fig. 311) partea inferioară a acestor solzi e formată cum se face și acuma la șindrilă în mai multe părți din țară.

Nici culoarea întrebuintată nu ne lămurește. La Voroneț, acoperișul tarlei și al bazelor e însemnat cu albastru, iar restul cu roșu. La Sf. Ilie, tarla își are învelitoarea în roșie, baza superioară albă, cea de jos galbenă, pronaosul și altarul roșie, iar sînurile late-

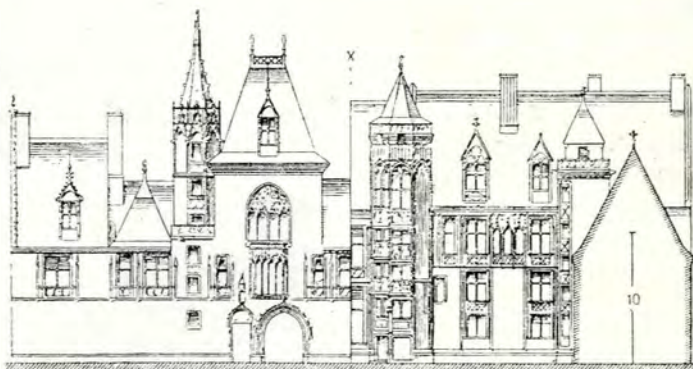

Fig. 310. Hotelul lui Jacques Coeur (după Choisy)

De altmintrelea, în săpăturile cetății din Suceava, unde s'au găsit atâtea cioburi și rămășițe de obiecte de pământ ars, nu s'a găsit nici o bucată de țiglă nici de olandă¹⁾.

¹⁾ Romstörfer — Lăpedatu: Cetatea Sucevei.

Plumbul a fost întrebuințat în toată Europa în timpul evalui media; în țările sudice și orientale acoperirea cupolele direct așezat pe zidărie, iar în Occident era pus pe acoperișe de lemn în plăci destul de mari, așa cum se mai vede la catedrala din Chartres¹⁾ și în multe alte părți.

Documentele ne arată cum Bogdan cel Orb și succesorii lui cer în mai multe rânduri voia să aducă plumb din Polonia pentru învelirea unor biserici și aramă pentru clopote²⁾ — (nu se vorbește de aramă pentru învelitori) — încât nu există îndoială că plumbul a găsit o asemenea întrebuințare.

Plumbul de pe acoperișul Patnei a fost luat, precum am amintit mai sus, de Cazacii lui Timăș, ginerele lui Vasile Lapa. Asemenea, Slatina a avut la început o învelitoare de plumb care a fost scoasă în timpul Domniei lui Despot Vodă.

Panta repede și șarpantele de lemn nu sunt o împiedicare pentru întrebuințarea plumbului căci vedem că astfel se făcea în Occident și cunoaștem chiar în ce mod se executa această învelire³⁾.

Dar totuși un dăbia rămâne. Vedem că Ștefăniță-Vodă a cerut voe să aducă, fără vamă, din Polonia, cincizeci chintale de plumb⁴⁾ pentru biserica Sf. Gheorghe din Suceava. Este de presupus că cerea toată cantitatea ce-i trebuia, căci era o chestie prea anevoioasă și complicată de a obține îndeplinirea

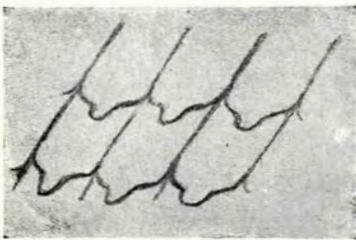

Fig. 311. Voroneț, solzii acoperișului după tabloul votiv

acestei cereri care implica îndelungate formalități diplomatice—o știm prin documente—ca să ne închipuim că ar fi cerut treptat și în mai multe rânduri cantitățile necesare.

Or, dacă socotim de ce greutate e nevoie

pentru această biserică — luând o grosime de tablă de patru milimetri cum se întrebuințează și în Occident¹⁾ și în Sudul Europei ajungem la un total de 45.000 kg. Dar cinci zeci de chintale moldovenești, după arătările D-lui Nistor²⁾ fac 3.200 până la 15.000 kg. Socotind în chintale poloneze găsim de la 3.200 la 4.200 kg. Vedem deci că această

Fig. 312. Biserica din Ruși-Mănăstioară

cantitate era insuficientă pentru scopul propus. Am putea deci deduce de aici că plumbul servea numai pentru unele părți, pentru ce am chema azi tinichigieria («plomberie»), și unele părți mai special primejdite de apă ploilor. Dealtmintrelea nu se înveleau nici bisericile din Galiția cu plumb.

Aramă nu cred să se fi întrebuințat, căci nu se întrebuința în eval media, în Sud și în Occident; nici un document nu ne arată din această vreme această întrebuințare la noi, și numai mai târziu a fost utilizat în Rusia și în Occidental Renașterei.

Fășiile de tablă de aramă găsite la Suceava în cetate arată să fi fost întrebuințate pentru fabricare de monete mărunte³⁾.

Rămâne deci șindrila ca material curent de învelire, șindrila de brad sau de stejar cum se întrebuințează încă și azi.

În relația italianului Angioiello care a însoțit armatele lui Mahomet al doilea în campania din 1476⁴⁾ se spune clar că la Suceava orașul avea case și biserici învelite cu șindrila.

În rezumat rezultă că învelitorile bisericilor noastre erau unele de șindrila și altele, cele mai de seamă, de plumb, cel puțin în parte.

¹⁾ Violet le Duc. — Dictionnaire.

²⁾ Nistor, loc citat.

³⁾ Violet Duc, loc. citat.

⁴⁾ Nistor. Die auswärtigen Handelsbeziehungen der Moldau pag. 55.

¹⁾ Violet le Duc. ibid.

²⁾ Nistor-Handel in der Moldau pag. 154.

³⁾ Cetatea Sucevei pag. 91.

⁴⁾ Iorga, — Istoria armatelor române 161.

DIMENSIUNI ȘI PROPORȚII

Bisericile lui Ștefan cel Mare au mai totdeauna dimensiuni restrânse. Pătrăuți, cea mai mică, are numai 14,50 metri lungime interioară și 4,50 metri lărgime, iar înălțimea ei la cheia arcurilor mari ale naosului e de 6,30 metri, calota turlei fiind la 14 metri deasupra pardoselei. Biserica mănăstirii Neamțului are 37,50 metri lungime interioară, fără a socoti exonartexul adăogat, și 6,50 metri lărgime interioară. Înălțimea la cheia arcurilor mari e de 10 metri și aceea a calotei turlei de 23,30 metri.

Dacă lăsăm la o parte această din armă biserică, care ca și Dobrovățul, reprezintă un tip excepțional, vedem că Sf. Gheorghe din Hârlău, de pildă, care este în acest caz — împreună cu Tazlău — cea mai mare, are 21,50 metri lungime interioară, 5,70 metri lărgime, 9 metri înălțime la cheia arcurilor mari și 21,50 metri la calota turlei. Bolta pronaosului e la 13,50 metri deasupra pardoselei.

Nu am pus în socoteală biserica mănăstirii Putna, ctitoria principală a lui Ștefan, căci în înfățișarea ei actuală nu mai este biserica lui. Am văzut că a fost dărâmată și reconstruită, isprăvindu-se sub Istrate Dabija, și este aproape sigur că nici planul cel vechiu nu a fost respectat; obiceiul vremii era de a se zidi sau de a repara cum se credea că e bine, fără a avea considerațiunile ce le avem acuma față de construcțiile din trecut. Acest respect, precum și imitația sau pastişul, sunt sentimente mai moderne. Planul și detaliul bisericii sunt altmintrelea din epoca reconstruirii.

Când examinăm dimensiunile principale ale bisericilor lui Ștefan cel Mare putem vedea că unele sunt mai scurte, altele mai lungărețe, de asemenea înălțimea merge crescând, încât avem biserici de un tip mai scund, mai bizantin, și alte mai svelte, mai gotice, cu toate tranzițiile între ele.

Așa bunioară, la Pătrăuți, raportul lungimei bisericii către lărgime este de 3,1 ca și la Sf. Ilie, pe când la Hârlău, la Popăuți și la Piatra acest raport este de 3,7 și mai mult. La Dobrovăț ajunge la 4,5 și la Neamț — fără exonartex — 4,85.

Dintr'altă parte raportul între înălțimea măsurată la cheia arcurilor mari și lărgimea, raport care la Voroneț e de 1,28, ajunge la

Popăuți la 1,58, la Dobrovăț la 1,55, la Hârlău și la Neamț la 1,56.

Mai observăm că raportul lungimei interioare a bisericii către înălțimea interioară a turlei se apropie de unitate.

Or care ar fi categoria în care am pune bisericile noastre din acest punct de vedere proporțiile lor sunt totdeauna reușite și nici odată nu avem impresia de greșeală sau de stângăcie. Această armonie de proporție este una din principalele calități ale arhitecturii — dacă nu cea mai mare — și merital ce revine constructorilor e cu atât mai de însemnat cu cât majoritatea bisericilor din această vreme sau din vremea imediat anterioară în Ardeal, în Ungaria, în Austria, păcătuiesc în această privință. Intr'adevăr se observă mai totdeauna acolo un desacord între altar și nava bisericii, care strică armonia aspectului monumentalului.

CLASIFICARE

Cele spuse până acum ne permit să procedăm la clasarea după categorii a bisericilor lui Ștefan cel Mare.

La prima vedere, orânduirea ce pare cea mai dreaptă și mai rațională este de a face două clase: bisericile cu turlă și cele fără turle (care de obicei sunt și fără abside laterale).

Această împărțală însă este prea generală și prea vagă și dacă intrăm ceva mai mult în analiza monumentelor noastre, vedem că se poate face o altă clasificare bazată pe diverse deosebiri constructive:

Vom face o primă clasă pentru bisericile din Pătrăuți, Milișăuți, Sf. Ilie și Voroneț (abstracție făcând de exonartexul lui Grigore Roșca). Aceste patru biserici de dimensiuni mai modeste au turlă, sinuri laterale și un pronaos pătrat sau aproape pătrat. Au contraforturi la naos pe laturile de Nord și Sud și un altul mic la altar (afară de Pătrăuți).

Au toate ferestrele lor cu chenar dreptunghiular atât la naos cât și la pronaos. Milișăuți avea însă o fereastră ogivală în peretele de apus).

Aceste patru biserici, zidite între 1487 și 1488, formează un grup destul de omogen și e probabil că sunt construite de același meșter sau de meșteri de aceeași școală.

Un al doilea grup — care urmează și cro-

nologicește — este acela alcătuit de biserici domnești așezate în orașe: Sf. Ion din Vaslui ¹⁾, Precista din Bacău, Sf. Nicolae din Dorohoi, Sf. Gheorghe din Hârlău, St. Nicolae din Iași și Sf. Nicolae din Popăuți (Botoșani), toate zidite între anii 1490 și 1496. Aceste biserici sunt mai mari ca cele din grupul precedent, mai înalte. Au toate turla și abside laterale, contraforturi și pronaosul supra-lărgit (exceptând Hârlău) și aproape pătrat. Aceste biserici «domnești» fiind orașenești s'a simțit, nevoia de a putea primi un mai mare număr de credincioși, ceea ce a dus la această soluție. Aceste biserici mai prezintă și o bogată împodobire de cărămizi și de rotoacele smălțuite cu figuri. La Vaslui s'au găsit resturi de cărămizi smălțuite reintrebuintate. Bacăul pare a fi fost fără această podoabă.

În acest grup ferestrele naosului și ale turla rămân mici și dreptunghiulare iar cele ale pronaosului — la Dorohoi, Popăuți, Hârlău și Vaslui — sunt mari, ogivale și frumos ornamentate în modul gotic; Sf. Nicolae din Iași și Bacău fiind transformate, nu putem ști dacă această regulă își găsea și aci verificare așa cum e probabil.

Tot în acest grup ar intra, poate, și paraclisul domnesc din cetatea Sucevei, unde s'au găsit numeroase rotoacele cu figure la fel ca cele ce le găsim pe celelalte biserici ale grupului.

Acest grup pare iar a fi opera aceluiaș meșter, care l'am putea denumi meșterul rotoacelelor figurate și al pronaosului eșit. S'ar putea face o excepție pentru biserica din Bacău care este mai rudimentar făcută cu toate ca dispozițiile generale sunt la fel.

Acest al doilea grup se prezintă deci ca o dezvoltare mai evoluționată a primului grup.

O a treia clasă o formează bisericile din Borzești, Războieni și Piatra (Neamț), 1493 — 1498. Aceste biserici sunt fără turlă și fără sinari; numai la Piatra sunt în interior scobituri în grosimea zidului care în afară prezintă o îngroșare pe toată lungimea naosului.

În acest grup găsim arcuri duble în relief sub boltele naosului și care se prelungec ca pilaștri angajați până jos pe pereți de Nord și Sud, printr'o serie de retrageri

successive în console. E un principiu constructiv ingenios și nou pentru a micșora diametrul bolților și prin armare împingerea lor. Asemenea la Vest și Est al naosului, pe pereți de Nord și Sud, sunt arcuri mari ca niște nișe, ce nu le găsim în celelalte biserici ale lui Ștefan cel Mare; ceea ce, împreună cu prezența arcurilor duble, înfățișează caractere de plan sârbești.

La aceste trei biserici, bolțile pronaosului sunt separate în două printr'un arc dublu ca console ca în naos, devenind așa un dreptunghi lungăreț.

Naosul are ferestre mici, iar pronaosul ferestre ogivale gotice ornamentate.

Războieni are intrarea pe partea de miazăzi, Piatra la miază noapte iar Borzești pe latura de apus.

Și aceste biserici prezintă o ornamentație de cărămizi smălțuite și de rotoacele. Aceste rotoacele sunt însă fără figuri, au numai un nasture (bumb) la mijloc și o linie sau două concentrice. Astfel se vede acum la Piatra și la Borzești; dacă e tot așa la Războieni nu se poate ști, biserica fiind cu mare îngrijire tencuită și spoită.

Aceste trei biserici alcătuiesc, fără îndoială, un grup bine determinat și foarte original, — și cred că nu greșesc atribuind construcția lor unui singur și acelaș meșter.

S'ar putea considera ca o continuare a acestui grup, biserica mănăstirei Neamțului, zidită în acelaș timp ca Sf. Ioan din Piatra (1497). Aici nu găsim arcurile duble și arcurile interioare de caractere sârbești, dar găsim pronaosul împărțit în două și rotoacele cu bumbi din grupul precedent.

De altminterlea partea naosului din spre apus în grupul Piatra-Borzești-Războieni poate fi considerat ca o primă indicație, o îndrumare spre compartimental ce'l vom întâlni la Neamț și mai târziu, în vremea lui Petru Rareș.

Neamțul ar fi deci o combinație din cele două grupuri precedente.

După această biserică am putea pune, ca procedând din aceeași înrăurire, Sf. Gheorghe din Suceava, care prezintă de altminterlea multă asemănare cu ea.

Grupul care urmează și care se clasează și cronologic este imediat după Neamț, cuprinde Arbora, Reuseni și Dobrovăț (1502 — 1504), cele din armă biserici ale lui Ștefan.

Sunt biserici fără turlă. Nu au sinari exte-

1) Așez Vaslui în acest grup din cauza asemănării planului.

rioare, iar în interior, o ușoară inflexiune arată local lor, încadrată de către un mănunchiu de colonete angajate care ajung până în boltă, resărind jos de pe niște baze gin-gaș împodobite.

Pronaosul este boltit într'un mod pitoresc și practic prin arcări late, două perechi în lung și două în lat (fig. 175 și planurile fig. 158, 169 și 170) care reduc spațiul boltit la un cerc de mic diametru acoperit cu o calotă sferică.

Toate chenarele ferestrelor sunt dreptunghiulare în exterior și mici. Arbora și Reaseni sunt aproape identice ca dimensiuni, ca dispoziție și ca detalia. Zidurile de miază zi și miază noapte sunt prelungite spre apus și unite printr'o boltă semi-cilindrică care servește de clopotniță.

Dobrovăț diferă numai prin adăogirea la pronaos, în local acestei bolți, a unei încăperi, un nou pronaos, cel d'înteii devenind o încăpere intermediară. Noal pronaos are și ferestre mai mari ogivale ca obișnuitele împodobiri gotice. (Turnurile ce le are acuma Dobrovățul sunt adăogite).

Aceste trei biserici — cele din urmă din vremea lui Ștefan, — reprezintă un tip și o concepție foarte deosebite de cele aproape contemporane din grupul al treilea și din al doilea. Intre Piatra și Neamț dintr'o parte și Arbora sau scurs numai cinci ani și șase de la zidirea Popăuților. Cred deci că se pot atribui unui meșter deosebit.

Și Parhăuți — din vremea lui Ștefăniță — aparține acestai grup, cu care arată oare care înrudire Șipotele și Văleni.

Un grup absolut special, — arhaizant — este acel al bisericilor din Dolhești, Bălinești, Volovăț; acest grup pare ca inspirație din vechea basilică de la Rădăuți.

Este un tip romanic, boltit în berceau atât pe naos cât și pe pronaos.

În dreptul fiecărui stâlp un arc dublu întărește bolta.

O deosebire este că la Rădăuți sunt nave (sau galerii) laterale, „bas côtés“, care co-

munică cu nava principală prin trei perechi de arcări în naos și două în pronaos. Aceste arcări, și la Dolhești și la Volovăț, sunt reduse la niște arcade oarbe, de oare ce navele laterale au disparat, iar Bălinești a perdat și aceste arcade, rămășițe ale tipului primitiv.

Această clasă arhaică nu e grupată într'un scurt număr de ani ca celelalte. Dolhești e dinainte de 1481, Bălinești din 1494 și Volovăț de la 1502, iar prototipul din Rădăuți din veacul al XIV-lea.

Aceste biserici prezintă de almintrelea în exterior o oare care varietate. Absida altarului e semi-circulară la Volovăț cu mai multe contrafortari ca la Rădăuți; la Dolhești și Bălinești absida e poligonală, cu cinci fețe și nu are contrafortari. Decorația lor deosemena e mai variată și participă de diferite principii.

Cum se explică această supraviețuire a unui tip învechit și demodat?

Se poate presupune ca între Rădăuți și Dolhești au existat alte biserici acuma dispărute și care au transmis tradiția. Se mai poate presupune că aceste clădiri au fost încredințate unor meșteri galițieni întârziați și care au lucrat fără colaborarea meșterilor răsăriteni pentru lucrul bolților. În defavoarea acestei din urmă presupunere vine însă faptul că, în această vreme, de mult erau părăsite și în Galiția principiile romanice.

Au mai rămas în afară de această clasificare Baia, cea mai veche biserică din câte ne-au rămas de la Ștefan, care a suferit evidente remanieri și care prezintă multe singularități; Tazlău (1497), oare cum asemănător cu grupul al doilea, are totuși caractere deosebite. Cotnar ne prezintă cel mai simplu tip, care pare a fi avut imitare mai târziu la Șipotele lui Luca Arbore, la biserica lui Rareș din Baia și alte.

În fine, bine înțeles, am lăsat la o parte bisericile ce nu le cred a fi de la Ștefan cel Mare, ca Putna, Mirăuți, Scânteia, Ștefănești. Eată un tablou rezumând cele expuse mai sus:

GRUPUL		DATE	MEȘTERUL	CARACTERE GENERALE
I	Pătrăuți Milișăuți Sf. Ilic Voronet	1487 1487 1488 1488	Primitiv	Cu tarla și cu sinari laterale exterioare.
II	Vaslui Bacău Hârlău Sf. Nicolac (Iași) Sf. Nicolae (Dorohoi) Popăuți	1490 1491 1492 1492-93 1495 1496	Al discarilor cu figari și al pronaosului supralărgit.	Cu tarle, sinuri laterale exterioare, pronaosul supralărgit și discari smălțuite ca figari.
III	Borzești Războieni Piatra	1493-94 1496 1497-99	Al planului cu caractere sârbești.	Fără tarlă, fără sinari exterioare laterale. Cu arcări dabloari, arcade oarbe interioare, — pronaos cu două bolți, discari smălțuite simple.
	Mănăstirea Neamțului [Sf. Gheorghe (Suceava)]	1497 1514-22		Cu tarlă, sinari exterioare laterale, pronaos cu două bolți, discari smălțuite simple.
IV	Arbora Reuseni Dobrovăț [Parhăuți]	1502 1502-04 1504 1522		Fără tarlă, fără sinari, cu colonete în naos, pronaosul boltit cu o calotă mică.
V	Dolhești înainte de: Bălinești Volovăț	1481 1499 1502	Arhaizanți	Boltă în «berceau», cu dabloari de caracter romanic.

Infățișez și un tablou al bisericilor lui Ștefan cel Mare așezate în ordinea cronologică și cu însemnarea grupului la care aparțin:

		DATE	GRUPUL
Patna			
Baia	după	1467	
R.Sărat (dărâmată)		1474	
Dolhești	înainte de	1481	V
Pătrăuți		1487	I
Milișăuți		1487	I
Sf. Ilie		1488	I
Voroneț		1488	I
Vaslui		1490	II
Bacău		1491	II
Hârlău	Sf. Gheorghe	1492	II
Iași	Sf. Nicolae	1491-93	II
Borzești		1493-94	III
Bălinești		1494	V
Dorohoi	Sf. Nicolae	1495	II
Popăuți		1496	II
Războieni		1496	III
Cotnar		1496?	—
Tâzlaş		1497	—
Piatra Neamț		1497-98	III
Neamț		1497	III
Volovăț		1502	V
Arbora		1502	IV
Reuseni		1502-04	IV
Dobrovăț		1504	IV

Din comparația acestor tablouri, reiese că clasificarea ce am făcut-o plecând de la considerații pur constructive, concordă destul de bine cu datele cronologice și permite a distinge diferitele maniere, diferiții meșteri sau scoli care au lucrat la aceste biserici, pe când clasificarea în două tipuri după prezența sau absența tarlei nu ne dă rezultate satisfăcătoare și nu aruncă nici o lumină asupra istoriei constructive și evoluției arhitecturii din epoca lui Ștefan cel Mare.

Din contra, dacă luăm împreună grupurile care reprezintă tipul caracteristic de biserică din timpul lui Ștefan cel Mare, lăsând la o parte grupurile mici ce sunt de tipuri mai speciale, — adică dacă luăm grupul Pătrăuți Milișăuți, Sf. Ilie, Voroneț — cu cel al bi-

sericelor orășenești și Mănăstirea Neamțului, vedem clar evoluția tipului.

Pătrăuți, cea mai mică, are o turlă joasă, nu are contraforturi, căci împingerea bolților fiind relativ mică, nu se simțea încă nevoea lor. Nu are încă bază stelată la turlă, nici — sub strașină — rânduri de ocnite. ¹⁾

Milișăuți, mai elansată, are tot baza turlei pătrată, are contraforturi care — poate — nu erau de la început, căci cele actuale sunt adăugate. Apare un rând de ocnite și — poate — cele dintâi discari.

Sf. Ilie arată prima bază stelată și două rânduri de ocnite.

Voroneț a părăsi rândul de contraforturi din dreptul zidului median ca inutil, ceea ce este de almintrelea și logic. Nu vedem acum într'adevăr la Voroneț rândul superior de ocnite, dar se poate judeca, după spațiul ce mai rămâne între rândul existent și strașina că a existat, fiind probabil ampliat pentru zugrăveală.

Pe urmă vine grupul bisericilor domnești din orașele Vaslui, Bacău, Iași, Hârlău, Dorohoi, Popăuți (Botoșani); Apare pronaosul supralărgit care și mai mult scatește de nevoea contrafortului din poia sînarilor ²⁾. Ferestrele pronaosului se măresc și se împodobesc. Biserica se înalță și decorația de cărămizi smălțuite și de rotocoale devine regula generală.

În fine, la Neamț, dimensiunile cresc și mai mult. Sub înrăurirea planului grupului Piatra-Borzești-Războeni, pronaosul e lungit și împărțit în două bolți. Și naosul, lungit și el, primește pentru prima dată compartimentul mormintelor ctitoricești.

Sf. Gheorghe din Suceava păstrează aceste dispozițiuni precum și lungirea naosului, lăsând la o parte noal zid despărțitor spre naos, săpărațor în mitropolia capitalei unde era nevoie de mai mult spațiu.

Astfel, în scurtul timp de zece ani (1487-1497) s'a desfășurat toată evoluția acestui stil, de la modesta bisericuță de la Pătrăuți până la falnică clădire a mănăstirii Neamțului. Mai reiese de aici că cele câteva biserici, mai vechi, făcute de Ștefan și care nu le mai canoștem — chiar și Patna cea veche — au fost clădiri foarte modeste și foarte simple de forme.

1) Dacă nu există sub tenciala de azi.

2) Hârlău, care nu are pronaosul supralărgit, are o a doua pereche de contraforturi.

CERCETAREA AMĂNUNTELOR

După ce am isprăvit cu stadiul liniilor principale, adică al planului, bolturilor și fațadelor, putem trece acum la examinarea detaliilor, la analiza lor și la cercetarea proveniențelor începând prin acele amănunte la care s'a întrebuițat piatra cioplită sau sculptată.

Am arătat mai sus local ce-l ocupă și ușile și ferestrele precum și formele lor generale. Le vom cerceta acum mai cu de amănunt.

Ușile sunt totdeauna de dimensiuni mici, un metru lățime și mai puțin și 1,90 metru până la 2,20 metri înălțime. Sunt totdeauna într'un singur canat.

Ușile dintre naos și pronaos au un chenar dreptunghiular format de vergele (baghete) încrucișate la colțurile superioare, și desfăcute în două ramuri spre interior așa că colțurile superioare dinăuntru sunt puțin rotunjite, ceea ce le dă o înfățișare caracteristică. Aceste baghete sunt în număr de două, trei sau patru, în general de secțiune semicirculară și despărțite prin cavetari. La partea lor inferioară sunt rezemate pe un mic

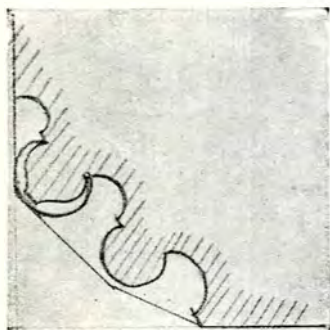

Fig. 315. Profilul chenarului ușii bisericii din Bacău

ca cele extreme sunt și cele mai proeminente.

Cele mai frumoase din aceste uși le găsim la Tazlău și la Neamț, iar cele mai sim-

ple sunt acele de la Borzești, de la Războeni, de la Pătrăuți. (Vezi profilul chenarului ușii interioare de la Voroneț, fig. 37).

Aceste uși le găsim în Moldova încă mult

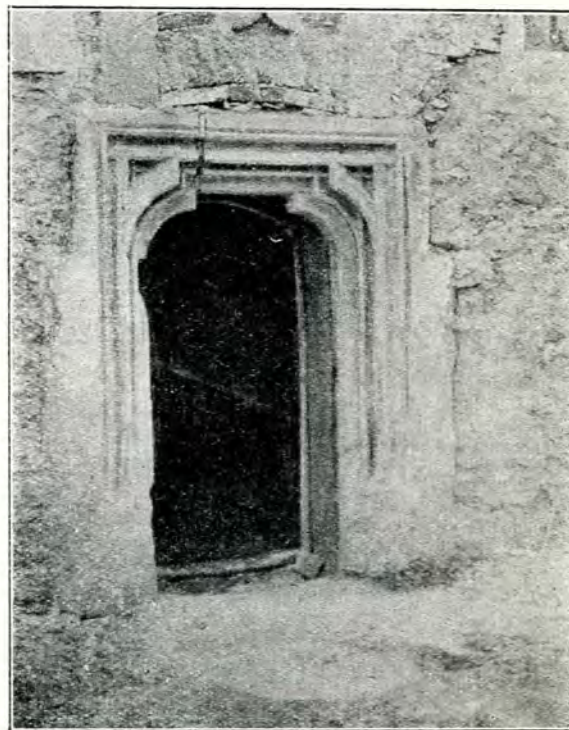

Fig. 314. Feleac, ușa sud, (a doua jumătate a secolului al XV-lea)

plan înclinat, de obicei prin mijlocirea unor mici baze împodobite cu diferite motive variate la acelaș chenar. Numai la Voroneț și la Borzești lipsesc aceste baze. Baghetele nu se găsesc așezate pe acelaș plan dar înșirate oblic așa

timp după vremea lui Ștefan cel Mare; ele au prototipurile lor în Ardeal, așa bunioară la: Feleac (1470), la Dej, la Beclean, la Sinterag (circa 1400), la Bistrița (1487), la Dipșa (Dürbach), la Teaca, la Reghinul Săsesc,¹⁾ la Sibiu, la Cisnădia, la Brașov, la Birthalm (1500 — 1524), la Hetzeldorf (1499) și alte multe.

Este de observat că și în Ardeal ca și la

¹⁾ Aceste exemple provin în majoritate din regiunea învecinată cu Ciceiu.

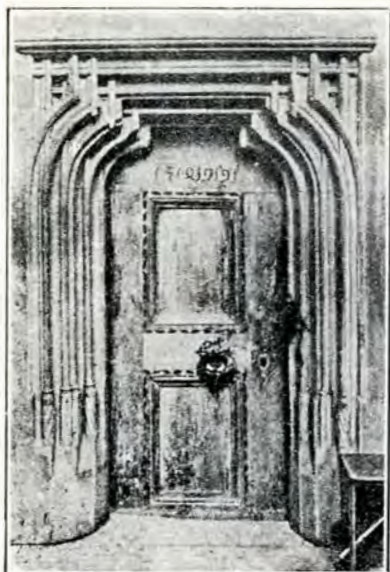

Fig. 315. Hetzeldorf, ușa sacristiei
(din 1499) (după V. Roth)

noi ușile principale — portalele — ale bisericilor sunt în arc frânt; pe când ușile laterale ce le întâlnim aproape totdeauna pe peretele de miazăzi, și cam la jumătatea clădirii au formele și profilele ce le am descris aici. Spre pildă, Bistrița, Brașov, Dej, Beclean (Betlen) Dișșa (Dürbach), Teaca, Reghinul Săsesc, Sintereag, Feleac și alte.

Bisericile despre care vorbim nu au, ca ale noastre, un zid interior de separație. Se pare deci că meșterii ardeleni chemați la noi și având de făcut la bisericile ce le construiau, pe lângă portalul și o ușă într'un zid așezat cam la mijlocul clădirii, au găsit firesc de a adopta tipul lor obișnuit de portal la ușa de intrare, iar la cea din zidul din mijloc acela ce'l aplicau și ei cam tot în acest loc la bisericile lor catolice, dar în zidul din afară.

Ușa dinăuntru de la Reaseni este de un tip ceva diferit — nervura interioară formează un arc în semicerc, (ca și la ferestrele bisericilor acestui grup), ceace este un semn de tranziție spre Renaștere.

Ușile de intrare prezintă o varietate mai mare; ca și

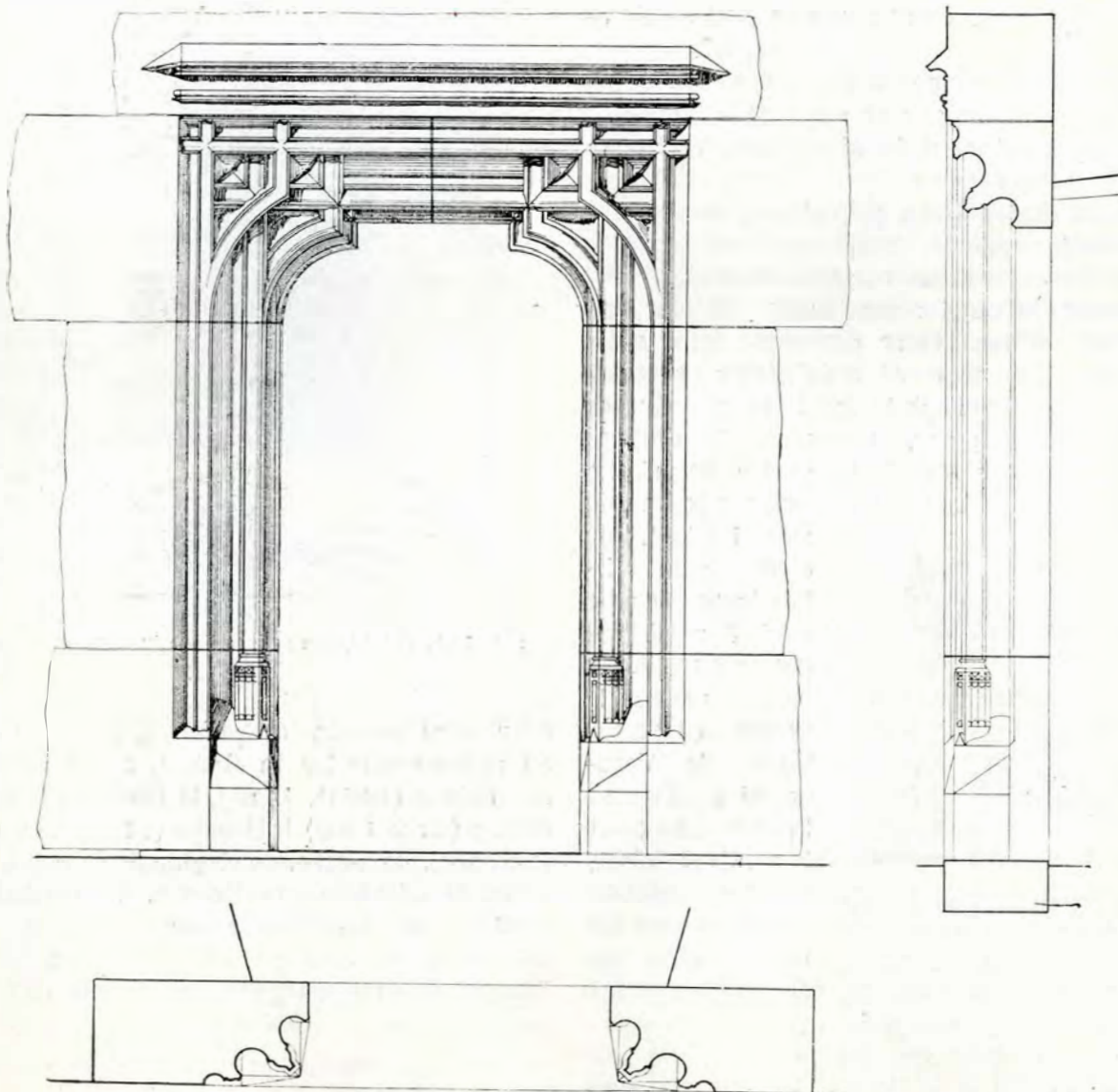

Fig. 316. Cluj, mănăstirea Franciscanilor, ușa refectorului, (a doua jumătate din veacul al XV-lea)
(din colecția muzeului din Cluj).

acele ale naosului sunt evazate spre exterior. Deschizătura așei propriu zisă este mai totdeauna dreptunghiulară, câte o dată cu colțurile ceva rotunjite. Nu prezintă nici o dată partea ei superioară în plin centru (cum

acest spațiu a fost umplut cu o sculptură golică.

La Hârlău figurează în acest loc și o pisanie.

La Voroneț această lunetă lipsește cum lipsea la început la Pătrăuți, și probabil la Borzești

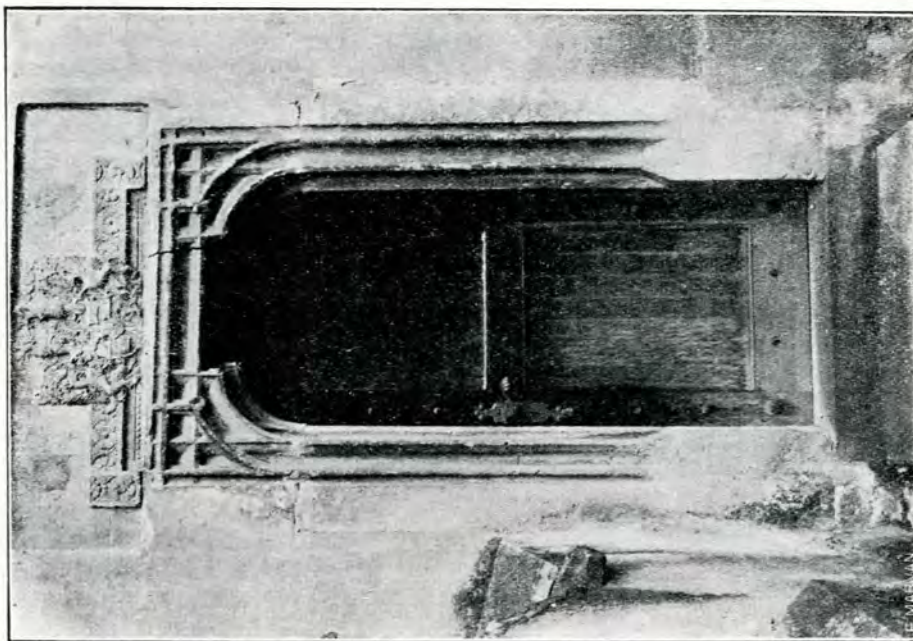

Fig. 318. Sibiu, Catedrala, ușă laterală (veacul al XV-lea)

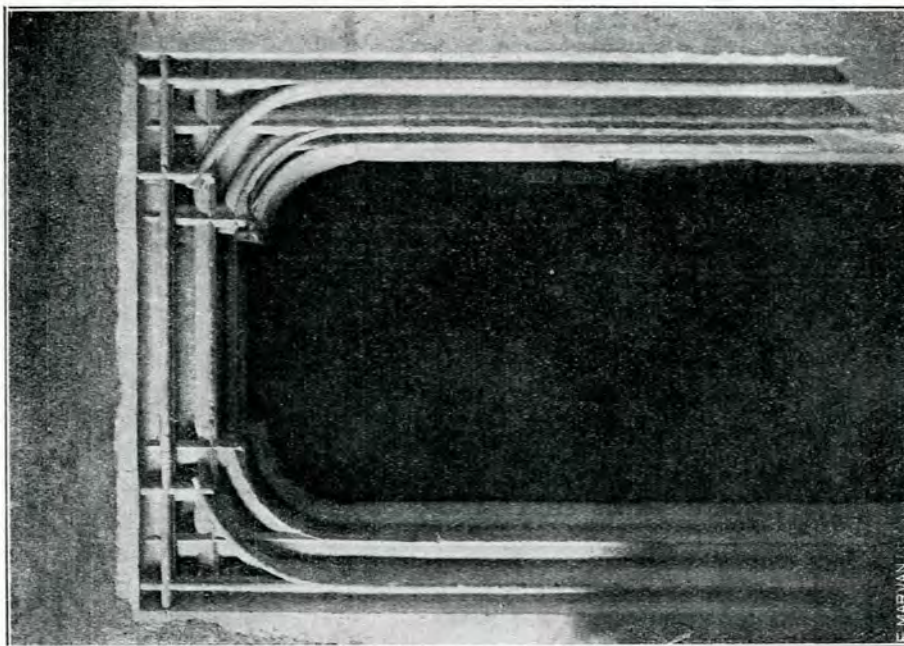

Fig. 317. Catedrala din Sibiu, ușă interioară

a făcut greșit Lecomte du Nouy la Sf. Nicolae din Iași).

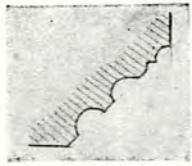
În luneta ce rămâne deasupra așei se găsesc de obicei icoane zugrăvite.

La Războeni, și la Piatra prin excepție,

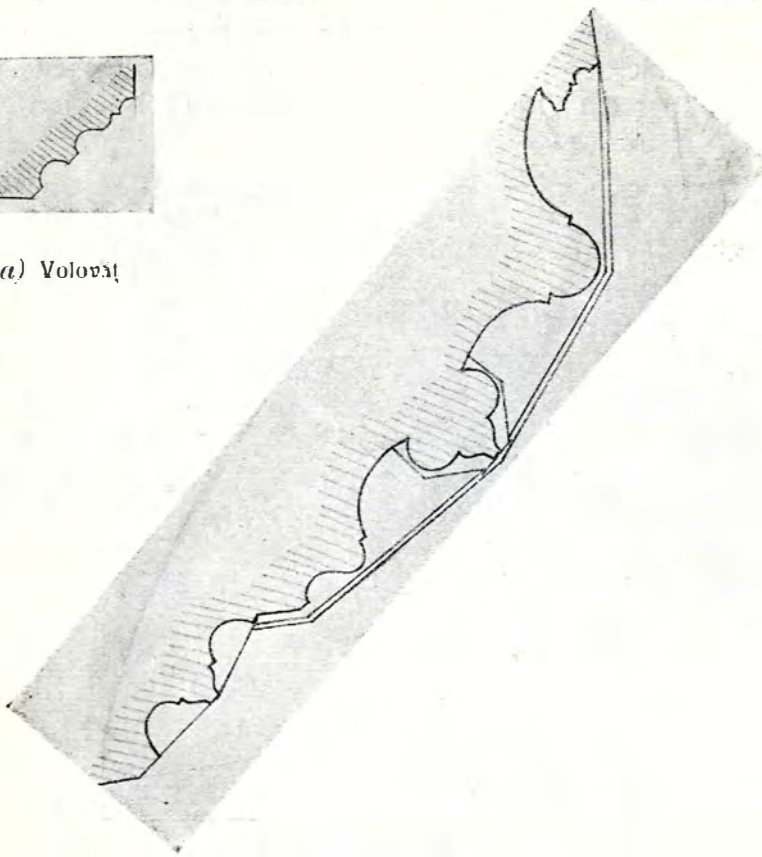
Câte odată, arcul frânt este la rândul său încadrat printr'un alt chenar dreptunghiular (ex.: Milișăuți, Tazlău, Hârlău, Neamț și mai târziu Sf. Gheorghe din Succava).

Profilele acestor portale sunt mai bogate

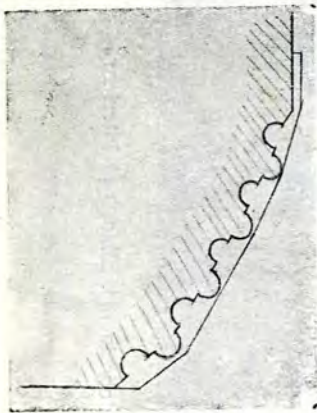
Fig. 319. Profile de uși exterioare

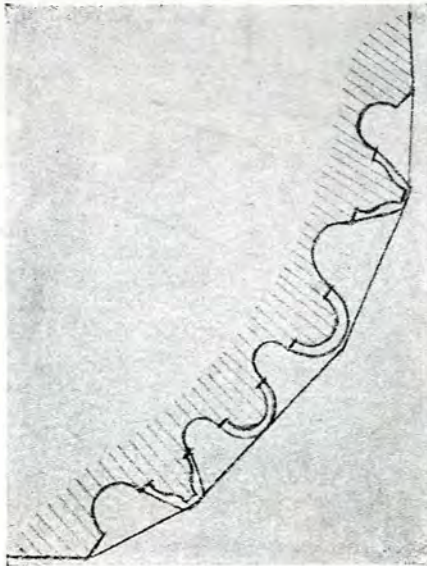
a) Volovaț

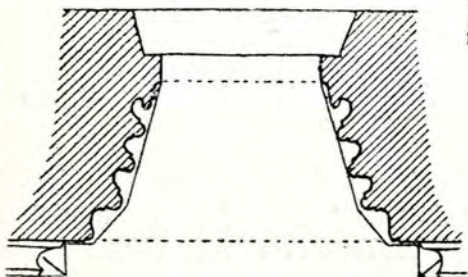
b) Hârlău

c) Dorohoi

d) Tazlău

e) Reșeni, (după Romstörfer)

de cât acele ale ușilor interioare. Se compun din toruri și cavetari formând pâlnie spre interior, și rezemată jos, ca la naos, pe baze mici ornamentate și un plan înclinat; câte o dată se întretace la chee (vezi fig. 38. Voroneț și fig. 82 Vaslui.) Face parte din ornamentica canoasă gotică și se pot găsi multe pilde la fel, mai cu seamă în Ardeal.

Cele mai bogate din aceste portale se găsesc la Tazlău, la Sf. Gheorghe din Hârlău și mai ales la mănăstirea Neamțului.

Frântura arcului nu este de obicei prea ascuțită. E în general în «tiers-point», adică centrele arcurilor de cerc sunt cam la a treia parte din lățimea deschiderei. Câte o dată (Arbora) sunt mai învecinate de axa ușii, apropiindu-se ogiva de plin centru. Aceasta vădește o înrâurire târzie — aproape de epoca de tranziție spre Renaștere.

Cheile arcurilor ogivale sunt dintr'o bucată, adică nu se găsește un rost în vârful ogivei. Această observație are o oarecare importanță, de oarecând unii autori au vrut să vadă în această diferență de construcție o caracteristică spre deosebirea ogivelor gotice de cele orientale,¹⁾ ceea ce e departe de a fi general.

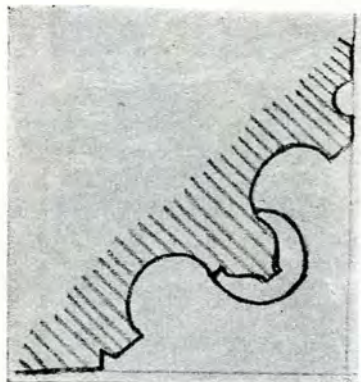
În orice caz, în Ardeal, se găsește chei de ogivă de cele două feluri. Precum se vede, deosebirile sunt mai mari ca la ușile interioare.

Se vădește deci înrâurirea directă a Ar-

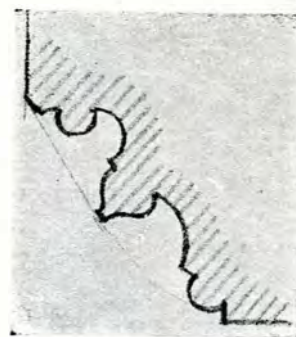
¹⁾ Prisse d'Avesnes-L'art arabe.

dealului asupra Moldovei încă din vremea lui Ștefan cel Mare, căci portalele și ușile bisericilor gotice din celelalte țări — vecine în arc foarte ușor frânt. (Dorohoi, Popăuți, Hârlău, Borzești, Piatra, Războeni, Tazlău.) La Arbora, Reuseni, Dobrovăț e în semicerc

Fig. 320. Profile de uși exterioare

a) Cracovia — Biblioteca

b) Cracovia, casă particulară

sau mai îndepărtate de Moldova — au și forme mai puțin asemănătoare.

Bazele mici ornamentate ce le-am văzut la chenarele ușilor și ce le vom vedea și la unele ferestre mici sunt o caracteristică a goticalui târziu din țările germanice.

În Galiția nu apar, cel puțin cele cu machiile sacite, de cât la sfârșitul veacului al XV-lea, în Ardeal ceva mai de vreme.

Precum vedem, la ușile moldovenești nu prea reese o evoluție în această privință. Într'adevăr la primele biserici, acele din Pătrăuți, Milișăuți și Voroneț, lipsesc la portalele exterioare, dar se găsesc la Sf. Ilie care e de aceeași epocă și aparține aceluiaș grup. Și la Pătrăuți și la Sf. Ilie le vedem și la chenarele ușelor interioare. Din contra, mai târziu la Arbora și la Reuseni, care acuză la ușile lor dinăuntru oarecare caractere de tranziție spre Renaștere, chenarele exterioare nu mai arată baze, pe când tocmai atunci apar la ferestrele acestor două biserici.

Ferestrele, precum am arătat, sunt de două feluri; cele mici care luminează totdeauna naosul, altarul și turla și câte o dată pronaosul, și acele mai mari și de dimensiuni mai variate, ale pronaosului.

Cele dintâi sunt totdeauna înguste și lungărețe (cam 1,20—1,50 m. pe 0,50—0,60 m.); chenarele sunt cu colțurile pătrate în afară și înăuntru la bisericile mai vechi, Pătrăuți, Milișăuți, Sf. Ilie, Voroneț; la Bălinești e acelaș tip dar mai lățit. La alte, partea interioară e terminată sus în semicerc și chiar

curat. La Volovăț e un tip special în semicerc (fig. 192).

Chenarele se compun din baghete (torari) separate prin adâncături (cavete). Sunt

Fig. 321. Sebeșul săseș, Portalul sud (după V. Roth)

una sau două asemenea baghete și se încrăcișează la colțuri. (vezi profilul fig. 39 Voroneț).

La partea lor de jos sunt așezate pe un plan înclinat direct sau, rar, (Arbora, Reuseni), prin mijlocirea unor baze mici ornate, cum le-am văzut și la uși. În cele două cazuri însă, planul înclinat care termină în jos ornamen-

tația chenarului se oprește mai sus de cât pragul deschiderii ferestrei.

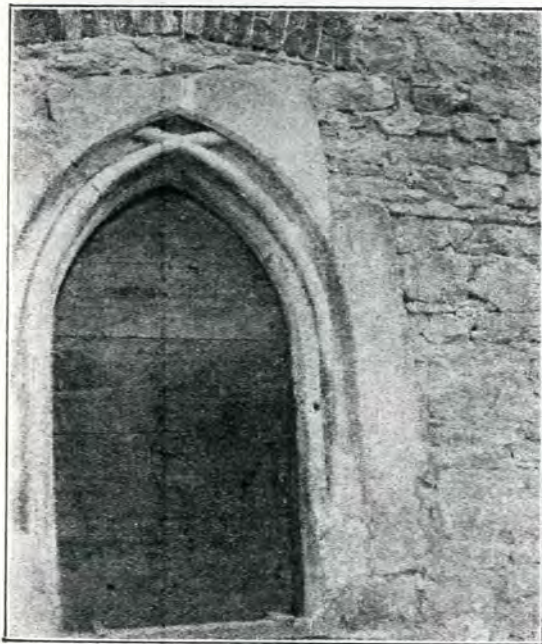
prezența arcului interior este o inovație, care se păstrează cu oare care mici modificări la

Fig. 322. Sibiu, Biserica Țursalinelor

Se poate observa o oare care evoluție în forma acestor ferestre. La bisericile cele

grupul Piatra-Războeni-Borzești și la Tazlău. In grupul Arbora-Reuseni-Dobrovăț apare

323. Feleac. Ușa de vest (a doua jumătate a secolului al XV-lea)

Fig. 324. Reichesdorf, ușa sacristiei (1451) (după V. Roth)

dintâi sunt mai simple — dreptunghiulare înăuntru ca și în afară. La grupul orășenesc,

arcul în plin cintru, adică o îndrumare spre formele Renașterci.

Na vorbese aici bine înțeles, de cazul în care ferestrele naosului au fost mărite și

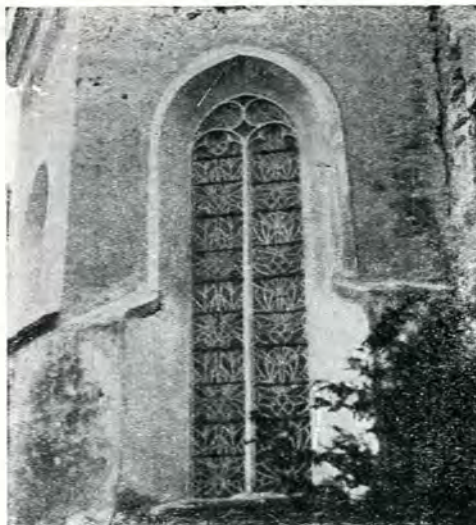

Fig. 325. Cisnădia

odată partea interioară de sus rotanjită, ca o singură excepție, la Tazlău.

Ferestrele pronaosului precum am arătat mai sus, sunt sau de același tip ca acele ale naosului sau mai mari și de tipuri mai variate. (Vezi profilul fig. 86, Vaslău). Caracterul lor gotic e și mai accentuat și similitudinea cu unele ferestre ale bisericilor ardelenesti din veacul al XV-lea neîndoioasă, fără a fi totuși la fel.

Unele din aceste ferestre sunt dintr'o sin-

Fig. 327. Cisnădia

schimbate în cursul vremurilor, adică ceea ce s'a întâmplat la mănăstirea Neamțului.

Fig. 326. Sebeșul săsesc, Biserica mică

gară deschizătură, încadrate printr'un arc frînt profilat cu una, două, trei nervare. Alte sunt împărțite în două printr'un menou, iar partea superioară e împodobită prin cercuri or-

Fig. 328. Sebeșul săsesc, Fereastră Sud Biserica mare (după V. Roth)

Ferestrele turlelor sunt la fel sau aproape la fel, în general mai lungite, n'au însă nici

namente, trilobari și alte ornamente „raionante” și „flamboiante”.

Alte în fine, mai bogate, au două menouri
(Sf. Gheorghe din Hârlău)

Și nervurile ferestrelor, ca acele ale por-

au fost des astăpate cu tencuială; asemenea
și menourile au fost scoase fiind probabil mai
ușor la o reparație stângăcie de a așeză un

Fig. 329. Reghină săsească

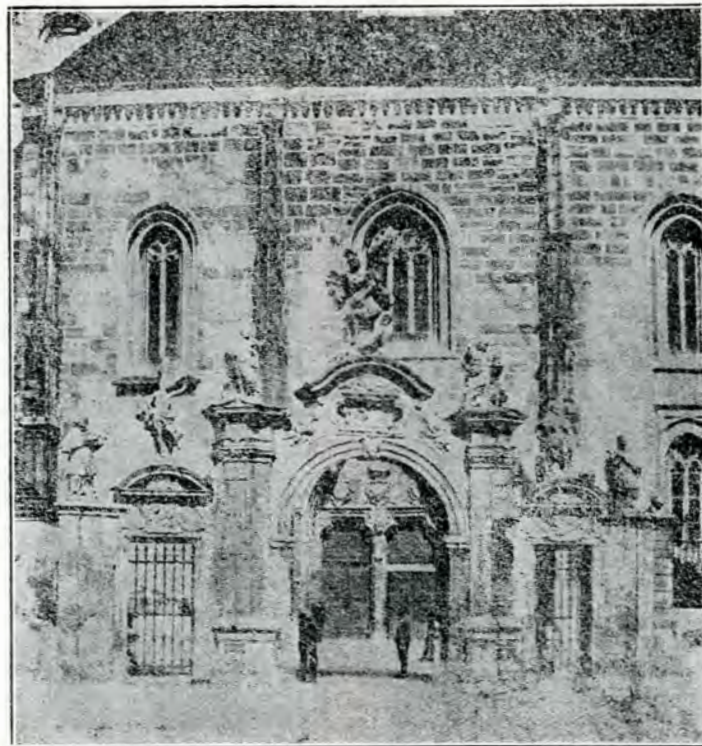

Fig. 330. Biserica Sf. Mihail din Cluj,
(după Giörgy Lajos, Szent Mihály)

talelor, se întretae câte o dată la chee.
Ornamentele din partea superioară care
sunt des găarite „à joar“, dar nu totdeauna,

toc de fereastră dreptunghiular fără aceste
sapărătoare membre de arhitectură.

Arcaul frânt e mai totdeauna, ca și la uși,

Fig. 321. Biserica^f Dominicanilor, Cluj

puțin accentuat. Raza cercului se găsește de obicei cam la două treimi din lărgimea ferestrei.

Dacă se găsește cu ușurință ferestre mari destul de asemănătoare ca acele ale pronaosului nostru la bisericile din Ardeal, din Ungaria de nord, din Galiția și în alte părți vecine, chestiunea nu e așa de simplă pentru ferestrele mici. Aceste ferestre, fie cele cu malare simple

Fig. 333. Cracovia. Fereastră la tornal ospelului comunal

direct răzămăte pe un plan înclinat, fie cele cu baze mici ornamente, nu se găsește nici la bisericile din Ardeal, nici la bisericile galițiene.

Care poate fi origina lor ?

Le găsim însă cu forme vecine, — mai puțin lungărețe — în construcțiile civile din Cracovia. Așa la tornal Ratazului (Rathhaus, ospelul comunal), unde sunt aproape pătrate și unde este adevărat că mai prezintă o par-

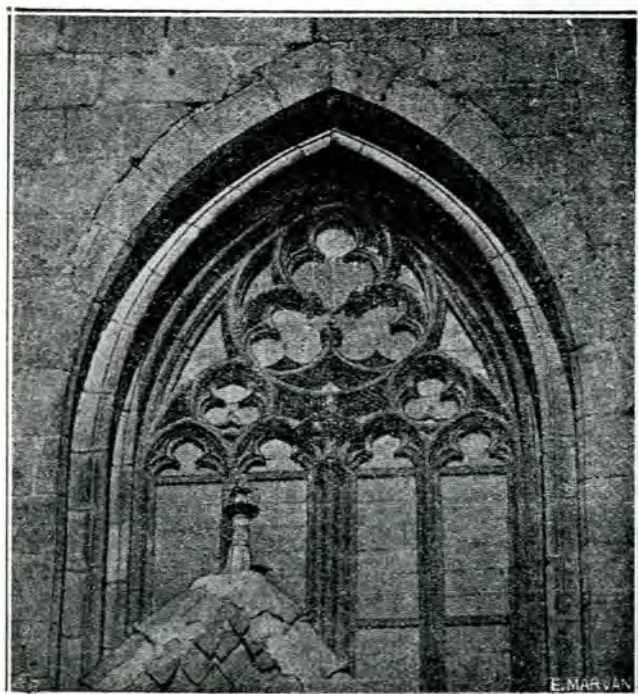

Fig. 332. Biserica neagră, Brașov, (după Kählbrandt)

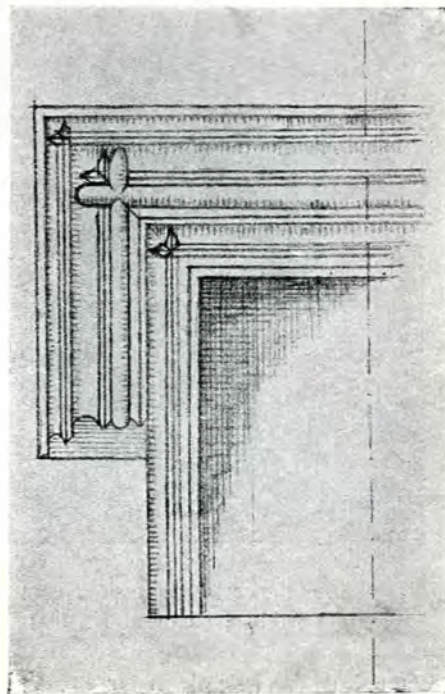

Fig. 334. Cracovia. Fereastră la tornal ospelului comunal

ticalaritate stranie, ce n' o întâlnim la noi. Partea interioară a chenarului e înclinată așa zis pentru a primi mai ușor lumina de sus.

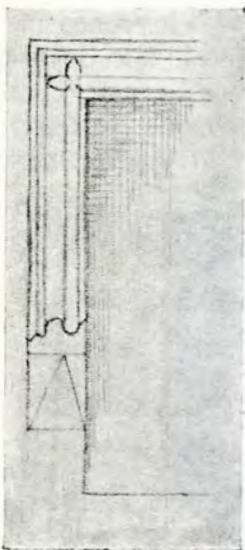

Fig. 335. Spitalul Sf. Duh
Cracovia

La spitalul Sântului Duh, din veacul al XV-lea, acuma dărâmat, erau ferestre mici și mai vecine de ale noastre. La Wavel, castelul regilor Poloniei, tot în Cracovia, se găsesse câte va ferestre dreptunghiulare și cu malare destal de asemănătoare cu cele dela noi.

La Sucheniță (hala cu postavari), pe piața centrală a orașului, este o ferestraică de proporții lungărețe, cu malare îndoite în arc de cerc la partea de sus și rezămate prin baze mici pe un plan inelinat.

La ospelul comunal din Sibiu (Rathaus) se văd iar ferestre asemănătoare cu cele moldovenești precum și la castelul din Hunedioara a Corvineștilor.

La bisericile gotice din Ardeal însă, din care se cunosc vr'o două sute, nu se găsesse¹⁾. Acest din urmă fapt ne face să înclinăm

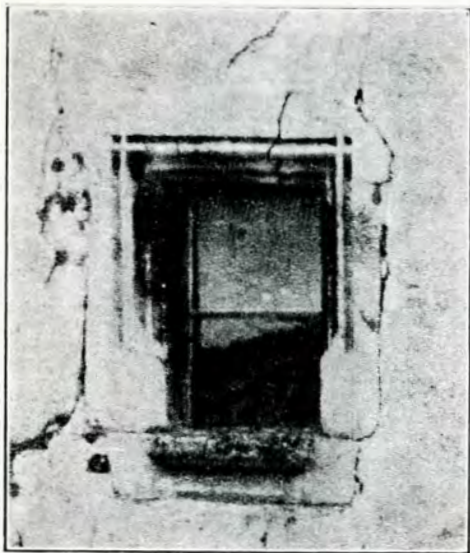

Fig. 336. Fereastră la ospelul comunal
din Sibiu (veacul al XV-lea)

1) Comunicări verbale ale D-lor Dr. V. Roth și Sigerus, amândoi excelenți cunosători ai clădirilor gotice din Ardeal.

a crede că înrâurirea în această privință, nevenind din Ardeal trebuie să fie venită din Galiția în Moldova.

E adevărat că n'am găsit aceste ferestre nici la bisericile galițiene, dar sunt relativ puține care ne-au rămas și poate să fi fost la unele din cele dispărute.

De oare ce așile bisericilor noastre arată neindoișor o înrâurire din Ardeal — căci se regăsesse acolo cu formele de la noi și așezate în mod corespunzător — ajungem astfel la concluzia că ferestrele mici ar fi de influență galițiană, iar așile ardelenesti. Până la găsirea altor elemente pentru rezolvarea acestei chestiuni, se poate numai face ipoteza

că ne lipsese unele monumente intermediare care ne ar fi date cheia problemei. Am putea așa presupune că au fost biserici făcute de meșteri Galițieni (știm din documente că au venit unii la noi în aceste vremuri), biserici care aveau ferestrele mici ce le știm și ași după tipurile curențe în Galiția. Alți meșteri Ardeleni, venind mai târziu, au păstrat ferestrele mici care plăceau sau erau privite ca potrivite cu cerințele locale și au modificat așile după tipurile lor, pierzându-se tipul așelor galițiene.

Numai ceva mai târziu a început să se modifice și ferestrele pronaosului, adoptându-se tipurile mari cunoscute care sunt răspândite și în alte părți.

Fig. 337. Fereastră la
castelul din Hunedioara
(veacul al XV-lea)

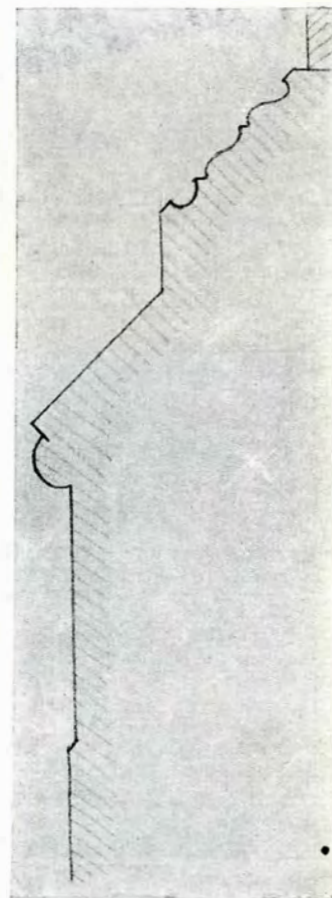

Fig. 338. Profilul soclului Piatra

Soclul este de obicei simplă și puțin proeminent, între 15 și 25 cm. Biserica Sf. Ion din Piatra face excepție, având un soclu mai bogat și mai eșit. Înălțimea soclului este de obicei de un metru. E construit de piatră brută de dimensiuni mici, poate ceva mai mari ca restul zidului; — câte odată, rar, e în întregime de piatră cioplită (Piatra).

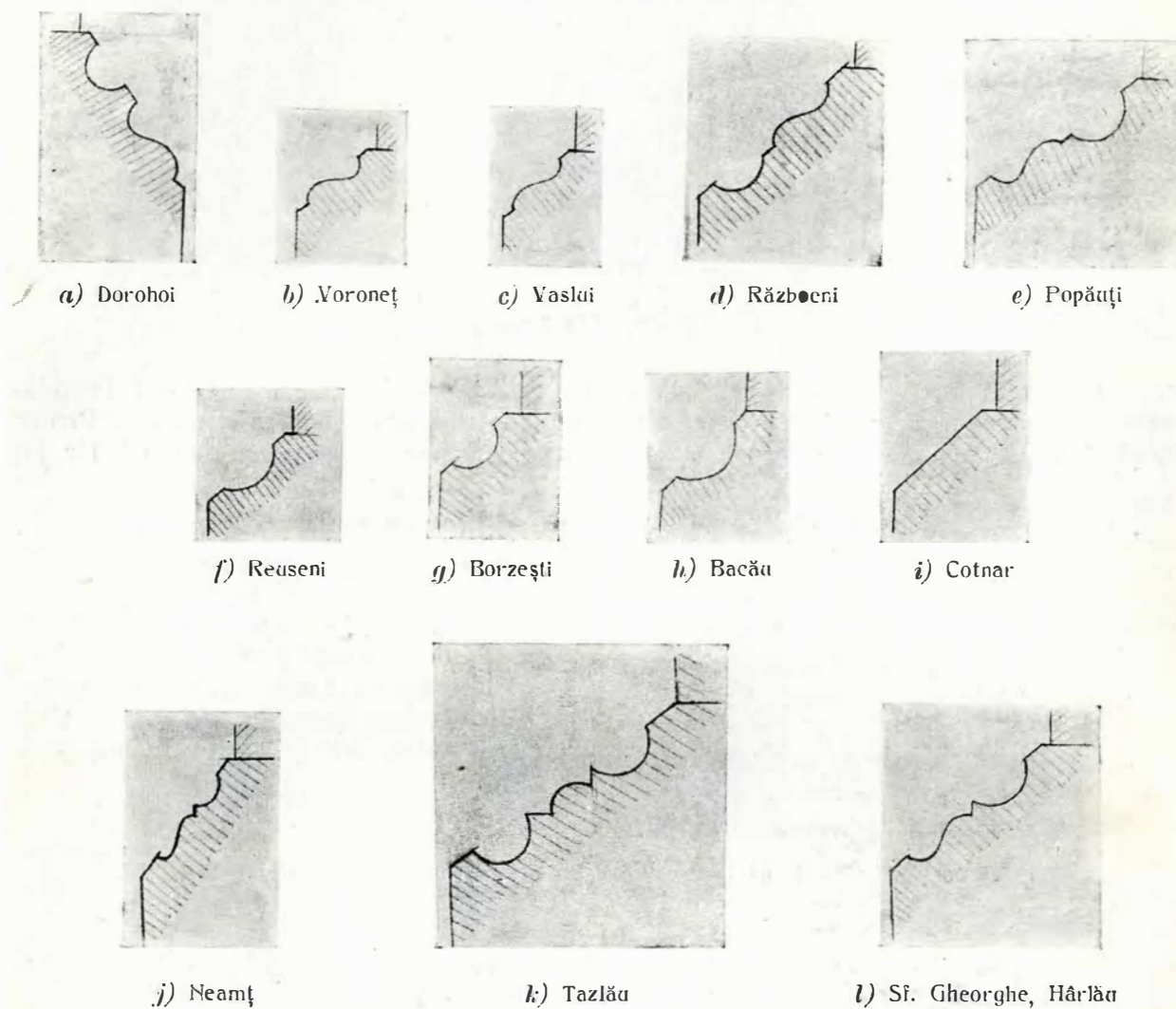
Partea superioară, muchia, e de piatră cioplită și profilată.

1,80 m. În Occident asemenea contraforturi reprezintă un tip mai vechi, dar care s'a menținut în bisericile mai simple.

Atât partea superioară cât și retragerile au un coronament înclinat cam la 45° și acoperit prin pietre de talie de profile care sunt aproape constante la toate bisericile lui Ștefan cel Mare, atât la contraforturile mari cât și la cele mici de la altar.

Aceste profile s'a regăsit în Galiția și în

Fig. 330. Profile de socluri

La ușa de intrare coronamentul soclului e de obicei întors, continuându-și vertical până la pământ mularile orizontale.

Soclul ocolește baza contraforturilor.

Contraforturile așezate precum am văzut mai sus, și construite mai totdeauna de piatră de talie, se arcă, de obicei, până la primul rând de ocnite. Au, de obicei, una sau două retrageri, grosimile fiind de circa 80 până la 90 cm. și lărgimea de aproximativ 1,30 până la

Ardeal și sunt de altminterlea comune în toate țările de construcție gotică.

La Neamț, găsim excepțional o formă diferită, dar nu știm dacă nu este o schimbare târzie.

Contraforturile mici ale turlelor sunt puțin proeminente și au profile simple (ex. fig. 341).

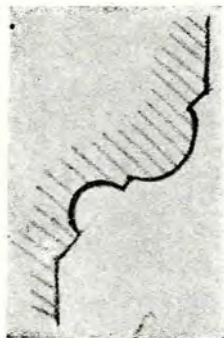
Cornișele — când există — sunt de piatră cioplită și simple; cele mai caracteristice

sunt cele de la Piatra, de la mănăstirea Neamțului, de la Bălinești. Nu par a se vedea cornișe înainte de grupul Borzești-Piatra.

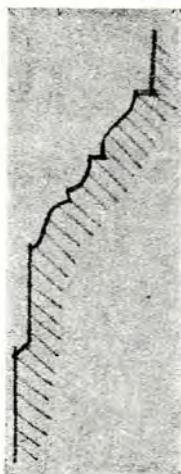
În piatră cioplită mai sunt lucrate la anele

anale console la nașterea arcurilor naosului sau pronaosului, nervurile boltei turnului de la Bălinești, care de altminterea ocupă în privința pietrei cioplite o poziție deosebită,

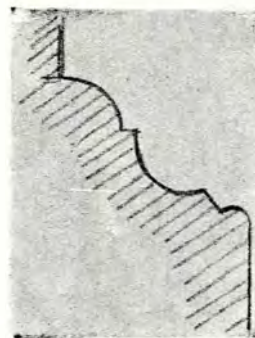
Fig. 340. Profile de socluri

a) Cracovia, Franciscani

b) Cracovia, Sf-ta Maria

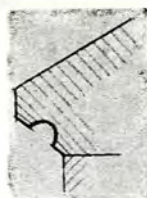

c) Dej

biserici și arcurile interioare sau cel puțin machiile lor, precum și unghiurile eșite ale racordării absidei cu naos; asemenea și pi-

din pricina — mai cu seamă — a împodobirii îngrijită și elegantă a detaliilor. Profile bogate și console înflorite la arcuri, iar jos

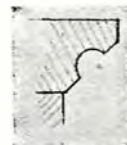
Fig. 341. Profile de coronament al contraforturilor

a) Voroneț

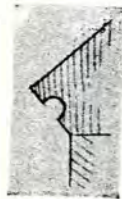
b) Piatra

c) Piatra (secție)

d) Volovăț

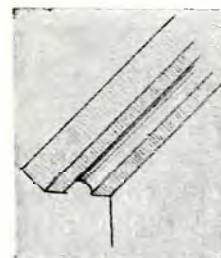
e) Neamț

f) Neamț (la turlă)

g) Bistrița, turn

h) Bistrița, placa superioară

lastrii cu console din bisericile tipului Piatra-Borzești—Războieni.

Pietrele sunt exact cioplită și frumos aparliate. De asemenea de piatră cioplită sunt

parapetele cu o ornamentație gotică sunt executate cu o maestrie deosebită.

Se vede că călătoriile logofătului Tăutu, cu ocazia diferitelor solii cu care a fost

însărcinat, n'au rămas fără înrăarire asupra spiritualului său și că cele văzute în țările vecine l'au îndemnat la o mai mare bogăție în împodobirea bisericii sale.

Elementele gotice din Moldova seamănă deci mai mult sau mai puțin cu cele din Ardeal și mai cu seamă cu cele din regiunea Cluj-Bistrița, — și au mai multă analogie cu acele din vremea Corvinestilor, așa cum e și firesc. Dar aceste asemănări și analogii nu înseamnă copiere; dacă sunt semne de înradire sunt și multe deosebiri, încât pe lângă înrăarirea evidentă din Ardeal trebuie admise și alte izvoare; pe lângă meșterii veniți din Transilvania nu e exclus să fi venit și alți din alte părți nu așa imediat vecine.

Pisaniile. — Tratând aici despre toate elementele de piatră cioplită, se cuvine să vorbim și de pisaniile. Aceste pisaniile le găsim de asupra ușii de intrare sau ceva la o parte; la Hârlău e chiar la colțul peretelui. Ele sunt mai totdeauna cu slove foarte frumos săpate și în relief pe un fond scobit, după datina pământeană. Chenarul e foarte simplu, — lipsește chiar câte odată. De obicei e o simplă bordură, câte odată o baghetă întretăiată la colțuri. (Sf. Ilie, Bălinești.) Des e adăpostit sub o mică mulară de un profil asemănător cu acele ale contraforturilor.

Namăi la Neamț găsim un ornament, — un rînsou romanice — în jurul inscripției.

Aceste pisaniile sunt de obicei lungărețe; într'un singur caz e una mai înaltă de cât lată (Voronet), dar exact pătrată niciodată,

Aceste inscripții constituie pentru noi documente din cele mai prețioase pentru datarea

Fig. 342. Cornișe

a) Neamț

b) Piatra

c) Bălinești

monumentelor și înlocuiesc durabil documentele scrise care așa de des ne lipsesc.

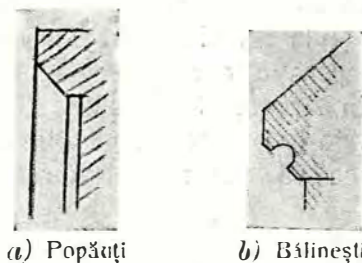
* * *

Pe mai multe din aceste elemente decorative sau constructive de piatră de talie despre care am vorbit, se găsesc semne lapidare, adică semnele meșterilor pietrari sau cioplitorii. În tot domeniul artei gotice, când

zidarii — pietrarii, din simpli ucenici (frați) deveneau meșteri (tovarăși — compagnons — Geselle), primeau și un semn distinctiv al lor, deosebit de semnele altora, dar totdeauna derivat de la semnul sau figura geometrică caracteristică a regiunii în care își primeau titlul.

Astfel unele din aceste corporații sau con-

Fig. 343. Chenare de pisanie

a) Popăuți

b) Bălinești

fraternității (Hutte — loge) aveau pătratul ca figura originală și toate subdiviziunile acestei corporații întrebuințeau figuri derivate din pătrat, care figuri, prin derivațiuni succesive, puteau da o infinitate de semne.

După un act de la 1459, Strassburg, care a fost poate cea d'întâi confraternitate, și secolul d-ua rândul cea mai puternică și cea mai considerată, avea ca figură de bază pătratul. Colonia avea triunghiul echilateral, Viena pătratul combinat cu patru cercuri, iar Berna triunghiul combinat cu trei cercuri. Aceste patru loje își împărțeau, cu filialele lor, tot terenul gotic de limbă germană din vestul Franței până în Ungaria și „Dunărea în jos“.

În 1563, după un nou act, le regăsim tot cu aceiași împărțelă; semnul Bernei însă a trecut la Zurich și poate mai târziu la Praga.

Din aceste patru figuri tip derivau alte, și așa ca, din subdiviziuni în subdiviziuni, fiecare meșter să-și aibă semnul lui, care era proprietatea sa cât trăia și care se deosebea de celelalte ¹⁾.

Semnele geometrice ce le găsim pe pietrele bisericilor noastre sunt deci în primul rând o probă de origina gotică a meșterilor ce le au cioplit și pe urmă ne sunt o indicație arătând regiunea de unde proveneau acești meșteri și de care școală țineau, adică care erau înrăarile ce le puteau transmite.

Ržiha. — Studien über Steinmetzzeichen.

În afară de aceste semne geometrice, — iscălitura oficială, cum s'ar putea zice, a meșterului — se mai găsește și alte semne negeometrice sau necorespunzând unei derivări regulate a figurei tip, câte odată simple inițiale.

Găsim în vremea lui Ștefan cel Mare semne la :

Piatra, la Borzești, la Reuseni, la Cotnar, la Cetatea Sucevei, fără a putea însă știe precis dacă sunt, sau care sunt, din vremea lui Ștefan, și la Sf. Gheorghe din Suceava.

Din comparația acestor semne cu cele ce le găsim în Ardeal și în Galiția (la Bistrița, la Brașov, la Dej, la catedrala din Cracovia), putem vedea că unele sunt aproape la fel

origina gotică a meșterilor pietrari cari au lucrat la noi, și ne arată că erau dintre acei cari au lucrat în toate țările apusene vecine, nu ne lămuresc deci asupra punctului, încă nededus, de a ști dacă ei veneau anume din Ardeal sau din Galiția, căci vedem că în aceste două țări se găseau meșteri din aceleași școli; puteau veni prin urmare tot așa de bine dintr'una cât și din alta din aceste două părți.

* * *

După a fi examinat elementele de piatră cioplită, trecem acum la cercetarea celor l'alte elemente ale fațadelor.

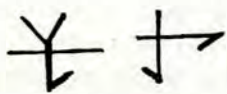
Paramental, precum am văzut, este de piatră

Fig. 344. Semne lapidare

a) Piatra

b) Borzești

c) Cotnar

d) Reuseni (după Romstörfer)

e) Sf. Gheorghe din Suceava (după Romstörfer)

f) Cetatea Sucevei (după Romstörfer)

și alte foarte vecine, în cât putem conchide că meșterii veniți la noi aparțineau aceleași școli, aceleași subdiviziuni de școală, cu cei care au lucrat acolo la Brașov, Bistrița, Dej, Cracovia și alte localități.

De altmintrelea se regăsește în tot domeniul artei gotice semne la fel și chiar unele identice.

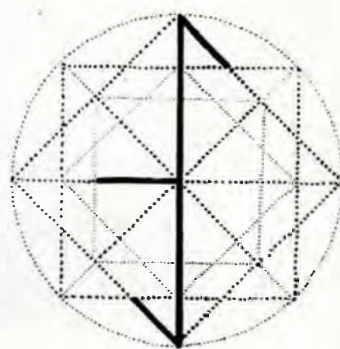
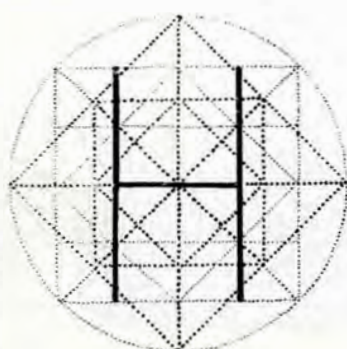
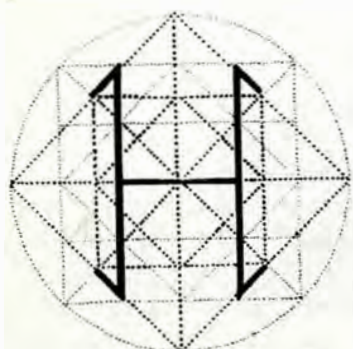
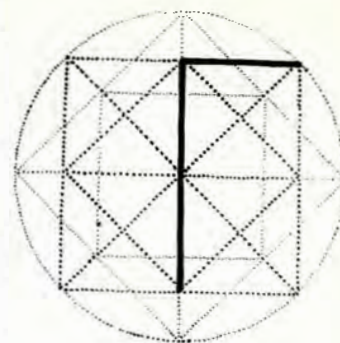
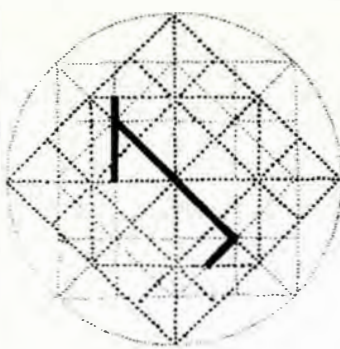
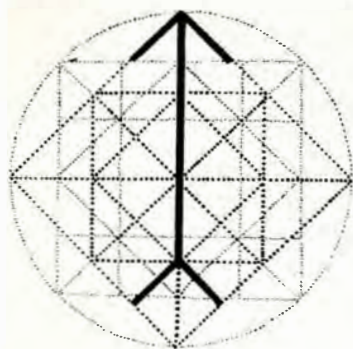
La noi marea majoritate a semnelor derivă din pătrat (loja din Strassburg) și mai puțin din trianhiu, (Colonia). De celelalte nu s'au găsit. — La biserica neagră din Brașov mai puțin din jumătatea semnelor derivă din pătrat, la catedrala din Cracovia, se pare că marea majoritate se înscrie în această figură.

Semnele lapidare care ne confirmă astfel

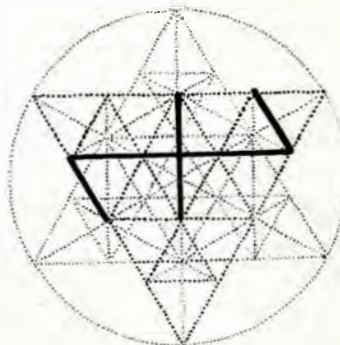
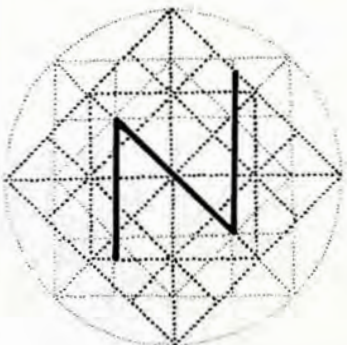
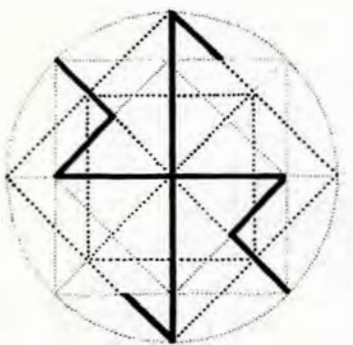
brută de dimensiuni mici. În Moldova, piatra se găsește mai peste tot încât acest mod de procedare era cu puțință și chiar mai ușor de cât de a zidi cu cărămidă. Colțurile clădirii erau de piatră cioplită, fără însă ca cozile aparente să aibă vr'o formă regulată; numai liniile orizontale erau potrivite, cât permitea piatră, iar restul blocului era lăsat așa cum rezulta din forma sa. Acelaș lucru se vede de altmintrelea în Ardeal și în Galiția, chiar la clădiri mai importante.

Ornamentația de cărămidă, pe lângă rândurile orizontale care întrerup monotonia zidului de piatră brută, consistă mai cu seamă în aceste arcade oarbe, aceste firide lungărețe care împodobesc absidele, și în rândurile de ocnite așezate sub strașină.

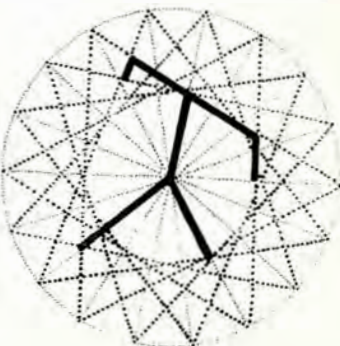
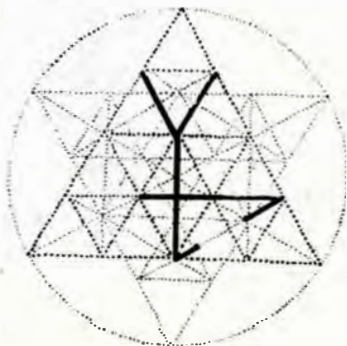
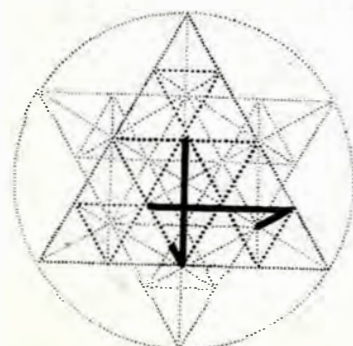
Fig. 345. **Diagrame de semne lapidare**

a) Piatra

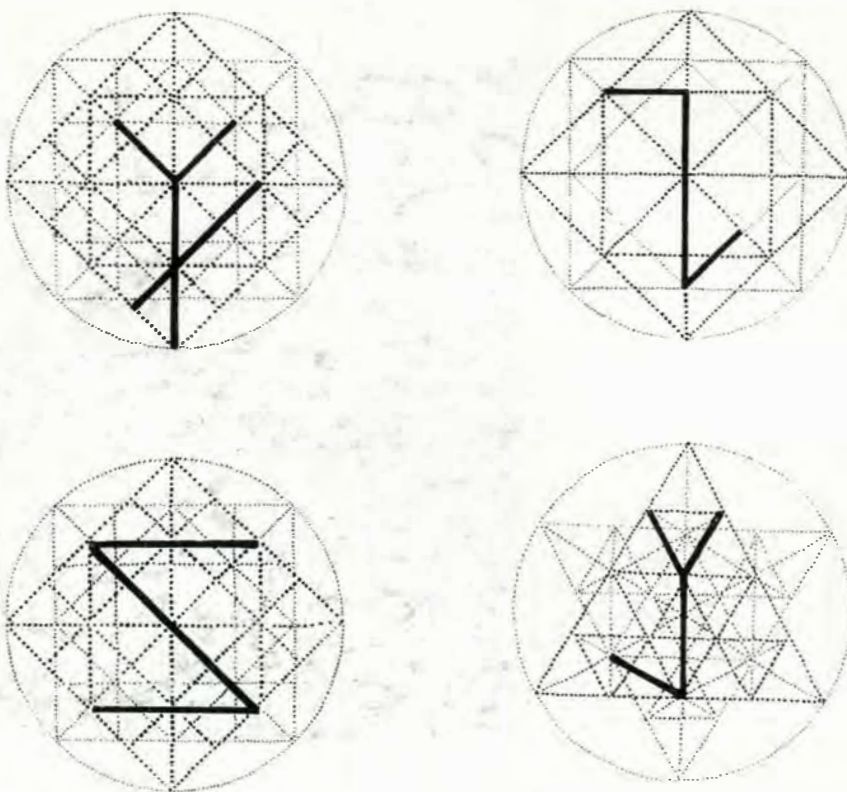
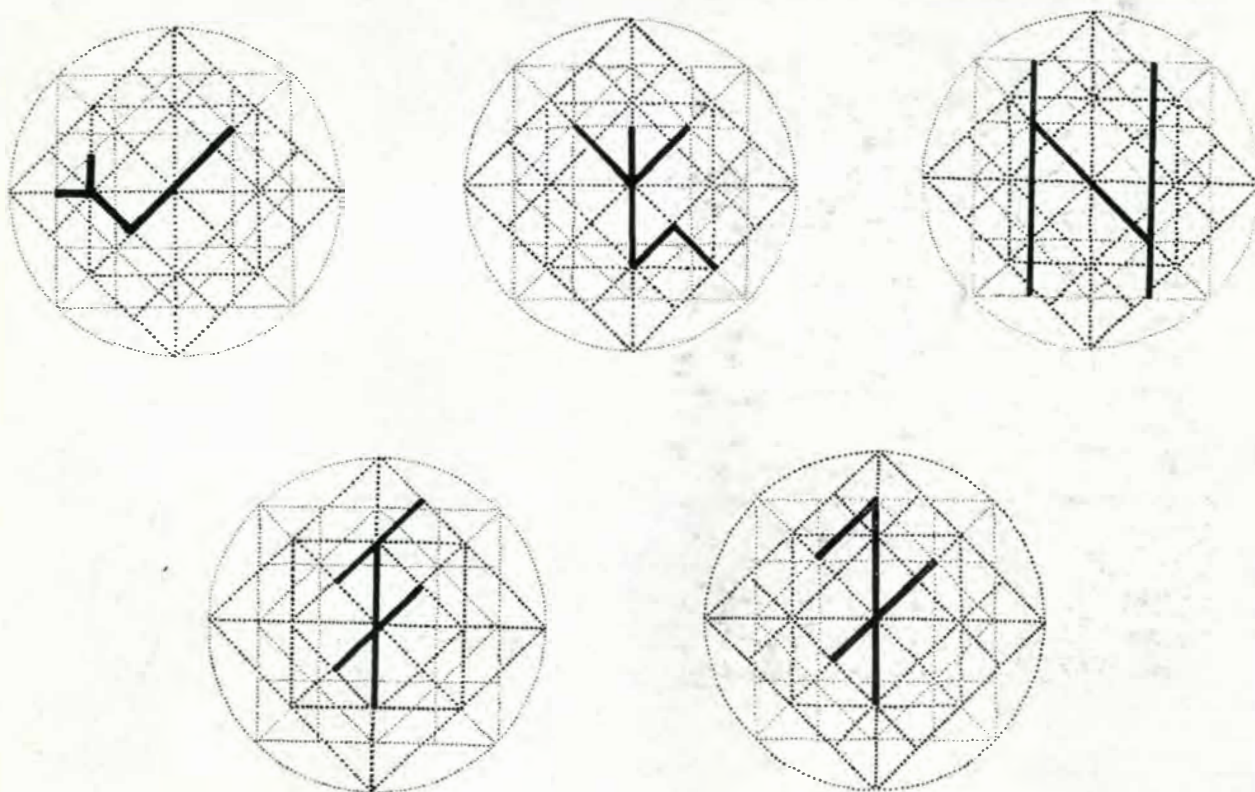

b) Borzești

c) Cotnar

d) Reasenii

Fig. 346. **Diagrame de semne lapidare***a) Cetatea Sucevei**b) Si. Gheorghe din Suceava*

Care poate fi origina acestor arcade oarbe? Arcuri sau arcaturi care să împodobească absidele sau fațadele bisericilor se găsesc în multe țări și le găsim foarte des în bisericile romanice din Occident. Le găsim și în Dalmația, în Serbia, în Armenia, precum și în tot domeniul artei bizantine. Găsim și rânduri de arcade mici pe colonete angajate sau libere, formând galerie «à jour» în Italia, în Dalmația, în Germania, mai cu seamă pe Rin.

Modal cum se prezintă aceste membre ornamentale diferă însă foarte mult.

Pentru a ne putea orienta asupra înrâurilor ce s'au manifestat la noi e nevoie să lămurim bine caracterul acestor arcade oarbe ce, în lipsa de termen mai apropiat, le am denumit și firide lungite.

Arcadele oarbe ale bisericilor lui Ștefan cel Mare, se găsesc numai la abside; acesta e primul element ce ne permite să scoatem

bești din Macedonia, cele din Bulgaria și cele armenie. Pe urmă observăm că arcadele noastre

Fig. 348. S-ta Teodosia, (Gul-Djami) Constantinopol (după Van Millingen)

Fig. 347. Sf. Teodora Tiron (Kilise Djami) Constantinopol (după Van Millingen)

din comparație aproape toate bisericile romanice, precum cele din sf. Munte, cele sâr-

sunt simple adâncituri în planul zidului, care lasă între ele pilastrii la colțurile poligonului absidelor. Pilastrii însă, ca toate să sunt relativ înguști (29—45 cm.), nu au caracterul de colonete angajate, cu sau fără capitele, cum se văd în Serbia (școala de la Morava), în Armenia și în țările romanice (Italia de Nord, Germania, ș. a.).

Archivolta propriea zisă este în planul zidului, nu are nici un bandou ornamental nici eșitari decorative. Arcadele noastre oarbe, fără a fi proprie zis constructive, adică fără a fi indispensabile, procedă totuși, cu tot caracterul lor decorativ, dintr'un principiu constructiv.

Arcaturi asemănătoare cu ale noastre se găsesc în clădirile bizantine din Italia și în Balcani, încă din primele veacuri ale erei creștine. S'a discutat asupra originii lor, dar nu intră în cadrul acestui studiu de a trata această chestie, ci de a căuta origina probabilă cea mai imediată a firidelor noastre. Cele care au caracteristicile cele mai apropiate de ale noastre, — și sunt așezate numai la abside — se găsesc la Constantinopol la clădirile din vremea Comnenilor și a Paleologilor, Sf. Teodor Tiron (sec. al IX-lea)

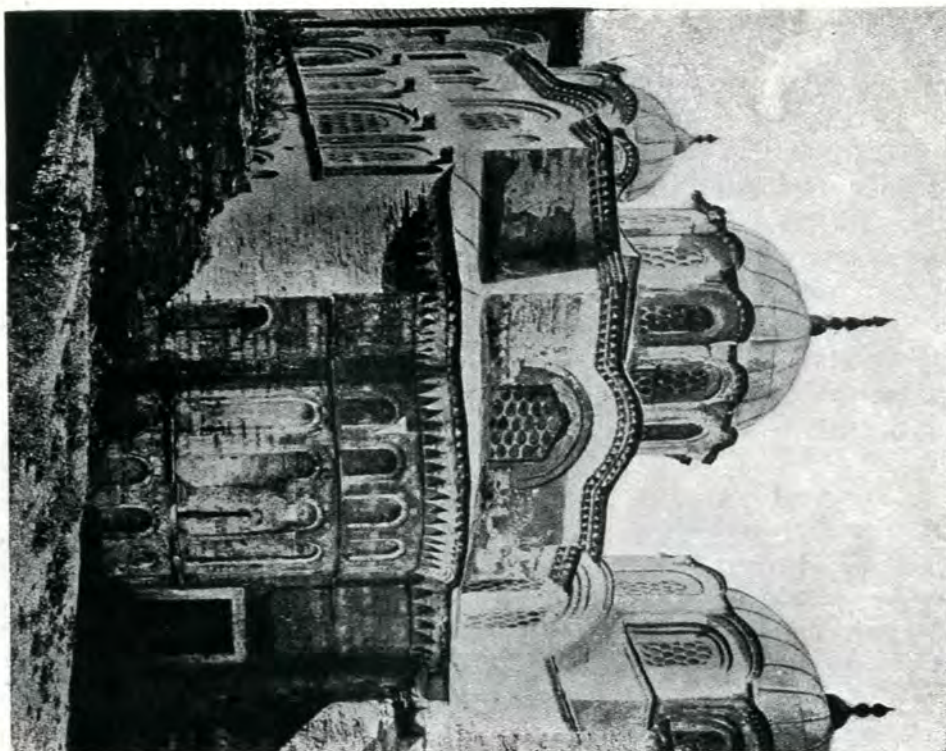

Fig. 349. Pamukaristos (Fetiyeh Djami) Constantinopol
(după Van Millingen)

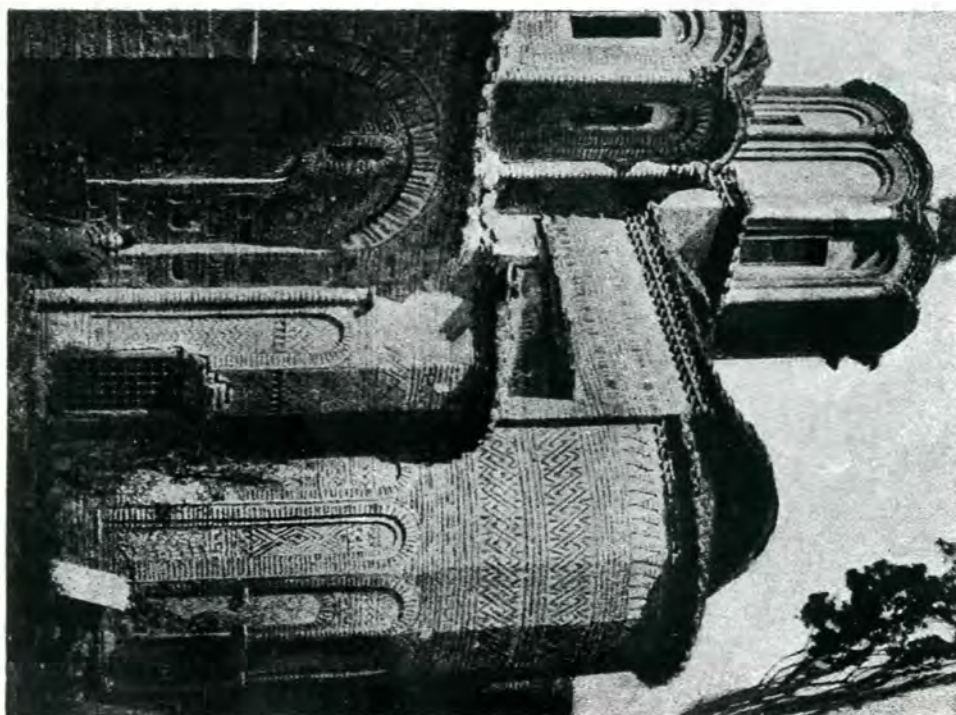

Fig. 350. Cel 12 Apostoli, Salonic, (după Rivoira)

zisă și Teotokos, Pammakaristos (Fetiyeh) (după 1315), Sf. Teodosia (Gul Djami, al IX-lea sec.), Pantocrator (al XII-lea sec., Zeirek Djami), la Salonic (S-ții Apostoli, Sf. Pantelimon, Sf. Ilie).

Avem la unele din aceste biserici și nișe oarbe deasupra arcașelor, mai lungite într'adevăr ca la noi și de un caracter diferit. La noi continuitatea acestor rânduri de ocnite le dă un caracter de friză, pe când în Macedonia (Marko) au numai caracterul de nișe oarbe, ținând locul, în mod decorativ, de ferestre absente.

La Messembria, la mai multe biserici (Mitropolia, Pantocrator, Sf. Ioan Aliturgitos), există o friză de arcaturi mici care nu sunt însă nișe oarbe, ci sunt așezate pe console.

Totași, la Sf. Ilie din Salonic (Eskiserai), sunt asemenea nișe care iau oare cum aparența de friză, din cauza marelui număr de laturi ale absidei, dar nu fac înconjurul bisericii. — La Sf. Pantelimon (Isakie Djami), din același oraș, laturile clădirii sunt decorate sub cornișă, printr'un rând de arcade oarbe, care nu se văd însă la abside.

La Mistra, la Panaghia Hodegetria din Bronchochion, de asupra firidelor lungite la abside sunt ferestre și deasupra lor un rând de nișe oarbe. Dar nici aici nu fac înconjurul clădirii.

În rezumat, sunt țările din peninsula balcanică unde găsim formele cele mai învecinate de ale noastre, și în spiritul cel mai apropiat.

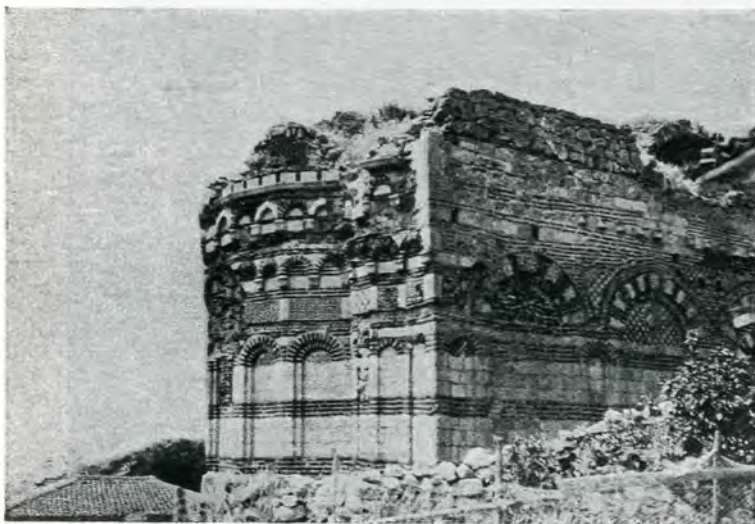

Fig. 251. Sf. Ioan Aliturgitos, Messembria

Găsim firide lungite, câte odată ocnite de asupra lor, dar nicăeri nu le găsim în aceeași întocmire ca la noi, adică arcade oarbe nu-

mai la abside, combinate cu una sau două rânduri de ocnite deasupra lor care înconjoară toată biserica.

Fig. 352. Pantocrator, Messembria.

Vedem deci o influență destul de directă a țărilor balcanice, dar mai cu seamă a Constantinopolului în cea ce privește arcadele oarbe, iar în privința ocnitelor, chestiunea e mai puțin deslașită. S'ar putea presupune și o înrâurire a bisericilor romanice transmisă prin țările germanice, încă din vremea primelor construcții religioase din Moldova, în perioada dinaintea de 1487 (Pătrăuți, Milișăuți). Totași o proveniență sudică pare mult mai verosimilă.

* * *

Am arătat că, în rândurile de cărămizi aparente care împodobesc fațadele precum și la pilastri și la arcaturile ocnitelor, sunt cărămizi smălțuite. Culorile lor sunt verde și galben ca toată gama tonurilor ce pot derivă din aceste două culori, adică dela verde deschis la verde închis aproape negru și la verde albastru, și chiar vânt, iar de la galbenul cel mai deschis la

bran. De sigur că multe din aceste nuanțe colorate nu sunt așezate fără regulă, ci alterna sunt vroite și sunt variațiuni datorite nează totdeauna cele din familia galbenă cu

Fig. 353. Sf. Pantelimon (Isakie) Salonic (după Rivoira)

Fig. 354. Hodegetria—Brontochion, Mistra, (după Diehl)

Fig. 355. Caracalu (Atos), (Col. Hautes Etudes)

întâmplărei, nepotrivilor companerii smălțării- cele din familia verde. Câte odată cărămizi lor sau a conducerei focalui. Aceste cărămizi roșii, rămase nesmlțuite, intră și ele în acea-

stă combinație de culori. Cărămizi așa colorate și smălțuite nu găsim în Balcani sau în alte regiuni bizantine ca Mantenia, și nici în Ardeal. Această tehnică a cărămizilor smăl-

de culori sunt diferite și nu credem să existe vr'o legătură sau o înrâurire a smălțurilor turcești asupra alor noastre. Aceste, ce am putea să le calificăm mai curând de

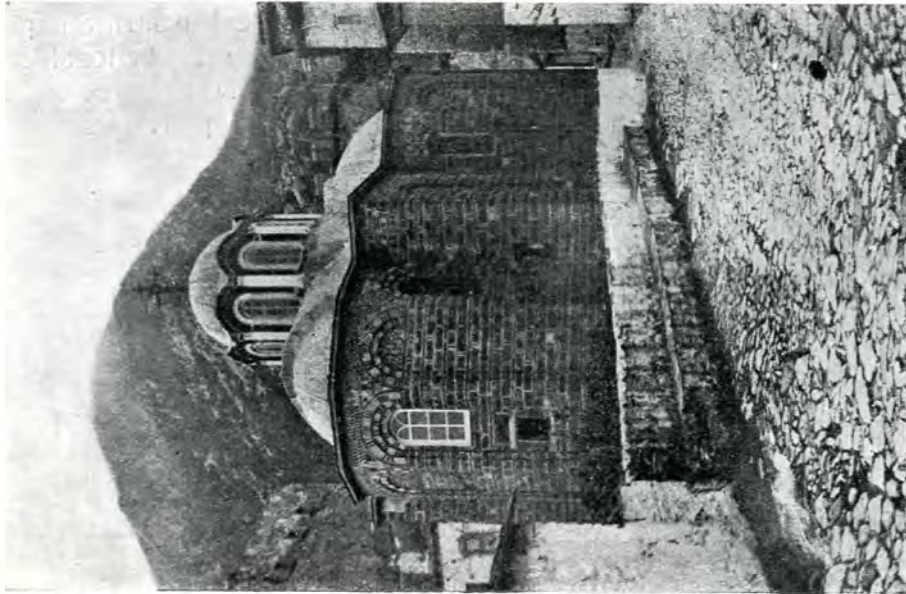

Fig. 357. Paraclisul Maicii Domnului la Lavra Muntele Atos

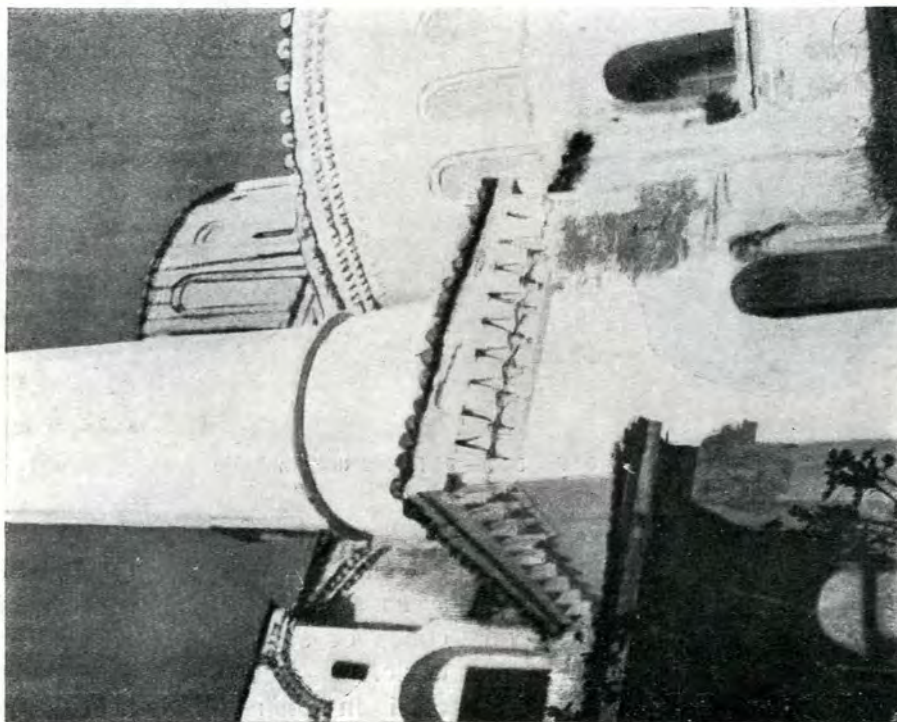

Fig. 356. Sf. Ilie (Eski Serği) Salonic

țuite se regăsește în Asia mică, în domeniul artei otomane, răsunet întârziat a artelor mesopotamiene și iraniene.

Modal de a smălțui însă, precum și genul

«vernissate» decât emaliate, (cel puțin cele verzi) se apropie mai mult ca aparență de teracotele apusene adică de cele nemțești așa cum vom vedea cum vom vorbi de decorațiile ornamentale.

*

Actualmente găsim la Cracovia la un torn la est de poarta Sf. Florian al vechei incinte, cărămizi, nu propia zis smălțuite, ci arse până la un început de vitrificare, ceea ce le dă aspectul unui smălț negru verzui. Sunt întrebuintate în mod decorativ printre cele obișnuite roșie. Ar fi fost însă la Lwow (Lemberg) clădiri împodobite cu cărămizi smălțuite verde și galben de prin veacul al XIV-lea și al XV-lea, (comunicare verbală a D-lui

zate în timpanele arcatilor și formând frise sub strașină și la tarle. Aceste discuri sunt colorate în verde și galben cu toate variațiunile așa cum am văzut la cărămizile aparente.

Smălțul verde e aplicat direct la pământul oalei, pe când sub smălțul galben e des un strat alb, probabil pentru a împiedică ca roșul pământului, să schimbe tonalitatea galbenului, pe când verdele fiind destul de închis nu necesită această precauție.

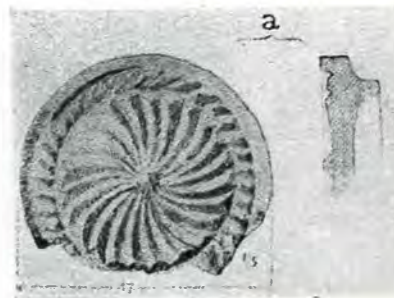

Fig. 358—359—360—361. Discuri smălțuite

Czolovski). O înrâurire a Galiției este deci posibilă și probabilă și cu atât mai mult cu cât cărămizile noastre de fațadă sunt de un format mai lung și mai gros precum sunt și cele ale monumentelor galițiene.

* * *

Împodobirea însă cea mai bogată și mai originală a bisericilor noastre—fiind chiar o caracteristică a lor, — sunt discurile (rotocoalele) și plăcile smălțuite ce se găsesc aș-

Sunt de un diametru de 20 și de 16 cm. și au o coadă goală de formă cilindrică, coadă ce servește pentru fixarea lor în zidărie.

Și în distribuirea acestor rotocoale s'a căutat o alternare a culorilor. Iar în spațiile care rămân libere între ele, s'a așezat foarte des trianghiuri sau pătrate smălțuite împodobite cu un bomb sau un vârî în mijloc fig. 372. (Hârlău, Iași, Borzești, Neamț, Sf. Gheorghe din Suceava).

Fig. 362—363—364—365—366—367. Discuri smălțuite

Aceste discari sau rotocoale sant de diferite tipuri. Pe când unele nu au nici un ornament ci numai un sau două cercuri concentrice și un nasture la mijloc, (Piatra, Borzești, Neamț), altele posedă o ornamentație mai dezvoltată, stele formate de raze îndoite, de două tipuri diferite, sau figuri geometrice încolăcite. Dar cele mai interesante sunt, fără îndoială, cele care înfățișază ființe

Avem: 1. Capul de zimbru între două personaje.

2. Capul de zimbru cu un singur personaj într'o parte și un ornament în partea cealaltă.

3. Un leu «rampant» cu un ornament mic încolăcit la dreapta.

4. Un alt leu «rampant».

5. Un leu «passant».

Fig. 368—369—370—371. Discari smălțuite

mai mult sau mai puțin fantastice: pajara țării, adică capul de zimbru sau animale reale sau închipuite. Din acest fel nu găsim mai puțin de douăsprezece subiecte diferite. De altminterlea acelaș subiect arată variațiuni și toate discurile cu acelaș motiv nu sunt identice; se vede că se copiau fără a se mula totdeauna după acelaș calapod, ceea ce reese și din diferența de diametru.

6. Un cerb cu patru coarne.

7. Un sgriptor sau un grifon cu aripile desfăcute.

8. Un alt tip de grifon (Hârlău și Suceava — ruinele cetăței).

9. Un patraped cu aripi și cu cap de om cu coroană.

10. Doi balauri încolăciți (la Hârlău și la muzeul din Suceava, provenind din ruinele cetăței).

11. O ființă umană cu coroană în cap; are în loc de picioare două cozi de pește ce le ține în mâini în dreapta și în stânga trupului.

12. Un alt subiect asemănător; personajul este fără picioare; în dreapta și în stânga este câte un pește cu capul în jos și dedesupt un mic ornament geometric semănând cu acela care însoțește leul rampant (Sf. Nicolae

în Orient, și bisericile romanice ca și cele gotice arată, în nenumărate exemplare, aceste figuri fantastice. O enumerație a monumentelor în care le găsim în apus ar fi fastidioasă. Și în Rusia, în regiunea Suzdalului, le găsim sculptate pe zidurile canosețelor bisericii din Vladimir și de Jariew Polski, cu caractere mai evident orientale.

Fig. 372. Trianghiari smălțuite

din Iași, Suceava). S'a presupus că aceste figuri ar însemna mărcile diferitelor părți ale țării. Este evident că capul de zimbru este în legătură cu armele Moldovei, dar cred că o generalizare ar fi o eroare.

Fără a vorbi de discurile cu figuri pur ornamentale, cele cu podoabă animală reprezintă tipuri foarte răspândite. Lei, leopardzi, sgriptori, grifoni, cerbi, animale androcefale se găsesc

Dar, în apus, și eraldica și-a însușit aceste închipiri și a contribuit la răspândirea lor.

În ceea ce privește discurile noastre, nu e nevoie de a căuta departe semnificarea lor. Ea este pur ornamentală și precum cioplitorii de piatră, cari ne-au venit, erau de școală gotică și ne-au adus modal lor de a sculpta, tot așa și meșteșugarii ai pământului ars și smăl-

Fig. 373. Grifon, Sf. Petru, Angoulême (după André Michel I, 2)

din vremurile cele mai antice și fac parte din ornamentica asiatică, asiriană și turanică; dar încă din timpul imperiului roman au trecut și în Occident, și în evul mediu — încă din primele timpuri — prin aducerea obiectelor prețioase orientale, prin stofele împodobite, prin legende, prin Physiologus, prin bestiare, au devenit tot așa de canoscute ca și

Fig. 374. Grifon-San Martino, Lucca (după l'Art roman en Italie, de C. Martin II 4)

țuit erau de școală apusană și au reprodus figurile ce le vedeau zilnic în țările lor de origină. În acest moment, arta smălțuirii era în floare, nu numai în tot sudul Germaniei, dar și în toate țările germanice, mai special aplicată la fabricarea sobelor.

La Gabrin, lângă Varșovia, pe zidul exterior al altarului bisericii, se văd plăci dreptunghi-

lare (0.17 pe 0.14 cm) smălțuite, cu animale fantastice.

Multe plăci de sobe împodobite, de factură neîndoios germană s'au regăsit în săpăturile cetății din Suceava. Caracterul occidental al modulului cum aceste animale fantastice sunt reprezentate, reese prin ținuta lor eraldică; cu toată stângăcia executării aceste ati-

Fig. 375. Grifon și leu, Borgo San Donino (după L'art roman en Italie de C. Martin I, 40)

tudini consacrate se recunosc la prima vedere.

Lei „rampanți“ sau „passanți“ cerbal, cele două feluri de grifoni, chiar ciadatul animal înaripat cu cap de om încoronat au un mers și pozițiuni eraldice iar nu atitudinile suple și mlădioase din reprezentările orientale.

Cele două discuri care ne arată capul de zimbru, privite mai de aproape, ne înfățișează

un coif; la partea lui superioară, ca «cimier», e capul de zimbru cu «lambrechine» sau văluri care atârnă. Această reprezentare a animalului distinctiv din pajara ca «cimier» e foarte canoseată și într'alte o găsim pe multe steme poloneze¹⁾, austriace²⁾, engleze³⁾, ungare, ardelenesti și alte.

La Cracovia, în sala „Hatmanska“, din Wavel, din veacul al XIV-lea se vede un cap de bou, cu coroana pe cap, ca cimierul unui coif cu văluri care atârnă; sunt armele unei provincii poloneze (Kalicz? ce nu trebuie confundat cu Halici).

Fig. 376. Stemă la Cetatea albă (după Bogdan, Inscripțiile de la Cetatea albă)

Coifari cu capul de zimbru și lambrechine vedem și la noi la Cetatea Albă pe piatra cu inscripția de la 1476⁴⁾, asemenea și pe mormântul lui Bogdan și Petra la Patna, fii lui Ștefan cel Mare, morți la 1479 și 1480.

Măitârzia îl vom găsi și pe pajara lui Alexandra Lăpușneanu pe tarnal bisericii Sf. Damitra din Suceava. și pe pecetea lui Petra Schiopul⁵⁾.

¹⁾ I. Bobrovicz. Herbarz Polski.

²⁾ Mittheilungen der K. u. K. Central Commission, passim.

³⁾ Debrett's Peerage.

⁴⁾ Bogdan. Inscripțiile dela Cetatea Albă.

⁵⁾ Revista arhivelor 1 2 Pl. VI.

Pe discurile noastre, stema pe scut chiar, persoane, pe celalt, unul singur. In aceste „l'écu”, lipsește. persoane, pe celalt, unul singur. In aceste personaje, D-rul Istrati¹⁾ a vrut să vază Sfinții

Fig. 379. Pecetea lui Petra Schiopul (după Revista Arhivelor)

Fig. 380—381. Plăci de teracotă smălțuite din ruinele cetății Suceava (după Romstörfer)

Pe lângă vâlarile sau lambrechinele ce împodobesc cimierul, pe un disc se văd două

¹⁾ Istrati, Podul de la Borzești

Constantin și Elena. Dar nu au nici coroane în cap, nici nimburi, nici crucea nu se vede. În realitate sunt „tenanți” (des tenants) eraldici. Și pletele lor și costumul lor în falduri

Fig. 382. Stema de pe turnul de la Sf. Damitra din Saceava

lungi ridicate ceva la mijloc printr'o cingătoare au un pronunțat caracter gotic.

E local să amintim ca și pajara ungurească are ca tenanți, doi ingeri cu lungi rochi în falduri mișcate și cu părul în plete.

Și pe fragmente de plăci de teracotă smălțuită, ce s'au găsit în cetatea Sacevei se văd personaje pe lângă capul de zimbru; iar ca comparație de costume se poate vedea în general unei Bune Vestire, de o înfățișare absolut apusană¹⁾.

O altă figură foarte interesantă este aceea ce reprezintă o ființă omenească cu o coroană în cap și cu două cozi de pește în loc de picioare (vezi fig. 368). Această figură reprezintă fără îndoială o sireună. Sub această formă, cu cele două cozi de pește în această poziție, cu și fără coroana în cap, se găsește reprezentată de mai multe ori în Occident. Așa bunioară, la San Michele din Pavia, la San Martino din Lucca, la catedrala din Parma, la Parize le Châtel în Franța, la Pecs (Fünfkirchen) în Ungaria, și la multe alte. O mai

găsim întrebunțată la pescearia din Le Mans, în veacul al XVI-lea ca etalon de greutate.

Asemenea și în Austria, o găsim în ferării ornamentale la Stockerau.

Alte nu au decât o singură coadă reprezentând așa sireuna obișnuită (Loches, St. Ours, la Daurade (Toulouse) care, împreună cu sireuna pasăre (pasărea cu cap de femeie) — și ea așa de răspândită în ornamentica medievală — alcătuiesc cele două tipuri clasice ale sirenei.

O figură la fel figurează în armele orașului Varșovia sub numele de Melazina²⁾. Melu-

Fig. 383. Stema de pe mormântul voievozilor Bogdan și Petru (Putna)

zina, de obicei, e reprezentată — așa cum spune legenda — cu un trap de femeie ce se

¹⁾ Romstörler și Lăpedata, Cetatea Sacevei, pl. V.

²⁾ Martin Kolar. Cekomoravska Heraldica.

La portalul central, San Michele, Pavia (după l'Art Roman en Italie I. 65 de C. Martin)

La portalul central, San Michele, Pavia (după l'Art Roman en Italie I. 66, de C. Martin)

San Pietro e Paolo, Bologna (după l'Art Roman en Italie I. 29 de C. Martin)

San Michele, Lucca (după l'Art Roman en Italie II. 11 de C. Martin)

Fig. 384—385—386—387. Sirene.

Sirenă

Fig. 388. San Michele, Lucca. (după l'Art Roman en Italie I. 7 de C. Martin)

Sirenă

Fig. 389. Capitel la Parize le Châtel (după Caumont - Abécédaire archéologique p. 273)

termină în șarpe. Sirenele occidentale sunt în general înfățișate cu sinul gol; Totuși se găsește și cu un fel de rochie scartă la San Tomaso di Almeno (Italia)¹⁾; cele de pe discurile noastre au de obicei un fel de tunică în falduri strânsă la mijloc; pe unele rotocoale pare însă că această tunică lipsește.

O figură ce se vede la Sf. Nicolae din

Fig. 390. Batisteral din Parma (după l'Art Roman en Italie I. 18, de C. Martin)

ținute cozile de sirena. Jos se găsește un mic ornament încolăcit ca cel ce l'am mai văzut pe discul cu leul rampant.

Această figură este de sigur o derivare și

Iași și la mazel din Sa-ceava, provenind din săpă-turile cetății, arată un om cu coroană, îmbrăcat cu o tunică, semănând cu figura precedentă.

Partea inferioară a trapu-lui lipsește, (vezi fig. 369), iar cozile de pește sunt în-locuite, în aceeaș poziție, prin doi pești ca capul în jos. Acești pești sunt ținați de personajul central în acelaș fel cum sunt

Fig. 391. Stockerau (după Mitth. der K. K. Centralkommission)

o deformație a sirenei pre-cedent descrisă.

O reprezentare mai rară este aceea a patrapedului androcefal încoronat și cu aripi desfășurate. (vezi fig. 370).

Despre acest animal fan-tastic, Odobescu a scris una din cele mai interesante disertațiuni de ale sale¹⁾.

El vede aici un herb, o marcă distinctivă, fără a preciza a cui ar fi sau a cărei regiuni.

¹⁾ Adamy. Architektonik der altchristlichen Zeit pag. 231.

¹⁾ Odobescu. — Heraldica la Români.

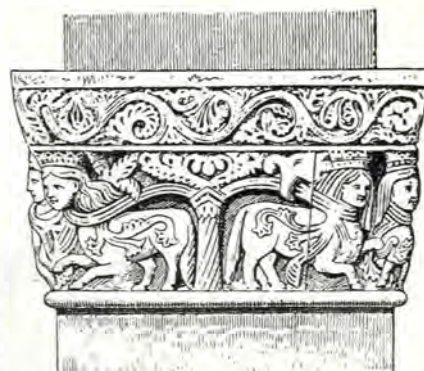
Sf. Petru (Chauvigny) (după L'Art Roman en France III. 58 de C. Martin)

Catedrala din Parma (după L'Art Roman en Italie I. 12)

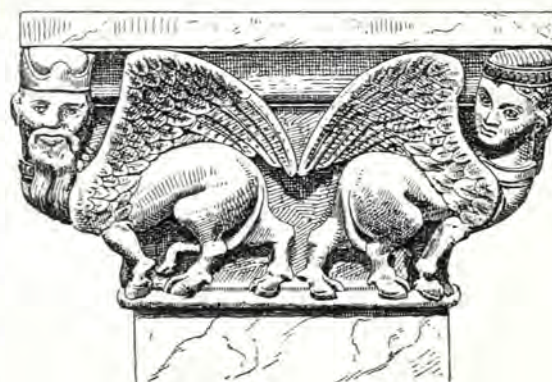
Sf. Petru din Aulnay (după Marcou, Trocadero I. 37)

Sf. Petru din Pavia (după André Michel. Histoire de L'Art I. 2 fig. 466)

St. Ours (Loches) (după L'Art Roman en France III. 20)

Arles (după Dehio și Bezold)

Fig. 392—393—394—395—396—397

Fig. 398. Toulouse. La Daarade, claustra (după F. Marcou Musée du Trocadéro)

Fig. 399. Apocalipsa din Sf. Sever
(după André Michel Histoire de l'art I. 2 fig. 407)

Fig. 400. St. Savin (după Histoire de l'art de André Michel I. 2 fig. 410)

Fig. 401. Psaltirea din Mänchen (după Histoire de l'art, de André Michel II, 1 fig. 269)

Ne arată origina orientală a acestui subiect des întrebuițat în ornamentica iranică și turanică, dar ne spune și el că această înfățișare a patrupedulului cu cap de om se găsește și în Occident.

Fig. 402. Souvigny (după Marcou, Trocadéro I. 42)

Variațiunile colorilor sunt mari, precum au mai spus-o, și probabil datorite în mare parte întâmplării. Nu se punea preț, se vede, asupra perfecțiunii executărei; în această privință din punctul de vedere artistic, efectul este

Și într'adevăr îl vedem în nenăumărate rânduri pe monumente romane și gotice, și fără aripi (— fără a'l confunda cu centauri, nici cu sagitari) și cu aripi — deosebindu-se puțin de sfingele înaripate. Il mai găsim în frescurile de la Sf. Savin (Franța) și în manuscrise.

Se va observa ca animalul nostru are ghiare iar nu copite. Astfel nici acest dobitoac fantastic nu ese din cadrul celorlalte reprezentări, și putem admite acelaș izvor de inspirație ca și pentru cele l'alte.

Pentru cei doi balaari încolăciți, ce-i vedem la Hârlău și la Suceava, găsim deasemenea modele în toată ornamentația bisericilor medievale și în manuscrise.

cu atât mai reușit. Nici în orânduirea subiectelor în friză nu se observă vr'o regulă; numai — precum am arătat — o alternare de culori între discările din familia verde și acele din familia galbenă.

O întrebare ce vine de la sine este dacă aceste discări se aduceau sau se făceau pe loc? Romstörfer ne spune că a găsit lângă Suceava rămășițe de fabricație cu sgarile caracteristice ale smalțurilor, ceea ce l'a făcut să creadă că acolo să fabricau.

Este verosimil ca aceste discări nu se aduceau de departe: nu era o marfă care să suporte un lung transport și nici nu era o marfă destul de luxosă ca să se aducă cu precauțiuni mari și costisitoare cum se putea face pentru sticlăriile și olăriile fine.

Este deci probabil că erau unul sau două ateliere unde se făceau. Ca să se fi fabricat lângă fiecare clădire nouă, iar nu prea e verosimil, căci ar fi fost prea greu să se refacă de fiecare dată instalațiile necesare pentru un număr relativ mic de discări.

Un alt argument pentru fabricarea rotocoalelor în țară este modal mai grosolan cum sunt executate în comparație cu malte din plăcile de sobe sau de perete ce s'au găsit în ruinele cetății Sucevei și care — ele — erau probabil în mare parte importate.

Dar dacă execuția reliefarilor rotocoalelor e cam primitivă, și dacă coloritul lor a fost tratat fără regulă prea strânsă, nu e mai puțin adevărată excelența lor calitate, căci, după mai mult de patru veacuri, sunt încă aproape în bună stare. La un asemenea rezultat nu mai ajungem cu fabricația noastră

Fig. 405. Bayeux (după Marcou, Trocadéro I. 8.)

Fig. 404. Sf. Petra (Aulnay) (Trocadéro I. 52.)

modernă, căci vedem cum smălțările actuale încep să cază după pațini ani.

Triunghiari sau plăci în patru colțuri amplă golarile dintre rotocoalele, adaptându-se spațialui liber și curburii discurilor. În mijlocul lor sunt niște nastari sau virfari. Călorile smălțalaisant ca și acele ale rotocoalelor cu variaționile canosecate. Cozile sunt, firește, mai mici și au vr'o 7 centimetri lungime.

Cea ce este de observat în aranjarea rotocoalelor este modal cum pietrele cioplite de la colțuri se leagă cu friza de discuri. Aceste din urmă sunt așezate, așa zice vârate, între cozile pietrelor atât cât permite forma neregulată a lor. Se vede astfel, odată mai mult, că constructorii nu țineau de loc la o regularitate a cioplierii în această privință nici la o aranjare simetrică și bine ordonată a rotocoalelor.

În legătură cu aceste discuri ornamentale trebuie vorbit și de aceste plăci romboidale, colorate în verde sau albastru, care le găsim înșirate sub stria tarlei la Sf. Ilie, asemenea la Milișăuți unde erau și rotocoale.

În fine la Pătrăuți, sunt plăci pătrate sau dreptunghiulare, verde, brun, negru, albastru, care formează friză la sinari și la tarle; unele dintre ele au o figură geometrică foarte simplă sub smălț.

E vorba deci de biserici construite în general înaintea celor cu rotocoale figurate.

(Milișăuți a avut rotocoale dar cu ornamente geometrice.)

Aceste plăci pot fi deci considerate ca prima încercare a acestei decorațiuni.

După anul 1496 nu mai găsim rotocoale decorate cu figure, ci numai cele cu bamb, până la construirea bisericii Sf. George din Suceava (1517).

Dacă subiectele înfățișate pe aceste rotocoale sunt de o origină mai imediată apusană, precum și modal cum sunt tratate și cum sunt fabricate, din contra obiceiul de a așeza asemenea teracote smălțuite în ziduri e necunoscut în Occident sau foarte rar.

În Polonia asemenea discuri nu sunt cunos-

cute¹⁾, cu excepția plăcilor citate la biserica din Gabrin.

Găsim însă plăci de faianță colorate la unele biserici din Mistra sau din Balcani (Pantanasa, Merbaca, Vorigareli în Pind, Sf. Vasile din Arta, în Dichl).

La Constantinopol și în toată peninsula sunt discuri de teracotă smălțuită, de obicei verzi; ele sunt fără ornamente și de dimensiuni mai mici. Împreună cu cruciulițe de pământ ars, le găsim la TekfurSerai, la Mesembria, la Mistra, în Macedonia, în Serbia, în Bulgaria și în Muntenia (Cotmana, aici fără cruciulițe).

Sunt însă așezate într'un alt mod de cât în Moldova; în loc de a însemna timpanele sublinează arcurile; au și alte dimensiuni și altă formă.

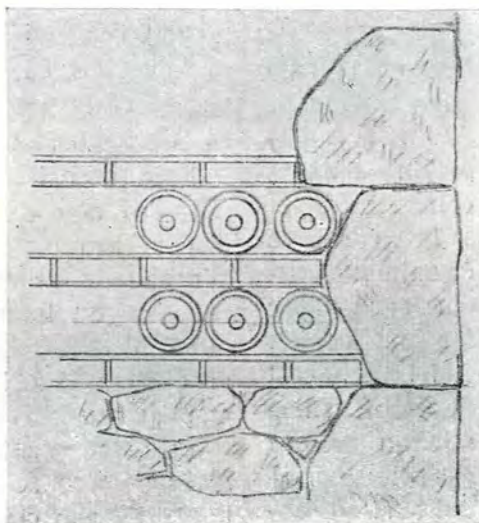

Fig. 405. Piatra, Paramental cu discuri smălțuite

E adevărat că la Muntele Atos găsim des adevărate farfurii ornamentate așezate în ziduri, dar e vorba de bliduri așa zise de Rodos și sunt de o vârstă posterioară celor ce ne ocupă.

Și în Italia de Nord, găsim asemenea discuri sau farfurii, însă destul de rar, (spre pildă la Pavia și la Milano).

Nu vom vorbi de celebrele faianțe ale Della Robia, căci e evident că pornesc dintr'un alt sentiment și că nu au nimic comun cu rotocoalele moldovenești.

Cred, în rezumat, că ideea primitivă a acestei decorații de pământ ars smălțuit ne vine din peninsula balcanică.

Meșterii olari, de școală occidentală, care îi aveau la îndemână constructorii bisericilor noastre și cari au fost chemați să aplice acest sistem decorativ, s'au inspirat, în alegerea subiectelor, de motivele canosecate lor în apus și astfel, aceste figuri tratate în piatră în Occident, au fost transpuse la noi în teracotă smălțuită, pentru a răspunde unor dorințe, unor gusturi înrâurite din Orient.

(Am văzut de altminteala că unele din

1) Comunicare verbală. D-nii Tomkovicz, Kallenbach Gebarovicz.

aceste motive, zimbri, lei și alte erau reprezentate și pe plăcile de sobe).

* * *

Din analiza elementelor decorative ce le-am trecut în revistă, reese în mod evident că fațadele erau de materiale aparente. Toate aceste materiale îngrijite, cărămidă aparentă, smălțuită, rotocoale împodobite, nu puteau în nici un caz să fie acoperite cu tencuială.

Iar ca să fi fost restul zidului tencuit și aceste părți decorative lăsate văzute, iar nu se poate admite căci sunt așezate în planul zidului precum sunt și fețele pietrelor cioplite. Și modal neregulat cum se termină cozile colțurilor și cum se întâlnesc cu discurile smălțuite ne arată imposibilitatea unei tencuiri parțiale.

Este deci un fapt care nu se mai poate contesta că fațadele bisericilor din vremea lui Ștefan cel Mare erau cu materiale aparente și că tencuelile și frescurile care acoperă azi unele dintre ele au fost adăogite mai târziu.

Acest lucru e chiar documentat la Voroneț, unde se știe prin inscripție că frescurile exterioare au fost făcute în 1547 de Mitropolitul Grigore Roșca care a și adăogat exonartexul bisericii.

Rămâne de știut dacă ocnițele erau tencuite și chiar zăgrăvite așa cum mulți o cred. Această credință însă, care este aproape generală, nu este justificată prin nimic, căci nu avem nici o probă și nici un document despre aceasta. Chestiunea rămâne deci deocamdată nedeslegată.

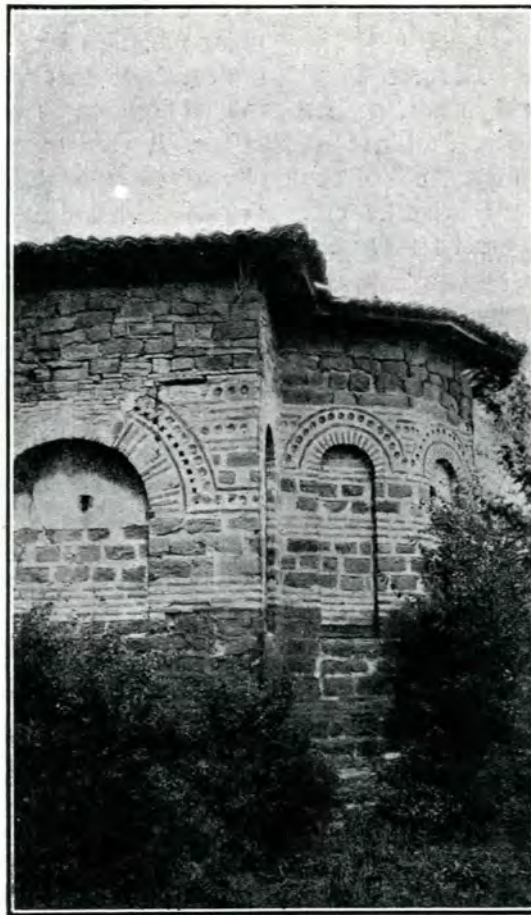

Fig. 406. Târnovo, Sf. Damitra

MATERIALELE ÎNTREBUINȚATE ȘI METODELE DE CONSTRUCȚIUNE

Piatra brută ce s'a întrebuințat în mod constant la zidăriile bisericilor noastre se lua din carierile cele mai vecine, unde s'a găsit totdeauna o piatră destul de bună.

În ceea ce privește piatra de talie, pentru care se cerea o calitate mai bună, se vede că a fost adusă din locuri mai îndepărtate, alegându-se cu grijă. Peste tot e o gresie cenușie, tare și negelivă. Semnele lapidare ce le găsim arată că pietrele ce le vedem azi sunt încă cele din vechime.

Cărămida, bine arsă și de o foarte bună calitate — căci a putut, expusă la aer, rezista atâtea veacuri asprei clime din Moldova — e de diferite dimensiuni. Cea aparentă și cea smălțuită este mare și măsoară între 27 cm. pe 13 și 5, până la 30 cm. pe 14 — 15 și 6 și chiar 7 și 8 cm. grosime.

Sunt dimensiuni cum se găsește la clădirile din această epocă în Ardeal și în Galiția, — dimensiuni de altmintrelea care se apropie de ale cărămizilor moderne și sunt foarte diferite de cele bizantine, care nu sunt așa lungi și mai cu seamă mult mai subțire ($3\frac{1}{2}$ — 4 centimetri).

Unele cărămizi, acele ale pilaștrilor de colț ai absidelor, au forme speciale, însemnând unghiul necesar al poligonului și sunt câte odată mai lungi ca cele obișnuite având lungimea egală cu lărgimea pilastrului, 29—36 cm., ceea ce permitea să se evite un rost.

Cărămizile întrebuințate în interiorul zidului sunt de obicei de dimensiuni ceva mai reduse decât cele aparente; mai cu seamă cele care au intrat în construcția bolților sunt mai mici și mai subțiri, cum era și natural pentru a înlesni executarea curburilor, mai cu seamă dacă zidarii bolților erau de școală bizantină.

Acolo unde bolțile nu sunt făcute de cărămizi, sunt construite cu sigă (taf calcar),

pentru a fi mai ușoare, iar această sigă era adusă câte odată dela depărtări mai mari.

Mortarul întrebuințat este de var alb amestecat, de obicei, cu cărămidă pisată mai mult sau mai puțin fin. Câte odată se găsește mici pietricele, iar nisip, așa cum îl întrebuințăm acum, nu se găsește. Zidăria e făcută cu îngrijire, cel puțin la bisericile importante.

Pietrele de talie, cum am arătat, sunt cioplite cu îngrijire pe fețele văzute, coada însă, chiar văzută, rămâne neregulată. Piatra aleasă e destul de tare ca să se mai cunoască încă mai totdeauna armele instrumentelor întrebuințate. Aceste arme sunt în general oblice în raport cu marginile pietrei, dar nu este o regulă constantă, căci se găsește și unele arme paralele. La malare, semnele instrumentului sunt paralele cu direcția lor.

Instrumentul cel mai întrebuințat trebuie să fi fost dalta și panta, pe armă ciocanul cu lăisul cu dinți vertical (brettare, laie) sau cel orizontal.

E aproape inutil de a adăoga că nici odată nu se văd armele instrumentului mai modern numit buciarda care pe aceste vremuri nu exista.

După unele semne ce se mai văd la pietre de talie, ca la tarnal lui Sf. Ion din Piatra, sau la contraforturile Sf-tului Gheorghe din Hârlău, par că s'a întrebuințat cleștele pentru ridicarea și așezarea lor. Pietrele par a fi fost așezate în general în mortarul întins (à bain de mortier), iar nu tarnat ulterior. S'au găsit și pene mici de lemn de cele ce se obișnuiesc și acuma pentru a așeză pietrele în poziția lor exactă. S'ar putea însă că aceste pene să provie de la o reparație.

După moda bizantină se așeză în zidărie și grinzi de lemn la înălțimea nașterilor bolților. Unele se mai văd, ca la Popăuți în pronaos (unde au dimensiunile 16/23 cm.)

și la Dorohoi, asemenea și la turnul Bistriței.

Nu se cunoaște dacă sunt și grinzi înecate în masivele de zidărie, după obiceiul bizantin.

Rostarile cărămizilor aparente sunt relativ subțiri. Rar trec de 2 cm., adică se zidează și în Ardeal și în Galiția iar nu după moda bizantină unde rostul e aproape de grosimea cărămizii întrebuințată (3—4 cm.) Unde se lucra cu cărămizi mai subțiri și rostul se făcea mai gros.

Arcurile sunt construite prin asize radiale, cheile închizându-se în mod regulat, carbura fiind obținută prin grosimea mai mare a rostului spre extradados.

Nu găsim niciodată extradadosul arcurilor însemnat printr'un rând de cărămizi pe lat, cum se vede în Muntenia și în țările balcanice, și mai târziu în Moldova.

Calotele bolților sunt de asemenea făcute

ponderentă, chiar dacă au lucrat amestecând zidari din diferite școli. La Popăuți, în această boltă a pronaosului există, — precum am arătat la descrierea bisericii — nervure de caracter gotic care sunt făcute de cărămizi (vezi fig. 53) pe când la bolțile clopotniței de la Bălinești nervurile gotice sunt de piatră frumos cioplită, ear amplatara e de cărămizi cam neregulat așezate (vezi fig. 200)

În pendentivii cei mari ai naosului (niciodată în pronaos) și câte odată în rândul superior, deasupra arcurilor piezișe, sunt așezate oale de rezonanță, care apar spre interior ca niște găurele mici cu bazele ceva aparente. Corpul oalei e înecat în zidărie. Desemnarea alăturată arată oalele ce se găsesc acum; e din muzeul din Suceava.

Numărul acestor oale e prea mic ca să presupunem că scopul lor era de a reduce greu-

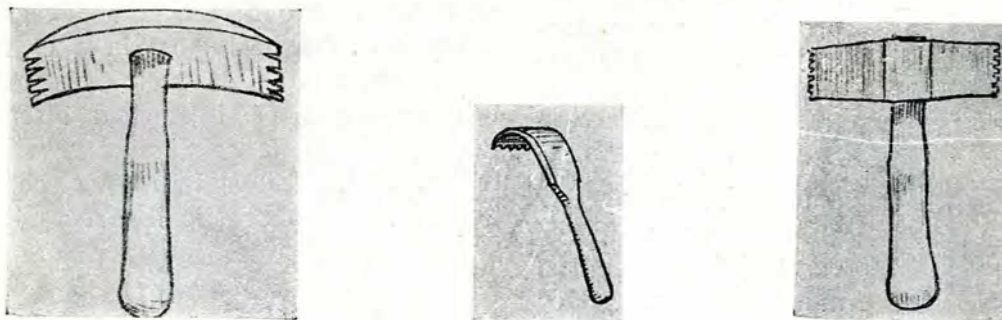

Fig. 407. Instrumente de cioplit piatră, (după Violet le Duc)

de asize așezate radial sau aproximativ; des partea centrală e mai subțire ca partea mai vecină a nașterii.

Deformări, fie dela început, fie din cauza tasărilor sau a unor refaceri, sunt dese.

Pendentivii sunt construiți, de obicei, cu cărămizi așezate cu fața lor văzută în rânduri orizontale (după metoda obișnuită bizantină), având înclinația necesară după carbura. În două cazuri însă, în pronaosul de la Popăuți și în acela dela Sf. Gheorghe din Hârlău, se văd rândurile de cărămizi verticale; s'ar putea să fie aici o influență occidentală.

Cum însă, din cauza tencuielilor, cazurile unde putem vedea apareliajul cărămizii sunt rare, e greu de tras o concluzie din puținul ce se vede, dar, în orice caz, se poate deduce că la zidirea acestor părți caracteristice ale boltirilor tot mâna bizantină a fost pre-

tatea pendentivilor, de altminterlea totdeauna mici. Rolul lor, ca în multe alte țări, (în Rusia într'alte) pare bine să fie acela de a întări sunetele, cea ce explică de ce se găsesc în naos și nu în pronaos.

Dacă zidurile bisericii propriu zisă sunt de piatră brută fără cărămidă sau cu foarte puțină, turlele din contra sunt de cărămidă. Baza cea de jos — cea pătrată — este câte o dată de piatră; la Sf. Ilie e de sigă. Celelalte sunt de cărămidă, lucru ce este de altminterlea firesc din cauza subțirimeii zidăriei impusă de nevoia de a micșura cât se poate greutatea ce apasă pe arcurile naosului.

Grosimea zidurilor în raport cu lărgimea și cu înălțimea bisericii e considerabilă. Așa bunioară :

La Reaseni 1,60 m. pentru 6,00 m. lățime, și 5,50 m. înălțime, socotită la nașterea arcurilor mari.

Arbora	1,55 m.	p- <i>tra</i>	5,70 lăț.	și	4,20 înăl.
Dobrovăț	1,55	„	5,80	„	6,00
Pătrăuți	1,00	„	4,50	„	4,00
Voroneț	1,20	„	5,30	„	4,15
Milișăuți	1,25	„	5,50	„	5,00
St. Ilie	1,00	„	5,20	„	5,15
Tazlău	1,40	„	5,50	„	6,85
Hârlău	1,15	„	5,70	„	6,00
Neamț	1,50	„	6,30	„	6,65

Ajung deci la o grosime mai mare de cât sferical lărgimei bisericii și mai mare ca sferical înălțimei arcurilor mari la nașterea lor.

* * *

Tencuelile interioare sunt făcute de var alb amestecat, ca și mortarul zidăriei, cu că-

rămidă pisată și câte o dată pietricele. Nisip propria zis nu se găsește. Straturile destinate a fi zugrăvite sunt de var alb cu ceva călți tocate. Judecând după omogenitatea acestor mortare, se vede că varul a fost stins cu multă îngrijire, ceea ce n'a fost totdeauna cazul în veacurile următoare,

Despre materialele de învelire am vorbit

când am discutat chestiunea formei acoperișului. Numai e, deci, nevoie să revenim. Vom adăoga numai că șarpanta care suportă învălitorile era de lemn, precum re-

zultă în mod evident din formele ce le au pe tablourile votive, cât și din modul cum zidurile se termin în partea lor superioară.

Am văzut că la unele biserici, în rândul de ocnite mari, se găsește răsflătoare. Aceste răsflători apar în fațada ca niște gătari de oale de diametru mic, cinci până la zece centimetri (ex. Războeni, Volovăț, vezi fig. 189)

Nu au, bine înțeles, nici un scop decorativ ci servesc numai pentru aerisirea podului deasupra boltelor.

Despre **trepte** nu e nimic special de spus. Sunt, bine înțeles, totdeauna de piatră mai mult sau mai puțin bine cioplite, atât cele de la intrare cât și cele interioare, căci, precum am văzut, de obicei pardoseala oferă diferențe de nivel, nu numai la altar dar câte o dată și în interiorul bisericii.

Pardoseala trebuie să fi fost mai totdeauna de lespezi de piatră, dar n'ar fi exclus ca să fi fost câte o dată de dale de pământ ars și smălțuit. Mai găsim azi în altar la Sf. Ilie dale rombice la fel ca acele care împodobesc turla pe din afară. În altarul bisericii dela Popăuți sunt dale de pământ cam de aceeași formă. S'au găsit și în ruinele cetății dela Suceava, fără a se știe însă data lor.

* * *

Cu această analiză a materialelor de construcție întrebăntate și a modelului cam ereau puse în lucră, am terminat studiul bisericilor propria zise. Mai rămân însă unele lucrări accesorii, care sunt prea intim legate cu arhitectura clădirii pentru a le putea lăsa la o parte. E vorba de morminte și de zugrăveală în primul rând.

Fig. 408. O oală de rezonanță, găsită în ruinele cetății Sucevei

MORMINTELE

Mormintele se găsesc așezate de regulă în pronaosul bisericii.

Lespedea acoperitoare e sau la nivelul pardoselii sau la o mică înălțime. Sunt simple dale între 1,32 m. și 1,83 m. lungime, 0,42 la 0,81 m. lățime și 10—20 cm. grosime. Formelor e dreptunghiulară, sau mai lată spre cap. Jar împrejur, pe o bandă, cam de 5-10 centimetri lățime, este săpată inscripția care pomenește mortal. La mijloc vedem o împo-

Ștefan cel Mare a avut grija să așeze pietre de mormânt și în aite biserici de cât cele zidite de dânsul și anume pe șapte gropi ale rudelor sau înaintașilor lui, în vechia biserică de la Rădăuți; la Bistrița a așezat piatra pe mormântul Doamnei Ana a lui Alexandra cel bun, la Probota pietrele lui Petru fiul „bătrânului Ștefan Vodă“ și aceea a mamei sale Oltea, iar la mănăstirea Neamțului aceea de pe mormântul lui Ștefan, fiul lui Alexandra cel

Fig. 409. Putna, Mormântul lui Ștefan cel Mare

dobire aproape totdeauna cu motive vegetale. Prin excepție, pe mormântul fiilor lui Ștefan cel Mare, Bogdan și Petre, la Putna, s'a săpat o stemă cu un coif despre care am mai vorbit. (vezi fig. în anexa).

Nici odată nu găsim reprezentarea mortalui, cum se obișnuia în țările occidentale (și în Polonia și în Ardeal).

Materialul întrebuintat a fost marmora, piatra calcară sau mai în general gresia.

Bun, precum și aceea a pârcălabului de Neamț, Micota.

Pe piatra lui Bogdan cel d'ânteia, la Rădăuți la sfârșitul inscripției, meșterul și a pus numele: „Mistr Ian“. Dnii N. Iorga și Kozak presupun, bazați pe considerațiuni de fonetică, că acest meșter era ceh, și Dnu Kozak pune venirea lui în țară în legătură cu sosirea Hasișilor.

În orice caz, ornamentația acestor pietre

are un caracter occidental. E adevărat că motivele întrebunțate mai la toate morminte, aceste largi franze stilizate, simetric ordonate și cu elegante volute, sunt la început de origină

Fig. 410. Patna, Groapa Mariei de Mangop; jos lespeda Voevozilor Bogdan și Petru

orientală, — (găsim unele aproape la fel ca cele dela Rădăuți, în formă de chenar împrejurul evanghelistului Marcu în evanghelia din 1429 de la mănăstirea Neamțului) — dar erau de mult încetățenite în arta romanică și au devenit unele din motivele ei cele mai caracteristice.

Alte, ca de pildă piatra lui Ștefan cel Mare, însăși sunt mai evolute, de un caracter gotic în care totuși se pot ușor distinge elementele primordiale răsăritene.

Aceste motive săpate sunt luate după motivele stofelor orientale ale căror somptozitate a fost totdeauna foarte admirată de Occidentali cari le au întrebunțat în diferite feluri în ornamentica sculpturală a bisericilor lor. Nu numai în apus dar și în răsărit a fost aplicat acest principiu.

Iată ce spune unul dintre cei mai buni

canoscători ai artei evului mediu, D-nul Louis Bréhier, într'o carte recentă: 1).

„Înrîurirea artei arabe, puternic simțită în timpul și după cearta pentru icoane, a dus la adoptarea unor tehnici noi de un caracter mai puțin plastic. Sculptorii au căutat să reproducă pe marmoră și pe piatră stofele prețioase și desenurile de gaitan, animale afrontate, palmete stilizate . . . Stofele arabe au servit drept model“

În țările apusene și ale Europei centrale ornamentația figurala a jucat și ea un mare rol și a învins pe cea vegetală.

Ajans în Moldova ortodoxă, meșterul nu putea, firește, să execute dale de mormânt cu reprezentări umane; a aplicat deci motivele decorative ce i erau canoscute și modal cum sunt executate arată că Ian era cu desăvârșire stăpân pe dala sa și într'adevăr un meșter mare.

Săpatul slovelor și al ornamentelor e net, franc; după datină, slovele sunt în relief, fundul fiind săpat; ornamentele sunt de asemenea în relief, dar plate, și aproape fără modelare.

La mai multe din aceste pietre, în afară de rândul de slove al inscripției funerare, mai este o bandă ornamentală care ne înfățișează una din aceste împletituri așa de respândite mai târziu la noi și în Orient, de unde, de sigur, ne au venit, fie prin calea manuscriptelor fie prin imitarea ornamentației otomane.

Or, este de observat că această fășie este executată într'un mod mult mai puțin abil ca panoul central. S'ar credea, la prima vedere că este făcută de o altă mână, lucrul, însă, ce ar fi greu de admis. Trebuie deci presupus că această ornamentație răsăritană a fost cerută meșterului, dar, ea fiind pentru dânsul ceva nou și în afară de tehnica sa, n'a putut s'o execute așa de perfect ca ornamentele ce-i erau obișnuite.

Făcut'a meșterul Ian toate pietrele de aceeași factura ce le găsim în vremea domniei lui Ștefan? Nimic nu s'ar opune. Primele pietre de la Rădăuți sunt săpate la 1479. În doi sau trei ani le a săpat toate șapte. La Patna lespeda mitropolitului Teoctist e din 1478. Aceea foarte frumoasă a Mariei

1). L. Bréhier, l'Art Byzantin pag. 128

din Mangop, din 1477, e de un stil foarte diferit: o stofă orientală executată în gustul occidental. Nu știm în ce an a fost pregătită piatra lui Ștefan însuși, dar a fost după 1492.

Lespedea lui Bogdan cel Orb, din 1519, și a surorii lui Maria, din 1518, sunt de acelaș stil.

Piatra Mariei, cea d'ânteii soție a lui Petru Rareș, de la 1529, este o copie mai orientalizată a pietrei lui Ștefan cel Mare.

Lespedea Oltei, mama lui Ștefan cel Mare, executată tot în stilul celor de la Rădăuți, dar cu o margină mai lată de împletituri, arată data de 1465 ca anul morții ei, dar nu știm la ce dată a fost săpată piatra.

Deci între 1478 și 1519, timp de patru zeci de ani, vedem acelaș stil și cam aceeași mână la toate aceste lespezi de mormânt. Meșterul Ian, artist deja desăvârșit la primele lui lucrări, ar fi lucrat deci până la vr'o 65—70 ani. Lucrul e perfect posibil dar am putea tot așa de bine presupune că a format un elev și că cele din urmă din aceste pietre sunt de acest din urmă, mai cu seamă că putem vedea în pietrele mai recente o oarecare fantezie.

În ori ce caz, cam în această vreme, această mână dispăre, căci sub Rareș se găsește o altă factură și o altă ornamentică, (afară de foarte rare excepțiuni.)

Mormintele sunt așezate lângă pereți și des adăpostite fie de o adâncitură în forma de nișă, mai rar de un chivot, sau de cele două de o dată. Aceste chivote (baldachine), le găsim în această vreme numai la Putna și la Arbore.

La Putna, chivotul lui Ștefan cel Mare e acuma desfăcut (bucățile sunt în exonartex) și înlocuit printr'un fel de dulap de sticlă. E de marmoră albă și destul de simplă ca formă. Sunt stâlpi subțiri de secțiune octogonală, care susțin acoperimentul boltit, prin capetele cu un profil gotic.

Pe mormântul Mariei din Mangop este un chivot răzâmat de perete într'o parte și sus-

ținut în partea ceal'altă de două coloane. E de o piatră albă mai moale. Profilele capitulelor sunt aproape la fel ca la chivotul lui Ștefan cel Mare.

În pronaos, un alt chivot, tot pe două coloane și care poartă armele țării, acoperă mormintele lui Bogdan cel Orb și lespedea surorii sale Maria. În fine un al patrulea chivot, mai recent, e așezat peste groapa Mariei lui Rareș și a lui Ștefăniță Vodă.

La Arbora, piatra de mormânt fără inscripție a lui Luca Arbore, este acoperită de un framos chivot cu bogate săpături gotice; se văd și două pajure săpate în partea superioară precum și o inscripție. (vezi figura).

Fundul e zugrăvit cu o frescă reprezentând

Fig. 411. Arbora, Chivotul mormântului lui Luca Arbore

Luca Arbore cu familia sa prezentând biserica, ctitoria sa, Domnului Isus, așa cum e și pe tabloul votiv.

Aceste acoperimente de mormânt repre-

zintă de sigar o înrâurire occidentală. Asemenea baldachine se văd foarte des în Occident, în veacurile al XIV-lea și XV-lea, și e destul să ne amintim acele care acoperă la Wawel din Cracovia mormintele regilor Poloniei, între altele acele al lui Cazimir IV-lea Jagiello, contemporanul lui Ștefan cel Mare, mort în 1492.

Această comparație cu monumente contemporane, precum și trăsăturile gotice observate, ne fac să credem autenticității chivotelor de la Patna, cel puțin anora dintre ele. Reconstrucția bisericii în veacul al XVII-lea și al XVIII-lea era de natură a lăsa un dăbia în această privință.

Fig. 412. Pătrăuți, Tabloul votiv

ZUGRĂVEALA

Interiorul bisericilor din vremea lui Ștefan cel Mare trebuia să fie în întregime zugrăvit. Era completarea necesară și firească a lucrărilor, podoabă și învățătură.

Mai multe dintre ele ne-au parvenit cu această îmbrăcăminte datând din vremea zidirii sau din vremuri apropiate.

Iată, în ordinea cronologică, cele care au încă acuma picturi:

Dolhești, Pătrăuți, Milișăuți (Bădăuți ¹⁾, Sf. Ilie, Voroneț, Sf. Gheorghe din Hârlău, Bălinești, Sf. Nicolae din Dorohoi, Popăuți, Mănăstirea Neamțului, Arbora, Dobrovăț — la care se poate adăoga și paraclisul turnului de la Bistrița. — Mai sunt câteva resturi de la Sf. Nicolae din Iași ce se păstrează la Sf. Gheorghe din Iași.

Pentru a putea data, cu oarecare aproximatie, aceste frescuri, nu avem decât câteva puncte de reper.

Pronaosul de la Voroneț este zugrăvit sau terminat, la 1550 de către Mitropolitul Teofan, așa cum arată inscripția zugrăvită deasupra așei naosului: „Acest priprat l'a înframusețat și aurit Teofan, arhiepiscopul Moldovei în anul 7058, luna Ianie 21: veșnica lui pomenire.“

Exonartexul a fost adăogat și zugrăvit precum și exteriorul bisericii prin îngrijirile mitropolitalui Grigore Roșca în anul 1547, cum arată o altă inscripție.

„Prin vrerea Tatălui, și ajutorul Fiului și săvârșirea Sfântului Duh și prin truda robului lui Dumnezeu Kir Grigore Mitropolital toatei țări moldovenești s'a adăogat și s'a început și s'a construit și s'a săvârșit acest mic priprat și s'a zugrăvit în jurul toatei bisericii pentru safletul seu în zilele blagoceștivalui Ion Iliș Voevod, și ale ma-

¹⁾ Distrusă în ultimul război, dar din fericire studiată înainte.

mei sale Elena în anul 7055 (=1547 luna Septembrie 14 ¹⁾“

Zugrăveala din naos este evident mai veche ca aceea a pronaosului. Dacă s'ar fi făcut în acelaș timp, acest lucru s'ar fi arătat în inscripție; asemenea dacă s'ar fi făcut de Grigore Roșca; și în cazul în care s'ar fi făcut între aceste două date, de altminterlea așa de apropiate, s'ar fi arătat printr'o altă inscripție. Este deci evident că după terminarea pronaosului și a lucrărilor poruncite de mitropolitul Roșca, biserica era complet zugrăvită; nici n'ar fi procedat la pictura exterioară dacă ar fi rămas naosul nezugrăvit — O refacere deci nu ar fi putut veni decât după un șir destul de lung de ani. Mai târziu însă nu se poate admite, căci și stilul picturii și iconografia s'au schimbat, deosebindu-se deja bine picturile din a doua jămătate a veacului al XVI-lea.

De altminterlea, frescurile naosului sunt pe primul strat de tencuială.

Profesorul Podlacha, care a studiat cu amănuntul picturile murale din Bucovina²⁾, consideră fără îndoială zugrăveala naosului ca mai veche, atât din punctul de vedere al picturii cât și al iconografiei, și o datează de la zidirea bisericii³⁾. Le crede cele mai vechi împreună cu cele de la Sf. Ilie, și în oare care măsură și cu cele de la Bădăuți. ⁴⁾

Frescurile de la Dobrovăț, cel puțin cele din naos, sunt dateate prin inscripția ce se găsește

¹⁾ Kozak. Inschriften aus der Bukovine.

²⁾ V. Podlacha. Malowidla Sciencie w cerkwiach Bukowiny și alte studii.

³⁾ Pulletin de la Société polonaise pour l'avancement des sciences 1912. pag. 46.

⁴⁾ Id. Das hl. Abendmahl in den Wandgemälden der Kirchen der Bukovina. — Kunstgeschichtliches Jahrbuch der. K. K. Central Kommission. 1910 pag. 148.

Fig. 413. Pătrăuți, Sî-ții Constantin și Elena

Fig. 414. Pătrăuți, Picturi în pronaos

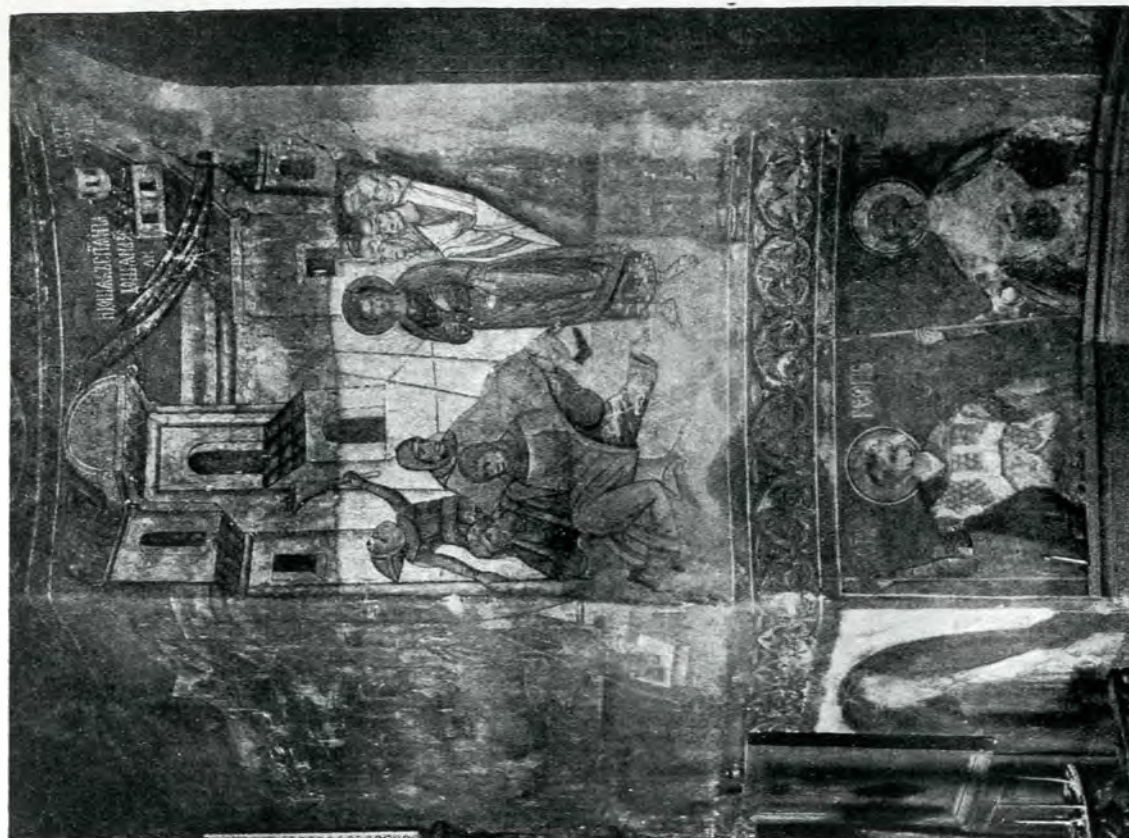

Fig. 416. Popăcuți, Picturi în naos

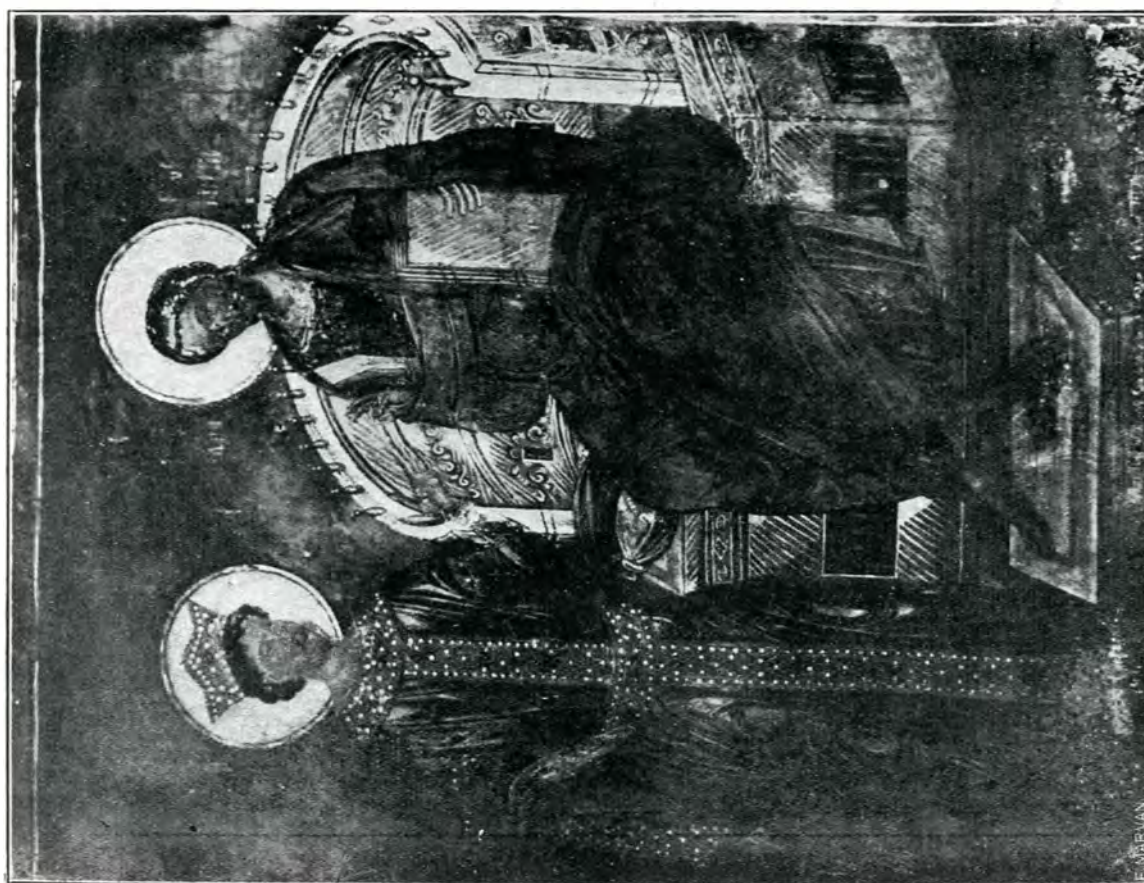

Fig. 415. Pătrăuți, Picturi în naos

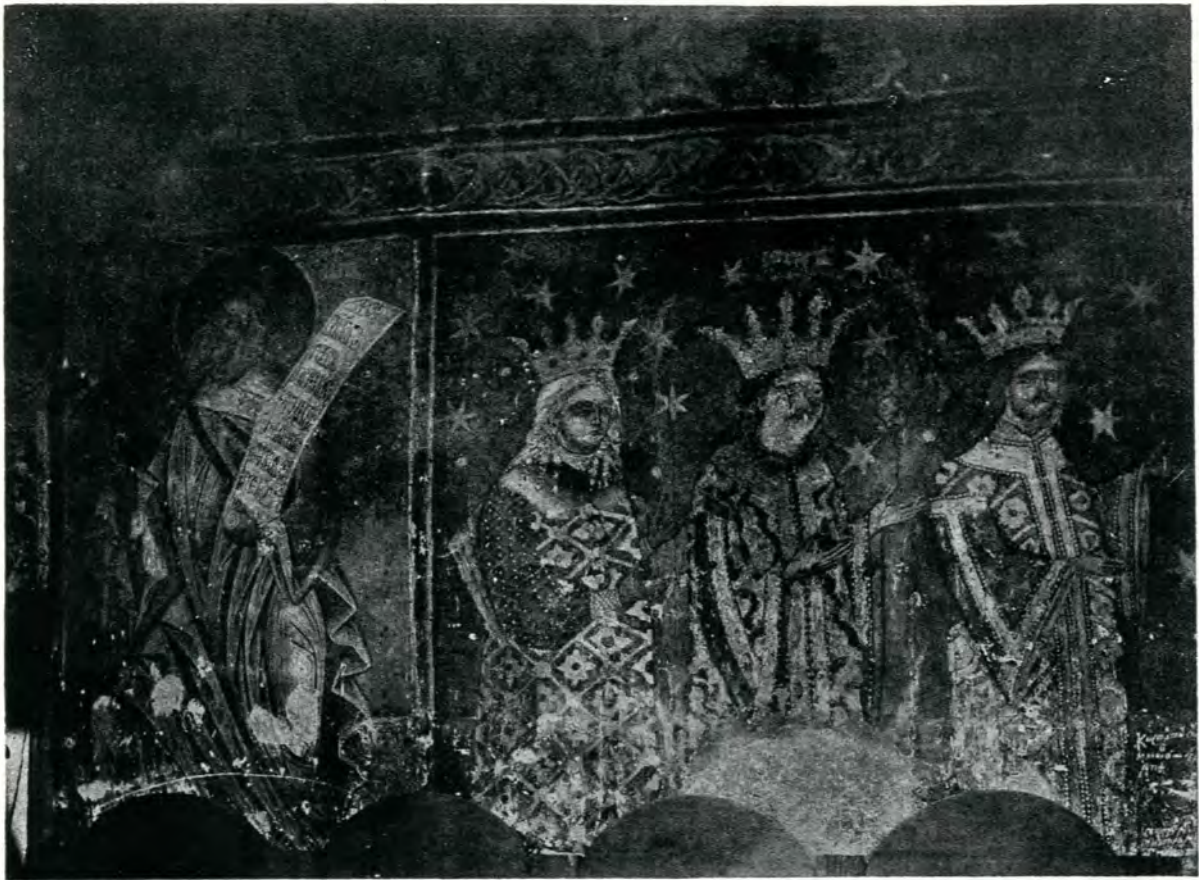

Fig. 417. Sf. Ilie, Tabloul votiv

Fig. 418. Sf. Ilie, Tabloul votiv

Fig. 419. Sf. Ilie, Picturi în naos

Fig. 420. Milișăuți, Caznele Sfintului Procopiu (după Podlacha)

pe tabloul votiv, — pe primul strat de zugrăveli:

Fig. 421. Milișăuți (după Podlacha)

„Blagocestival și de Christos iabitoral Io Petru Voevod, prin mila lui Dămnezeu, gospodar al țării moldovenești, fiul bătrânului Ștefan Voevod, a zugrăvit și înframusețat acest hram în numele coborârei sfântului Dah — la mănăstirea din Dobrovăț anul 703 . . . luna . . .“ Lipsese cifra unităților; de oarece, însă, Petru Rareș s'a arcat pe tron la 1527, zugrăveala a fost executată între 1527 și 1531.

Or aceste frescuri prezintă deja mai multă asemănare cu ce vom găsi la Probota, de pildă, și în

exonartexul din Voroneț. Aceaș observație se poate face și în privința frescurilor de la Moldovița, executate în 1537, dar într'adevăr, foarte probabil retușate, dacă nu repietate, peste stratal cel vechiu (cel puțin în parte).

Și cu cât vom înainta în timp, cu atât stilul și iconografia se vor modifica.

Aceasta este deci un nou argument pentru a socoti frescurile naosului din Voroneț și cele asemănătoare ca mai vechi și dacă nu din vremea lui Ștefan, cel puțin din anii care au urmat imediat moartea lui.

Iar dacă ne gândim la rîvna cu care s'a îngrijit de ridicarea bisericilor și de grija lui evidentă pentru aceste lăcașuri, vom găsi cu neputință să fie lăsat atîta timp bisericile lui goale și lipsite de această podoabă, nu numai desăvârșirea firească a lucrului, dar și o

necesitate pentru cele ale caltalului. Și aceasta mai cu seamă cu Voronețul care pare a fi fost una din mănăstirile sale de predilecție. Credem deci a nu greși, spanând ca frescurile naosului din Voroneț, cele de la Milișăuți, de la Sf. Ilie, sunt din vremea lui Ștefan cel Mare, precum și cele care vor prezenta caractere asemănătoare ca iconografie, ca gra-pare ornamentală și ca factură picturală.

În acest rînd vom pune frescurile de ca-

Fig. 422. Voroneț, Parte din tabloul votiv (după o copie)

rînd descoperite la Dolhești, cele de la Băli-
nesti, de la Sf. Nicolae din Dorohoi, de la Sf.

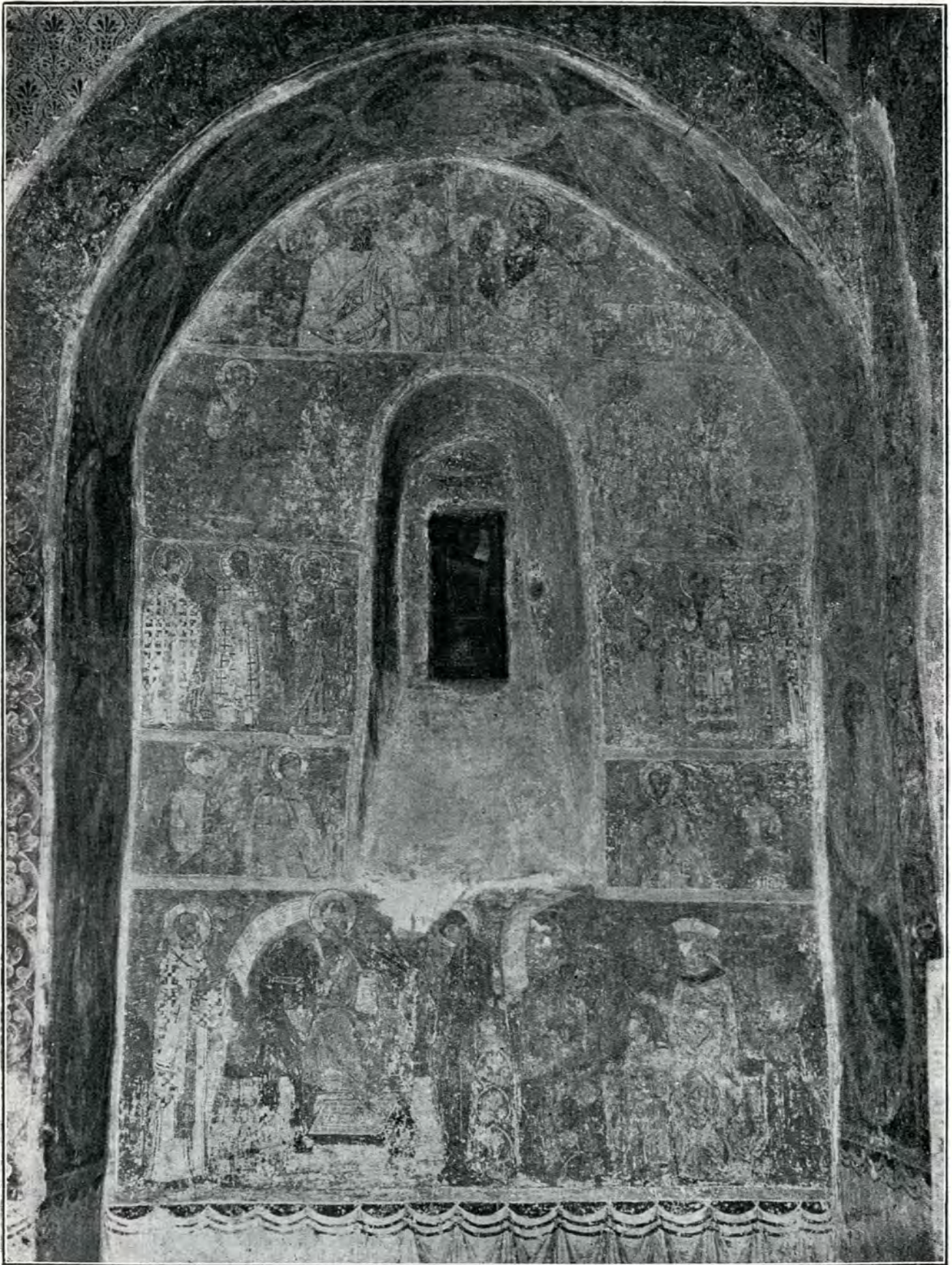

Fig. 423, Dolhești, Peretele votiv

Fig. 424. Sf. Nicolae, Dorohoi, Picturi in naos

Fig. 425, Bălinești, Picturi in raos (după Bal, Com. Mon. Ist.)

Gheorghe din Hârlău. Arbora, paraclisul Bistriței și Popăuți, par a fi de o epocă mai recentă.

1541 ¹⁾. Este prima pictură? sau mai curând o reînnoire; mai cu seamă că și Arbora ca și alte, precum vom vedea mai departe, prezintă

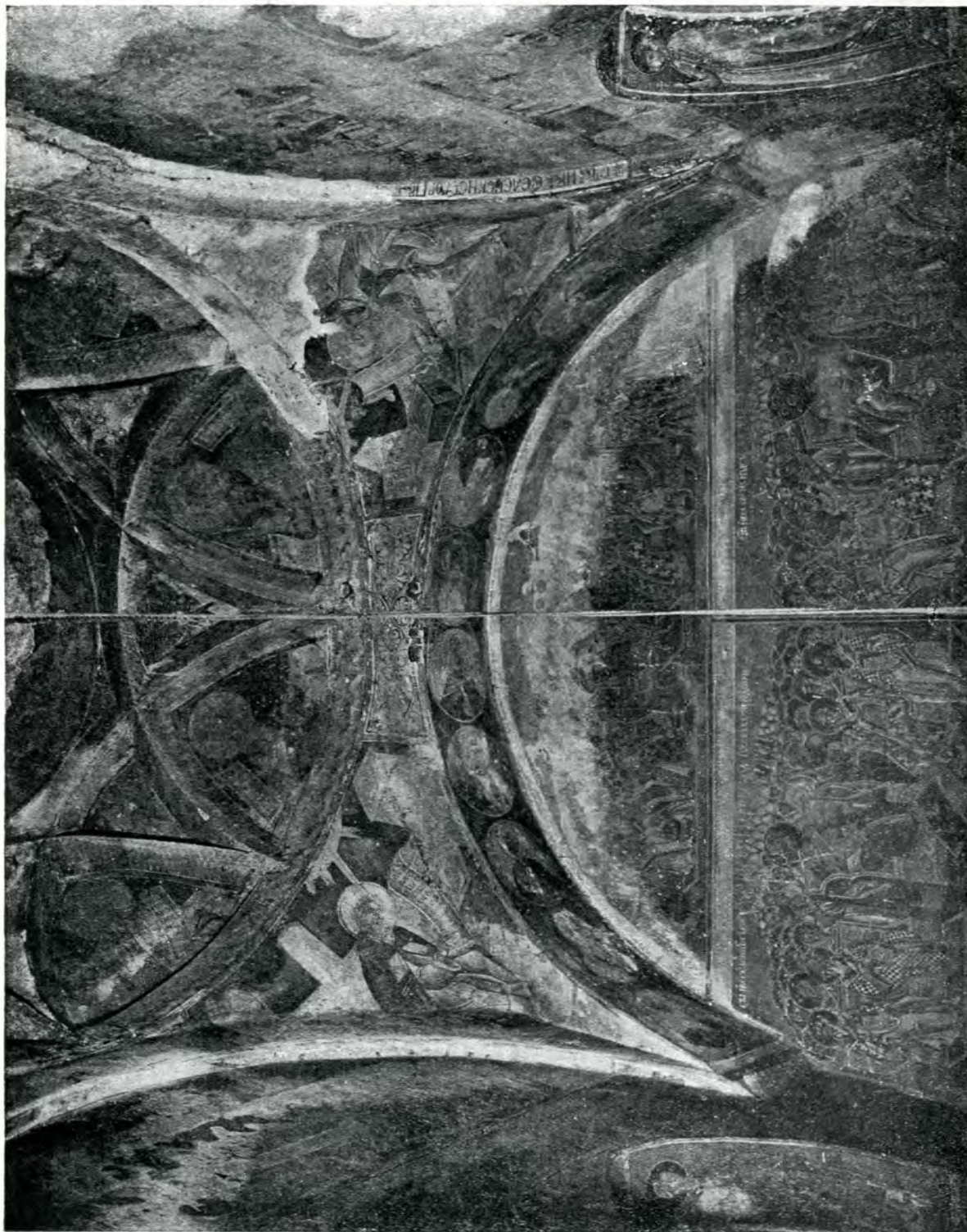

Fig. 426. Sf. Gheorghe din Hârlău, Picturi în pronaos

Precum am văzut, Dobrovățul a fost zugrăvit între 1527 și 1531.—La Arbora o inscripție găsită recent arată o zugrăvire la

urme de reparații. Pătrăuți—de o frumoasă

¹⁾ V. Grecu, in Byzantion I.

Fig. 427. Sf. Gheorghe din Hârlău, Sfânta Varvara și Sfânta Alexandra

Fig. 428. Sf. Gheorghe din Hârlău, Sf-ta Teodora și o altă sântă

factură pare însă a fi zugrăvit mai în urmă. E de observat ca inscripțiile sunt pe grecești ceea ce ne ar trimite în veacul al XVII-lea.

(Sunt indicii că sub actualul tablou votiv există o altă zugrăveală.)

Sf. Nicolae din Iași a fost repictat cu ocazia re-

stratul de tencuială zugrăvită, în unele părți ale bisericii, se găsește un alt strat nezugrăvit dar pe care s'au imitat cărămizi de formă mare, roșie, galbene, verzi. Același lucru se vede la Bălinești, la Popăuți, la Tazlău; în această din urmă biserică nu se regăsește

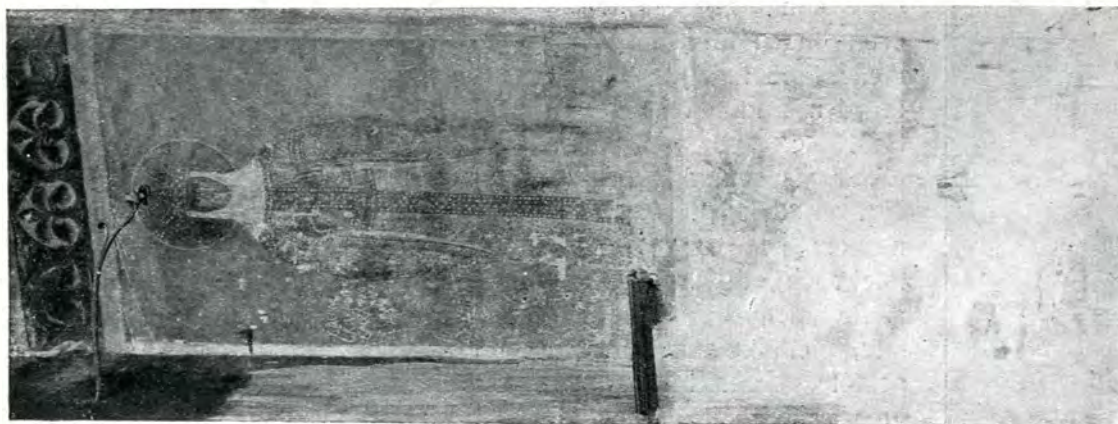

Fig. 430. Sf. Gheorghe din Hârlău, o stântă

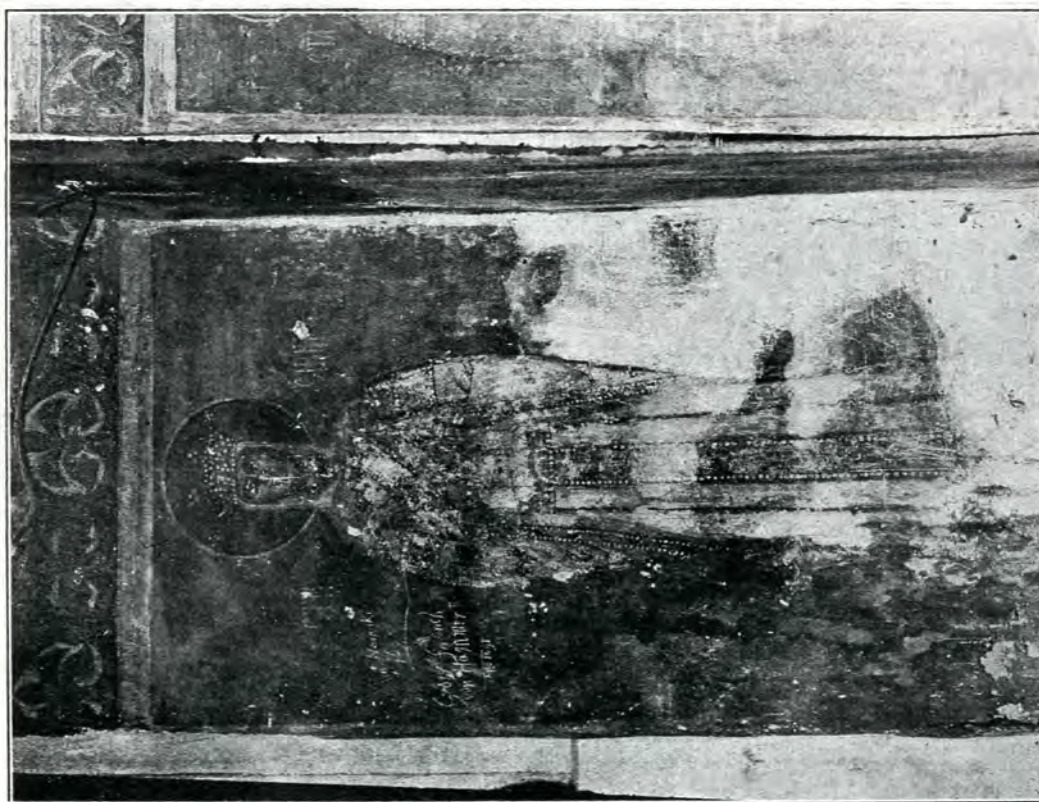

Fig. 429. Sf. Gheorghe din Hârlău, Sf-ta Irina

facerei și măririi clădirii în veacul al XVII-lea, de către Anton Vodă Ruset. Biserica mănăstirii Neamțului a fost zugrăvită în anul 1830. Este însă foarte probabil că subiectele vechii au fost respectate.

Este de observat aici că la Sf. Ilie sub

deasupra nici o altă zugrăveală de cât aceea făcută în veacul al XIX-lea. E deci probabil că se făcea această zugrăveală, când biserica nu era pictată, ca să nu rămâe zidurile goale până la terminarea frescarilor.

Multe grafite se găsesc pe aceste zugrăveli

dar nu ne pot servi mult în privința datărilor, căci cele mai vechi ce le găsim sunt relativ recente, (sfârșitul veacului al XVI-lea—veacul al XVII-lea.

Este de altmintrelea de presupus că, în vremea când zugrăvelile erau mai noi și bisericile bine îngrijite, nu îndrăsnea lumea să se iscălească pe pereți. Chiar și acuma vandalii moderni își pun numele pe monumentele vechi, dar în bisericile noi, proaspăt pictate, picturile sunt respectate. De altmintrelea prin veacul al XVI-lea numărul persoanelor cu destulă carte ca să știe să-și iscălească numele era de sigur foarte redus și limitat mai mult la preoți.

Este evident că metoda noastră de datare,

na prezintă deplină siguranță, ce n'ar putea rezulta de cât din aflarea unor documente, dar totuși, sunt destule elemente ca să ne putem face o convingere și nu credem ca studiile viitoare să ajungă la rezultate foarte diferite.

Este de notat că unele din aceste picturi

Fig. 431. Arbora,
Sf-ta Marina

Fig. 432. Arbora, Pictură în chivot.

aceasta nu împiedică studierea picturilor și sunt rețușate, mai ca seamă fundurile, dar

Fig. 433. Arbora, Tabloul votiv

Fig. 434. Sf. Gheorghe din Suceava, Un ctitor (Bogdan cel Orb.?)

Fig. 435. Sf. Gheorghe din Suceava, Sfinții Nistor și Nicetas

Fig. 436. Sf. Gheorghe din Suceava, Sf-ții Teodori Tiron și Stratilat.

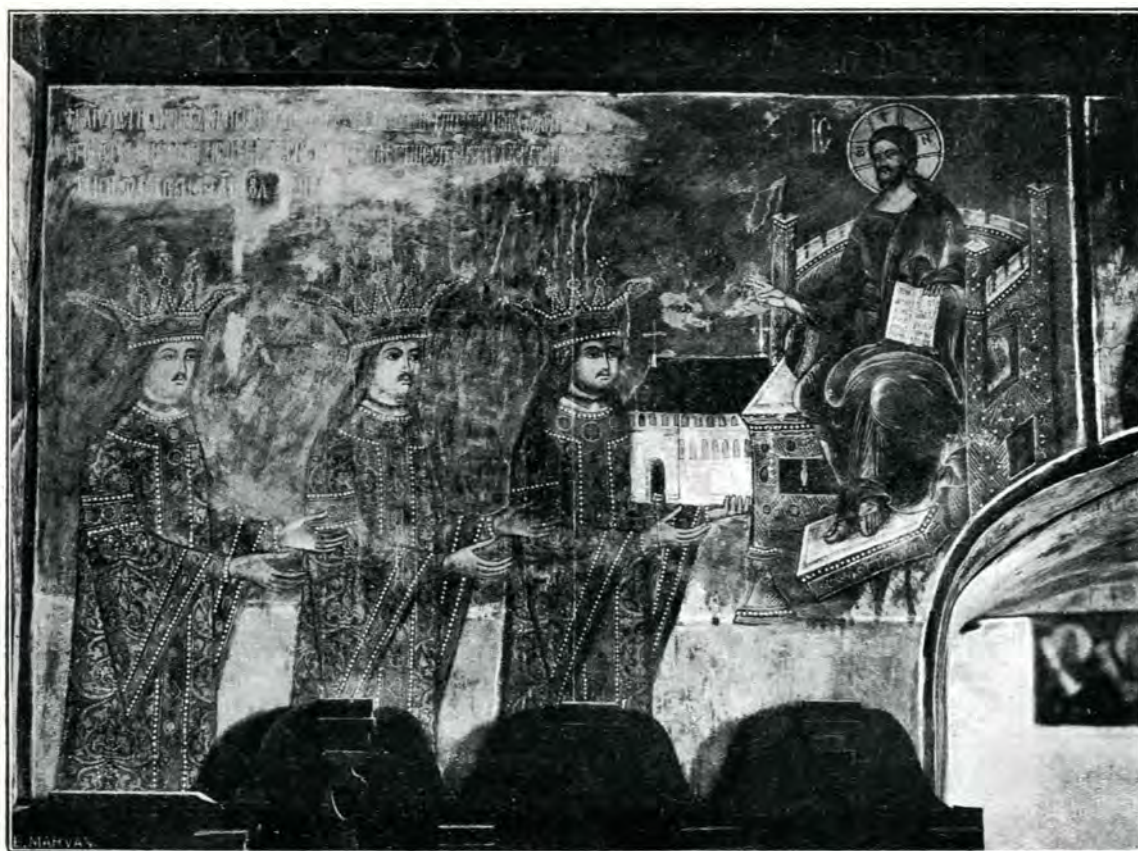

Fig. 437. Dobrovăț, Tabloul votiv

aprecierea calității lor, mai cu seamă că spălarea lor e din cele mai ușoare.

Precum am arătat, când am vorbit de fațade și de materialele aparente ce le împodobesc, exteriorul nu era zugrăvit în vremea lui Ștefan cel Mare și această modă nu a început decât sub Petru Rareș. — (ar fi însă posibil ca Sf. Gheorghe din Suceava să fi fost pictată de la început și în afară.)

De asemenea nu avem nici o indicație ca ocnicele să fi fost zugrăvite.

În cele ce vor urma, nu am de gând să vorbesc de iconografie. Aceasta nu mai face parte din arhitectura clădirii, ține de un alt domeniu ce'l las altora mai competenți.

Voi vorbi de pictură în cecece privește partea ei decorativă¹⁾.

Partea inferioară a pereților este împodobită cu draperiile cunoscute deasupra cărora se găsesse două rânduri de pătrate împărțite în triunghiuri prin diagonale. Sunt colorate în roșu, galben, verde; reprezintă un placaj și sunt probabil o amintire a căptușelilor de marmoră ale bisericilor bizantine din epocile de înflorire. La Pătrăuți, sunt chiar imitații de plăci de marmoră și de porfir.

Deasupra acestai lambria, încep rândurile de sfinți și de scene religioase în ordinea cerată de cult și de erminie; totuși grija de a le grupa într'un mod ornamental este evidentă.

Astfel în naos, vedem spațial limitat de cele două cercuri concentrice deasupra ferestrelor și sub arcul cel mare, amplat cu o serie de medalioane care se adaptează curburii; spațiile dintre ele sunt împodobite cu ornamente

Fig. 438. Popăuți, ornament

vegetale. De asemenea și pe intradosul arcurilor regăsim aceste medalioane. — Sunt legate unele de altele prin impletituri care lasă, de obicei,

¹⁾ A se vedea și figurile 2, 5, 21, 30, 33, 35, 40, 67, 68, 149, 150, 154, 155, 175, 176, 181, 265, 266, 267, 269.

câte un cerc mic între cele mari în care sunt zugrăvite capete de sfinți.

Se vede și îngrijire în rânduirea subiectelor pe ziduri așa ca să se potrivească pe cât se poate cu spațiile libere fără a strica efectul liniilor. Această grijă dispăre mai târziu.

Diferitele personaje și scene sunt și mai mari, pe când în vremea lui Rareș ele devin

Fig. 439. Voroneț, ornament

mai mici și tind să acopere zidurile de o rețea de dreptunghiuri mai mărunte. Grija decorativă, în general, se cade atunci și face loc grijei de a pune pe zid tot ce cere cultul, transformând pereții într'o biblie, într'o carte de învățătură religioasă sau o viață a sfinților ilustrată.

Rândurile de sfinți sunt separate prin fâșii ornamentale. Această împodobire cu motive, de origină orientală foarte veche, se regăsește mai în toate bisericile noastre și chiar după Ștefan cel Mare. — Ornamente aproape la fel se regăsesse între altele și la Mistra, (la Mitropolie, la paraclisul Sf. Ioan, la Brontochion).²⁾

Este de observat, ca tot caracterul oriental (adică în cazul nostru — bizantin), al acestor ornamente, că unele se regăsesse și în monumentele romanice din Occident, ceea ce nu e de mirare, având în vedere că ornamentica romanică a avut multe izvoare comune cu aceea bizantină, de la care s'a și inspirat direct. Alte ornamente își găsesse asemănătoare în manuscrite.

Un fel de ornament pictat, însă, ar putea să fie pătruns prin înrâurirea apuseană. Sunt aceste rinsouri de franze late stilizate, care se asemănă mult cu acele de pe mormintele ce le am studiat. Precum am arătat, aceste motive orientale s'au încetățenit în apas în vremea romanică și înrâuririi acestei arte am atribuit prezența lor pe lespezile sepulcrale.

Le găsim de obicei la firidele mici, fie înăuntru lor fie în timpanele arcului, asemenea

²⁾ G. Millet. — Mistra.

Fig. 440. Sf. Gheorghe din Suceava, Sfinți militari

Fig. 441. Sf. Gheorghe din Suceava, Sfinți militari

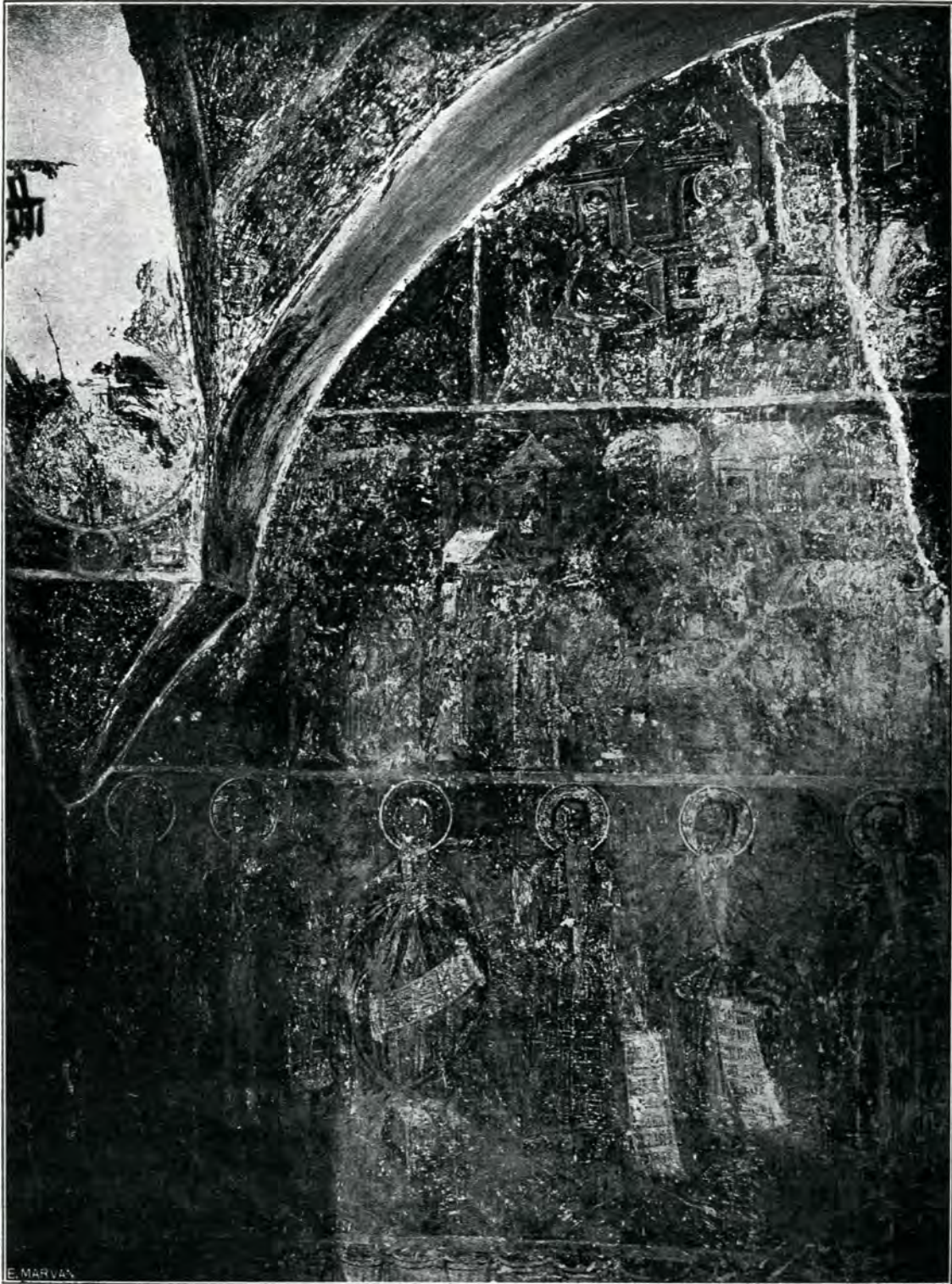

Fig. 442. Paraclisul tarnalai Bistriței

în timpanele unor uși; nu le vedem decât foarte rar formând frize continue ca celelalte ornamente (vezi fig. 445 și fig. 413 la stânga).

De oare ce, însă, aceste ornamente se regăsesc și în alte țări bizantine, așa bunăoară la Mistra și chiar la biserica domnească din Cartea de Argeș precum și în manuscrisele noastre, n'ar fi motive pentru a le atribui mai curând influenței occidentale decât acelei bizantine.

de exact reprezentat, dar sunt și documente în privința costumului și a portretelor personajelor reprezentate. Este adevărat că, din acest punct de vedere, poate să existe o oarecare îndoială la o parte din ele. Se poate observa că unele figuri au fost scoase, urmând de obicei conturul obrazului, și refăcute tot cu frescă. La Arborea tot tabloul votiv e refăcut pe o altă tencuială, afară de sfinții și de Christos, pe când la al doilea

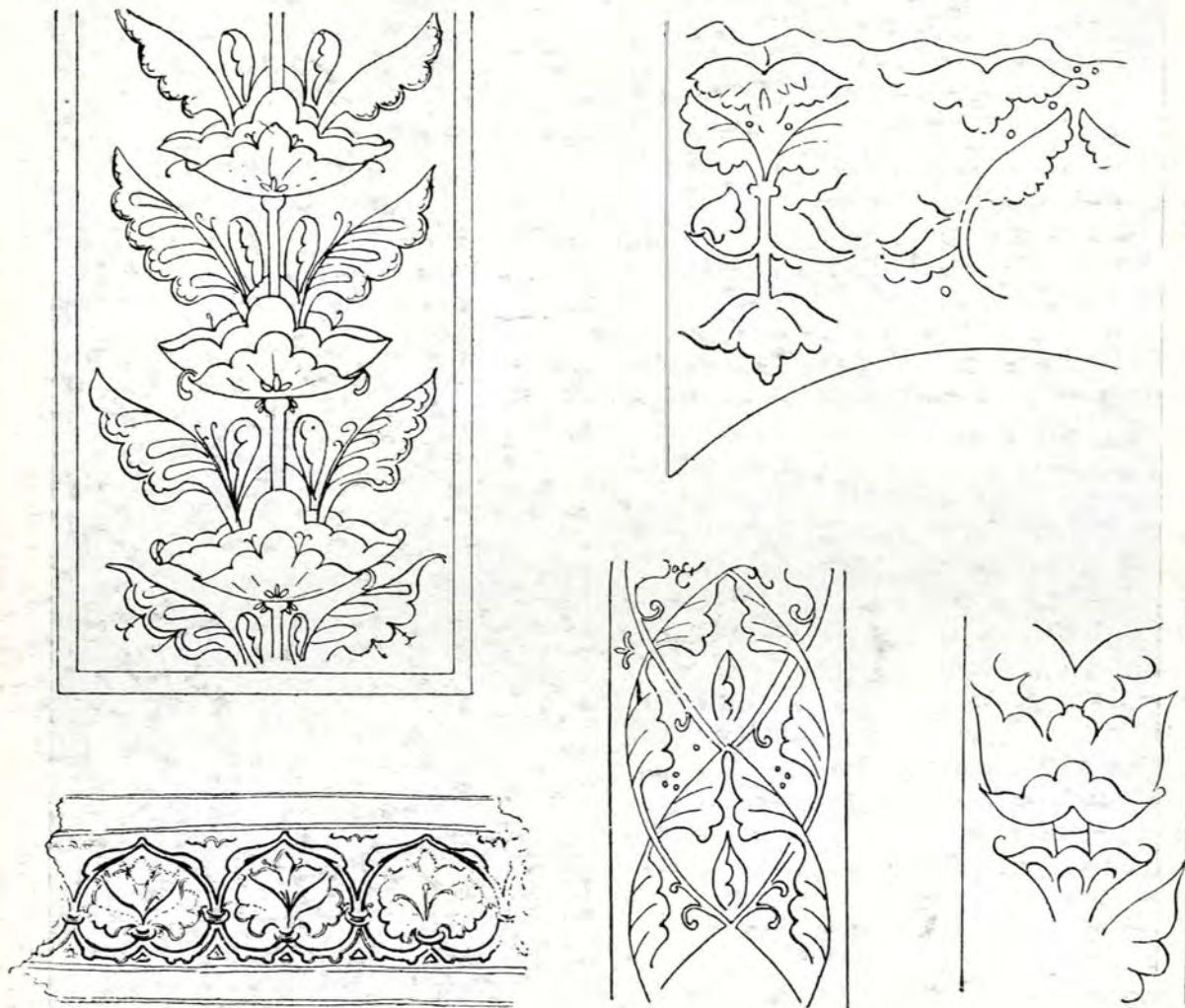

Fig. 443. Ornamente din bisericile de la Mistra (după G. Millet)

Una din părțile cele mai interesante ale acestor frescări este peretele votiv care ne înfățișează ctitorul ca familia sa, prezentând Domnului Isus sau Maicii lui biserica prin mijlocirea sfântului cui e dedicată.

Aceste picturi, despre care am mai vorbit, când am discutat forma acoperișului, sunt din cele mai prețioase, nu numai pentru lumina ce o aruncă în privința formei primitive a monumentalului, mai totdeauna destul

tablou ce se găsește în chivotul din pronaos, numai figurile sunt refăcute — afară de ale copiilor.

Intr'alte părți, unele chipuri de sfinți sunt reînnoite în acest fel; așa la Dorohoi, unde figura lui Ștefan e numai în parte reparată, sunt sfinți care au capul întreg refăcut.

Presupun că — în urma unor năvăliri — cotropitorii au mutilat sau stricat aceste reprezentări, de fanatism religios sau de ură

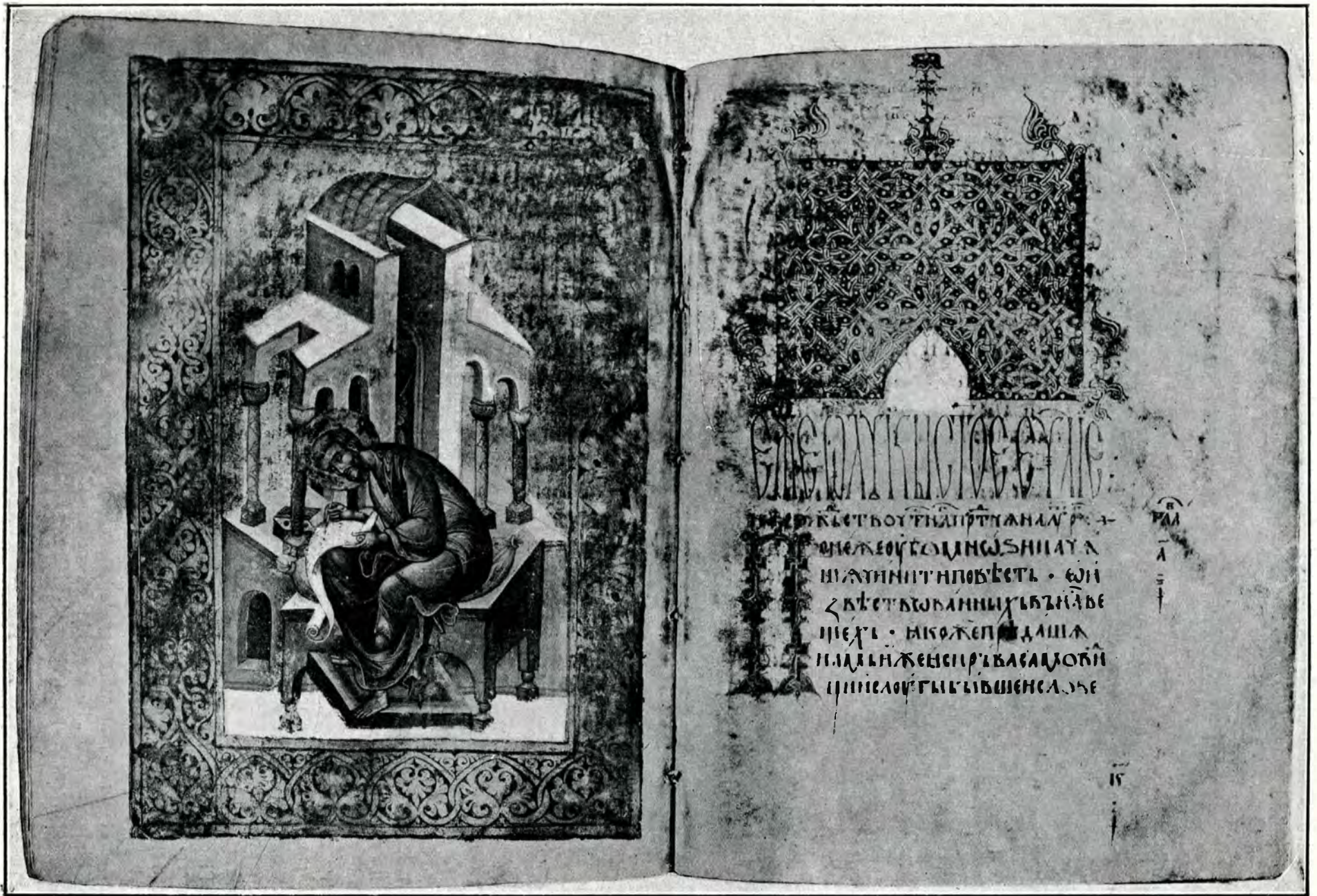

Fig. 444. Apostolul Luca, Evanghelie din 1491, dăruită de Ion Alexandra Vodă, fiul lui Ștefan cel Mare (din catalogul expoziției de artă veche rusească din Moscova în 1913).

în contra dușmanului. Reparația nu s'a putat face — după tehnica frescalui — de cât scoțând complet partea stricată și refăcând'o cu tencuiala cu totul.

Așa se explică aceste refaceri care au câte o dată o factură foarte asemănătoare cu restul picturii.

Chipurile marilor dregători și ale soțiilor lor sunt poate și mai interesante de cât ale domnitorilor, căci neavând pe cap coroana convențională a voevodului, costumul e mai exact redat. Hainele sunt totdeauna acoperite cu splendide brocate casate cu aur și cu ornamente orientale, dar probabil de fabricație italiană. Des sunt garnisite cu blană.

Bărbații poartă pe cap un fel de tichie sau bonetă mică de stofă ornată.

Femeile au o pălărie cu marginea mai lată care pare a fi de pae sau de o stofă ușoară, așezată peste o maramă care cade pe

Fig. 445. Voroneț, ornament

umeri. Mantia lungă seamănă cu aceea a bărbaților; din mânecele deschise, es mânecele late ale cămășei acoperite cu cusături și strânse la mâini. Podoabe de mărgăritare le atârnă la urechi și la gât.

Imbrăcămintea copiilor seamănă cu a părinților.

Pe aceste portrete, cel puțin pe cele care nu par a fi fost refăcute târziu, figurile sunt des mai fin lucrate de cât restul frescurilor care sunt tratate în mai largi și mai repezi lovituri de penel.

Fineța și migăloșia lucrului, mai cu seamă în tratarea părului, dau câte o dată acestor portrete un aer de înrudire cu picturile nemțești din această epocă.

Această grijă mai mare ce s'a dat acestor detalii ne întărește în credința că personagiile reprezentate pe tablourile votive sunt

adevărate portrete asemănătoare și nu numai figure convenționale.

Restul picturilor, și obrajii sfinților sunt tratate cu multă largețea așa cum se obișnuiește în frescul bizantin și nu se vede aici nici o migăleală.

De obicei, tabloul votiv se găsește pe perețele vestice al naosului, pe partea de miazăzi a ușii. Acestei poziții datorim pierderea a multor din aceste tablouri din pricina suprimării zidului despărțitor, cea ce s'a întâmplat mai cu seamă în Moldova. Astfel la Hârlău, nu se mai zărește de cât o domniță; la Popăuți nu se mai vede nimic din tot tabloul, nici la mănăstirea Neamțului. Același lucru s'a întâmplat și mai târziu la mai multe biserici construite după Ștefan cel Mare.

Tablouri votive complete mai găsim la Voroneț, la Sf. Ilie, (până eri era cel de la Milișăuți), la Pătrăuți, la Sf. Nicolae din Dorohoi, la Bălinești, la Dolhești, la Arbora, repetat de două ori.

Pe partea cealaltă a ușii, pe același perete, se văd mai totdeauna Sf-ții Impărați Constantin și Elena.

Calitatea acestor frescuri este, în general, remarcabilă. Francheța culorilor, siguranța execuției și frumoasa expresivitate a figurilor, sunt cele mai de căpetenie însușiri ale lor.

Pe lângă aceste, trebuie lăudat și frumosul sens decorativ ce a călăuzit zugrăvii precum și armonia culorilor.

Din acest punct de vedere, naosul din Voroneț mi se pare a fi cel mai vrednic de laudă și cea mai bună pildă de acest efect de dulce tonalitate a vechilor covoare orientale despre care s'a pomenit așa de des.

Nu credem a greși, socotind că frumusețea acestor picturi bisericesti nu a fost ajunsă în armă, în Moldova. În această privință, Voronețul e un excelent obiect de studiu, unde fiecare poate face ușor comparații între frescurile din naos dintr'o parte și cele ale pronaosului, ale exonartexului și ale exteriorului dintr'altă parte.

Bălinești a lui Tăutu este ear de o execuție foarte frumoasă și de un adânc sentiment, și rivalizează cu naosul din Voroneț, din punctul de vedere artistic.

În același șir de zugrăveli, ar trebui să așezăm și cele dela Sf. Gheorghe din Suceava (ceva mai târzie și poate rezugrăvite), și cele de la Parhăuți ai lui Gavril Tro-

tușan, unde găsim un tablou votiv foarte interesant.

Toate aceste frescari au -- cu rezerva celor spuse pentru portrete -- o înfățișare cu desăvârșire bizantină și legăturile acestor zugrăveli cu sudul Balcanilor este evidentă.

Din nefericire ne lipsesc paneele de comparație cu Mantenia, din această vreme.

Stadiul iconografic (vezi Podlacha) aduce la concluzii concordante, cu toate că s'a relevat unele înrâuriri apusene, înrâuriri de altmintelega, care s'au găsit și la Sf. Mante -- poate mai accentuate.

Toate probabilitățile sunt deci că meșterii zugravi să fi venit de la miază-zi (cam par a arăta și documentele). Dar este de presupus că nu s'au pictat într'un timp relativ așa scurt atâtea biserici fără ca să se fi format și zugravi locali. Și persistența acestui stil de pictură, deosebit de cel răsesc, deosebindu-se și întru câțiva de cel atonic, ne permite să conchidem la existența unei școli moldovenești¹⁾.

Doar se vorbește în Rusia pentru veacul al XVI-lea de artă moldovenească?²⁾

¹⁾ Exista la Suceava, în 1570, un „zagravskoe bratstvo“ pentru iconari (Podlacha. Malowidla Scienne).

²⁾ (Kondakoff, verbal, la congresul de studii bizantine 1924).

Aceste frescari, cu toată înegreala lor, datorită prafului și fumului lumânărilor, cu toate rețușele locale ce există, sunt încă foarte bine conservate în majoritatea lor, afară de acele locuri unde, apa pătrunzând prin acoperiș a stricat tencuiala bolților. (Arbora-Parhăuți).

O altă cauză de stricăciani este vandalismul celor care își sgârie numele pe ele, necrațând nici obrajii sfinților.

Este adevărat că asemenea grafite din veacurile trecute au devenit interesante documente fiind scrise cu data lor. Așa găsim unele din veacul al XVI-lea. Multe sunt numele soldaților lui Sobieski, la sfârșitul veacului al XVII-lea și puține sunt bisericile din nordul Moldovei care să a poarte armele lor, printre care se găsesc multe name cunoscut.

* * *

Pentru o completă descriere a bisericilor lui Ștefan cel Mare ar trebui vorbit și de mobilierul lor. Din nefericire nu ne-a rămas nimic din ele, și ceea ce se vede acum e din vremuri mai recente.

Unele iconostase sunt de zid, așa bunăoară cele de la Borzești și de la Dolhești. Nu putem însă știe dacă sunt sau nu de la început.

CLOPOTELE

Clopotele au rămas mai multe ale căror inscripții mărturisesc vechimea lor.

La **Voronet** sunt două clopote ca acești

prin mila lui Dumnezeu, gospodar al țării moldovenești a făcut acest clopot la anul 6996 (=1488) luna Mai 5“.

Fig. 446. Clopot (cu inscripție slavonească) Bistrița

inscripție¹⁾. Cuvintele sunt din când în când intrerupte prin franzuțe, la sfârșit e litera C, poate un semn de meșter: „ Ștefan Voevod,

1) Kozak Inscriften p. 203.

La **mănăstirea Neamțului** e un clopot din 1485.

«Cu voia Tatălui și cu ajutorul Fiului și cu săvârșirea Sfântului Duh, Io Ștefan Voe-

vod, ca mila lui Dumnezeu, Domn al țării Moldovei, fiul lui Bogdan Voevod a făcut acest clopot mănăstirii Neamțului, unde e hramul slăvitei înălțări a Domnului Dumnezeu și Mântăitorul nostru Isus Hristos, sapt egamenal popa Pimen, în anul 6693 (1485) luna lui Septembrie I.“¹⁾

La **Bistrița**, în clopotniță sunt două clopote.

Pe cel mare :

„Io Ștefan Voevod, ca mila lui Dumnezeu Domn al țării Moldovei, fiul lui Bogdan Voevod a făcut acest clopot în anul 7002 (1494) Iunie 25, în anul al treizeci și optulea cugător din Domnia sa“²⁾ ear pe cel mic pe latinește : (pe când toate celelalte au înscipția pe slavonește).

«Leopoli anno Domini M. CCCC.L. XXXX» (deci 1490.)

Intre cavinte, mici craci și ornamente, asemenea între miile, satele și zecile datei. — Caracterele sunt majuscule gotice. — Clopotul este deci turnat la Lemberg.

¹⁾ N. Iorga. Mănăstirea Neamțului pag. 16.

²⁾ Iorga. Inscipții

La Putna.

Clopotul numit Blagovistnic și care cântărește 318 kilograme a fost făcut de Ștefan cel Mare :

„Ștefan Voevod gospodar al țării moldovenești a făcut acest clopot mănăstirii sale din Putna sub arhimandritul Paisie Scurtal în anul 6988“ (1490).

Mai era și un clopot mare de 1564 kilograme, numit Baga, făcut de Ștefan cel Mare în 1482. A fost însă de mai multe ori turnat din nou.³⁾

* * *

Despre toate minunatele odoare lăsate de Ștefan citoriiilor sale nu e de loc aici să se vorbească.⁴⁾ Nu intră în cadrul acestei lucrări.

Destal să amintesc ca anul dintre cei mai mari cunosători în asemenea materie, Stry-

govski, a putat spune de ele că întrec bogățiile tezaurelor împărătești.

³⁾ Mănăstirea și comuna Putna, de D. Dan, pag 31.

⁴⁾ Vezi Tafrali. Le trésor da monastère de Putna și Catalogul expoziției de artă românească de la Paris. 1925.

Fig. 447. Clopot cu inscripție latinească, Bistrița

MEȘTERII

Meșterii bisericilor noastre au venit la început, precum arată istoricii noștri, din Galiția. Circumstanțele politice, carentele economice, înlesnirea comunicațiilor explică în de ajuns acest fapt.

Alexandru cel Bun a chemat la dânsul meșteri de biserică din Polonia ¹⁾; numele unuia dintre dâșii e dat într'un document ²⁾. În 1479 ³⁾, un document din Lemberg poartă de „Iohanes Marator,, care pleacă spre Moldova.

În 1482, un Ioan Privana a zidit biserică din cetatea Chilieci ⁴⁾. Acest arhitect grec a lucrat probabil într'un stil răsăritan această biserică ce nu ne a parvenit. S'a vorbit și de un Teodor asupra căruia vom reveni mai departe.

În tot decursul veacurilor al XIV-lea și al XV-lea nu se găsește nimic de meșteri ardeleni, nici nu se găsește documente arătând ca să fie venit vre unul de acolo. Tocmai sub Petru Rareș, începem a găsi asemenea documente. Aceasta n'ar însemna că n'au venit dintr'această țară zidari sau lucrători pietrari, dar mai mult că conducătorii lucrării, arhitecții cum am zice acuma, nu vineau din Ardeal.

Și concluziile la care ajungem la sfârșitul acestui stadiu, bazați pe considerațiuni tehnice, ne duc la acelaș rezultat, doar că am putea pune ceva mai de vreme venirea meșterilor principali din Ardeal.

Intr'adevăr, am arătat că am putea vedea o înrâurire polonă (adică galițiană) — în afară de planul bisericilor de tipul Rădăuților —

¹⁾ N. Iorga. Vechiul meșteșug de clădire al Românilor pag. 15.

²⁾ id. Meșteșugul de pictură și sculptură pag. 10

³⁾ N. Iorga — Relațiile comerciale ale țărilor noastre cu Lembergul, pag. 13.

⁴⁾ Al. Lăpedatu. — Meșterii bisericilor moldovene, Bul. Com. Mon. Istor. 1912.

în cărămizile smălțuite ce împodobesc fațadele bisericilor noastre precum și în transmiterea figurilor ornamentale ale discarilor (lei, armele cu cimier, Melazina).

Această înrâurire poloneză se vedește și prin baldachinele de pe mormintele de la Patna și de la Arbora.

Dintr'altă parte, am văzut că nu găsim în bisericile din Ardeal aceste ferestre mici, cu malare întretăiate, ce le vedem mai cu seamă la naos, pe când nu e exclus să fi existat în Galiția.

În acelaș timp am observat că așa mediană a bisericii ce unește naosul cu pronaos își găsește modele în Ardeal, așezate de obicei în zidul lateral cam la mijlocul bisericii. Aceste observații ne duc la următoarele concluzii ipotetice:

Meșterii galițieni cei d'ântâi cari au lucrat la noi au introdus, între alte elemente, aceste ferestre mici la clădirile ce le au ridicat în primul veac al istoriei Moldovei, clădiri care nu s'au păstrat, sau care nu ni s'au păstrat de cât modificate.

De la un moment care ar putea coincide cu începerea stăpânirii lui Ștefan în Ardeal, la Ciceia și Cetatea de baltă, adică pe la 1476, au început a veni și meșteri ardeleni a căror înrâurire se manifestă prin introducerea așei mediane cu chenar dreptunghiular și baghete încrucișate, care le vedem deja la Pătrăuți (1487), la Milișăuți, la Sf. Ilie.

Ferestrele mici galițiene care se potriveau, se vede, cu gustul nostru și cu trebuințele cultului — care prefera o lamină mai măsurată de cât cea dată de ferestre mari — au trăit înainte.

Namăi în pronaos s'au introdus ferestrele mari, pronaosul neavând nevoie de misterul naosului și nici nu având ca să'l lumineze în timpul slujbelor lumânările ce scânteiesc în chor.

Putem deci — în mod logic — fixa aproximativ pe la 1476 — 78 momentul venirii meșterilor ardeleni în Moldova, la început în concurență probabilă cu Galițieni, cari cu încetul au fost înlocuiți — cu atât mai lesne cu cât spre sfârșitul Domniei lui Ștefan, relațiile lui cu Polonia au devenit dașmănoase.

Dar acești meșteri apaseni erau executanți; nu puteau concepe și planul bisericii. Aicea intervenea clerul și vătava domnesc, desigur nu lipsiți și ei de pricepere, cari impuneau dispozițiile cerute de religie sau dorința Domnului. Aceste direcții aduceau după sine și forme de boltiri diferite de cele apasene, încât se poate că presupune aicea, — presupunere confirmată prin studiu al bolturilor, — că au fost ajutați meșterii occidentali de zidari locali de modă orientală, pricepați în această parte a construcției, dar care nu se pricepeau în cioplirea pietrelor, încât împodobirea fațadelor nu putea să intre în lucrul lor, ei rămânând simpli ajutoari ai meșterilor galițieni sau ardeleni, mai învățați.

Printre acești lucrători ziditori de bolti, am arătat că au putut fi și anii deprinși cu metodele armenesti.

În cât este greu de a spune cine a fost arhitectul sau arhitecții acestor biserici, în sensul modern al cuvântului. Și mai curând am fi înclinați să dăm acest titlu prepașilor domnești cari hotărâau probabil dimensiunile generale și distribuția încăperilor. Rolul meșterului străin ni se va părea prin aceasta ceva redus și chiar destul de mic să nu putem să-i adăcem lui cinstea de a fi autorul bisericii.

S'a spus că Ștefan cel Mare ar fi avut un arhitect grec, anume Teodor, care a lucrat la Cetatea Albă.

D-nul G. Mandrea¹⁾ spune: „Să știe de

¹⁾ G. Mandrea. Cetățile Neamț și Suceava p. 21.

asemenea că numitul Domn (Ștefan cel Mare) avea pe arhitectul Teodor, care a fost întrebuințat și la întărirea Cetății Albe.

Cred că nu mergem greș dacă am atribui și Cetatea Sucevei tot acestui arhitect, care a fost însărcinat și cu clădirea diferitelor biserici construite de Ștefan cel Mare“.

Iar Părintele D. Dan²⁾, bazat pe aceste rândari, zice: „Teodor, arhitectul grec a lui Ștefan cel Mare a lucrat la ea (mănăstirea Putna) îndelungatul restimp de trei ani“.

Aceste presupuneri își au temeiul lor într-o inscripție grecească de la Cetatea Albă, citată întâi de Hăjdea³⁾, după Marzakievicz.

Anotația spune:

„După 1475. — Arhitectul grec Teodor, sub privigherea pârcașului și din ordinea lui Ștefan cel Mare, adăogea un nou turn și un nou mar la fortificațiile Cetății Albe.“

Iar inscripțianea:

Δέησις τοῦ δουλοῦ
τοῦ Θεοῦ Θεοδοίου...

„Ruga lui Teodora
șerbul lui Damnezeu.

„(Monograma Cri-
stalului). Această cetate
„s'a zidit în zilele prea
„evlaviosului principe
„Ion Ștefan Vodă, prin
„îngrijirea magistrului
„provinciei și coman-
„dantului cetății. Mân-
„taește Maica Domna-
„lui pe șerbul tău, pe
„Ștefan (local anului
„nedescifrabil)“.

Se vede că nimic nu arată că acest Teodora să fi fost arhitectul cetății. Dar D-nul Bogdan (Inscripțianile din Cetatea Albă) a arătat că citirea e greșită:

„Rugăciunea robului lui Damnezeu Fedorca
„(Isas Christos birăește). Făcut s'a această
„cetate pe vremea prea evlaviosului Domn gos-
„podar Io Ștefan Voievod și prin boerul Dom-
„niei Sale și al cetății pârcaș în anul

²⁾ D. Dan. Mănăstirea Putna p. 13.

³⁾ Arhiva Istorică. Tom. I. No. 266.

Fig. 448. Intrarea mănăstirii Neamț

„6948 (=1440). Mântuște de primejdie pe „robul tău, născătoare de Dumnezeu — Ștefan „— Noembrie în 10“.

D. Bogdan stabilește că Fedorca a fost na arhitectul ci pârcălabul cetăței. Iar inscripția fiind din 1440, e vorba de domnia lui Ștefan al II-lea, fiul lui Alexandra cel Bun.

Deci, acest Teodoru, arhitect grec al lui Ștefan cel Mare, nu a existat.

Mormintele le-a împodobit un meșter apusean, acest „Mistr“ Ian, probabil ceh. Dacă a avut ajutoare sau elevi moldoveni nu putem știe; nu cunoaștem nici un alt name.

Dragotă Tăatalovici¹⁾, care și-a pus numele pe pisania bisericii din Bălinești și pe mormântul mamei sale, fost'a și el un cioplitor ? sau numai cel care a conceput inscripția. In orice caz, precum am văzut, ornamentația

este altă decât pe pietrele lui Ian și mult inferioară.

Zugravii sunt și ei aproape necunoscuți în această vreme. Se citează²⁾ un zugrav Ștefan, pomenit într'un document și care ar fi patat lacra pentru Alexandra cel Bun. La Hârlău e piatra de mormânt a zugravului Gheorghe din Tricala, care ar putea să fie unul dintre zugravii lui Ștefan cel Mare.

Se mai vorbește de Toma de Cocavia (Suceava)³⁾.

Dar dacă nu suntem mai documentați în privința acestor zugravi, am văzut că nu poate fi indoială asupra originii lor; ei erau „bizantini“, venind din părțile de sud ale Balcanilor; dar și formarea ulterioară a unor elevi pământeni pare foarte probabilă, fie dintre călugări, fie dintre laici. Am pomenit și de existența unei corporații de zugravi iconari care exista la Suceava în veacul al XVI-lea.

1) Al. Lăpedata. Bul. Com. Mon. Ist. 1911

2) N. Iorga. Bul. Com. Mon. Ist. VII pag. 195.

3) Al. Lăpedata, ibid.

Fig. 449. Sf. Gheorghe din Suceava, Racla sfântului Ioan cel Nou

C O N C L U Z I I

În paginile ce preved am văzut care au fost elementele ce au contribuit la alcătuirea stilului nostru bisericesc din Moldova, stil rezultat din cerințele cultului ortodox care au impus normele planului bizantin și din înrâurea apuseana care s'a manifestat încă de la primele începuturi acestui meșteșug moldovenești de a clădi.

Iată cum ne putem închipui istoria acestor prime timpuri ale arhitecturii moldovenești.

are caractere de plan sârbești și balcanice, prin influența transmisă prin călugări sârbi.

Pe urmă, sub Alexandru cel Bun care zidește deja în mod pur gotic biserica de la Baia pentru soția lui catolică, sosese în țară mii de emigranți Armeni pe cari i-așează în șapte orașe¹⁾.

Printre toți acești emigranți se vor fi găsit vr'anii meșteri zidari și lor le putem atribui introducerea arcurilor piezișe de origine iranică.

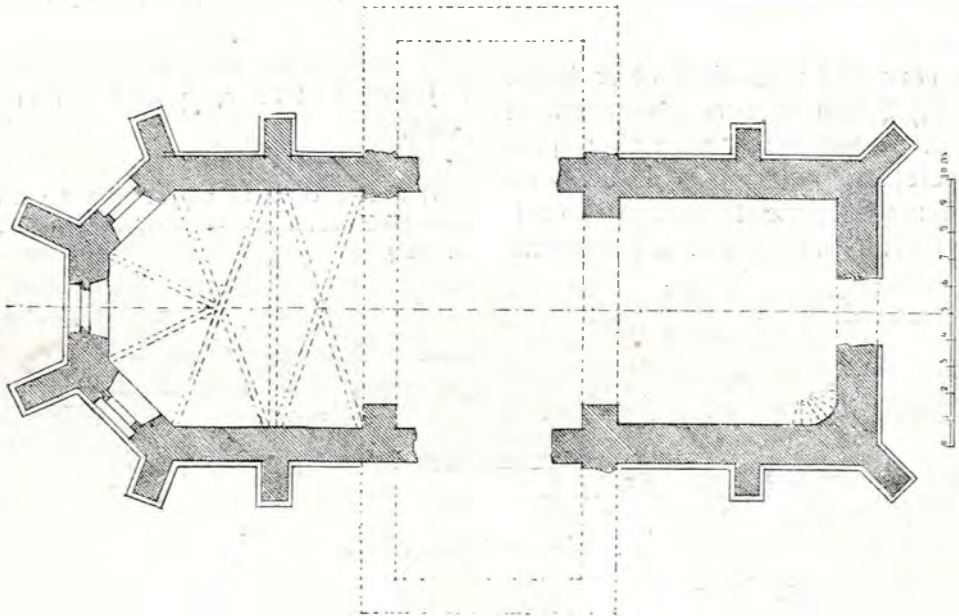

Fig. 450. Baia, Biserica catolică; plan (după Bul. Com. Mon. Ist.)

Când a descălcat țara Bogdan, și a vrut să zidească, desigur că nu a putut aduce în țara lui cea nouă și încă sălbatică din Galilija sau din Transilvania, în acest moment unde arta romanică era învinsă de cea gotică, meșteri cei noi și căutați—gotici—, ci cel mult cei mai modești și fără lăcră ai școlii părăsite.

Și astfel se explică Rădăuți, precum mai târziu se explică Sf. Treime din Siret, care

Adăogând aceste arcuri naosului bisericii din Siret, ne apropiăm mult de aceea din Pătrăuți, ale cărei sinari reproduc în exterior arcadele oarbe de la Siret.

Așa ne putem explica geneza stilului nostru.

Dar totodată am văzut și influența climei și a materialelor locale în alegerea formelor și în împodobirea zidurilor.

1) G. Pray. Dissertationes.

Din contopirea acestor elemente, s'au născut aceste biserici, care la început mai simple, relativ scunde, se înfrumusează, se înalță, se lungesc, așa ca la moartea marelui voevod stilul e perfect încheiat și și-a căpătat formula definitivă.

De atunci înainte el va mai evolua, biserica se mai va înalța, se va lungi și mai mult, i se vor adăoga încăperi, dar aceste modificări nu mai sunt decât inovațiuni de detaliu. Nu este un alt stil ce se alcătuiește, este continuarea stilului lui Ștefan cel Mare care se prelungește până la sfârșitul veacului al XVI-lea, când se arată primele semne ale decadentei.

Dealtminte ne putem întreba până la ce punct introducerea compartimentelor intermediare între naos și pronaos a fost o idee fericită sau a constituit un progres în ceea ce privește biserica proprie zisă.

Gândul a pornit, de sigur, de la concepția de a feri mormintele, dar printr'această îndepărtare a pronaosului de naos s'a creat o separație prea desăvârșită între aceste două elemente principale ale bisericii, stricând astfel unitatea ei.

Altă schimbare mai însemnată ce se ivește sub armașii lui Ștefan în cursul veacului al XVI-lea a fost împodobirea bisericilor prin zugrăvirea pereților exteriori. Și aci — cu tot marele interes ce-l prezintă aceste frescuri, — trebuie să mărturisim că nu mai corespund

spiritului logic din vremea lui Ștefan care își împodobise fațadele cu materiale trainice, rezistente în contra intemperiilor și potrivite cu liniile constructive

În definitiv, din aceste puncte de vedere, bisericile lui Ștefan cel Mare din ultimii 10 — 15 ani ai vieții lui, (precum și Sf. Gheorghe din Suceava care îl putem mai curând grupa cu cele care preced) mi se par a forma punctul culminant al artei noastre moldovenești. Clădirile din vremea lui Rareș, egale (sau poate superioare) sub unele privinți, sunt inferioare sub alte.

Calitățile mai de seamă ale acestui stil al lui Ștefan cel Mare sunt deci rațiunea, banal simț, cumpătarea, ingeniozitatea în soluțiunile tehnice și în general echilibrul în tot întregul clădirii.

Din acest punct de vedere, studiul acestei arhitecturi nu prezintă numai un interes istoric și arheologic dar și un interes mai practic. Aceste forme raționale, potrivite cliimei, aceste linii simple care plac ochiului românesc, această judicioasă alegere și întreținere a materialelor ce se găsesc ușor în țară și care au îngăduit un lucru trainic cu mijloace restrânse, pot servi și acuma de pildă.¹⁾

1) Aceste concluzii reproduc cele publicate în „Începuturile arhitecturii bisericesti din Moldova“ de G. Balș.

A N E X Ă

PIETRELE DE MORMANT DIN VREMEA LUI ȘTEFAN CEL MARE
ȘI PANĂ LA 1527, ACTUALMINTE RĂMASE.

După Kozak ¹⁾

Arbora în pronaos. Chivotul descris mai sus cu inscripția:

„Acest chivot 'și a făcut Pan Luca Arbure, pârcălabul Sucevei, fiul bătrânului Arbure, pârcălabul Neamțului în anul 7071 Aprilie 29 (1503).“

Lespedea de sub chivot nu poartă nici o inscripție.

De alungul chivotului, la nivelul pardoselei e mormântul soției lui Luca Arbure, Ialiania. Inscripția e ciuntită. Lungimea = 1,44 m. lărgimea = 54 și 47 cm.

... «lui Dumnezeu, Ialiana, care s'a pristinat la veșnicele...»

Asemenea și aceea a unei a treia groapă făcută de Luca Arbure, cui? nu se mai vede. Piatra e mică: 75 cm., pe 41 și 38 cm; era probabil a unui copil. «Această groapă a înfrumusețat-o Pan Luca Arbure pârcălab...»

La **Parhăuți**, zidită la 1522 de logofătul Gavril Totrușan, se găsește o piatră de mormânt cu franze decorative la mijloc, de 1,62 m. pe 76 și 60 cm.

«Această groapă este a robului lui Dumnezeu, Pan Anjinea, vameșul, care s'a mutat la veșnicile lăcașuri. Veșnica lui pomenire, în anul 7002 luna Noembre 4». (1494).

O a doua piatră (de 1,58 m. pe 0,62 și 0,65 cm. lățime, acoperă mormântul mamei lui Totrușan:

«Această groapă a înfrumusețat robul lui Dumnezeu, Pan Totrușan, vistiernic, mamei

sale, roaba lui Dumnezeu Maria, care s'a mutat la veșnicile lăcașuri la anul 7014 (=1506) luna Februarie 14.»

Pe o a treia piatră de 1,41 m. lungime și 0,56 și 0,47 m. lățime — cu câmpul mijlociu fără ornamente ca și piatra precedentă:

«Această groapă a înfrumusețat robul lui Dumnezeu Pan Gavril Totrușan logofăt, cneaghinei lui, roaba lui Dumnezeu Anna, care s'a mutat la veșnicile lăcașuri și a fost înmormântată aici în anul 7029 (=1521) luna Decembrie 2».

Anna era fata cea mai mică a lui Luca Arbure.

La **Putna**.

a) In exonartex, piatra făcută de Ștefan mitropolitului Teoctist, 1,54 m. pe 0.75 și 0.49 m. — gresie ¹⁾.

În mijloc ornament romanic cu caractere foarte amestecate. Pe fâșia exterioară, împletitari.

»Blagocestival gospodar al țării moldovenești, Io Ștefan Voevod fiul lui Bogdan Voevod, a înfrumusețat această groapă părintelui nostru mitropolitului Sucevei... Kir Teoctist, care a marit în anul 6986 luna Noembrie 18». (1478)

b) In naos — compartimentul ctitorilor — o nișă de 42 cm. adâncime și un baldachin eșit cu 76 cm. pe două coloane. Lespede de gresie de 11 cm. grosime, 1,72 m. lungime pe

¹⁾ Kozak. Inschriften aus der Bukovina.

¹⁾ Deformările lespezilor pe reproduceri sunt datorite perspectivei fotografice.

78 cm., așezată la 46 cm. înălțime pe un soclu cu o bogată ornamentare gotică.

Pe câmpul din mijloc, ornament vegetal cu flori și păsări. In loc de săpătură în „méplat“, avem aici o sculptură în relief rotund obișnuit. Motivat este oriental dar factura evident occidentală. E groapa Mariei din Mangop.

„In anul 6985 luna Decembre 19 a marit blagocestiva roaba lui Dumnezeu Maria, Doamna blagocestivalui Ioan Ștefan Voevod, gos-

vegetale cam înrudite cu cele de pe piatra Mariei de Mangop, dar mai rudimentare și ca desen și ca execuție.

«Aceste gropi sant ale robilor lui Dumnezeu Bogdan și Petra fii lui Io Ștefan Voevod, gospodar al țării moldovenești, cari aa marit Bogdan în anul 6.087 luna Ialie 26 Petra în anul 6988 Noembrie 21». (1479 și 1480.

d) La dreapta, lespede de marmoră albă gălbue de 16 cm. grosime, pe un soclu de

Fig. 451. Putna, Mormântul Mitropolitului Teoctist

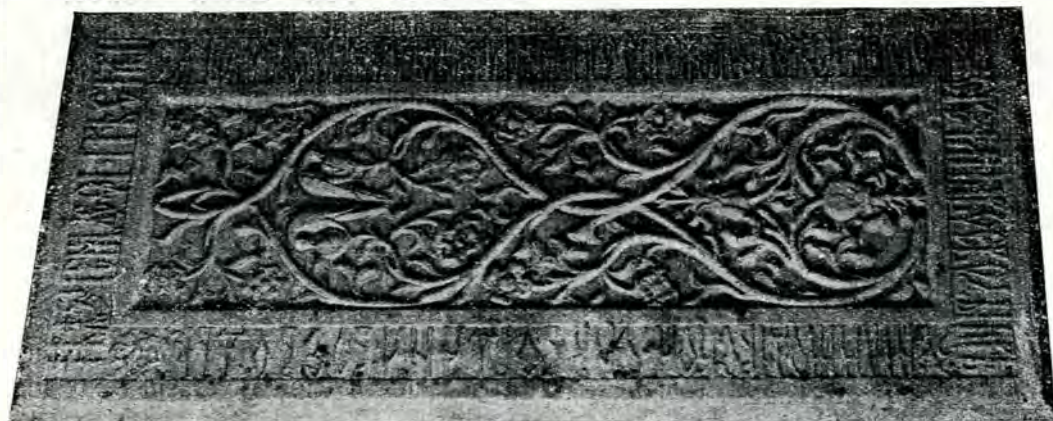

Fig. 452. Putna, Piatra Mariei din Mangop

podar al țării moldovenești, fiul lui Bogdan Voevod“ (1477).

c) Lângă acest mormânt pe pardoseală o lespede tot de gresie de 15 cm. grosime, 1,62 m. lungime pe 42 cm. In partea de sus un scut de asupra căruia se află un coif cu capul de zimbru ca cimier și ornamente ca lambrachine.

O stea se vede între coarnele zimbrului. Restul pietrei este acoperit cu ornamente

44 cm. înălțime și cu un ornament floral romanice (sau bizantino-romanice); lungimea e de 1,83 m. pe 0,81 m. In mijloc, frumoase rînsouri gotice, având totuși legături și cu ornamentația orientală.

In afară de rîndal cu inscripția o altă bandă ornamentală gotică; inscripția se isprăvește pe laturile verticale ale pietrei.

„Blagocestival domn, Io Ștefan Voevod, prin mila lui Dumnezeu gospodar al țării

moldovenești, fiul lui Bogdan Voevod, ctitor și ziditorul acestui sfânt lăcaș, care e calcat aici, și s'a mutat la veșnicile lăcașuri în anul 7... luna... și a domnit ani... (completat cu creionul) 47,3 luni.

Piatra pregătită de Ștefan după 7000 (1492) nu a fost completată după moartea lui. (Vezi figurele 454 și 460).

e) În fața mormântului lui Ștefan cel Mare, pe pardoseală, o lespede de marmoră albă gălbue, de 14 cm. grosime, lungă de 1,70 m., lată de 52 cm. La mijloc ornament vegetal de stil oriental dar de un desen cam confuz, lipsit de grație și de o execuție mai uscată.

„Această groapă este a Domnei Maria, fiica lui Rada Voevod, doamna lui Ștefan Voevod, gospodarul țării moldovenești, care s'a mutat la veșnicile lăcașuri în anul 7... luna...“.

Și aici placa pregătită nu a fost completată după moartea Doamnei.

Cu toate că următoarele morminte nu mai sunt din vremea lui Ștefan, le notăm ca termeni de comparație.

f) În pronaos, o nișă adâncă de 40 cm. și în față un chivot de piatră boltit pe două picioare; poartă pe un scut capul de zimbbru. Soeul e bogat ornat cu motive gotice.

Lespedea de gresie de 18 cm. grosime, are 1,76 m. lungime și 72 cm. lărgime.

În mijlocul plăcii un ornament vegetal romanice — aproape la fel ca cel de pe piatra lui Teoctist — pe margine un rîsou gotic sculptat în relief rotund. Și slovele inscripției sunt mai rotunde săpate, mai puțin curate și netede ca pe piatra lui Ștefan, banioară.

„Această groapă este a blagocestivalui domn Io Bogdan Voevod, gospodar al țării moldovenești fiul lui Ștefan Voevod, ctitorul acestui sfânt lăcaș, care s'a mutat la veșnicile lăcașuri în anul 7025 luna Aprilie 20 la miază noapte“ (1517).

g) Sub acelaș baldachin, în fața mormântului lui Bogdan, pe pardoseala, este acela al surorii, lui Maria. Lespede de gresie de 1,73 m. lungime, și 64 cm. lățime.

În mijloc, un frumos ornament vegetal, tot romanice dar deja cu ceva amestec, care se deosebește ceva de celelalte prin faptul că nu e așezat pentru a fi privită piatră în lung,

dar în lat. Pare totuși a fi aceeași mână ca la piatra lui Bogdan.

„Această groapă este a Mariei, numită Chiajna, fiica lui Ștefan Voevod, gospodar al

Fig. 453. Putna, Piatra Voevozilor Bogdan și Petra

țării moldovenești, ctitor al acestui sfânt lăcaș, care s'a mutat la veșnicile lăcașuri în anul 7026 luna Martie 18“ (1518).

În partea stângă a pronaosului, cam acelaș baldachin ca în partea dreaptă.

n) Piatra Mariei, prima soție a lui Petra Rareș, așezată la 72 cm. înălțime; de gresie, are o lungime de 1,79 m. iar 0,65 m. lățime. „Blagocestival și iabitorial de Christos Ioan Petra Voevod, gospodar al țării moldovenești, a înframusețat această groapă doamnei sale

Fig. 454. Patna, Piatra lui Ștefan cel Mare (după Kozak)

Fig. 455. Patna, Piatra Mariei, fata lui Rada cel framos

Fig. 456. Patna, Mormântul lui Bogdan cel Orb

Ornamentul câmpului din mijloc e cam la fel ca al pietrei lui Ștefan cel Mare, după care a fost evident copiat.

Maria care s'a mutat la veșnicele lăcașuri — veșnica ei pomenire — în anul 7057 luna Ianie ziua 28" (1529).

i) Jos în fața acestui mormânt, o lespede de gresie, de 1,42 m. lungime, 0,61 și 0,54 m. lățime. Ornamentul central seamănă cu acela „Blagocestival și iubitocal de Christos Io Petra Voevod, gospodar al țării moldo-venești, a înframusețat acest mormânt nepo-

Fig. 457. Patna, Mormântul Mariei, fata lui Ștefan cel Mare

Fig. 458. Patna Piatra Mariei, prima soție a lui Petru Rareș

Fig. 459. Patna, Mormântul lui Ștefăniță Vodă

al pietrei lui Bogdan și al pietrei lui Teoctist. Marginea exterioară poartă un ornament ceva diferit, tot în „méplat“ și de caracter bizantino-romanic.

tului său Ștefan Voevod, care s'a mutat la vesnicele lăcașuri în anul 7055, lina . . .“ (1528)

E mormântul lui Ștefăniță Vodă.

Fig. 460. Patna, Piatra de mormânt a lui Ștefan cel Mare

Rădăuți.

În naos, la dreapta, mormântul lui Bogdan cel d'întei, la 39 cm. înălțime; lespeda de gresie e de 0,19 m. grosime, 1,71 m. lungime, 0,62 și 0,53 m. lățime.

La mijloc, un foarte frumos ornament romanice; la marginea pietrei, în afară de rândul inscripției, un ornament în formă de impletitură.

„Prin mila lui Dumnezeu, Io Ștefan Voevod, gospodar al țării moldovenești fiul lui Bogdan Voevod, a înfrumusețat această groapă strămoșului său, bătrânului Bogdan Voevod, în anul 6988, luna Ianuarie 27. Aceste morminte le-a făcut Mistr Ian“ (capul de zimbru) (1480).

2. Mormântul lui Lațca, la 0,56 m. înălțime, 1,70 m. lungime, 0,61 și 0,55 m. lățime. La mijloc ornament romanice; în afară o impletitură.

„Blagocestival și iubitul de Christos Io Ștefan Voevod, gospodar al țării moldovenești fiul lui Bogdan Voevod, a înfrumusețat această groapă, strămoșului său Io Lațca Voevod, în anul 6988 Luna Ianuarie 20, fiind episcop de Rădăuți Ioanikie. (capul de zimbru) (1480).

În naos, la stânga:

3. Piatra lui Ștefan Vodă I de 0,13 m. grosime, 1,62 m. lungime și 0,61 și 0,50 m. lățime, la 0,37 m. înălțime.

Ornament romanice cu franze late la mijloc, și la fel la margine.

„Blagocestival și iubitul de Christos Io Ștefan Voevod, gospodar al țării moldovenești, fiul lui Bogdan Voevod a înfrumusețat această groapă strămoșului său Ioan cel bătrân Ștefan Voevod, — carele a bătut pe Ungarii la Chindov — în anul 6988 luna Mai, 20“ (capul de zimbru) (1480).

4. Piatra lui Roman la 0,50 m. înălțime, 1,72 m. lungime, 0,55 m. și 0,56 m. lățime. Mijlocul cu ornament de franze romanice în-

radit ca acel al pietrei lui Bogdan I, dar mai gras ; marginea ca impletitură.

„Prin mila lui Dumnezeu blagocestival
nostra domn Io Ștefan Voevod, gospodar al

venești în anul 6987 Luna Decembrie 15“.
(capul de zimbru) (1479).

5. Piatra lui Bogdan, fratele lui Alexandra

Fig. 461. Piatra lui Bogdan I, Rădăuți

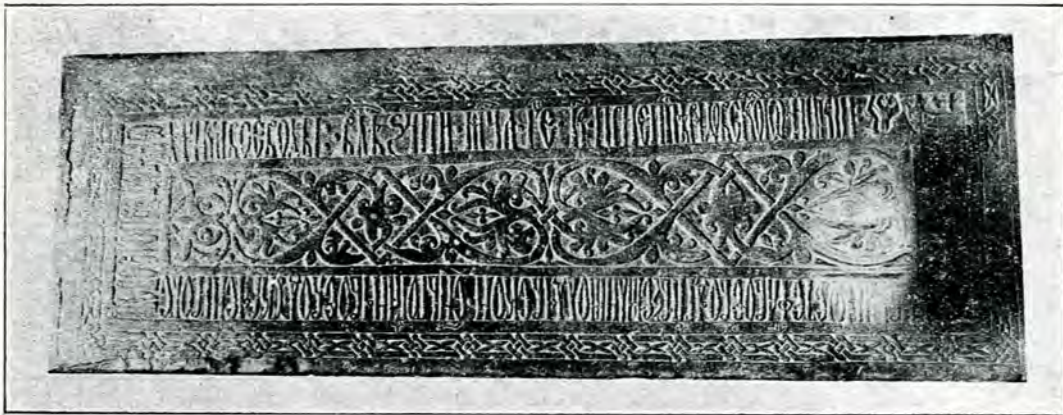

Fig. 462. Piatra lui Lațca, Rădăuți

Fig. 463. Piatra lui Ștefan I, Rădăuți

toatei țării moldovenești, fiul lui Bogdan
Voevod gospodar al țării moldovenești, a
înfrumusețat această groapă strămoșului său
Io Roman Voevod gospodar al țării moldo-

cel Ban, la 0,61 m. înălțime, 1,75 m. lungime,
0,63 m. și 0,53 m. lățime. Ornament romanice
în mijloc; pe marginea pietrei o impletitură
stângăcieu executată.

„Blagocestival și iabitoral de Christos, Io Ștefan Voevod, gospodar al țării moldovenești, fiul lui Bogdan Voevod a înframășetăt această groapă banicalai¹⁾ său Io Bogdan

6. Piatra lui Bogdan, fiul lui Alexandru cel Bun, la 0,60 m. înălțime, 1,68 m. lungime, 0,63 m. și 0,59 m. lățime. Frumos ornament romanice la mijloc, de un caracter

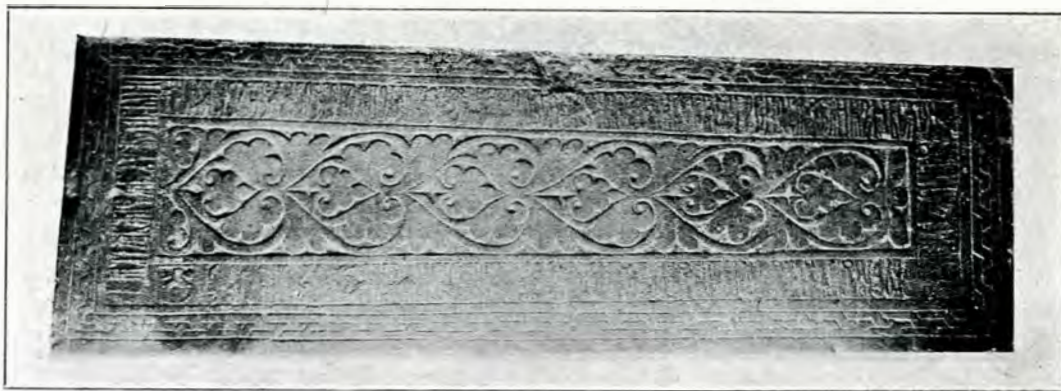

Fig. 464. Piatra lui Roman Vodă, Rădăuți

Fig. 465. Piatra lui Bogdan, fratele lui Alexandru cel Bun, Rădăuți

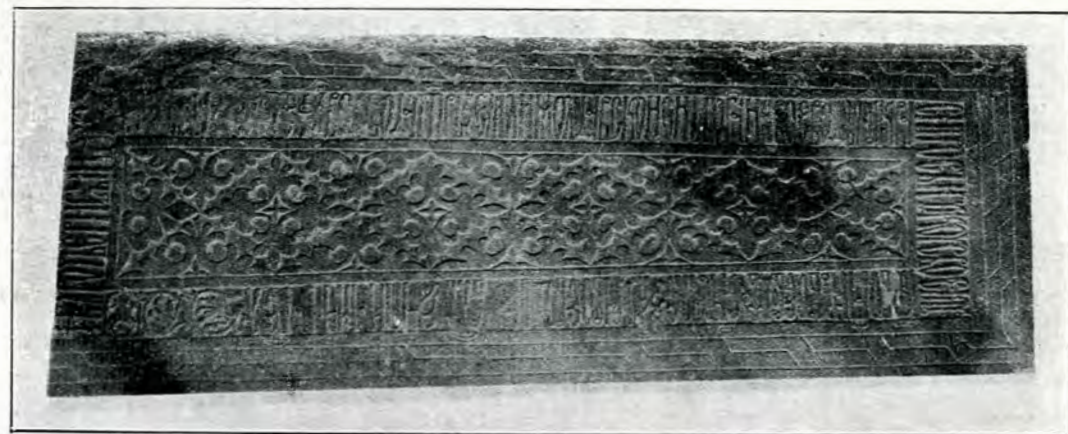

Fig. 466. Piatra lui Bogdan, fiul lui Alexandru cel Bun, Rădăuți

Voevod fratele lui Alexandru Voevod în anul 6988 luna Ianuarie ziua 25, spre veșnica lui pomenire“ (capul de zimbru) (1481).

1) Adică anchiului tatălui.

mai deosebit; la margine împletitari cam la fel ca la lespeda precedentă.

„Blagocestival și iabitoral de Christos Io Ștefan Voevod, gospodar al țării moldovenești

fiul lui Bogdan Voevod, a înfrumusețat această groapă unchiului său Bogdan Voevod, fiul lui Alexandra Voevod, la anul 6988 luna Ianuarie 30 (capul de zimbru)“ (1481).

În pronaos, la stânga: Anastasia fiica lui Lațcu.

7. Pe pardoseală, lespede de 0,19 m. gro-

lăcaș, fiica lui Lațcu Voevod, a murit la anul 6928 luna Martie 26“. (1497 data pietrei).

8. Piatra Stanei, mama lui Ștefăniță Vodă tot pe pardoseală. Lespedea are 0,22 m. grosime, 1,34 m. lungime și 0,58 m. lățime. Ornamente copiate în parte de pe piatra Marici, fata lui Rada cel Framos de la Patna;

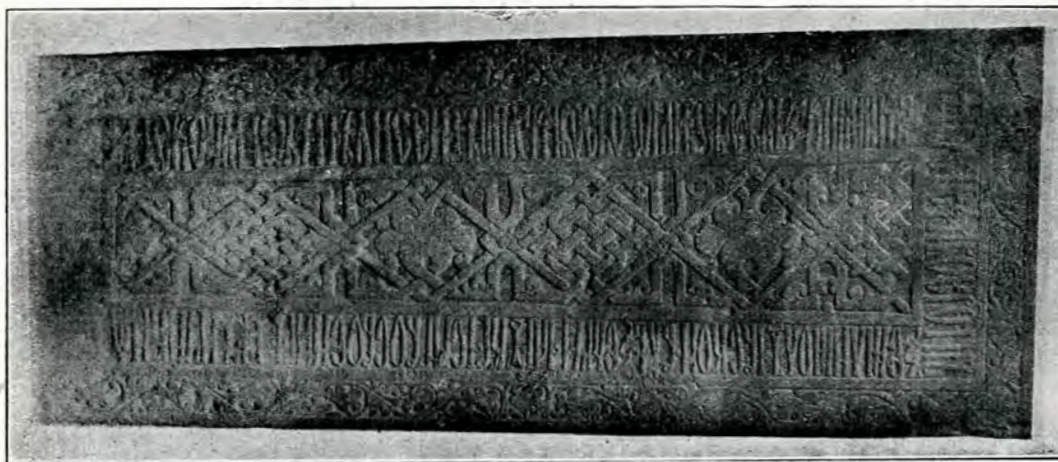

Fig. 467. Piatra Anastasiei, fiica lui Lațcu Voevod, Rădăuți

Fig. 468. Piatra Stanei, maica lui Ștefăniță Vodă, Rădăuți

sime, 1,49 m. lungime și 0,60 m. și 0,53 m. lățime. La mijloc frumoase ornamente împletite, cu trei franze printre ele, iar la margine un elegant rîsoa de franze.

„Io Ștefan Voevod, domn al țării moldovenești, în anul 7005 luna Aprilie 11, a înfrumusețat această groapă strămoașei lui eniajnei Anastasia, care a dat Coțman acestui

se vede un cap de zimbru în partea de jos, dar de proporții mai puțin lungărețe.

În afară e o bandă ornamentală copiată după aceea de pe piatra Anastasiei. Săpătura slovelor este cam ștersă și fără vioiciane.

«Blagocestival și iabitoral de Christos Io Ștefan Voevod, gospodar al țării moldovenești, fiul lui Bogdan Voevod, a înfruma-

seșat această groapa mamei sale Stana în anul 7026 luna Ianuarie 28, fiind episcop Pahomie“ (1518).

In pronaos, în dreapta:

9. O piatră uzată de 1,58 m. lungime, 0,60 m. și 0,57 m. lățime.

Kozak a mai citit:

„...s'a mutat la veșnicele lăcașuri“.... Wickenhauser citise:

„Aceasta este groapa lui Oanikie episcop de Rădăuți.... care s'a mutat la veșnicele lăcașuri în zilele blagocestivalai (Ștefan Voevod) în anul 70 (12?) luna..., ziua....

Adormirea Maicei Domnului din Suceava.

1. O piatră de mormânt grecească, de 2,11 m. lungime și 0,59 m. lărgime:

4. O piatră de mormânt în două fragmente cu inscripția la mijloc și un ornament romanice în jurul ei.

„Această piatră a făcut și înfrumusețat roaba lui Dumnezeu călugărița Maria prea iubitului său.... Petra..... 7...“

5. Alt fragment:

„Această piatră a făcut Ștefan..... la anul 7028 — luna“ (1519).

In muzeul din Suceava, provenind din Drăgoești. Câmpul din mijloc e gol. Lespedea e de gresie.

„In anul 7000 și 20 a murit robul lui Dumnezeu, Pan Ioan Drăgoia, pârcaș, luna Octombrie 16“ (1512).

Pe o piatră de mormânt sfărâmată de lângă cetate o inscripție grecească din 1480.

Fig. 469. Voroneț, Piatra de mormânt a lui Danil (după Kozak)

«Pomenește Doamne cu sfinții tei sufletul robului teu Ioan fiul lui Manoil Ma(r)a(t)i, Roman (din Constantinopol), a murit și a fost îngropat în vremea domnului Io Bogdan Voevod, fiul marelui domn Io Ștefan Voevod în anul 7018 (1510) Aug. 11».

2. O piatră de 1,96 m. lungime — 0,58 m. lărgime:

„Această groapă a înfrumusețat-o roaba lui Dumnezeu Nastasia soțului său Maratea, care s'a pristăvit la veșnicele lăcașuri în anul 7019 luna Octombrie 15, veșnica lui pomeneire» (1511).

3. Altă piatră de 1,58 m. lungime și 0,52 m. — 0,50 m. lărgime — fără ornamente:

„Această groapă a înfrumusețat-o roaba lui Dumnezeu Marașa soțului său Procopie Pskovitin, care s'a pristăvit la veșnicele lăcașuri la anul 7033 — ziua.... —» (1525).

Voroneț.

In pronaos.

Lespede de gresie de 0,10 cm. grosime, 1,32 m. lungime și 0,50 m. și 0,42 m. lățime. Ornament romanice cu franze foarte late. La margine, împletituri. Inscriptia e pe două rânduri transversale sus și jos.

„Această este groapa tatălui nostru David, Schimnicul Danil“.

In pronaos o piatră de mormânt de 1,21 m. lungime — 0,59 până la 0,41 m. lărgime cu un ornament în mijloc.

„Această groapă au înfrumusețat Tarcea și Stoica tatălui lor, Pan Florea care s'a pristăvit la veșnicele lăcașuri la anul 7013 luna Ianuarie 18 zile“ (1505).

Bacău.

Pe o piatră (1,50 × 0,50), frumos decorată în par stil gotic, foarte deosebit de celelalte

și ca motiv și ca factură; pe cele patru laturi inscripția :

„Io Alexandra Voevod, fiul lui Ștefan Voevod, domnul țării Moldovii înfrumusețea acest mormânt care s'a prestăvit spre

Voevod, care s'a prestăvit în anul 7009 (1501) luna lui“

Anal morții e greșit. Tăatul a murit după 1511. Ornamentul e tratat într'un stil asemănător celui de la Rădăuți, franzele sunt

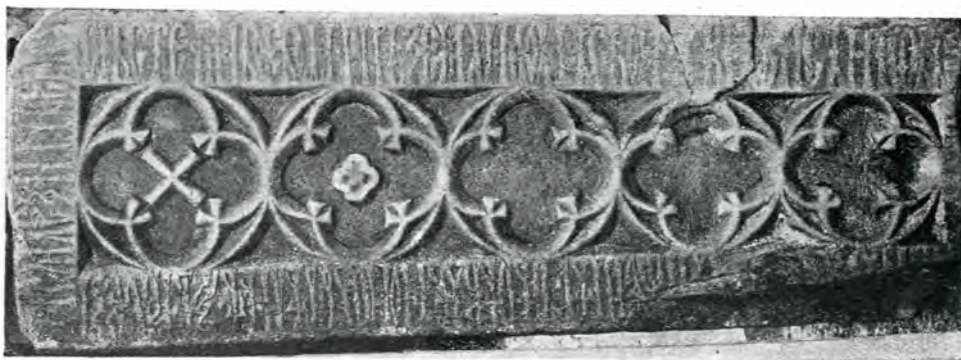

Fig. 470. Precista Bacău, Piatră de mormânt (Bal. Com. Mon. Ist.)

vecinicile lăcașuri în anul 7004 (1496) luna Septemvrie 16».

(Bal. Com. Mon. Ist. 1911 p. 153 de V. Drăghiceanu care presupune că mormântul este al unui fiu al lui Alexandru)

însă amestecate cu împletituri rotanjite. Banda cu inscripție e foarte lată; în afară nu mai este nici un ornament.

2. 3. 4. 5.

Patru morminte ale copiilor lui [Tăata

Fig. 471. Bălinești, piatra de mormânt a lui Tăata (Bal. Com. Mon. Ist.)

Bălinești.

1 Piatra de mormânt al ctitorului bisericii, marele logofăt Ioan Tăatul, ciuită :

„Aceasta este mormântul damnealui Ion Tăatul, marele logofăt al domnului Ștefan

Petra și Teodor și Vasilica și Magda. Pietrele celor doi fii sunt ornate cu totul într'un mod stângăcia și fără nici o singuranță de execuție, atât în câmpul central cât și în fâșia de la margine.

Ornamental central al pietrelor fetelor e mai larg tratat, dar tot de o mână nedibacie; se inspiră de franzele romanice deja văzute. Banda exterioară a pietrei Magdei e la fel ca motiv ca aceea a pietrelor fraților săi, dar mai bine executată.

Septembrie 18, — veșnica ei pomenire — i'a făcut și i'a înframusețat Ion Tăatal logofăt“.

„Acest mormânt este al roabei lui Dămnezeu Magdei, fiica damnealui Tăatal logofăt,

Fig. 472. Bălinești, Piatra de mormânt a lui Petru, fiul logofătului Tăatu (Bal. Com. Mon. Ist.)

„Domnul Ion Tăatal logofăt, a înframusețat acest mormânt fiului său Petru, care s'a prestavit la veșnicele lăcașuri în anul 7002 (= 1494) Septembrie 2“.

„Domnul Ion Tăatal logofăt a înframusețat acest mormânt fiului său Teodor, care

care s'a prestavit la veșnicele lăcașuri în anul 7008 (= 1500) Septembrie în 29“.

6. Piatra de mormânt a Mariei, mama lui Dragotă Tăatalovici.

„Acest mormânt l'a înframusețat Dragotă Tăatalovici maicei sale Cneaghinei Mariei

Fig. 473. Bălinești, Piatra de mormânt a lui Teodor, fiul logofătului Teatu (Bal. Com. Mon. Ist.)

s'a prestavit la veșnicele lăcașuri în anul 7002 (= 1494) Septembrie 22“.

„Acest mormânt este al roabei lui Dămnezeu Vasilica, fiica lui Tăatal logofăt, care sa prestavit în anul 7003 (= 1495) Iana lui

care s'a prestavit la veșnicele lăcașuri în anul 7007 (= 1499) Martie 23“.

Ornamental central al pietrei este de un alt stil decât cel văzut pe pietrele descrise până acuma. E nedibaci și uscat executat; Se întrezărește aici o influență orientală,

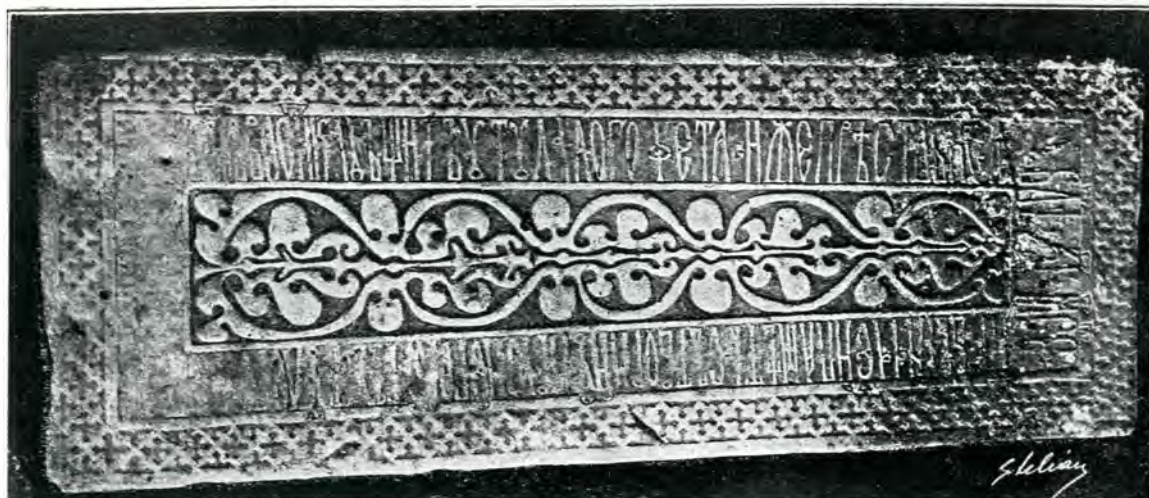

Fig. 474. Bălinești, Piatra de mormânt a Vasilichei (Bal. Com. Mon. Ist.)

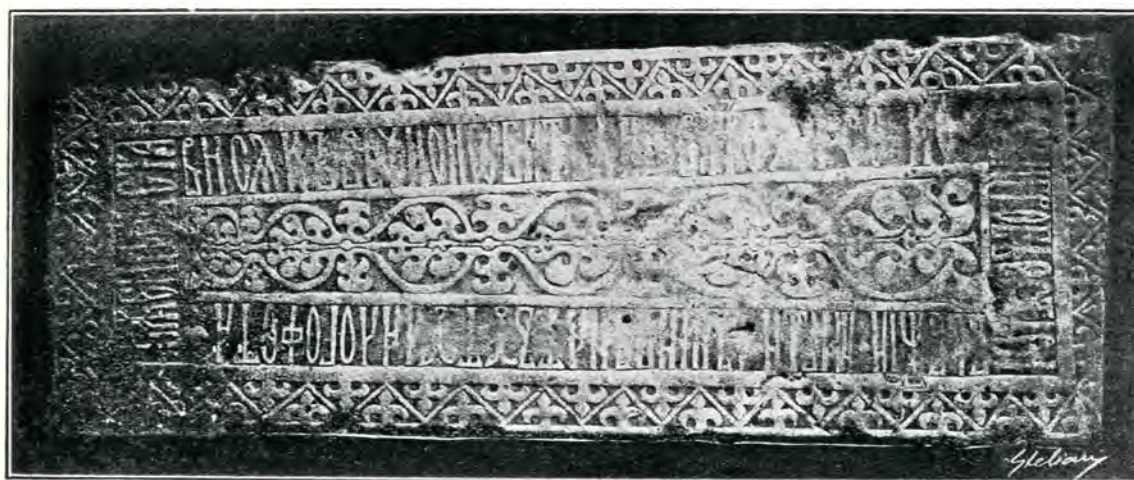

Fig. 475. Bălinești, Piatra de mormânt a Madgei (Bal. Com. Mon. Ist.)

Fig. 476. Bălinești, Piatra de mormânt a Mariei, maica lui Dragotă (Bal. Com. Mon. Ist.)

precum și în rinsoul exterior care amintește tot o dată alte mai vechi de stil romanice.

7. Spre comparație mai dăm și piatră An-

Bistrița.

(Iorga Inscipții I. pag. 38).

Mormântul Doamnei Ana, a lui Alexandra cel Ban, pus de Ștefan cel Mare.

Fig. 477. Bălinești, Piatra de mormânt a Angelinei (Bal, Com. Mon. Ist.)

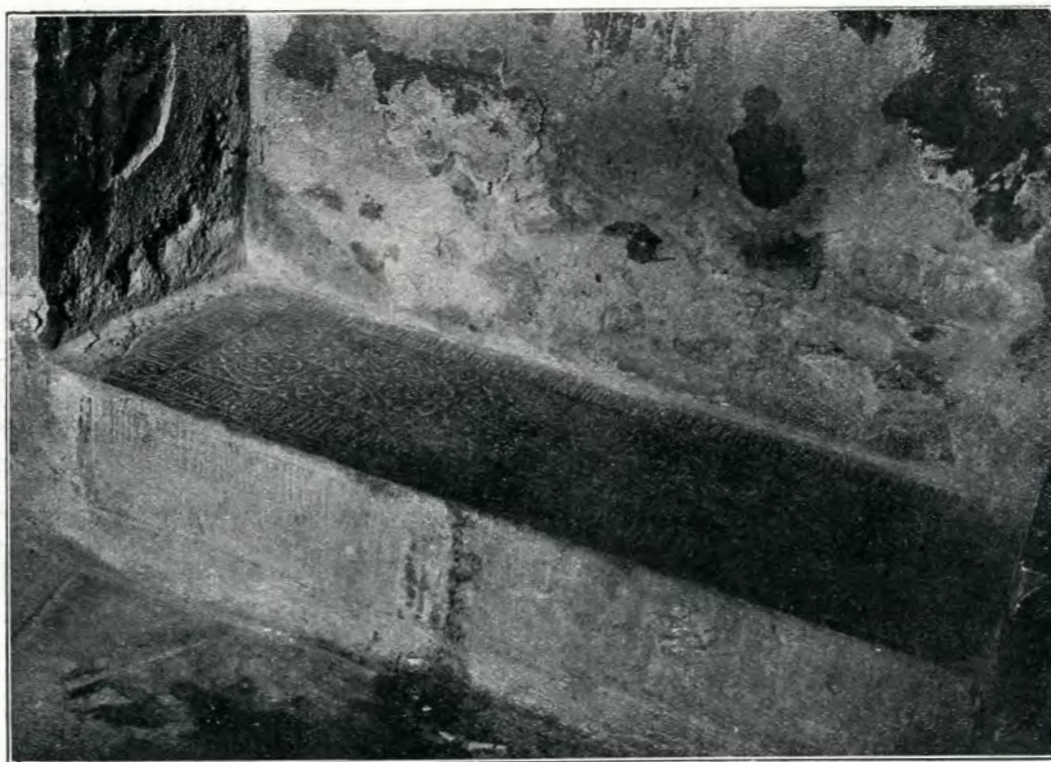

Fig. 478. Mormântul Doamnei Ana a lui Alexandra cel Ban, Bistrița

gelinei, soția lui Drăgan Tăutul (1617) care vădește în veacul al XVII-lea evidenta copie a pietrelor fetelor lui Ion Tăutul.

(Inscipțiile bisericești din Bălinești de A. Lăpedatu, Bal. Com. Mon. Ist. 1911, p. 213).

Lespedea, în stilul romanice celor de la Rădăuți.

„Io Ștefan Voevod, cu mila lui Dumnezeu Domn al țării Moldovei, fial lui Bogdan Voevod, înfrumusețea această groapă doamnei

Ana, Doamna lui Alexandra Voevod, mama lui Ilie Voevod, care s'a strămutat la veșnicile lăcașuri în anul 6926 (1418) luna Noembrie 2, — fiind egumen popa Grigorie“.

Dolhești mari.

(Iorga inscripții I. p. 62).

1. Doă pietre din veacul al XV-lea; una e a tatălui lui Șendrea Hatmanul.
2. Lespedea frumos lucrată a Mariei sora

Hârlău.

(Iorga Inscriptii I. pag. 6).

„Această groapă este a robalai lui Damnezeu damnealui Sto(Ini)cal? Gheorghe și zugrav — a venit din părțile Tricalei și s'a strămutat la veșnicile lăcașuri“.

Secolul al XV-lea — cel mult al XVI-lea.

S'a presupus că acest Gheorghe din Tricala a putat fi anal din zugravii lui Ștefan cel Mare.

Fig. 479. Dolhești, Piatra de mormânt a Mariei lui Șendrea

Fig. 480. Dolhești, Piatră de mormânt

lui Ștefan cel Mare. E ceva ridicată de la pământ:

„Această groapă este a roabei lui Damnezeu, Doamna dumisale Șandrea Portar, care a încetat din viață și s'a îngropat în anul 6994 (1486) luna lui Mart în 27. Luni după Paști“.

2. Mormântul lui Șendrea — inscripția ștearsă. — (Șendrea a murit în 1481).

3. O piatră unde nu se mai poate citi decât cuvintele... viesternic s'a îngropat...“

Mănăstirea Neamțului.

În compartimentul ctitoresc.

1. Piatra lui Ștefan, fiul lui Alexandra cel Bun, frumos ornamentată într'un stil asemănător cu cel de la Rădăuți, dar fără margine decorată exterioră.

„Această groapă a înfrumusețat-o Io Ștefan Voevod, ca mila lui Damnezeu, domnul țării Moldovei, fiul lui Bogdan Voevod, anchiului său Ștefan Voevod, fiul bătrânului Alexandru

Fig. 481. Mănăstirea Neamțului, Piatra de mormânt lui Ștefan Vodă, fiul lui Alexandru cel Bun

Fig. 482. Mănăstirea Neamțului, Piatra de mormânt a egumenului Hariton

Voevod, care a murit și-a fost îngropat în anul (6955, luna lui Iulie 16)“.

(Iorga. Ștefan cel Mare și Mănăstirea Neamțului în Bul. Com. Mon. Ist. 1910 p. 103).

2. În pronaos, piatra lui Micota, care fusese pârcălab de Neamț. Motivul ornamental

3. Ca punct de comparație :

Piatra de mormânt a egamenului Hariton, din 1536, așezată acuma tot în pronaos și care pare a fi o copie cam stângacie a pietrei lui Roman Vodă, de la Rădăuți.

Fig. 483. Mănăstirea Neamțului, Piatra de mormânt a pârcălabului Micota

este cam la fel ca la piatra precedentă dar cu mai puțină maestrie executat.

„Acest mormânt este al robului lui Dumnezeu Micotă pârcălabul de Neamț, și i l'a împodobit Io Ștefan Voevod al țării Moldovei. A răposat și a fost îngropat aici la anul 7003, luna lui (Octombrie luna (?) zile)“ = 1495.

Probota.

(Iorga Inscripții I. pag. 59).

Pe un mormânt adus din mănăstirea Sf. Nicolae :

„Această piatră a făcut'o Ștefan Voevod (cel Mare) lui Petra Voevod, fiul bătrânului Ștefan Voevod, veșnică lui pomenire.

2. Piatra Oltei, mama lui Ștefan cel Mare, e de marmoră albă, cu un ornament romanic la mijloc și o largă împletitură la margine:

3. O piatră alcătuită acuma așiorii unei ași la casele de la clopotniță.

„Această groapă este a robal lui Dam-

Fig. 484. Piatra Oltei, Probota

„Această este groapa roabei lui Damnezeu Oltea, mama domnului Io Ștefan care a murit în anul 6973 (1465) Noembre 4“.

nezeu damnealai..... năpii Postelnic, fiul Sorii, surorii lui Ștefan Voevod, care a murit (la anul) 7008 (1500) Ianuarie“.

LES EGLISES D'ETIENNE LE GRAND

R É S U M É

La présente étude est le développement du premier chapitre sur l'architecture religieuse moldave, paru dans „L'Art Roumain“. ¹⁾

Nous y avons, en outre, ajouté la description sommaire — avec plans à l'appui — des églises que nous connaissons depuis les commencements de l'architecture moldave jusqu'en 1527, date de la mort du prince Etienne le Jeune, petit fils d'Etienne le Grand.

Ce travail présente donc un inventaire de ces monuments, leur critique et un essai de classification.

* * *

L'étude de l'époque d'Etienne le Grand est pour l'étude de l'architecture religieuse moldave, non seulement du plus grand intérêt, mais elle constitue la clef même du problème.

Plusieurs églises ont été élevées, il est vrai par ses prédécesseurs et surtout par Pierre Mușat et Alexandre le Bon, ainsi que le démontrent maints documents. Une partie, — peut être la majorité — de ces édifices, était en bois. Ceux

construits en pierre, qui nous sont restés de cette époque — deux ou trois — ne sont pas d'un grand aide pour l'étude des commencements de notre architecture, quel que soit l'intérêt qu'ils présentent d'autre part.

A l'époque d'Etienne le Grand, le style de ces églises se trouve déjà formé dans ses lignes principales et s'il n'a pas encore atteint tout son développement, il a pourtant trouvé ses formes caractéristiques et les modifications qu'il subira ensuite ne porteront plus, en somme que sur des points secondaires et ceci jusqu'au moment où commencera la décadence du style moldave.

Dans les lignes qui suivront, nous nous occuperons à peu près exclusivement d'églises; ce sont en effet, à peu près les seuls monuments religieux de cette époque — exception faite pour quelques clochers — dont nous puissions certifier l'authenticité.

Nous examinerons d'abord les influences et puis les formes, sans qu'il nous soit, du reste, possible de toujours séparer ces deux parties de notre étude, l'une aidant à la compréhension de l'autre et réciproquement.

1) L'Art Roumain par N. Iorga et G. Baș.

LES INFLUENCES

Les influences étrangères qui peuvent entrer en ligne de compte sont en premier lieu l'influence byzantine et l'influence gothique. La première, transmise par des voies diverses, se sent d'une façon indiscutable dans le plan de l'église, ainsi qu'il était du reste naturel qu'il le fût, les besoins du culte orthodoxe étant ici prédominants et indiquant, en somme, le programme de la construction auquel devront s'adapter les possibilités constructives et les tendances ornementales.

On retrouve chez nous, comme dans tout le domaine de l'art byzantin, les séparations classiques en autel (avec ses annexes, la prothèse et le diaconicon), en naos et pronaos. De même les voûtes sont de principes byzantins. Les arcs sont en plein cintre ; les arcs brisés, dits ogivaux, ne se trouvent que dans des détails d'ornementation ; les voûtes sont en calote de sphère et sauf de très rares exceptions nous n'en trouverons pas sur nervures de mode gothique. Et de même les voûtes caractéristiques moldaves, avec leurs arcs obliques superposés aux grands arcs du naos, n'ont aucune relation avec l'art gothique.

L'influence byzantine est encore mise en évidence par le plan trilobé du naos, devenu chez nous, comme à l'Athos, aux Météores et en Serbie, la règle presque générale. L'examen du plan nous amène à la conclusion que cette disposition athonique a dû nous parvenir par l'intermédiaire de la Serbie. Cette conclusion s'impose d'autant plus que c'est un fait connu que des moines serbes sont venus vers la fin du XIVe siècle — appelés ou favorisés par les souverains du pays — créer des fondations religieuses en Moldavie, tandis que nous n'avons aucune preuve de la venue de maîtres de l'Athos.

Nous n'avons pas d'indice d'influences spéciales venant de Bulgarie — malgré certains traits de parenté, communs du reste à l'art de tout le sud-est européen.

Après l'art byzantin, celui qui a le plus mar-

qué sur l'architecture moldave est l'art gothique. Les relations constantes de la principauté avec la Pologne et avec la Transylvanie expliquent suffisamment ce fait, ainsi que la facilité avec laquelle on pouvait en faire venir des maîtres habiles, bien plus que des Balcons, tombés sous le joug des Turcs.

Les nouveaux caractères que cette influence impose à nos églises, sont en première ligne — et l'influence serbe peut du reste avoir travaillé dans le même sens — la plus grande hauteur de la bâtisse, ce symbolique élancement des églises gothiques en opposition avec la concentration en soi — toute orientale — des proportions byzantines. C'est l'apparition des contreforts extérieurs, principe occidental, en opposition, lui aussi, avec l'esprit byzantin qui concentre à l'intérieur des murs de l'église toutes les parties constructives destinées à annuler la poussée des voûtes. C'est, enfin, la façon dont est traité tout ce qui est pierre sculptée, les profils des socles, des tablettes, des contreforts et surtout les encadrements des portes et des fenêtres.

On a pu ainsi caractériser l'église moldave en disant qu'elle était de plan byzantin, exécuté par des mains gothiques et d'après des principes en partie gothiques.

Lequel de ces deux pays voisins, la Pologne ou la Transylvanie nous a-t-il transmis cette influence ? A défaut de documents précis, nous tâcherons de répondre plus loin à cette question par l'étude des différents détails.

On a constaté une influence marquée de l'Arménie jusqu'aux bords du Rhin, où on l'a signalée dans les cathédrales romanes de cette région. (Strygowski, Choisy etc.)

Ce peuple de constructeurs et d'architectes émérites, a émigré à plusieurs reprises en Galicie et en Moldavie. Leur influence sur l'architecture locale est donc très plausible et nous pensons que c'est à cette influence, qu'il faut attribuer l'introduction du second étage d'arcs obliques des voûtes du naos que nous avons signalés plus haut.

On ne remarque pas d'influences russes à cette époque; ce n'est que plus tard qu'elles feront sentir et surtout dans les détails.

Certains documents nous parlent de maîtres italiens, qui, en route pour la Russie, auraient été retenus par Etienne le Grand. Ce prince a du reste, demandé à Venise des artistes et des peintres; mais rien dans nos églises ne montrent l'oeuvre de ces étrangers.

Ni l'art oriental — ottoman, persan ou arabe — ne s'évident dans les monuments moldaves de l'époque dont nous nous occupons. Nous trouvons évidemment des motifs d'origine orientale, mais ce sont de ceux qui sont devenus le patrimoine commun des arts de toute l'Europe, et qui nous sont revenus par la voie de l'Occident ainsi que nous le verrons plus tard.

Ce que nous venons de dire regarde l'architecture proprement dite. Quant à la peinture, elle est entièrement byzantine — quoique certains traits — surtout dans les portraits des tableaux votifs, semblent trahir une influence occidentale.

Mais il ne suffit pas, dans l'étude de la genèse des formes architectoniques, de tenir compte des influences des arts voisins. Dans les régions du moins, où les arts se développent d'une façon rationnelle et non pas seulement par imitation aveugle on par la fantaisie des constructeurs, il y a d'autres facteurs qui interviennent et qui peuvent même devenir prépondérants. Je veux parler ici du climat et des matériaux de construction. Ce sont les toitures en premier rang qui se ressentent de ces circonstances par la nécessité de rejeter loin des murs, d'une façon sûre et rapide, les neiges et la pluie, dans ces régions pluvieuses du pied des montagnes. La recherche de ce problème a suggéré à nos maîtres — ainsi que nous le verrons plus loin — des solutions originales et pittoresques.

Le climat extrême et changeant, très froid l'hiver, brûlant l'été, a amené les constructeurs à renoncer aux enduits et à construire en matériaux apparents et de petites dimensions par suite de la difficulté des transports.

D'autre part, l'incertitude des temps, les guerres continuelles, la pauvreté du trésor ne permettaient pas d'élever de ces grands monuments que l'on admire dans d'autres pays plus heureux. Les églises se construisaient rapidement et dans de courts moments de tranquillité, et elles étaient naturellement petites et modestes comme ornementation mais néanmoins harmo-

nieuses de formes, bien équilibrées et bien appropriées aux besoins de l'époque.

Lorsque nous considérons, à un certain moment l'art constructif d'un pays, le premier élément, dont nous nous servons pour étudier son évolution est naturellement l'art des temps immédiatement antérieurs. Or — ainsi que nous l'avons dit — dans notre cas, cet élément principal nous manque à peu près complètement en Moldavie, et nous nous trouvons à l'époque qui nous intéresse, en face de monuments où apparaissent d'emblée presque tous les éléments constitutifs de son style, sans guère pouvoir discerner dans les quelques bâtisses plus anciennes qui nous ont été conservées, le fil conducteur de son évolution.

Nous connaissons ainsi l'église de Rădăuț, bâtie, dit-on, par Bogdan, le fondateur de la principauté de Moldavie (1359—1364), par Alexandre le Bon (1401—1433) suivant d'autres ¹⁾. Cette construction est une modeste église romane avec une nef centrale et deux bas côtés. Elle est pourtant séparée en naos et en pronaos, selon l'usage oriental.

Une autre église qui paraît dater des dernières années du XIV-e siècle, la Trinité de Seret, est de construction byzantine avec quelques caractéristiques de plan serbes et quelques légers signes d'influences occidentales. St. Jean de Seret, qui passe pour avoir été bâti à la même époque, appartient, sous sa forme actuelle, au XVII-e siècle.

L'église de Mirăuț, de Suceava, qui a été bâtie dans les toutes dernières années du XIV-e siècle, ne possédait plus rien de son ancien aspect lorsqu'on l'a restaurée, il y a quelques années, mais était, elle aussi, une construction du XVII-e siècle.

Alexandre le Bon (1401—1433) a bâti les monastères de Bistritza et de Moldovitz. Le premier a été totalement refait au XVI-e siècle et il ne reste du second que des ruines informes.

Le même prince a construit à Baia une église catholique (aujourd'hui en ruines) absolument gothique de formes et de détails; elle sort donc du domaine dont nous nous occupons.

Ce fil conducteur, qui est l'étude des monuments de l'époque précédente, nous manque ainsi à peu près totalement, c'est à l'étude même des formes que nous devons nous adresser pour tâcher de trouver la solution des problèmes qui nous intéressent.

¹⁾ Agrandie et restaurée par Alexandre Lapușneanu (vers 1559).

LES ÉGLISES

Après la courte introduction qui précède, il est nécessaire de présenter d'une façon succincte les différentes églises de l'époque d'Etienne le Grand. Le plan, la section longitudinale et quelques reproductions en donneront, en général, une idée suffisante pour qu'il ne soit pas nécessaire de donner leur description — description utile pour les lecteurs roumains, mais qui pourrait être fastidieuse pour les lecteurs étrangers. Ces éléments seront suffisants pour permettre ensuite de mettre en évidence les traits caractéristiques de ces monuments, pour les grouper et montrer leur évolution. — Ils permettront aussi de suivre l'analyse des détails et de juger leurs origines et les influences qu'ils dénotent. Dans le but de donner un coup d'œil plus complet sur cette époque, nous avons ajouté aux monuments d'Etienne le Grand (1457—1504), ceux qui l'ont précédé et ceux — du reste peu nombreux — élevés pendant les règnes de son fils Bogdan le Borgne (1504 — 1517) et de son petit-fils Etienne le Jeune (1517—1527), édifices qui se rattachent davantage à ceux qui les précèdent qu'à ceux du règne de Pierre Rareș qui a succédé à Etienne le Jeune. De cette façon, cette étude sera, de fait, l'étude de l'architecture moldave depuis ses commencements et jusque vers 1527, et présentera l'inventaire des églises de toute cette époque.

Nous nous contenterons donc, dans ce résumé, d'énumérer les églises décrites, en ajoutant seulement quelques mots d'explication dans certains cas particuliers.

Baia, probablement construite peu après 1467, n'a gardé aucune inscription et aucun document qui permette de préciser. Elle porte — avec certains traits très archaïques — les traces évidentes d'une reconstruction des parties hautes au XVIIe siècle ou même plus tard. Elle a été récemment restaurée.

Pătrăuț, bâtie en 1487, est — à part Baia et

peut être Dolhesti — la plus ancienne et aussi une des plus simples des églises qui nous soient restées de l'époque d'Etienne le Grand.

Milișăuț (= Bădăuț) de 1487. Cette intéressante église a été détruite pendant la guerre (en 1916). L'inscription sur pierre a seule échappé à la destruction. Elle était encore ornée des fresques de l'époque, ce qui nous fait doublement déplorer sa perte. — C'est à cette église qu'apparaissent, pour la première fois, les contreforts.

St. Elie (près de Suceava), de 1488. Très voisine des précédentes et de Voronetz. Apparition de la base de la tour à plan étoilé.

Voronetz (de 1488) a été agrandie au milieu du XVIe siècle. — Fresques d'une belle qualité et d'un bel effet décoratif. Les peintures extérieures, ainsi que celles du pronaos et de l'exonarthex sont de 1547 — 1550.

St. Nicolas de Dorohoi, 1495. Apparition du pronaos surélargi.

Ornementation de briques et de disques de terre cuite émaillée avec ornements géométriques et animaux fantastiques. — Restaurée il y a quelques années.

Popăuț (Botoșani) 1496. Plan presque pareil à celui de Dorohoi. La paroi de séparation entre le naos et le pronaos a été enlevée ultérieurement; le pronaos a des voûtes sur nervures de briques.

Les fenêtres du pronaos ne sont plus du même type que celles du naos, mais plus grandes et de forme ogivale.

Popăuț a été restaurée il y a peu d'années.

St. Georges de Hârlău (1492), à peu près du même type. Restaurée à la même époque que Dorohoi et Popăuț, elle a subi quelques changements dans le parement de pierre. L'intérieur de ces trois églises n'a pas été touché.

St. Nicolas de Iassy (1491 — 1493), du même style, avait été agrandie au XVIIe siècle. — Elle a été restaurée il y a une vingtaine d'an-

nées par Lecomte du Nouy — qui y a malheureusement introduit plusieurs modifications qui altèrent le style primitif.

Precista (la S-te Vierge) de Bacău (de 1491). Du même style, mais plus simple; elle n'a pas eu ou n'a plus de décoration émaillée et a du reste subi, au cours des siècles, plusieurs modifications; elle est actuellement en voie de restauration. — St. Jean de *Vaslui* de 1490. Reconstituée au XIX-e siècle à partir du socle. Les travaux de restauration en cours ont mis au jour de nombreux fragments de l'ancienne bâtisse, fragments qui, joints aux descriptions que l'on possède, permettent une fidèle reconstitution.

Huși de 1495. Il n'existe plus de l'ancienne église que l'inscription en pierre et peut être les fondations.

Tazlău (1496—97) Eglise de couvent, tandis que les sept qui précèdent sont des églises de ville ou des chapelles de cour. La paroi de séparation du naos et du pronaos a été enlevée à une époque postérieure — époque à laquelle on a ajouté l'exonartex.

Războeni (1496) représente un nouveau type, sans tour et sans absides latérales. De plus, le plan présente la particularité d'avoir pour soutenir les voûtes du naos, non de simples arcs larges, sortes de courts berceaux, mais de vrais doubleaux. Ces arcs se prolongent sur les parois par des pilastres dont le relief est réduit vers le bas par des consoles successives. De plus sur les parois nord et sud, à gauche et à droite de ces pilastres se trouvent de hautes niches des, cendant jusqu'au sol. Ces détails donnent au plan un caractère qui le rapproche de certains plans serbes.

Nous retrouvons ces mêmes caractères dans les églises de Borzești (1493—94) et de Piatra-Neamț (1497—98), qui forment avec celle de Războeni un groupe à part.

Ces deux dernières églises sont, en outre, décorées de briques de couleur émaillées et de disques, sans figures toutefois.

L'église de Războeni est couverte d'un épais enduit qui ne nous permet pas de savoir si elle ne possède pas, elle aussi — comme c'est probable — la même décoration.

Piatra diffère en ceci de ses deux soeurs qu'elle a des absides latérales à l'intérieur, absides qui ne sont marquées à l'extérieur que par un sur-épaississement de toute la paroi du naos.

Ces trois églises ont les voûtes de leur pronaos séparées en deux par un arc transversal et couvertes de calottes sphériques.

L'église du monastère de *Neamț* (1497) est la plus grande des églises construites sous le règne d'Etienne le Grand. Elle a, du reste, encore été agrandie ultérieurement par l'adjonction d'un exonarthex et d'une sorte de sacristie; mais à part ces additions, elle possède aussi un nouveau compartiment intercalé entre le naos et le pronaos. (Il est vrai que la paroi de séparation n'existe plus aujourd'hui, mais elle a été enlevée à une époque plus récente). Cette innovation, qui apparaît ici pour la première fois, deviendra plus tard une caractéristique des églises importantes à partir du second tiers du XVI-e siècle. Le pronaos a des voûtes du même type que celle de Războeni, de Borzești et de Piatra et les disques vernissés qui ornent l'extérieur, sont du même type aussi qu'à ces trois églises.

Arbore et Reuseni (1502 et 1504) sont d'un type nouveau et plus simple. Elles n'ont pas de tours, et le pronaos est voûté par une succession d'arcs longitudinaux et transversaux qui réduisent l'espace jusqu'à un petit carré couvert d'une petite calotte. Les fenêtres et la porte du naos ont leur partie supérieure en arc de cercle, ce qui paraît être une première influence de la Renaissance. Une arcade ouverte sur le côté ouest de l'église a servi à abriter les cloches.

L'église de *Dobrovetz* (1504) est du même type que les précédentes, mais avec adjonction d'un second pronaos qui fait du premier un compartiment intermédiaire. On réalise de cette façon le même programme qu'à Neamț.

Les tours actuelles de l'église sont une addition tardive.

Cotnar est une des églises les plus simples de cette époque; elle n'est pas datée, mais il ne paraît toutefois pas douteux qu'elle ne soit de l'époque d'Etienne le Grand; elle a pourtant subi quelques modifications qui portent sur les cadres de la porte et des fenêtres, qui paraissent avoir été refaits vers la fin du XVI-e ou même au XVII-e siècle.

Dolhesti représente avec *Volovetz* et *Balinesti* un autre type — qui paraît dériver de la vieille église de Rădăutz. Elles sont voûtées en berceau avec doubleaux; c'est donc un principe roman qui domine ici. Dolhesti, dont on ne possède plus l'inscription, date d'avant 1481.

Volovetz est de 1502 et Balinesti de 1499. Cette dernière église se distingue par de beaux détails gothiques — balustrade et nervures de la voûte de l'entrée, et par son clocher — ajouté, il est vrai — mais presque contemporain, toutefois, du reste de la bâtisse. Ce clocher constitue une

exception et ce n'est que bien plus tard qu'on le verra prendre une part constitutive dans les constructions de nos églises.

Jusqu'alors le clocher est isolé à une certaine distance, d'habitude vers le nord-ouest de l'église.

Balnesti est encore décoré des disques émaillés à animaux que nous avons vus à Dorohoi, à Hârlău etc.

Les peintures de Balnesti peuvent se classer parmi les plus remarquables de celles qui nous ont été conservées.

L'église de *Scânteia* qui passe pour avoir été élevée par Etienne le Grand est, sous sa forme actuelle, une église reconstruite au XVII-e siècle.

Putna est le monastère qu'a construit Etienne le Grand, pour lui servir de sépulture, à lui même et à sa famille. L'église primitive a été détruite au XVII-e siècle et reconstruite quelques années plus tard, puis restaurée au XVIII-e siècle. L'analyse de la construction confirme pleinement les données des documents. Il ne reste des bâtiments monastiques de l'époque d'Etienne le Grand que la tour dite du trésor, qui faisait partie du système défensif du couvent. A part une série de belles pierres tombales abritées, en général, sous des dais ou baldaquins, Putna se distinguent encore par son riche trésor qui renferme encore de nombreuses pièces du XV-e siècle, orfèvrerie, manuscrits, tissus.

La tour-clocher de *Piatra* date de 1499, celle de *Popăuț* n'est pas datée, mais date sûrement de l'époque de la fondation de l'église, à très peu près. Le clocher de *Bistritza*, qui contient une chapelle, est de 1498. Il lui a été accolé, au cours du XVI-e siècle, une petite bâtisse destinée surtout à agrandir la chapelle.

La tour du trésor de *Putna* a dû être faite pour servir de réduit en cas de danger et a, de fait, soutenu plusieurs sièges. Toutes ces tours-clochers ont leur entrée à la hauteur du premier étage et on n'y avait accès que par un escalier ou une échelle extérieure.

Après avoir décrit les églises datant du règne d'Etienne le Grand, nous avons décrit, pour avoir une vue plus complète sur toute l'époque,

les églises qui l'ont précédé et celles qui l'ont immédiatement suivi.

L'église de *Rădăuț*, la plus ancienne que nous possédions et qui date peut être de 1360 environ, est une église romane par ses voûtes en berceau avec doubleaux. Elle a une nef centrale et des bas côtés. On lui a ajouté un exonarthex au XVI-e siècle et renouvelé les portes et les fenêtres.

Nous avons parlé plus haut de la *Trinité* de Seret qui pourrait être des dernières années du XIV-e siècle.

Mirăuț à Suceava, ainsi que nous l'avons dit plus haut, construite vers 1400, a disparu et a été remplacée par une nouvelle église vers le milieu du XVII-e siècle.

St. Georges, de Suceava, a été commencée en 1513 par Bogdan le Borgne et terminée par son fils Etienne en 1522. Cette église a beaucoup de ressemblance avec Neamț, dont elle paraît bien procéder.

Le compartiment intermédiaire manque cependant mais est remplacé par un assez long berceau qui allonge le naos à l'est et à l'ouest de la coupole centrale. Cette modification est très naturelle, *St. Georges* n'ayant pas été construite pour être une église de couvent, mais bien l'église métropolitaine de la capitale du pays, dans laquelle devait trouver place toute la cour du prince.

St. Georges est la dernière église où nous trouvons les disques émaillés qui ornent les façades.

Un exonarthex a été ajouté dans la deuxième moitié du XVI-e siècle.

Parhăuț, qui ressemble assez à Arbora, date de 1522. — Elle en diffère par le fait que l'arcade ouverte, qui, à Arbora, sert de clocher, est remplacée par une sorte d'exonarthex ouvert à deux étages.

Șipote est une modeste église qui ressemble plus ou moins à Cotnar et à Arbora; elle date de 1507.

Văleni, de 1519, est à peu près du même type.

LES FORMES

En synthétisant ce qui résulte de la description des monuments et en ne jugeant que d'après les églises qui sont sans conteste du temps d'Etienne le Grand, on voit qu'il s'agit, en lignes générales d'un plan composé d'après le type byzantin du moyen-âge. Ces bâtisses sont d'un plan plus allongé que ne le sont d'habitude les églises byzantines et surtout plus élevées. Toutefois l'impression générale à l'intérieur est bien celle d'une église byzantine, même si la peinture n'accentuait pas encore davantage ce caractère. Mais l'extérieur, par la présence des contreforts et la mise en évidence du caractère gothique des fenêtres et des portes, se différencie de ce que l'on connaît, par ce mélange de caractères dont est sorti un type et un style nouveau.

Nous analyserons d'abord les différentes parties constructives de l'église type, et puis nous en examinerons les détails constructifs et décoratifs.

LES FORMES INTÉRIEURES

Le plan et les voûtes

L'église se divise donc en trois parties, ces trois parties constitutives indispensables : l'autel, le naos et le pronaos.

L'autel séparé du naos par l'iconostase, se compose d'une abside demicirculaire couverte d'une voûte en quart de sphère et prolongée par un court berceau. Quelquefois un second arc, placé un peu plus haut, accompagne ce berceau. Nous verrons, à la discussion du plan, l'importance de cet élément architectonique.

À gauche et à droite se trouvent la prothèse et le diaconicon ; ces deux annexes se réduisent souvent à de simples niches ; jamais nous ne les trouverons formant des pièces nettement séparées, comme on le voit dans les types classiques byzantins.

De petites niches, ménagées dans l'épaisseur du mur, servent souvent à placer les divers objets nécessaires au culte.

L'autel est éclairé par une seule fenêtre dans l'axe principal de l'église ; la prothèse et le diaconicon par de très petites ouvertures qui manquent même quelquefois, tout à fait.

L'autel est toujours exhaussé d'une ou deux marches au dessus du pavé du reste de l'église.

Le naos se compose en plan d'un espace rectangulaire légèrement allongé dans le sens de l'axe de l'église. Deux grands arcs transversaux larges et deux plus étroits collés contre les murs extérieurs de l'église, tous en plein cintre, soutiennent — à l'aide de quatre pendentifs — un tambour cylindrique, sur lequel un nouveau système de quatre arcs, placés à 45° des premiers, soutient la calote sphérique de la voûte. Dans les églises qui ont une tour sur le naos, le cercle formé par les quatre pendentifs supérieurs supportent le cylindre de la tour qui est éclairé par quatre fenêtres longues et étroites.

Le naos est habituellement élargi au nord et au sud par deux absides latérales qui donnent au plan cette forme caractéristique trichonque dont nous avons parlé.

Ces absides ne sont quelquefois que faiblement marquées à l'intérieur par une légère concavité dans l'épaisseur du mur (Arbora, Reuseni, Dobrovetz) ; mais habituellement elles sont assez prononcées pour être marquées à l'extérieur par des absides en segment de cercle ou par un surépaississement de la muraille (Baia, Piatra).

Dans quelques cas plus rares, ces absides manquent complètement (Borzesti, Războieni, Cotnar).

Le naos est éclairé par deux fenêtres placées sur son axe transversal, fenêtres largement évasées à l'intérieur, surtout à leur partie inférieure.

Le pronaos, rectangulaire — quelquefois carré —

est séparé du naos par une paroi pleine, percée d'une seule porte à cadre rectangulaire gothique, orné de baguettes entrecroisées aux angles. D'habitude, une petite niche se trouve placée au dessus, dans laquelle est peinte une image.

Cette paroi manque actuellement dans plusieurs églises, et est remplacée par une large arcade. Ces ouvertures ont toujours été faites après coup (Hârlău, Tazlău, Popăutz, Neamtz, Piatra, Bacău).

Une série d'églises (St. Nicolas de Dorohoi, Popăutz, St. Nicolas de Iassy, Bacău) ont un pronaos surélargi par rapport au naos; ce surélargissement se traduit pareillement à l'extérieur.

La voûte du pronaos est supportée par quatre arcs en plein cintre, les deux arcs transversaux étant habituellement plus larges que les autres. Ces arcs s'arrêtent sur des consoles placées dans les quatre coins.

La voûte est d'habitude une simple calotte hémisphérique, plus ou moins déformée. La transition est ménagée par quatre pendentifs. À Neamtz, les calottes sont soutenues par un double système d'arcs tel qu'il a été décrit au naos.

À Hârlău cette disposition est encore compliquée par quatre autres arcs parallèles aux axes et qui s'entrecroisent avec les arcs obliques.

Enfin nous trouvons à Popăutz des voûtes sur nervures d'aspect gothique.

Plusieurs églises (Arbora - Reuseni - Dobrovetz) ont un pronaos voûté par une succession d'arcs placés soit en long, soit transversalement et qui réduisent l'espace jusqu'à une petite calote sphérique.

Enfin, dans certains édifices où le pronaos prend une plus grande importance (Piatra, Războeni, Borzești, Neamtz) il est partagé en deux par un doubleau et chacune des parties ainsi formées est voûtée par de larges arcs longitudinaux et des calotes soit simples, soit soutenues par des arcs obliques.

Le pronaos est éclairé par deux fenêtres, placées sur ses côtés nord et sud, ou par deux fenêtres sur chaque côté comme à Hârlău ou dans les églises dont le pronaos a deux voûtes.

Nous trouvons cependant des fenêtres sur le côté ouest quand cette partie n'est pas occupée par la porte d'entrée.

Les fenêtres du côté nord sont quelquefois absentes (Piatra) ou ont été murées ultérieurement. (Războieni). Ces fenêtres sont pareilles à,

celles du naos (Pătrăutz, Milișăutz, St. Elie, Voronetz, Arbora, Reuseni), ou bien plus grandes.

La porte d'entrée du naos est placée dans l'axe de l'église à Pătrăutz, St. Elie, Voronetz, Bacău, St. Nicolas de Iassy, Vaslui, Dolhești, Hârlău, Tazlău, Borzești, Dobrovetz, Neamtz, Cotnar, ou bien sur le côté sud (Milișăutz, Dorohoi, Războeni, Arbora, Reuseni, Balinesti, Vologovetz) ou encore sur le côté nord (Piatra). À Popăutz enfin, il y en a deux, une du côté sud et une du côté nord.

Nous voyons, donc que pendant que le naos ne varie guère, le pronaos a une plus grande variété de formes—fait qui est du reste de règle générale dans tout le domaine de l'art byzantin et plus spécialement au Mont Athos.

On a souvent ajouté, au cours des siècles, un exonarthex (pridvor) en avant et à l'ouest du pronaos—dans le but probable d'augmenter la capacité de l'église ou de protéger en hiver les fidèles contre le froid de la porte (Voronetz, Tazlău, Neamtz).

Cette addition s'est quelquefois faite en même temps que l'ouverture du mur de séparation du naos et du pronaos; le réemploi de la porte de cette paroi déplacée à la nouvelle entrée en est une preuve.

Nous ne parlons pas—bien entendu—de ces petites constructions sans caractère que l'on a placées si souvent de nos jours devant les portes d'entrée.

Deux églises de cette époque font cependant exception au plan type. Il s'agit de l'église du couvent de Neamtz et celle de Dobrovetz; ces deux monuments ont un plan plus développé; ils possèdent, entre le naos et le pronaos, un compartiment supplémentaire, destiné aux tombeaux des fondateurs.

Ces deux églises plus importantes, annoncent donc celles des règnes qui suivront, avec lesquelles elles paraissent se relier plus qu'avec les autres églises de l'époque d'Etienne le Grand. Elles ont, du reste, été construites vers la fin de son règne, celle de Neamtz en 1497 et celle de Dobrovetz en 1504, c'est à dire au cours de sa dernière année.

Le clocher, d'après l'usage oriental et méridional adopté anciennement en Moldavie, est une construction isolée (Piatra, Popăutz, Bistritza). L'église de Balinesti, seule, fait exception; le clocher est collé à la façade sud du pronaos,

formant une sorte de porche devant l'entrée. Balinești possède du reste encore d'autres éléments qui lui prêtent un caractère plus occidental qu'aux autres églises.

Considéré dans son ensemble, le plan de nos églises montre une double parenté. Le naos uni au pronaos tel que nous l'avons décrit, aussi grand ou même plus important que le naos, ne représente pas un type constantinopolitain, mais un plan athonique et serbe, et surtout celui de l'école de la Morava.

À Constantinople, le pronaos (le narthex) est toujours traité comme une sorte d'entrée, de dimensions réduites par rapport au naos.

Nous avons vu que la présence des absides latérales est aussi un caractère athonique et serbe et non de Constantinople où une pareille disposition est des plus rares.

La coupole (ou la tour du naos) est placée, en Moldavie, sur le carré des grands arcs d'après le mode constantinopolitain, qui existe aussi à l'Athos et en Serbie dans les églises du tzar Lazarre et de son fils Etienne, c'est à dire que les grands arcs ne présentent à l'intérieur aucun relief—ce ne sont pas des doubleaux—mais ils forment de simples berceaux, tandis que dans les églises serbes plus anciennes (Studentitza Jitcha, etc.), on voit très souvent ces arcs accuser à l'intérieur leur relief comme des nervures ou de vrais doubleaux¹⁾.

Mr. G. Millet voit ici une distinction caractéristique²⁾.

Dans ce cas c'est un carré de murs percé de quatre arcades, dans l'autre ce sont quatre berceaux qui se rencontrent.

Ensuite, les églises moldaves sont du „type complexe“ comme plan, c'est à dire celui où l'autel est séparé des voûtes du naos par un berceau distinct³⁾.

Ce mode de construction est constantinopolitain et athonite (l'Athos étant en général une succursale de la capitale à cet égard) tandis que les églises serbes sont du „type simple“ c'est à dire que l'abside est immédiatement placée après le grand arc de l'est du naos sans aucun intermédiaire (Kruchevatz, Kalenitch et en général tout le groupe de la Morava).

Enfin les églises serbes présentent dans les berceaux est et ouest du naos une sorte de hautes

arcatures, on de niches aveugles sur leurs parois nord et sud. Cette disposition, que nous trouvons quelquefois en Valachie, manque en Moldavie, sauf dans le groupe des trois églises déjà citées : Piatra, Borzești, Războeni.

Le plan moldave montre donc quelquefois des caractéristiques athonites et serbes qui manquent à Constantinople, d'autres fois des caractéristiques constantinopolitaines et athonites qui ne sont pas serbes et enfin des caractères que l'on retrouve dans ces trois régions.

Nous pouvons donc conclure que les principes de notre plan nous ont été transmis du Mont Athos par la Serbie; quelques uns des caractères spécifiques serbes sont restés en évidence mais d'autres ont disparus.

En ce qui concerne spécialement la manière de voûter le naos au moyen d'un système d'arcs placés à 45° des grands arcs, j'ai exprimé l'opinion qu'elle est due à une influence arménienne, explicable en Moldavie par l'arrivée, à plusieurs reprises, de nombreux émigrants arméniens⁴⁾. Ce mode de construction est inconnu dans les pays voisins d'où nous sont venues les diverses influences qui ont déterminé le style moldave. Mais en Arménie, dans l'Iran, ainsi que dans les pays qui ont été dans la sphère d'influence de sa civilisation et de son art—aux Indes, en Egypte, en Espagne, — on trouve des solutions très voisines. La conclusion naturelle qu'on en tire est d'admettre une influence de l'Iran transmise par les Arméniens.

LES FORMES EXTÉRIEURES

(Les Façades)

Le plan que nous avons décrit s'exprime à l'extérieur par des lignes simples. L'abside de l'autel est presque toujours polygonale (à sept ou neuf côtés) rarement semi-circulaire (Dorohoi, Voronetz). Les absides latérales, quand elles existent, sont également polygonales, à cinq côtés (sept à Voronetz). Lorsque la grande abside est sur plan circulaire, les petites absides le sont pareillement.

À Baia et à Piatra, au lieu d'absides latérales, il y a un surépaississement de la muraille qui forme un ressaut rectangulaire. — Ainsi que nous l'avons déjà dit, le pronaos ressort souvent lui aussi, étant plus large que le naos. (St.

¹⁾ Par exception trois églises moldaves présentent des arcs de cette nature (Piatra, Borzești, Războeni).

²⁾ G. Millet : L'ancien art serbe, pg. 73.

³⁾ G. Millet : L'école grecque, pg. 55—56.

⁴⁾ G. Balș : Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine-Congrès des études byzantines, 1922.

Nicolas de Dorohoi, Popăutz, St. Nicolas de Iassy, Vaslui, Bacău, Tazlău).

Les églises se présentent avec ou sans tour sur le naos; La tour est habituellement placée sur deux socles superposés. Il existe une corrélation entre la présence de la tour, des absides latérales et celle des contreforts, ainsi qu'il est du reste naturel que cela soit. Les poussées plus grandes dûes au poids de la tour demandent un contrebutement plus puissant, et les absides et les contreforts contribuent à cet effet. Mais, même sans tour, on a quelquefois senti la nécessité de contreforts (Piatra, Războeni, Dobrovetz).

Ces contreforts sont habituellement placés à droite et à gauche des absides latérales (St. Elie, Milișăutz, Hârlău, Tazlău, Neamtz, Piatra et montent, en général jusqu'au rang inférieur de niches, rarement plus haut. Ils se réduisent vers le haut par retraites successives couvertes de tablettes à profils gothiques.

Lorsque le pronaos est surélargi, les contreforts manquent à cet endroit (sauf à Tazlău)

Un petit contrefort bas renforce l'abside principale sous sa fenêtre. — Nous trouvons aussi des contreforts obliques, placés à 45° aux angles de la façade ouest (Piatra). Les contreforts sont exécutés en pierre de taille, aux moins dans leurs parties extérieures.

La façade est en pierre apparente, irrégulière. Elle s'élève sur un socle de pierre profilée, dont les angles sortants sont également en pierre de taille.

Des rangs de briques apparentes, souvent émaillées, ornent les façades à la partie supérieure desquelles se trouvent deux rangs de niches; deux petites niches du rang supérieur correspondent, en général (à peu près) à une niche du rang inférieur. Exceptionnellement il n'y a qu'un rang et dans un cas même trois. Les absides sont ornées de longues arcades aveugles qui vont du socle jusqu'aux petites niches — une arcade correspondant à un côté du polygone des absides. Elles laissent entre elles de minces pilastres qui sont en briques apparentes ainsi que les arcatures des niches.

Les absides ont de petites fenêtres à cadre rectangulaire allongé et à ouvertures généralement rectangulaires à leur partie supérieure ou en arc brisé ou même demi-circulaire. Des fenêtres presque pareilles se trouvent aux tours et quelquefois au pronaos; mais ici il y a une plus grande variation, autant comme position des ouvertures que comme grandeur et comme forme

Elles sont toutes de formes gothiques, ayant souvent de beaux encadrements, des meneaux et des ornements en forme de rosaces, de trilobes, des époques rayonnante et flamboyante.

Les portes sont rectangulaires mais encadrées de moulures ogivales qui quelquefois sont à leur tour prises dans un deuxième cadre rectangulaire.

Cette forme ogivale est la règle générale; lorsque nous voyons actuellement à l'extérieur la porte à cadre rectangulaire et à baguettes croisées, que nous avons vue dans la paroi du naos, c'est que nous nous trouvons en présence d'un remaniement, contemporain de la construction d'un nouvel exonarthex.

L'inscription gravée se trouve à l'extérieur près ou au dessus de la porte.

Un des éléments les plus importants de la décoration polychrome de nos façades sont les disques de terre cuite émaillée, des mêmes couleurs que les briques, et qui se trouvent dans les tympans des arcatures ou formant frise sous la toiture ou sur les tours. Les uns ont de simples boutons à leur centre, mais d'autres sont ornés de figures géométriques ou d'animaux fantastiques.

La corniche supérieure manque le plus souvent et lorsqu'elle existe, elle est toujours peu prononcée et des plus simples. Nous ne trouvons jamais ces corniches en rangs de briques, les unes placées en dents de scie, ainsi qu'elles existent partout en pays byzantins et ainsi, du reste, qu'on les trouvera aussi plus tard en Moldavie.

La tour, presque toujours polygonale et à huit faces, quelquefois à douze ou seize — rarement cylindrique — repose sur un socle étoilé à huit pointes. Ce socle est à son tour posé sur une base de plan carré ou octogonal. Cette disposition correspond d'une façon rationnelle à la disposition des arcs du naos; la base carré se superpose au carré des grands arcs et l'étoile à huit pointes correspond au carré des quatre arcs supérieurs obliques, complété par les côtés prolongés de l'octogone de la tour.

De cette forme type sont dérivée les autres dispositions, plus ou moins variées, que l'on trouvera plus tard.

De même qu'à l'intérieur les arcs obliques du naos sont un caractère original de l'architecture moldave, les bases étoilées de la tour le sont à l'extérieur.

L'ornementation d'arcades aveugles et de petites niches est analogue à celle de la façade

Quatre fenêtre pareilles à celles du naos sont placées sur les axes principaux et entre elles nous trouvons souvent (et ceci dans les églises un peu plus tardives) quatre petits contreforts qui contrebutent la tour dans la direction de la naissance des grands arcs.

Les *toitures* des églises sans tour sont simples; elles sont actuellement assez basses là où elles sont recouvertes de matériaux modernes, comme la tôle, ou à pentes rapides là où elles sont couvertes en bardeaux (surtout en Bucovine). Les sommets portent, d'après l'usage, des croix posées sur des sphères.

Les toitures des églises à tour offrent des formes plus compliquées et qui ont été le sujet de beaucoup de discussions. La présence de la tour posée sur ses socles ne présente aucune difficulté tant que la toiture de l'église ne dépasse pas la base carrée. Avec les matériaux dont on disposait du temps d'Etienne le Grand, ceci n'était possible qu'avec le plomb et les tuiles creuses. Il est certain que le plomb a été employé en Moldavie dans une certaine mesure, ainsi qu'il l'a été dans toute l'Europe au Moyen-Age; quant aux tuiles creuses, si répandues dans le midi, leur emploi en Moldavie est certainement beaucoup plus tardif.

Le problème est autre lorsque les pentes sont plus raides, soit par suite des formes choisies par l'architecte, soit que les matériaux disponibles l'imposent. C'est le cas des bardeaux, employés jusqu'à nos jours en Roumanie et c'est le cas de la tuile plate habituelle. Avec ces deux sortes de matériaux, une première solution est celle d'une seule toiture qui couvre toute l'église, et dont la tour, avec ses bases à demi enfouies, ne sort que partiellement. Cette solution, des plus gauches, n'a jamais pu — et pour plusieurs raisons — avoir été celle des constructeurs. Un autre moyen sera de couvrir séparément chaque membre de la bâtisse, pronaos naos et autel.

Cette solution, conforme à l'esprit gothique, qui l'a toujours adoptée dans tout l'occident, le centre et le nord de l'Europe est certainement celle qui a été choisie, et ceci quelles que soient les objections de nature technique ou esthétique que l'on puisse élever. Les nombreux tableaux votifs, peints à fresque dans nos églises et dont les dates sont, à peu de chose près, déterminées, montrent tous cette disposition — disposition qui s'est maintenue du reste, pour quelques unes de ces églises, jusqu'au XIX-e siècle.

En ce qui concerne les matériaux employés,

les indications fournies par le dessin de l'église sur les tableaux votifs, ainsi que les couleurs, ne permettent pas de porter un jugement précis. Mais, en résumé, on peut dire que les bardeaux ont été beaucoup employés; le plomb dans des cas plus rares et, enfin, quoique les tuiles plates ne soient pas absolument exclues, il ne paraît pas — et ceci pour des motifs basés sur des documents — qu'elles aient été employées à cette époque. Il en est de même pour le cuivre dont l'emploi paraît plus récent.

Dimensions et Proportions

Les églises d'Etienne le Grand sont toujours de dimensions modestes. Pătrăuț, la plus petite n'a que 14,50 mètres de longueur intérieure et 4,50 mètres de largeur, et sa hauteur, à la clef des grands arcs du naos, est de 6,30 mètres, la calotte de la tour étant à 14,00 mètres du pavé.

L'église du monastère de Neamț a 37,50 mètres de longueur intérieure (sans compter l'exonarthex ajouté plus tard) et 6,50 mètres de largeur intérieure (sans compter la saillie des absides latérales.) La hauteur à la clef des grands arcs est de 10 mètres, et celle de la calotte de la tour de 23,30 mètres.

Mais si nous laissons de côté cette église, qui avec Dobrovetz, représente un type exceptionnel, c'est St. Georges de Hârlău qui, avec Tazlău, est la plus grande. Elle a 21,50 mètres de longueur (toujours intérieure), 5,70 mètres de large, 9 mètres de haut à la clef des grands arcs et 21,50 mètres à la calotte de la tour. La voûte du pronaos monte à 13,50 mètres au dessus du pavé.

Nous n'avons pas mis en ligne de compte l'église du monastère de Putna qui a été refaite au XVII-e siècle.

En examinant les principales dimensions des églises de cette époque on voit que les unes sont plus ramassées, et les autres plus allongées et plus hautes. Il y a donc une variété plus voisine du byzantin et une autre plus svelte, plus gothique; entre les deux il y a toutes les transitions.

Ainsi le rapport de la longueur de l'église à sa largeur, passe de 3 à Pătrăuț et à St. Elie à 4,85 à Neamț (sans l'exonarthex) et le rapport de la hauteur à la clef des grands arcs à la largeur passe de 1,28 à Voronetz jusqu'à 1,58.

Mais, quelle que soit la catégorie dans laquelle on puisse ranger ces églises, leurs proportions sont toujours réussies et rien ne nous y donne une impression de gaucherie ou de maladresse.

Classification.

Ce qui a été dit jusqu'ici, nous permet de procéder à une classification des églises de cette époque.

A première vue, ce qui paraît le plus naturel, c'est de faire deux catégories: les églises à tour et celles sans tours. Mais cette classification est trop générale et trop vague et, en entrant davantage dans l'analyse de ces monuments, on verra qu'on peut en faire une autre basée sur les différences de construction.

Une première catégorie comprend les églises de Pătrăuț, Milișăuț, St. Elie et Voronetz, abstraction faite, bien entendu, de l'exonarthex ajoutée au XVIe siècle.

Ces quatre églises, de dimensions plus modestes, ont une tour, des absides latérales et un pronaos carré ou à peu près carré.

Elles ont (sauf Pătrăuț) des contreforts sur les côtés nord et sud.

Toutes les fenêtres ont un encadrement rectangulaire (Milișăuț a eu une fenêtre ogivale sur sa façade ouest).

Ces quatre églises — élevées entre 1487 et 1488 — forment un groupe suffisamment homogène et on peut admettre, avec beaucoup de probabilité, qu'elles sont construites par le même maître ou par des maîtres de la même école.

Un second groupe — qui suit chronologiquement le premier — est celui des églises dites „principales“ qui sont dans des villes, St. Jean de Vaslui, la Ste Vierge de Bacău, St. Georges de Hârlău, St. Nicolas de Iassy, St. Nicolas de Dorohoi, St. Nicolas de Popăuț (Botoșani), toutes construites entre 1490 et 1496.

Ces églises sont plus grandes que celles du groupe précédent et plus hautes. Elles ont toutes des tours et des absides latérales, des contreforts et le pronaos surélargi (à l'exception de Hârlău) et à peu près carré.

Ces églises étant placées dans des villes, on a, probablement, senti la nécessité d'admettre un plus grand nombre de fidèles, ce qui a amené ce surélargissement.

Ces églises présentent une riche ornementation de briques et de disques émaillées à figures. (Bacău ne paraît pas avoir possédé ce décor.) Dans ce groupe, les fenêtres du naos et de la tour restent petites et à cadre rectangulaire, tandis que celles du pronaos sont grandes, ogivales et ornementées dans la style gothique.

Il est probable que c'est dans ce groupe que devait se ranger la chapelle du château de

Suceava où l'on a trouvé de nombreux disques émaillés à figures, pareils à ceux des autres églises de ce groupe.

Toutes ces églises paraissent être l'œuvre d'un même maître; — on pourrait faire exception pour Bacău, qui est plus rudimentairement exécutée. —

Ce deuxième groupe se présente donc comme la suite évolutive du premier.

Une troisième classe est formée par les églises de Borzesti, Războeni et Piatra (Neamtz) [1493 à 1498]. Ces églises sont sans tours et sans absides latérales.

Nous trouvons dans ce groupe des arcs doubleaux en relief sous les voûtes du naos; ces reliefs se continuent par des pilastres engagés sur les murs sud et nord, réduits vers le bas par une succession de retraites en consoles.

C'est un principe constructif ingénieux pour réduire le diamètre de la coupole et partant, sa poussée.

À l'ouest et à l'est du naos, sur ces mêmes parois nord et sud se trouvent de grandes arcades aveugles qui ne se trouvent pas dans les autres églises de cette époque.

Ce détail, et la présence des doubleaux, sont des caractéristiques de plan serbe.

Les voûtes du pronaos de ces trois églises sont séparées en deux par un doubleau sur consoles, comme au naos; le pronaos devient, en plan, un rectangle allongé.

Le naos a de petites fenêtres et le pronaos de grandes fenêtres gothiques ornées.

Ces églises présentent, elles aussi, une décoration de briques et de disques émaillés; mais ces disques ne représentent aucun ornement figuré et n'ont qu'un simple bouton à leur centre.

Nous nous trouvons donc en présence d'un groupe à caractères originaux bien définis et on ne peut guère se tromper en les attribuant à un seul et même maître.

On pourrait considérer comme une continuation de ce groupe l'église du monastère de Neamtz, construite en même temps que St. Jean de Piatra (1496—1497).

Nous n'y trouvons pas, il est vrai, les arcs doubleaux du naos et les arcades intérieures de caractère serbe, mais nous retrouvons le pronaos séparé en deux et les disques émaillés à bouton du groupe précédent.

Du reste, la partie ouest du naos de ce groupe pourrait être considérée comme une première indication, comme un acheminement vers le compartiment nouveau que nous trouvons à

Neamtz et que nous trouverons plus tard sous le règne de Pierre Rareș.

Neamtz serait donc une combinaison des deux groupes précédents, et nous pourrions ajouter comme procédant de la même influence St. Georges de Suceava (1514—1522) qui a beaucoup de points de ressemblance avec Neamtz.

Le groupe qui suit et se classe chronologiquement immédiatement après Neamtz, comprend les églises d'Arbora, de Reuseni et de Dobrovetz, [1502—1504], les dernières églises du règne d'Etienne le Grand.

Ce sont des églises sans tour; elles n'ont pas d'absides latérales; une très légère inflexion à l'intérieur en indique la place, encadrée d'un faisceau de colonnettes engagées, qui atteignent la voûte.

Le pronaos est voûté, d'une façon pittoresque et pratique, par deux paires de larges arcs longitudinaux et deux autres paires transversales qui ne laissent plus qu'un petit carré à voûter, que couvre finalement une calotte sphérique.

Tous les encadrements des fenêtres sont extérieurement rectangulaires et de petites dimensions. Arbora et Reuseni sont, à peu de chose près, identiques comme dispositions, dimensions et détails. Les murs du sud et du nord sont prolongés vers l'ouest et réunis par un berceau qui sert de support aux cloches.

Dobrovetz ne diffère de ces deux églises que par l'adjonction au pronaos, au lieu d'un simple berceau, d'un nouveau narthex, — le premier devenant ainsi un compartiment intermédiaire. Ce nouveau narthex a de grandes fenêtres ogivales à ornements gothiques. (Les actuelles tours de Dobrovetz sont une addition relativement moderne).

Ces trois églises représentent donc un type et une conception sensiblement différentes de ceux des monuments à peu près contemporains des groupes deux et trois. On peut donc les attribuer à un autre maître.

Un groupe absolument spécial — archaïsant — est celui des églises de Dolhesti, Balinești et Volovetz. Ce groupe procède, comme inspiration, de la vieille basilique de Radautz. C'est un

type roman, voûté en berceau sur le naos et le pronaos. Au droit de chaque pilier, un arc doubleau renforce la voûte.

La principale différence consiste en ce que, à Rădăutz, il existe des bas côtés qui communiquent avec la travée médiane par trois paires d'arcs au naos et deux au pronaos. Ces arcs, à Dolhesti et à Volovetz, se réduisent à des niches aveugles, par suite de la disparition des bas côtés; à Balinești, ces arcades, restes du type primitif, disparaissent complètement.

Cette classe ne se groupe pas dans le court intervalle de quelques années comme les autres. Dolhesti est d'avant 1481, Balinești de 1494 et Volovetz de 1502, tandis que Rădăutz, le prototype est du XIVe siècle.

Ces églises présentent du reste aussi une certaine variété à l'extérieur.

L'abside de l'autel est semi-circulaire à Volovetz avec plusieurs contreforts (comme à Rădăutz), tandis qu'à Dolhesti et à Balinești, elles sont polygonales — à cinq côtés — et sans contreforts. La décoration est, de même, plus variée.

Comment expliquer la survivance d'un type vieilli et démodé? La supposition la plus vraisemblable est que, entre Rădăutz et Dolhesti, ont existé d'autres églises — aujourd'hui disparues — qui ont transmis la tradition.

L'église de Baia — probablement la plus ancienne des églises qui nous sont restées d'Etienne le Grand — est restée en dehors de notre classification. Elle a subi d'évidents remaniements et présente plus d'une singularité.

Tazlău (1497) a quelque ressemblance avec le deuxième groupe, dont il diffère toutefois par plusieurs points.

Cotnar nous représente le type d'église le plus simple, qui paraît avoir été imité plus tard, combiné avec le type Arbora, à Șipote, à Valeni, à l'église de Rareș de Baia et à d'autres.

Enfin — et bien entendu, — nous avons laissé de côté les églises que nous ne croyons pas appartenir à l'époque d'Etienne le Grand: Putna, Mirăutz, Scânteia, Ștefănești.

Le tableau suivant résume ce qui vient d'être exposé:

Groupe		Caractères Généraux	
I	Pătrăutz	1487	avec tour et absides latérales
	Milișăutz	1487	
	St. Elie	1488	
	Voronetz	1488	
II	Vaslui	1490	avec tour, absides latérales, pronaos surélargi, disques émaillés à figures
	Bacău	1491	
	Hârlău	1492	
	St. Nicolas Iassy	1492—93	
	St. Nicolas Dorohoi	1495	
St. Nicolas Popăutz	1496		
III	Borzești	1493—94	sans tour, sans absides latérales, — arcs doubleaux, arcades aveugles intérieures, pronaos avec voûte à deux coupoles, disques émaillés à bouton.
	Războeni	1496	
	Piatra	1497—98	
	Monastère de Neamtz St. Georges de Suceava)	1497 1514—22	avec tour, absides latérales, pronaos à deux coupoles, disques émaillés à bouton.
IV	Arbora	1502	sans tour, sans absides latérales, colonnettes engagées au naos et pronaos à petite calotte.
	Reuseni	1503—4	
	Dobrovetz	1504	
V	Dolhesti	avant 1481	type archaïque, voûte en berceau de caractère roman.
	Bălinești	1494	
	Volovetz	1502	

Si l'on groupe chronologiquement les églises d'Etienne le Grand, on verra que la classification que nous venons de faire, en nous basant sur des considérations purement constructives, concorde assez bien avec le groupement dans le temps et permet de distinguer les différentes manières, les différents maîtres ou écoles qui ont travaillé à ces églises tandis que la classification d'après la présence ou l'absence de la tour ne jetait aucune lumière sur l'histoire constructive et sur l'évolution de l'architecture de l'époque d'Etienne le Grand.

Au contraire, si nous considérons les groupes qui représentent les types caractéristiques de l'époque — en laissant de côté les petits groupes de types plus spéciaux — c'est-à-dire si nous considérons le groupe Pătrăutz — Milișăutz — St. Elie — Voronetz et le groupe des églises de ville ainsi que l'église du monastère de Neamtz, l'évolution du type nous apparaîtra clairement.

Pătrăutz, la plus petite de ces églises, a une tour basse; elle n'a pas de contreforts, parce que les poussées relativement faibles des voûtes n'en faisaient pas sentir la nécessité. Elle n'a pas encore de base étoilée, ni, sous l'abri de la toiture, de rangées de petites niches.

Milișăutz, plus élancée, a encore la base de la tour carrée, mais elle a des contreforts qui ont, peut-être, été ajoutés après coup. — Le premier rang de niches fait son apparition, ainsi que — peut-être — les premiers disques.

St. Elie nous montre la première base de tour en étoile et deux rangs de niches.

Voronetz a abandonné les contreforts qui étaient au droit du mur de séparation du naos et du pronaos, comme inutiles, ce qui est, du reste, logique.

Il est vrai qu'actuellement on ne voit pas à Voronetz le rang supérieur de niches, mais il existe très probablement, caché par les enduits.

Puis vient le groupe des églises de ville. Le

pronaos surélargi apparaît, rendant encore plus inutiles, les contreforts à l'ouest des absides latérales. Les fenêtres du pronaos s'agrandissent et s'embellissent; l'église devient plus haute et la décoration de briques et de disques émaillés devient la règle générale.

Enfin, à Neamtz, les dimensions s'accroissent encore. Sous l'influence du groupe Borzești, — Războeni — Piatra, le pronaos s'allonge et sa voûte se partage en deux coupes; le naos allongé lui aussi, s'augmente, pour la première fois du compartiment des tombeaux.

Plus tard, St. Georges de Suceava, gardera les mêmes dispositions de même que l'allonge-

ment du naos, tout en laissant de côté le nouveau mur intérieur de séparation, gênant dans la métropole de la capitale où il y avait besoin de beaucoup d'espace.

Ainsi, dans le court laps de dix ans (1487 à 1497), s'est accompli toute l'évolution de ce style, de la modeste église de Patrautz jusqu'à la fière construction du monastère de Neamtz.

Il résulte encore de ceci, que les quelques églises du règne d'Étienne le Grand, plus anciennes, et qui ne nous sont pas parvenues—et parmi elles la première église de Putna — ne peuvent avoir été que des édifices modestes et très simples de formes.

ANALYSE DES DÉTAILS

Après avoir terminé l'étude des lignes principales, c'est-à-dire celles du plan, des voûtes et des façades, nous passons à l'examen des détails, à leur analyse et à la recherche de leur provenance, en commençant par les éléments de pierre sculptée.

Les *portes* sont toujours de petites dimensions, un mètre de large ou moins et 1,90 à 2,20 m. de haut. La porte qui fait communiquer le naos et le pronaos a un encadrement rectangulaire formé de baguettes entrecroisées qui se défont en deux branches aux angles supérieurs, lesquels se trouvent de la sorte arrondis à l'intérieur et prennent une apparence caractéristique.

À leur partie inférieure ces baguettes s'appuient sur un plan incliné, directement ou par l'intermédiaire de petites bases ornementées.

Ce genre de porte, que nous retrouvons en Moldavie encore longtemps après le règne d'Etienne le Grand, a son prototype en Transylvanie où de nombreuses églises du XVe siècle nous les montrent placées sur les façades latérales de l'église (généralement sur le côté sud) tandis que les portails principaux sont ogivaux.

Ces églises transylvaines ne possèdent pas de murs de séparation intérieurs comme les églises moldaves. Il paraîtrait donc que les maîtres maçons transylvains, appelés en Moldavie, ont trouvé tout naturel de placer dans cette partie médiane le genre de porte qu'ils appliquaient au même endroit—mais sur le mur extérieur—dans leurs églises, tandis qu'ils gardaient pour la porte d'entrée le type ogival de leurs portails, placés normalement dans les deux types d'églises sur la façade ouest.

Ces portes extérieures présentent une richesse et une variété plus grandes; mais quelle que soit la forme de la porte elle-même, ce qui domine et donne son cachet, ce sont les nervures très accentuées en arc brisé du cadre principal.

La brisure de l'arc n'est pas très marquée et témoigne de la fin du gothique.

Nous retrouvons aussi souvent les nervures supportées par les petites bases ornées déjà vues aux portes intérieures. Ces bases sont une caractéristique du gothique allemand finissant; elles se trouvent en Transylvanie au XVe siècle ainsi qu'en Galicie.

Des exemples de ce genre de portail se trouvent, comme nous l'avons dit, en Transylvanie. Les ogives en Moldavie ont toujours un vousoir à la clef, et jamais un joint ainsi que cela est plutôt la règle en Occident. En Transylvanie nous trouvons les deux solutions.

Les *fenêtres*, nous l'avons vu, sont de deux sortes; les petites qui éclairent toujours le naos, la tour et quelquefois le pronaos, et les grandes, plus variées qui se trouvent au pronaos. Les premières, étroites et longues, ont leur encadrement rectangulaire, à baguettes croisées aux angles. L'intérieur est rectangulaire ou en arc légèrement brisé, ou encore — vers la fin — en plein cintre. Les baguettes s'arrêtent sur un plan incliné toujours placé plus haut que le bas de la fenêtre; elles ne reposent sur des bases ornées que rarement (dans deux des dernières églises du règne, à Arbora et Reuseni). Quant aux fenêtres du pronaos, elles sont, soit d'une seule ouverture, soit partagées en deux ou en trois parties par des meneaux. Le cadre est mouluré et la partie supérieure décorée d'ornements gothiques (rosaces, trilobes etc.) souvent, — mais pas toujours — à jour. Les nervures reposent toujours à leur partie inférieure, directement sur le plan qui termine horizontalement le cadre de la fenêtre.

On trouve facilement dans les pays gothiques voisins des fenêtres du genre des dernières que nous venons de décrire. Il n'en est pas de même pour les petites; nous ne les trouvons ni aux églises de Transylvanie ni à celles de Galicie; mais nous trouvons des formes assez

voisines, quoique moins allongées dans les constructions civiles de ces deux contrées.

Le fait que ne trouvons ces fenêtres à aucune des deux cents églises gothiques transylvaines, qui nous ont été conservées, nous fait supposer que c'est de Galicie qu'elles sont venues en Moldavie, de Galicie, où le nombre très réduit des églises gothiques encore existantes, peut nous permettre de supposer qu'elles ont existé dans un certain nombre d'édifices disparus.

On pourrait donc voir une influence de la Galicie, à ce point de vue; mais comme les portes montrent une indéniable influence transylvaine, on arriverait à cette conclusion que les portes seraient transylvaines d'origine et les fenêtres polonaises.

Jusqu'à ce que de nouveaux éléments nous permettent de trancher d'une façon plus précise cette question, on ne peut que faire la supposition que les maîtres galiciens qui sont venus en Moldavie ont introduit ce genre de fenêtres dans des églises aujourd'hui disparues. Les maîtres transylvains qui sont venus après eux, ont respecté ces petites fenêtres qui correspondaient probablement davantage aux besoins et aux goûts locaux et se sont contentés de modifier les portes et puis, plus tard seulement, les fenêtres du pronaos.

Il y a peu à dire des socles profilés, des contreforts à couronnements identiques à ceux des pays voisins, — des corniches de pierre taillée, toujours très simples et qui ne paraissent du reste pas apparaître avant le groupe Piatra — Borzești. Les reproductions et les profils publiés donnent une idée suffisante de leur genre.

La pierre taillée est encore employée pour les chaînages d'angle et à l'intérieur pour certains arcs, — entre autres pour les doubleaux et les pilastres à consoles des églises du type Piatra—Borzești—Războeni.

Toujours en pierre sont les consoles, les nervures, des balustrades comme celle, très élégamment travaillée, de la tour de Balinești dont nous retrouvons le motif à la loggia du réfectoire du monastère des Franciscains à Cluj.

Les inscriptions gravées avec caractères en relief, sont toujours en pierre; leur encadrement est toujours simple et consiste le plus souvent en une moulure à larmier destinée à les garantir contre la pluie. Ces inscriptions sont pour nous des documents des plus précieux, qui nous permettent de dater avec précision nos monuments.

Sur plusieurs de ces éléments de pierre taillée

se retrouvent les signes lapidaires des maîtres maçons qui les ont travaillés. Ces signes, dont la figure géométrique de base dans laquelle ils s'inscrivent, est presque toujours le carré et le triangle équilatéral, se rattachent aux loges de Strassbourg et de Cologne. Comme ces signes sont très répandus et en Transylvanie et en Galicie, leur présence en Moldavie ne nous aide pas à solutionner le problème de l'origine immédiate de nos maîtres. Elle confirme pourtant — si cela était encore nécessaire — qu'ils appartenaient à des écoles gothiques.

Le parement est de pierre brute de petites dimensions, les angles sont en pierre de taille à queue irrégulière. La brique apparente est employée en rangées horizontales aux pilastres et aux arcatures des arcades et des niches. Ce sont ces grandes arcades aveugles qui décorent les absides et ces rangées de niches sous la toiture qui sont la décoration architecturale la plus caractéristique de nos églises. Quelle peut être leur origine? on trouve dans tout le domaine de l'art roman des arcades qui décorent les façades de l'église; — on les retrouve dans les Balkans, en Asie, en Arménie. Les arcades à colonnettes formant galerie à jour de l'Italie et des bords du Rhin sont présentes à toutes les mémoires. Mais la façon dont se présentent ces éléments ornementaux diffèrent considérablement.

Pour pouvoir nous faire une opinion sur les influences qui se sont manifestées en Moldavie, il est nécessaire de bien déterminer le caractère de ces arcades aveugles.

Celles des églises d'Etienne le Grand ne se trouvent qu'aux absides; ce premier fait nous permet de mettre hors de cause presque toutes les églises romanes, celles du Mont Athos, de Serbie, de Macédoine, de Bulgarie et celles d'Arménie. Nos arcades présentent simplement leur plan intérieur rentré par rapport à la façade, ces plans rentrés laissant entre eux des sortes de pilastres aux angles du polygone des absides. Ces pilastres n'ont jamais le caractère de colonnettes engagées, ainsi qu'on le voit en Serbie (école de la Morava), en Arménie et dans les pays d'architecture romane. L'archivolte est dans le plan même du mur supérieur; elle n'a aucun bandeau ornemental, aucun relief décoratif. Quoique ornementales dans leur ensemble, ces arcades procèdent en somme d'un principe constructif.

Des arcatures pareilles aux nôtres se retrouvent dans certaines constructions byzantines d'Italie

et dans les Balkans, dès les premiers siècles des temps chrétiens. Celles qui ont les caractères les plus approchés des nôtres se trouvent à Constantinople, dans des édifices de l'époque des Comnène et des Paléologue (St. Théodore-Thiron, Pammakariste, S-te Thédosie, Pantocrator) et à Salonique (St. Pantéleimon, St Elie, les Saints Apôtres).

Quelques unes de ces églises ont aussi des niches au-dessus des arcades aveugles, mais elles ont un autre caractère qu'en Moldavie où la continuité de ces niches qui font tout le tour de l'église, leur donne l'aspect de vraies frises, tandis qu'à Constantinople et en Macédoine elles rappellent — d'une manière décorative — la fenêtre absente. Cependant deux ou trois églises (St. Elie, St. Panteleimon) pourraient indiquer un acheminement vers le motif en frise.

En résumé ce sont les pays du sud des Balkans où se trouvent l'esprit et les formes les plus voisines des nôtres.

Nous croyons donc à une influence assez directe de ces régions sur notre architecture en ce qui concerne les grandes arcades aveugles.

La question est moins claire pour les petites niches.

Quant aux briques émaillées, vertes, jaunes brunes etc. qui ornent les façades, quoique leur principe soit oriental, nous ne pensons pas que ce soit à une influence d'Orient qu'il faille attribuer leur présence en Moldavie, parce que dans tous les Balkans nous n'en trouvons pas de ce genre, tandis qu'elles ont été employées au XIV-e et au XV-e siècle en Pologne d'une façon analogue et avec des couleurs pareilles.

Mais la décoration la plus originale de ces églises, sont les disques de terre cuite émaillée qui ornent les tympans des arcades et qui forment des frises sous la toiture et sur les tours; ils ont les mêmes couleurs que les briques et offrent une grande variété d'ornementation.

Les uns n'ont pour tout décor qu'un ou deux cercles concentriques et un bouton central, d'autres ont des rosaces, des rais, des figures géométriques. D'autres encore, — les plus intéressants, représentent des animaux héraldiques ou fantastiques.

Nous-y voyons la tête de bison — les armes du pays — accompagnée de „tenants“ héraldiques, des lions rampants ou passants de diverses

espèces, des cerfs à quatre cornes, des griffons, des dragons entrelacés, un quadrupède androcéphale couronné et ailé, des sirènes à double queue et d'autres sujets du même genre. Quoique quelques unes de ces représentations aient eu primitivement une origine asiatique, elles ont de bonne heure pénétré en Occident et nous les retrouvons de nombreuses fois dans les sculptures romanes et gothiques. L'art héraldique s'en est du reste emparé et les a répandus dans tout l'Occident.

En ce qui concerne nos disques, leur rôle est purement ornemental et de même que les tailleurs de pierre nous ont apporté leur manière de traiter la pierre, de même les ouvriers en terre cuite, qui étaient d'école allemande, ont reproduit sur ces disques les figures qui leur étaient familières et qui se voient du reste aussi sur les plaques de poêles émaillées de cette époque. Il ne faut pas oublier que c'était le moment où les fabricants de poêles allemands atteignaient à une grande perfection dans leur art.

Le caractère occidental des figures de nos disques n'est pas douteux. Mais l'habitude d'orner les façades de plats ou de disques est orientale. Il faut donc supposer que c'est d'Orient que nous est venu le goût, le désir de cette sorte d'ornementation, mais que les seuls ouvriers qu'on ait trouvés pour exécuter ce genre de travail étaient les potiers allemands ou polonais qui travaillaient au métier de poêliers.

Il résulte, d'une façon indubitable, de l'analyse des éléments décoratifs que l'on vient de faire, que les façades des églises de cette époque étaient en matériaux apparents. Toutes ces pierres taillées, ces briques apparentes, ces disques émaillés, n'étaient évidemment pas faits pour être recouverts d'enduit. D'un autre côté, le fait qu'ils sont placés dans le plan même du mur et la façon dont ils sont placés par rapport aux chaînages de pierre, montrent qu'ils ne pouvaient pas rester apparents sur un mur enduit.

Les fresques qui ornent aujourd'hui la plupart de ces façades ont été faites ultérieurement. Les inscriptions de Voronetz, par exemple, ne peuvent laisser aucun doute à cet égard.

Le fond des niches était peut-être enduit, ainsi qu'on le croit généralement, mais nous n'avons aucune précision à cet égard.

LES MATÉRIAUX EMPLOYÉS ET LES MÉTHODES DE CONSTRUCTION

Nous avons vu qu'on a employé la pierre brute qui se trouve partout en Moldavie, la pierre de taille qui provenait de carrières choisies avec soin, la brique d'excellente qualité, ainsi que nous le montre la façon dont elle résiste depuis plus de quatre siècles à un climat changeant et rude.

La brique est de grandes dimensions (surtout les briques émaillées), pareille à celle employée à cette époque en Transylvanie et en Galicie et surtout beaucoup plus grande et plus épaisse que les briques byzantines (7 à 8 centimètres d'épaisseur au lieu de 3,5 à 4).

Les briques employées à l'intérieur sont plus petites que celles du parement, surtout celles qui entrent dans la construction des voûtes. Ces voûtes sont du reste fréquemment construites en tuf calcaire pour en diminuer le poids.

Le mortier est de chaux blanche mêlée de brique pilée et quelquefois de petits cailloux — mais sans employer le sable comme aujourd'hui.

Les pierres sont taillées avec soin à l'aide de la pointe, de la brette ou de la laie ; elles portent encore quelquefois les traces des instruments avec lesquels on les élevait à pied d'œuvre.

Les joints des briques sont relativement minces, comme en Transylvanie et en Galicie et non d'après le mode byzantin, d'après lequel on fait des joints presque aussi épais que les briques elles mêmes.

Les arcs de briques ainsi que les calottes sont construits par assises radiales ; jamais l'extrados n'est souligné d'un rang de briques mises à plat, comme en Valachie et dans les Balkans

et comme cela se fera plus tard en Moldavie même.

Les pendentifs sont construits généralement par assises horizontales d'après le mode byzantin ; il y a cependant des cas où elles sont verticales ce qui paraît bien indiquer une influence occidentale. Les enduits, encore presque toujours existants, ne permettent pas une étude très détaillée sur ce point.

Dans les grands pendentifs du naos et quelque fois plus haut, se trouvent des pots de résonance pris dans le massif de la maçonnerie, l'ouverture restant visible ; leur but n'était pas d'alléger la maçonnerie mais bien de renforcer les sons.

Les tours sont entièrement en briques ainsi que le socle supérieur tandis que la base inférieure est le plus souvent en pierre.

Les enduits intérieurs sont faits du mortier dont nous avons parlé plus haut. Les enduits destinés à la fresque sont de chaux mélangée d'étoupes hachées. La chaux paraît toujours avoir été éteinte avec le plus grand soin.

L'épaisseur des murs par rapport à la largeur de l'église et à sa hauteur est toujours considérable, et atteint 1,50 mètre et plus.

Le pavé de l'église, généralement de dalles de pierre, paraît avoir été quelquefois exécuté en plaques de terre cuite émaillée.

* * *

Parmi les ouvrages accessoires qui sont trop intimement liés à la construction pour qu'on puisse négliger d'en parler, il faut citer en premier rang, les tombeaux et surtout la peinture.

LES TOMBEAUX

Les tombeaux sont habituellement placés dans le pronaos; une dalle de pierre, placée au niveau du pavement ou à quelques centimètres au dessus, recouvre le tombeau proprement dit. Les dimensions varient entre 1,32 et 1,83 m. de long, 0,42 — 0,81 m. de large et 0,10 à 0,20 m. d'épaisseur.

Leur forme est rectangulaire, quelquefois plus large à la partie qui correspond à la tête. Tout autour, sur une bande de 5 à 10 centimètres de large est sculptée l'inscription qui rappelle le mort. Les caractères sont toujours en relief et jamais gravés. Le milieu de la dalle est occupé par un ornement généralement végétal pareillement en relief. Nous ne trouverons jamais la représentation du mort, ainsi que c'était l'usage en Occident (et en Pologne et en Transylvanie).

Le matériel employé est le marbre, le calcaire et le grès.

L'ornementation a un caractère occidental et paraît dériver de l'ornementation romane, et ceci quoique l'origine de ces larges feuilles en

élégantes volutes stylisées soit évidemment orientale et se rencontre un peu partout en pays byzantin. Mais c'est un de ces motifs qui se sont acclimatés en Occident et la façon dont il est exécuté sur nos tombeaux dénote une facture occidentale.

Sur quelques pierres, le caractère gothique est plus accentué, tandis que sur d'autres, des motifs plus purement orientaux se font jour.

Sur une des pierres de l'église de Rădăutz, posées par Etienne le Grand sur les tombes de ses ancêtres, figure une signature: „Mistr Ian“. Il est probable que c'était un tchèque. Ce maître aurait-il formé une école? ou a-t-il travaillé seul? On l'ignore. Quoiqu'il en soit, pendant une quarantaine d'années; de 1478 à 1518 nous trouvons le même style et à peu près la même facture. Après, ce genre de travail disparaît — sauf deux ou trois copies.

Les pierres tombales ont été quelquefois abritées par des baldaquins de pierre, de travail gothique, tels que ceux de Putna et d'Arbora. Ici l'influence polonaise paraît évidente.

LA PEINTURE

Du temps d'Etienne le Grand, l'intérieur des églises devait toujours être peint. C'était le complètement nécessaire et naturel des travaux : parure et enseignement.

Plusieurs de ces églises nous ont conservé leurs fresques, datant de l'époque de la construction ou d'une époque encore fort approchée de la fondation.

Voici, dans l'ordre chronologique, celles qui, de nos jours encore, possèdent ce revêtement, au moins partiel :

Dolhesti, Pătrăuț, Milișăuț, (Bădăuț)¹⁾, Voronetz, St. Georges de Hârlău, St. Nicolas de Dorohoi, Popăuț, Neamț, Balinesti, Arbora, Dobrovetz, — auxquelles on peut ajouter la chapelle de la tour-clocher de Bistritza. Il y a encore quelques restes des fresques de St. Nicolas de Iassy que l'on conserve encore.

Nous n'avons que peu de points de repère qui nous permettent de dater ces fresques avec quelque approximation.

Le pronaos de Voronetz a été terminé en 1550, ainsi que l'indique une inscription, tandis que l'exonarthex et l'extérieur l'ont été en 1547. Pour plusieurs motifs, la peinture du naos ne peut être que plus ancienne.

Les fresques de Dobrovetz, datées elles aussi par une inscription, ont été exécutées entre 1527 et 1531. Ces peintures présentent déjà plus de ressemblance avec celles du règne de Pierre Rareș.

La comparaison de ces fresques permet de reculer celles du naos de Voronetz encore avant cette date et de les considérer, si pas de l'époque même d'Etienne le Grand, du moins des années qui l'ont suivi de peu.

¹⁾ Milișăuț a été malheureusement détruit pendant la dernière guerre; mais ses peintures avaient auparavant été étudiées.

Enfin si l'on songe au soin évident avec lequel ce prince a édifié toutes ses églises, on croira difficilement qu'il les ait laissées sans cette parure qui était en même temps la terminaison naturelle des travaux et une nécessité pour le culte — et ceci d'autant plus pour Voronetz qui paraît avoir été un de ses monastères de prédilection.

Nous pensons donc ne pas nous tromper en disant que les fresques du naos de Voronetz, celles de Milișăuț, de St. Elie sont de l'époque d'Etienne le Grand, ainsi que celles qui présentent les mêmes caractères iconographiques et qui leur ressemblent comme groupement ornemental et comme facture.

Le professeur Podlacha arrive, du reste, à des conclusions analogues et considère les fresques du naos de Voronetz, comme les plus anciennes connues avec celles de St. Elie et dans une certaine mesure, celles de Bădăuț (=Milișăuț).

Nous rangeons dans cette catégorie, les fresques récemment découvertes à Dolhesti, celles de Balinesti, de St. Nicolas de Dorohoi, de St. Georges de Hârlău; — Arbora, le paréclission de Bistritza et Popăuț paraissent être d'une époque plus récente. Dobrovetz a été peint entre 1527 et 1531; — à Arbora une inscription récemment lue, indique qu'on y aurait travaillé en 1541. Est-ce la date des premières fresques ou plutôt celle d'un renouvellement?

Pătrăuț, d'une belle facture, paraît être de date plus récente. Les inscriptions en grec pourraient renvoyer au XVII-e siècle. St. Nicolas de Iassy a été repeint lors de sa reconstruction au XVII-e siècle.

L'église du monastère de Neamț a été repeinte en 1830, mais selon toute apparence, en respectant les anciens sujets.

A St. Elie, à Balinesti, à Popăuț, à Tazlău

on trouve dans certains endroits sous la couche de peinture un enduit sur lequel sont imitées, en couleurs verte, rouge, et jaune, des briques apparentes. On peut supposer que ces peintures ont été faites pour ne pas laisser les murailles de l'église nues avant l'exécution des fresques, dans les cas où celle-ci tardait.

Les grafiti sur les peintures de ces églises sont très nombreux; il y en a beaucoup d'intéressants; les plus anciens cependant n'étant que de la fin du XVIe siècle. Ils ne peuvent pas nous être de grande utilité pour fixer la date des fresques.

Sans parler de l'iconographie de nos églises, nous dirons quelques mots de la disposition de leurs peintures. La partie inférieure est ornée des draperies connues, auxquelles succèdent sur deux ou trois rangées des carrés séparés en triangles colorés en jaune, vert, rouge et imitant probablement les placages de marbres des anciens temps.

À Pătrăuț même, ce sont des marbres et des porphyres qui sont imités. Au dessus de ce lambris, commencent les rangées de saints et de scènes religieuses dans l'ordre demandé par le culte ou l'herminie.

Le soin de les grouper d'une façon ornementale est évident. Les lignes de la construction sont respectées et soulignées par l'ordonnance de médaillons souvent reliés entre eux par des agencements de grands et de petits cercles. Ce soin disparaît plus tard sous les successeurs d'Etienne le Grand. Le mur tend de plus en plus à se diviser en rectangles qui couvrent les parois sans souci des lignes de l'architecture.

Le sens décoratif diminue pour le céder à l'enseignement religieux qui fait des murs une bible ou une vie des saints illustrée.

Les rangées de saints sont séparées par des bandes ornementales à motifs d'origine orientale souvent très ancienne et que nous retrouvons entre autres à Mistra et sur maints manuscrits. Il est à remarquer que certains de ces motifs se retrouvent dans les monuments romans d'Occident, ce qui n'a rien d'étonnant, étant données leur sources communes. Le caractère de nos ornements les rattachent pourtant à l'art byzantin.

Une des parties les plus intéressantes de nos fresques sont les tableaux votifs qui représentent le fondateur et sa famille offrant leur église au Christ ou à sa Mère par l'intermédiaire du saint auquel elle est dédiée.

Ces peintures sont des plus intéressantes par

le jour qu'elles jettent sur la forme primitive de nos églises, assez exactement représentées. Ensuite, elle sont de précieux documents pour le costume et les portraits des personnages représentés, et ceci malgré quelques réparations évidentes qui apparaissent en quelques endroits.

Il est à remarquer que souvent la figure des donateurs est traitée d'une façon plus détaillée et plus méticuleuse, rappelant un peu — de loin — la facture des maîtres allemands contemporains, tandis que les figures des saints et tout le reste de la peinture sont exécutés avec les larges touches et la technique simplifiée des byzantins.

Il paraîtrait donc que le désir de faire ressembler les portraits des fondateurs a amené le peintre à modifier en quelque sorte sa technique habituelle et ceci paraît être un gage de plus de la fidélité de ces portraits.

D'habitude, le tableau votif se trouve sur la paroi ouest du naos. La suppression fréquente de cette paroi nous a ainsi privé de plusieurs de ces tableaux.

La qualité de nos fresques est en général remarquable. La franchise des couleurs, la sûreté de l'exécution et la belle expression des figures sont principalement à relever.

Il faut aussi louer le sens décoratif qui a guidé le peintre et son sens de l'harmonie des couleurs.

À ce point de vue, c'est Voronetz qui paraît avoir les fresques les plus dignes d'être étudiées et qui paraissent bien (avec celles de Balinesti) n'avoir pas été dépassées en Moldavie.

À la suite des fresques des églises d'Etienne la Grand nous citerons aussi celles de St. Georges de Suceava et celles de Pătrăuț qui sont de la même série.

Les relations de nos peintures avec celles du sud des Balkans sont évidentes. Malheureusement les points de comparaison avec la Valachie à cette époque, nous manquent.

L'étude iconographique (voir V. Podlacha) amène à des conclusions concordantes; quoiqu'on ait relevé certaines influences occidentales, influences qui sont, du reste, peut être encore plus accentuées au Mont Athos.

Il est donc plus que probable que les peintres sont venus du sud, ainsi que paraissent l'indiquer les documents.

Mais il est à présumer que toute cette série de peintures ne s'est pas exécutée sans qu'il ne se soit formé des peintres locaux. Et la persistance de ce style, différent du style russe et dans une certaine mesure de celui de l'Athos, nous permet

de conclure à l'existence d'une école moldave. Il existait encore à Suceava, en 1570, une corporation ou confraternité de peintres (pour les peintres d'icônes).

Dans leur majorité, — malgré le noircissement dû à la fumée des cierges, — ces fresques sont bien conservées, sauf dans les cas où l'absence de toiture a permis aux pluies de dégrader les enduits. Il faut aussi, à ce point de vue, déplorer

la manie déjà ancienne des visiteurs qui, sans aucun respect, gravent leurs noms sur les peintures.

En ce qui concerne le mobilier de cette époque, rien ne nous est, malheureusement, resté. Les iconostases aussi ont disparus. Ceux de Borzesti et de Dolhesti sont en maçonnerie, mais nous ignorons de quelle époque ils datent.

CHAPITRES VIII

LES CLOCHES

Il existe encore quelques cloches dont les inscriptions attestent l'ancienneté et nous indiquent Etienne le Grand comme leur donateur.

Elles se trouvent à Voronetz, au monastère de Neamtz, à Bistritza, à Putna.

LES MAÎTRES

C'est de Galicie que sont venus à l'origine les maîtres maçons qui ont bâtinés églises. Ce n'est que sous le règne de Pierre Rareș qu'on trouve des noms de maîtres transylvains. Ceci ne veut pas dire qu'il n'y en a pas eu antérieurement mais plutôt que les conducteurs du travail, les architectes, ne venaient pas de Transylvanie. L'analyse que nous avons faite nous amène au même résultat. On voit en effet, une influence polonaise (galicienne) dans les briques émaillées qui ornent les façades de nos églises, dans la transmission des figures héraldiques des disques. Nous voyons de même cette influence dans les baldaquins des tombeaux de Putna et d'Arbora ; nous la voyons aussi dans les petites fenêtres à moulures entrecroisées que nous ne retrouvons pas aux églises transylvaines.

D'un autre côté nous avons vu que les portes médianes qui unissent le naos et le pronaos ont leur prototypes en Transylvanie.

Nous en concluons que les maîtres tailleurs de pierre galiciens ont introduit, entre autres éléments, les petites fenêtres dans les églises qu'ils ont construites en Moldavie pendant le premier siècle de son histoire. Ces églises ont disparu ou ne se sont conservées que modifiées.

A partir d'un moment qui pourrait correspondre avec la prise de possession par Etienne le Grand des domaines de Cetatea de Balta et de Cicei en Transylvanie (vers 1476), les maîtres maçons et tailleurs de pierre ont commencé à venir de cette région et leur influence se manifeste par l'introduction des encadrements rectangulaires des portes médianes, encadrements que nous trouvons déjà à Pătrăuț, à Milișăuț, à St. Elie.

Les petites fenêtres qui paraissent s'être adaptées à notre goût et aux besoins du culte — qui préférerait une lumière plus mesurée que celle

donnée par les grandes fenêtres — ont persisté.

Les grandes fenêtres ont pris place dans le pronaos seulement. Ici le mystère du naos n'est plus nécessaire et il y manque du reste aussi la lumière des cierges — d'où besoin de plus de clarté. On peut donc logiquement fixer vers 1476 — 78, approximativement, le moment où les maîtres maçons transylvains sont venus en Moldavie, d'abord en concurrence avec les Galiciens, qui ont été petit à petit éliminés, et ceci d'autant plus facilement que vers la fin du règne d'Etienne le Grand ses rapports avec la Pologne sont devenus hostiles.

Mais ces maîtres maçons et tailleurs de pierre n'étaient que des exécutants ; ils ne pouvaient concevoir le plan de l'église. C'est ici qu'intervenait le clergé, le représentant du prince, personnage certainement plus ou moins au courant de ces questions et qui imposait les dimensions exigées par le culte ou désirées par le Prince. Ces directives entraînaient des formes de voûtes différentes de celles de l'Occident, ce qui explique l'emploi par les maîtres occidentaux de maçons locaux au courant des procédés orientaux, mais incapables de travailler la pierre. Le travail des façades restait ainsi l'œuvre des maîtres galiciens ou transylvains plus savants.

Nous avons émis l'opinion que, parmi ces ouvriers locaux, il y en avait qui étaient au courant des méthodes de voûtaison arméniennes.

S'il faut décider qui ont été les architectes des églises d'Etienne le Grand — au sens moderne du mot — nous serons donc inclinés à donner ce titre aux préposés princiers, qui décidaient des dimensions principales et de la distribution.

Le rôle du maître étranger paraîtra ainsi assez réduit et assez même pour pouvoir lui refuser l'honneur de le considérer comme l'auteur de l'église.

Si, de l'église, nous passons aux tombeaux, nous trouvons comme maître sculpteur ce „Mistr Ian“ — Maître Jean — probablement tchèque, — qui a sculpté les principales tombes de l'époque. Nous ne pouvons savoir s'il a eu des aides ou des élèves moldaves — aucun autre nom ne nous est connu.

Dragota Tăutolovici (fils de Tăutu) qui a mis son nom sur le tombeau de sa mère à Balinesti,

était-il un tailleur de pierre? ou le rédacteur de l'inscription? En tout cas l'ornementation est autre que celle des pierres de Ian et de beaucoup inférieure.

Les peintres aussi nous sont à peu près inconnus à cette époque. Un document nous parle d'un Stefan, qui a peut-être travaillé pour Alexandre le Bon; à Hârlău se trouve la pierre tombale de Georges de Tricala qui a peut-être été un des peintres d'Etienne le Grand; on trouve encore le nom de Toma de Cocavia (Suceava).

CHAPITRE X

CONCLUSIONS

Nous avons ainsi passé en revue les éléments qui ont contribué à la formation de notre style religieux moldave, style résultant des nécessités du culte orthodoxe qui ont imposé les normes du plan byzantin et de l'influence de l'Occident qui s'est manifestée dès les commencements de notre architecture. On peut donc se représenter son histoire de la façon suivante :

Au moment où Bogdan, révolté contre son suzerain, a fondé la principauté de Moldavie, — l'art roman en Galicie et en Transylvanie, vaincu par l'art gothique, cessait de vivre. Il est évident que Bogdan, lorsqu'il a voulu construire, n'a pas pu faire venir dans son nouveau pays, encore sauvage, les maîtres du nouvel art, si recherchés à ce moment, mais il a dû se contenter des maîtres plus modestes, et peut être sans travail, de l'école qui disparaissait.

Ainsi s'explique Rădăutz — simple église romane attardée — comme s'explique un peu plus tard la Trinité de Seret, qui a des caractères de plan serbes, par l'influence transmise par les moines serbes.

Ensuite sous Alexandre le Bon, qui a construit à Baia une église purement gothique, arrivent de nombreux émigrés arméniens; c'est à eux que nous attribuons les arcs obliques du naos, d'origine iranienne.

En ajoutant ces arcs obliques au naos de Seret, nous arrivons, à peu de choses près, au

plan de Pătrăutz dont les absides latérales re produisent, du reste, à l'extérieur les arcades aveugles de Seret,

D'un autre côté nous avons vu quelle a pu être l'influence du climat et des matériaux locaux dans le choix des formes et de l'ornementation.

C'est du mélange de ces éléments que sont nées ces églises qui d'abord simples, trapues, s'embellissent, se haussent, s'allongent, de façon que, à la mort d'Etienne le Grand, le style est parfaitement formé et a trouvé sa formule définitive.

A partir de ce moment il évoluera certainement, mais les innovations ne seront, en somme, que de détails. Ce n'est pas un style nouveau qui se créera plus tard, ce sera la continuation du style d'Etienne le Grand qui se prolongera jusqu'à la fin du XVI-e siècle, lorsque commenceront à se montrer les premiers signes de décadence.

C'est pourquoi il nous paraît que les dix ou quinze dernières années du règne d'Etienne le Grand représentent le point culminant de l'art architectural moldave.

Les principales qualités de cet art et de ce style sont donc la raison, le bon sens, la mesure, l'ingéniosité dans les solutions techniques, et en général un parfait équilibre dans tout l'ensemble.

- BULETINUL COMISIUNEI MONUMENTELOR ISTORICE cu articole de N. Iorga, Al. Lepădatu, N. Ghica Budești, V. Drăghiceanu, D. Dan și alți.
- G. BALȘ. Inceputurile arhitecturii bisericești din Moldova
- I. BOGDAN. Inscriptiile de la Cetatea albă. Catalogue de l'Exposition d'art roumain á Paris 1925.
- D. DAN. Mănăstirea Putna.
- N. GHICA-BUDEȘTI și G. BALȘ. Mănăstirea Probota.
- V. GRECU Le siège de Constantinople in Byzantie n 1925.
- N. IORGA. Istoria bisericii românești.
- N. IORGA. Inscriptiile din bisericile României I și II.
- N. IORGA. Contribuții la Istoria bisericii noastre. I. Despre mănăstirea Neamțului. II Bălinești.
- N. IORGA și G. BALȘ. L'art Roumain.
- DR. C. ISTRATI. Biserica și podul din Borzești.
- DR. C. ISTRATI. Despre Cetatea Hotinului.
- KOZAK. Inschriften aus der Bukovina.
- E. KÜHLBRANDT. Die ev. Stadtpfarrkirche in Kronstadt.
- O. LUȚĂ Legenda Sf. Ioan cel Nou de la Suceava în frescurile de la Voroneț în Codrul Cosminului 1924.
- MELCHISEDEC. Notițe istorice și arheologice.
- MELCHISEDEC. O vizită la câteva mănăstiri și biserici antice din Bucovina.
- V. MIRONESCU. Mănăstirile și bisericile întemeiate de Stefan cel Mare.
- F. MÜLLER. Die kirchliche Baukunst des romanischen Styles in Siebenbürgen.
- I. NISTOR. Die auswärtigen Handelsbeziehungen der Moldau.
- I. NISTOR. Handel und Wandel in der Moldau.
- I. NISTOR. Die moldauischen Ansprüche auf Pokutien.
- ODOBESCU. Heraldica la Români.
- STELIAN PETRESCU. Odoarele de la Neamțu și Secu.
- V. PODLACHA. Malovidla Scienne w Cerkwjach Bukowiny.
- V. PODLACHA. Bulletin de la Société polonaise pour l'avancement des Sciences 1912.
- V. PODLACHA. Das heilige Abendmahl in den Wandgemälden der Kirchen der Bukowina in: Kunstgeschichtliches Jahrbuch der K. K. Central-Commission 1910.
- V. PODLACHA. Abendländische Einflüsse in den Wandmalereien der griechisch-orientalischen Kirchen in der Bukowina in Zeitschrift für christliche Kunst 1911.
- V. PODLACHA Die „göttliche Liturgie“ in den Wandmalereien der Bukowiner Klosterkirchen in: Zeitschrift für christliche Kunst 1910.
- PUTIG I CADAFALCH. Les églises de Moldavie: Congrès de Byzantinologie de Bucarest 1924.
- ROMSTÖRFER. Die moldauisch-byzantinische Baukunst.
- ROMSTÖRFER. Einwölbung und Dachform der moldauischen Kirchen.
- ROMSTÖRFER. Schloss Neamțu und einige Klosteranlagen in seiner Umgebungen.
- ROMSTÖRFER. Das alte griechisch-orthodoxe Kloster Putna.
- ROMSTÖRFER. Diferite comunicări in Mitteilungen der K. K. Central-Commission și in Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museum.
- ROMSTÖRFER și LAPEDATU. Cetatea Sucevei.
- V. ROTH. Geschichte der deutschen Baukunst in Siebenbürgen.
- O. TAFRALI. Le trésor de Putna.

Fig. 485. Piatra, Tarnul-clopotnița, Pisania.

TABLA DE MATERII

	Pag.		Pag.
CUVÂNT ÎNAINTE		• TURNUL-CLOPOTNIȚĂ DE LA BISTRITA	154
BISERICILE LUI ȘTEFAN CEL MARE	9	• TURNUL TEZAURULUI DE LA PUTNA	156
CAPITOLUL I. CERCETAREA ÎNRĂURIRILOR	11	RĂDĂUȚI	158
CAPITOLUL II. DESCRIȚIA BISERICILOR	17	SF-TA TREIME DIN SIRET	160
BAIA	17	BISERICA MIRĂUȚI DIN SUCEAVA	163
PĂTRĂUȚI	22	MOLDOVIȚA	168
MILIȘĂUȚI	23	• SF. GHEORGHE DIN SUCEAVA	170
SF. ILIE	27	• TARNAUȚI	178
VORONEȚ	31	ȘIȘOTE	181
SF. NICOLAE DIN DOROHOI	36	VĂLENI	182
SF. NICOLAE DIN POPĂUȚI	42	CAPITOLUL III. FORMELE	185
SF. GHEORGHE DIN HĂRLĂU	47	A) FORMELE INTERIOARE (Planul și boltirile)	185
SF. NICOLAE DIN IAȘI	57	B) FORMELE EXTERIOARE (Fațadele)	189
PRECISTA DIN BACĂU	61	DIMENSIUNI ȘI PROPORȚII	198
SF. IOAN DIN VASLUI	64	CLASIFICARE	198
HUȘI	67	CAPITOLUL IV. CERCETAREA AMĂNUNTELOR	203
TAZLĂU	68	CAPITOLUL V. MATERIALELE ÎNTREBUINȚATE	
RĂZBOENI	75	ȘI METODELE DE CONSTRUCȚIUNE	238
BORZEȘTI	81	CAPITOLUL VI. MORMINTELE	241
SF. IOAN DIN PIATRA	87	CAPITOLUL VII. ZUGRĂVEALA	245
MĂNĂSTIREA NEAMȚULUI	98	CAPITOLUL VIII. CLOPOTELE	266
ARBORA ȘI REUSENI	111	CAPITOLUL IX. MESTERII	268
DOBROVĂȚ	118	CAPITOLUL X. CONCLUZII	271
DOLHEȘTI MARI	124	CAPITOLUL XI. ANEXĂ	273
VOLOVĂȚ	130	RĂSUMĂ. — (REZUMAT ÎN LIMBA FRANCEZA)	291
BĂLINEȘTI	133	BIBLIOGRAFIE	310
COTNAR	139	TABLA DE MATERII	317
SCÂNTEIA	141	TABLA ILUSTRĂȚILOR	319
PUTNA	143	REPERTORIUL NUMELOR DE BISERICI, LOCALITĂȚI	
TURNUL-CLOPOTNIȚĂ AL LUI SF. IOAN DIN PIATRA	151	ȘI ȚĂRI CITATE	
TURNUL-CLOPOTNIȚĂ DE LA POPĂUȚI	153	ERATA	

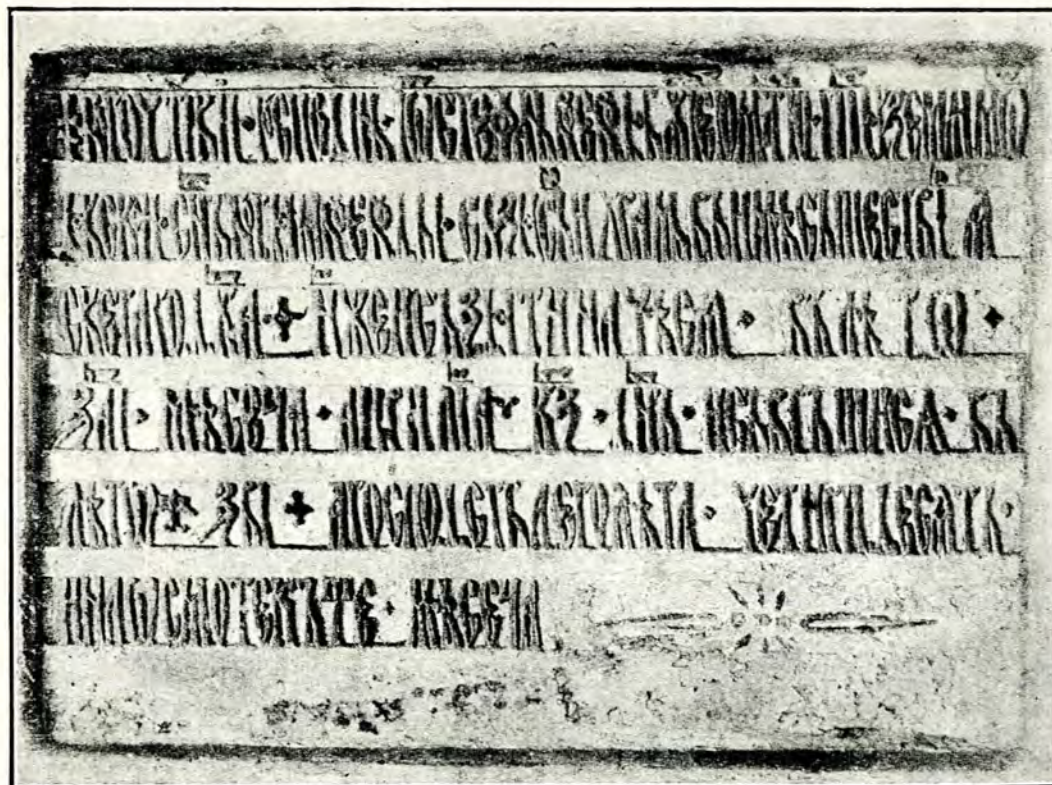

Fig. 486. Dobrovăț Pisania.

TABLA ILUSTRĂȚIUNILOR

Fig.	pag.	Fig.	pag.
		45. SF. NICOLAE DOROHOI. Ușa exterioră (C)	40
		46. SF. NICOLAE DOROHOI. Fereastra vest a pronaosului (C)	40
		47. SF. NICOLAE DOROHOI. Pisania (C)	40
		48. SF. NICOLAE POPĂUȚI. Înainte de restaurare	41
		49. SF. NICOLAE POPĂUȚI. (C)	42
		50. SF. NICOLAE POPĂUȚI. (Botoșani) (C) Vedere spre altar	43
		51. SF. NICOLAE POPĂUȚI. Secțiune longitudinală	44
		52. SF. NICOLAE POPĂUȚI. Planul bisericii	44
		53. SF. NICOLAE POPĂUȚI. Bolțile pronaosului (C)	45
		54. SF. NICOLAE POPĂUȚI. Ușa Nord (C)	46
		55. SF. NICOLAE POPĂUȚI. Fereastra absidei (C)	46
		56. SF. NICOLAE POPĂUȚI. Bolțile naosului (C)	47
		57. SF. NICOLAE POPĂUȚI. Fereastra pronaosului (C)	48
		58. SF. NICOLAE POPĂUȚI. Pisania (C)	48
		59. SF. GHEORGHE HÂRLĂU (C)	49
		60. SF. GHEORGHE DIN HÂRLĂU. Secțiune longitudinală	50
		61. SF. GHEORGHE DIN HÂRLĂU. Planul bisericii	50
		62. SF. GHEORGHE HÂRLĂU. Înainte de restaurare	51
		63. SF. GHEORGHE HÂRLĂU. Altarul bisericii înainte de restaurare	52
		64. SF. GHEORGHE HÂRLĂU. Vedere Sud (C)	53
		65. SF. GHEORGHE HÂRLĂU. Un contrafort (C)	54
		66. SF. GHEORGHE HÂRLĂU. Ușa exterioră (C)	54
		67. SF. GHEORGHE HÂRLĂU. Bolțile naosului (C)	55
		68. SF. GHEORGHE HÂRLĂU. Bolțile pronaosului (C)	56
		69. SF. GHEORGHE HÂRLĂU. Pisania (C)	57
		70. SF. GHEORGHE HÂRLĂU. Ferestrele pronaosului (C)	57
		71. SF. GHEORGHE HÂRLĂU. O fereastră a naosului (C)	58
		72. SF. NICOLAE DOMNESC. DIN IAȘI	59
		73. SF. NICOLAE IAȘI. Elevație, înainte de restaurare	60
		74. SF. NICOLAE IAȘI. Planul bisericii	61
		75. SF. NICOLAE IAȘI. Pisania	61
		76. PRECISTA BACĂU	62
		77. PRECISTA BACĂU. Secțiune longitudinală	63
		78. PRECISTA BACĂU. Planul bisericii	63
		79. SF. IOAN VASLUI. În cursul lucrărilor de restaurare	64
		80. SF. IOAN VASLUI. Planul bisericii	65
		81. SF. IOAN VASLUI. Fereastră mică reconstituită	65
		82. SF. IOAN DIN VASLUI. Profilul chenarului ușei exterioare	66
		83. SF. IOAN DIN VASLUI. Bolțar al ușei exterioare	66
		84. SF. IOAN DIN VASLUI. Chenare de ferestre	66
		85. SF. IOAN DIN VASLUI. Cheea chenarului ușei exterioare	66
1. MILIȘĂUȚI	9		
2. SF. NICOLAE DIN DOROHOI. (C) Tabloul votiv	10		
3. SF. ILIE.	11		
4. SF. GHEORGHE. HÂRLĂU (C)	13		
5. BĂLINEȘTI. Tabloul votiv	15		
6. SF. IOAN SIRET	16		
7. BISERICA ALBĂ BAIĂ	17		
8. BAIĂ. BISERICA ALBĂ, înainte de restaurare	18		
9. BAIĂ. BISERICA ALBĂ. Secțiune longitudinală	19		
10. BAIĂ. BISERICA ALBĂ. Plan	19		
11. BAIĂ. BISERICA ALBĂ. Detalii la turlă	20		
12. BAIĂ. BISERICA ALBĂ. Detalii la turlă	20		
13. BAIĂ. BISERICA ALBĂ. Detalii la turlă	21		
14. BAIĂ. BISERICA ALBĂ. Ușa exterioră, înainte de restaurare	21		
15. PĂTRĂUȚI.	22		
16. PĂTRĂUȚI. Secțiune longitudinală	23		
17. PĂTRĂUȚI. Planul bisericii	23		
18. PĂTRĂUȚI. Pisania	24		
19. PĂTRĂUȚI. Ușa interioară	24		
20. PĂTRĂUȚI. Ușa exterioră	25		
21. PĂTRĂUȚI. Console în pronaos	25		
22. MILIȘĂUȚI. Secțiune longitudinală	26		
23. MILIȘĂUȚI. Planul bisericii	26		
24. MILIȘĂUȚI. Vederea unei abside laterale	27		
25. MILIȘĂUȚI. Pisania	27		
26. MILIȘĂUȚI. Intrarea bisericii	28		
27. SF. ILIE.	28		
28. SF. ILIE. Secțiune longitudinală	29		
29. SF. ILIE. Planul bisericii	29		
30. SF. ILIE. Bolțile naosului	30		
31. SF. ILIE. Ușa exterioră	30		
32. SF. ILIE. Pisania	31		
33. VORONEȚ.	32		
34. VORONEȚ. Secțiune longitudinală	33		
35. VORONEȚ. Planul bisericii	33		
35. VORONEȚ. Peretele est al pronaosului cu ușa interioară	34		
36. VORONEȚ. Pisania	34		
37. VORONEȚ. Ușa interioară	35		
38. VORONEȚ. Ușa exterioră	35		
39. VORONEȚ. Fereastră	36		
40. VORONEȚ. Ușa exterioră a pronaosului	36		
41. SF. NICOLAE DIN DOROHOI. (C)	37		
42. SF. NICOLAE DIN DOROHOI. Secțiune longitudinală	38		
43. SF. NICOLAE DIN DOROHOI. Planul bisericii	38		
44. SF. NICOLAE DIN DOROHOI. Vedere dinspre sud (C)	39		

Fig.		pag.	Fig.	pag.	
86.	SF. IOAN DIN VASLUI. Profilul ferestrei pronaosului	67	144.	NEAMȚ. Fereastră sud a exonartexului	104
87.	SF. IOAN DIN VASLUI. Pisania	67	145.	NEAMȚ. Fereastră absidei sud (C)	106
88.	HUȘI. Pisania	68	146.	NEAMȚ. Ușa interioară (C)	106
89.	MĂNĂSTIREA TAZLĂU. Vedere generală	69	147.	NEAMȚ. Ușa principală a pronaosului (C)	107
90.	TAZLĂU. Secțiune longitudinală	70	148.	NEAMȚ. Ușa vestimentăriei (C)	108
91.	TAZLĂU. Planul bisericii	70	149.	NEAMȚ. Vedere în pronaos (C)	109
92.	TAZLĂU (C)	71	150.	NEAMȚ. Arcuri în pronaos (C)	110
93.	TAZLĂU. Bolțile naosului (C)	72	151.	NEAMȚ. Pisania (C)	109
94.	TAZLĂU. Ușa interioară (C)	73	152.	NEAMȚ. Ușa de fier (C)	109
95.	TAZLĂU. Ușa exterioară (C)	73	153.	REUSENI. Secțiune transversală	111
96.	TAZLĂU. Ușa exterioară (C)	74	154.	ARBORA. Ușa exterioară	111
97.	TAZLĂU. Panoul unci mese din ospelul comunal din Bartfeld	74	155.	ARBORA	112
98.	TAZLĂU. Pisania (C)	75	156.	REUSENI	112
99.	RĂZBOENI. Vedere generală	75	157.	ARBORA. Secție longitudinală	113
100.	RĂZBOENI. Secțiune longitudinală	76	158.	ARBORA. Planul bisericii	113
101.	RĂZBOENI. Planul bisericii	76	159.	REUSENI. Fereastră	114
102.	RĂZBOENI. Vedere	77	160.	REUSENI. Fereastră	114
103.	RĂZBOENI. Bolțile naosului	78	161.	REUSENI. Ușa exterioară	114
104.	Schema impingerei arcurilor	78	162.	REUSENI. Secțiune longitudinală	115
105.	RĂZBOENI. Ușa interioară	79	163.	REUSENI. Planul bisericii	115
106.	RĂZBOENI. Ușa exterioară	79	164.	REUSENI. Ușa exterioară	116
107.	RĂZBOENI. O fereastră a naosului	79	165.	REUSENI. Vedere în naos	116
108.	RĂZBOENI. Fereastră pronaosului	80	166.	REUSENI. Profil de colonetă	116
109.	RĂZBOENI. Fragment al ușii exterioare	81	167.	REUSENI. Pisania	117
110.	RĂZBOENI. Pisania	81	168.	DOBROVĂȚ. Secțiune longitudinală	118
111.	BORZEȘTI. (C)	82	169.	DOBROVĂȚ	119
112.	BORZEȘTI. Secțiune longitudinală	82	170.	DOBROVĂȚ. Planul bisericii	119
113.	BORZEȘTI. Planul bisericii	83	171.	DOBROVĂȚ. Secțiune transversală	120
114.	BORZEȘTI. Vedere dinspre vest (C)	84	172.	DOBROVĂȚ. Vedere dinspre sud-vest (II)	121
115.	BORZEȘTI. Vedere dinspre est (C)	84	173.	DOBROVĂȚ. Ușa exterioară (II)	122
116.	BORZEȘTI. Ușa exterioară (C)	85	174.	DOBROVĂȚ. O ușă interioară (II)	122
117.	BORZEȘTI. Ușa interioară (C)	85	175.	DOBROVĂȚ. Bolta încăperii din mijloc (II)	123
118.	BORZEȘTI. Ferestrele pronaosului (C)	86	176.	DOBROVĂȚ. Vedere în naos (II)	123
119.	BORZEȘTI. Pisania	85	177.	DOBROVĂȚ. Peretele sud	124
120.	BORZEȘTI. Pilastru interior	87	178.	DOBROVĂȚ. Fereastră nord a pronaosului (H)	125
121.	BORZEȘTI. O consolă	87	179.	DOBROVĂȚ. Fereastră sud a pronaosului (II)	125
122.	SF. IOAN DIN PIATRA (C)	88	180.	DOBROVĂȚ. O fereastră mică (II)	125
123.	SF. IOAN DIN PIATRA. Secțiune longitudinală	89	181.	DOBROVĂȚ. Bolta naosului (H)	126
124.	SF. IOAN DIN PIATRA. Planul bisericii	89	182.	DOLHEȘTI MARI (C)	126
125.	SF. IOAN DIN PIATRA. Secțiuni transversale	90	183.	DOLHEȘTI. Secțiune longitudinală (C)	127
126.	SF. IOAN. Ușa interioară (C)	90	184.	DOLHEȘTI. Planul bisericii	127
127.	SF. IOAN-PIATRA. Altă vedere (C)	91	185.	DOLHEȘTI. Vedere interioară (U)	128
128.	SF. IOAN-PIATRA. Vedere spre altar (C)	92	186.	DOLHEȘTI. Ușa interioară (C)	128
129.	SF. IOAN-PIATRA. Detalii (C)	92	187.	DOLHEȘTI. Fereastră mică (C)	129
130.	SF. IOAN-PIATRA. Contraforturi (C)	93	188.	DOLHEȘTI. Fereastră mare (C)	129
131.	SF. IOAN-PIATRA. Contraforturi (C)	93	189.	VOLOVĂȚ.	130
132.	SF. IOAN-PIATRA. Pisania (C)	94	190.	VOLOVĂȚ. Secțiune longitudinală	131
133.	SF. IOAN-PIATRA. Bolțile naosului (C)	94	191.	VOLOVĂȚ. Planul bisericii	131
134.	SF. IOAN-PIATRA. Fereastră la naos (C)	96	192.	VOLOVĂȚ. Vedere spre altar	132
135.	SF. IOAN-PIATRA. Contrafortul mic al altarului (C)	97	193.	VOLOVĂȚ. Pisania	132
136.	SF. IOAN-PIATRA. Bolțile pronaosului (C)	98	194.	VOLOVĂȚ. Secțiune transversală	132
137.	SF. IOAN-PIATRA. Ușa exterioară (C)	99	195.	BĂLINEȘTI	133
138.	BISERICA MĂNĂSTIREI NEAMȚULUI	101	196.	BĂLINEȘTI. Secțiune longitudinală	134
139.	BISERICA MĂNĂSTIREI NEAMȚULUI. Secțiune longitudinală	102	197.	BĂLINEȘTI. Planul bisericii	134
140.	MĂNĂSTIREA NEAMȚULUI. Planul bisericii	102	198.	BĂLINEȘTI. Vedere dinspre nord	135
141.	MĂNĂSTIREA NEAMȚULUI. Ferestrele sud ale pronaosului (C)	103	199.	BĂLINEȘTI. Intrare	136
142.	NEAMȚ. Ferestrele vest ale exonartexului (C)	103	200.	BĂLINEȘTI. Bolta intrării	137
143.	NEAMȚ. Fereastră (C)	104	201.	Logia refectorului mănăstirii Franciscanilor din Cluj	139
			202.	BĂLINEȘTI. Pisania	138
			203.	COTNAR. Vedere	
			204.	COTNAR. Secțiune longitudinală	140
			205.	COTNAR. Planul bisericii	140

Fig.		pag.	Fig.		pag.
206.	COTNAR. Ușa exterioară	141	259.	MĂNĂSTIREA NEAMȚULUI. Turnul de intrare (C)	109
207.	COTNAR. O fereastră	141	260.	SF. GHEORGHE DIN SUCEAVA. Secțiune longitudinală	170
208.	SCÂNTEIA	141	201.	SF. GHEORGHE DIN SUCEAVA. Planul bisericii	171
209.	SCÂNTEIA. Secțiune longitudinală	142	202.	SF. GHEORGHE DIN SUCEAVA	172
210.	SCÂNTEIA. Planul bisericii	142	203.	SF. GHEORGHE DIN SUCEAVA, înainte de restaurare	173
211.	SCÂNTEIA. Ușa pronaosului	143	204.	SF. GHEORGHE DIN SUCEAVA. Naos (II)	173
212.	SCÂNTEIA. Ușa naosului	143	205.	SF. GHEORGHE DIN SUCEAVA. Fațada sud	174
213.	MĂNĂSTIREA PUTNA. Vedere generală	144	206.	SF. GHEORGHE DIN SUCEAVA. Fațada sud	175
214.	PUTNA. Secțiune longitudinală	145	207.	SF. GHEORGHE DIN SUCEAVA. Vedere în pronaos (II)	170
215.	PUTNA. Planul bisericii	146	268.	SF. GHEORGHE DIN SUCEAVA. Ușa pronaosului (II)	170
216.	PUTNA	147	209.	SF. GHEORGHE DIN SUCEAVA. Maica Domnului la intrare principală (H)	177
217.	PUTNA	147	270.	SF. GHEORGHE DIN SUCEAVA. Discuri de pământ ars	177
218.	PUTNA. Elevație	148	271.	SF. GHEORGHE DIN SUCEAVA. Pisania (II)	178
219.	PLANUL BISERICII DIN GALATA (IAȘI)	149	272.	PARHĂUȚI	179
220.	PLANUL BISERICII MĂNĂSTIREI CETĂȚUIA	149	273.	PARHĂUȚI. Pisania	179
221.	PLANUL BISERICII TREI ERARHI DIN IAȘI	149	274.	PARHĂUȚI. Pisania (după Kozak)	179
222.	PISANIA CURȚEI DOMNEȘTI DIN HÂRLĂU (II)	150	275.	BISERICA DIN PARHĂUȚI. Secțiune longitudinală	180
223.	TURNUL CLOPOTNIȚĂ AL BISERICII SF. IOAN DIN PIATRA (C)	151	276.	PARHĂUȚI. Planul bisericii	180
224.	TURNUL-CLOPOTNIȚĂ DIN PIATRA. Planul	151	277.	BISERICA DIN ȘIPOSE. Secțiune longitudinală	181
225.	TURNUL-CLOPOTNIȚĂ DIN PIATRA. Secțiune orizontală	151	278.	ȘIPOSELE. Planul bisericii	181
226.	TURNUL DIN PIATRA. Ușa interioară	151	279.	ȘIPOSELE DIN ȘIPOSE (IAȘI)	182
227.	TURNUL-CLOPOTNIȚĂ AL BISERICII SF. IOAN DIN PIATRA, înainte de restaurare	152	280.	ȘIPOSELE. Pisania	182
228.	TURNUL-CLOPOTNIȚĂ DE LA POPĂUȚI. Planul	153	281.	BISERICA DIN VĂLENI (ROMAN)	182
229.	TURNUL-CLOPOTNIȚĂ AL BISERICII DIN POPĂUȚI (C)	153	282.	BISERICA DIN VĂLENI. Secțiune longitudinală	183
230.	TURNUL-CLOPOTNIȚĂ AL MĂNĂSTIREI BISTRIȚA (NEAMȚ) (C)	154	283.	VĂLENI. Planul bisericii	183
231.	MĂNĂSTIREA BISTRIȚA. Planul turnului	155	284.	VĂLENI (ROMAN). Ușa de intrare (C)	184
232.	MĂNĂSTIREA BISTRIȚA. Planul etajului superior al turnului	155	285.	VĂLENI (ROMAN). Pisania (C)	184
233.	TURNUL BISTRIȚA. Pisania. (C)	155	286.	STUDENIȚA	187
234.	MĂNĂSTIREA PUTNA. TURNUL tezaurului	156	287.	ARILIE	188
235.	MĂNĂSTIREA PUTNA. Turnul tezaurului. Planul tezaurului	157	288.	KRUȘEVAȚ	188
236.	PUTNA. Turnul tezaurului. Planul etajului I	157	289.	KALENICI	188
237.	PUTNA. Turnul tezaurului. Planul etajului II	157	290.	Dispoziția schematică a bazelor turlei bisericii din Sf. Ilie	190
238.	PUTNA. Turnul tezaurului. Planul etajului superior	157	291.	Biserica de pe pictura votivă din Patrăuți	190
239.	RĂDĂUȚI	158	292.	Biserica de pe tabloul votiv din Milișăuți	191
240.	RĂDĂUȚI. Secțiune transversală	158	293.	Biserica de pe pictura votivă din Sf. Ilie	191
241.	RĂDĂUȚI. Secțiune longitudinală	159	294.	Biserica de pe tabloul votiv din Voroneț	191
242.	RĂDĂUȚI. Planul bisericii	160	295.	Biserica figurată pe perețele exterior Sud al bisericii din Voroneț	191
243.	SF. TREIME DIN SIRET	161	296.	Biserica figurată pe perețele exterior al bisericii Sf. Ilie	192
244.	BISERICA SF. TREIME DIN SIRET. Secțiune longitudinală	162	297.	Biserica de pe tabloul votiv din Dorohoi	192
245.	SF. TREIME DIN SIRET. Planul bisericii	162	298.	Biserica de pe tabloul votiv din Moldovița	192
246.	SF-TA TREIME DIN SIRET	163	299.	Tabloul votiv de la Sucevița	192
247.	CUCEVIȘTE	163	300.	Tabloul votiv de la Sf. Nicolae din Iași	193
248.	RUDENIȚA	163	301.	MĂNĂSTIREA PUTNA. După o pictură păstrată la mănăstire	193
249.	MIRĂUȚI	164	302.	PUTNA. După un desen de Zirkel	193
250.	BISERICA MIRĂUȚI. Secțiune longitudinală	165	303.	BISERICA MĂNĂSTIREI NEAMȚULUI, După o gravură	194
251.	MIRĂUȚI. Planul bisericii	165	304.	Fresc în turnul de intrare al mănăstirii Neamțului	194
252.	ARON-VODĂ (IAȘI). Planul bisericii	166	305.	BISERICA MĂNĂSTIREI NEAMȚULUI. După un fresc în turnul de intrare	194
253.	BISERICA MĂNĂSTIREI GALATA	166	306.	CASTELUL DIN PIERREFONDS	195
254.	SF-ȚI ÎMPĂRAȚI TÂRGOVIȘTE	167	307.	HOTELUL LUI JACQUES COEUR	195
255.	BISERICA DIN TUTANA (ARGEȘ)	167			
256.	BISERICA DIN COENI (VLAȘCA)	168			
257.	RUINELE MOLDOVIȚEI VECHI	168			
258.	RUINELE MOLDOVIȚEI VECHI	169			

Fig.	pag.	Fig.	pag.
308. CETATEA BUDEI	195	379. Pecetea lui Petru Șchiopul	229
309. CASTELUL DIN HUNEDIOARA	196	380—381. Plăci de teracotă smălțuite din ruinele cetății Suceava	229
310. HOTELUL LUI JACQUES COEUR	196	382. Stema de pe turnul de la Sf. Dumitru din Su- ceava	230
311. VORONEȚ, Solzii acoperișului. După tabloul votiv	197	383. Stema de pe mormântul voievozilor Bogdan și Petru	230
312. BISERICA DIN RUȘI-MĂNĂSTIOARĂ	197	384—385—386—387. Sirene	231
313. Profilul chenarului uși bisericești din Bacău	203	388. Sirenă	232
314. FELEAC. Ușa Sud	203	389. Sirenă	232
315. HETZELDORF. Ușa sacristiei	204	390. Sirenă. Batisterul din Parma	232
316. CLUJ, MĂNĂSTIREA FRANCISCANILOR. Ușa re- fectorului	204	391. Sirene. Stockerau	232
317. CATEDRALA DIN SIBIU. Ușa interioară	205	392—393—394—395—396—397. Patrupezi andro- cefali	233
318. SIBIU, CATEDRALA. Ușa laterală	205	398. TOULOUSE (La Daurade)	233
319. PROFILE DE UȘI EXTERIOARE	206	399. Apocalipsa din Sf. Sever	234
320. FELEAC. Ușa de vest	207	400. SF. SAVIN	234
321. SEBEȘUL SĂSESC	207	401. Psaltirea din München	234
322. REICHESDORF. Ușa sacristiei	207	402. SOUVIGNY	235
323. PROFILE DE UȘI EXTERIOARE	208	403. BAYEUX	235
324. SIBIU, BISERICA URSULINEILOR	208	404. SF. PETRU (AULNAY)	235
325. CISNĂDIA	209	405. PIATRA. Paramentul cu discuri smălțuite	236
326. SEBEȘUL SĂSESC, Biserica mică	209	406. TÂRNOVO, SF. DUMITRU	237
327. CISNĂDIA	209	407. Instrumente de cioplit piatra	239
328. SEBEȘUL SĂSESC, Fereastră sud. Biserica mare	209	408. Oală de rezonanță	240
329. REGHINUL SĂSESC	210	409. PUTNA. Mormântul lui Ștefan cel Mare	241
330. BISERICA SF. MIHAIL DIN CLUJ	210	410. PUTNA. Groapa Mariei din Mangop	242
331. BISERICA DOMINICANILOR CLUJ	211	411. ARBORA. Chivotul mormântului lui Luca Arbure	243
332. BISERICA NEAGRĂ BRAȘOV	211	412. Pictura votivă din Pătrăuți (H)	244
333. CRACOVIA. Fereastră la turnul ospelului comunal	211	413. PATRĂUȚI. Sf.ții Constantin și Elena (H)	246
334. CRACOVIA. Fereastră la turnul ospelului comunal	211	414. PATRĂUȚI. Picturi în pronaos (H)	246
335. SPITALUL SF. DUH CRACOVIA	212	415. PATRĂUȚI. Picturi în naos (H)	247
336. Fereastră la ospelul comunal din Sibiu	212	416. POPĂUȚI. Picturi în naos (H)	247
337. Fereastră la castelul din Hunedioară	212	417. SF. ILIE. Tabloul votiv	248
338. Profilul soclului. Piatra	212	418. SF. ILIE. Tabloul votiv	248
339. Profile de socluri	213	419. SF. ILIE. Picturi în naos	249
340. Profile de socluri	214	420. MILIȘĂUȚI. Caznele Stântului Procopie	249
341. Profile de coronament al contraforturilor	214	421. MILIȘĂUȚI	250
342. Cornișe	215	422. VORONEȚ. Parte din tabloul votiv (după o copie)	250
343. Chenare de pisanie	215	423. DOIHEȘTI. Peretele votiv (C)	251
344. Semne lapidare	216	424. SF. NICULAE DOROHOI. Picturi în naos (C)	252
345. Diagrame de semne lapidare	217	425. BĂLINEȘTI. Picturi în naos	252
346. Diagrame de semne lapidare	218	426. SF. GHEORGHE DIN HÂRLĂU. Picturi în pro- naos (C)	253
347. SF. TEODORU TIRON (KILISSE DJAMI)	219	427. SF. GHEORGHE DIN HÂRLĂU. Sfânta Varvara și Sfânta Alexandra (C)	254
348. SF. TA TEODOSIA (GUL-DJAMI)	219	428. SF. GHEORGHE DIN HÂRLĂU. Sfânta Teodora și o altă sfântă (C)	254
349. PAMMAKARISTOS (FETIYEH-DJAMI)	220	429. SF. GHEORGHE DIN HÂRLĂU. Sfânta Irina (C)	255
350. CEI DOISPREZECE APOSTOLI (SALONIC)	220	430. SF. GHEORGHE DIN HÂRLĂU. O sfântă (C)	255
351. SF. IOAN ALITURGITOS, MESSEMBRIA	221	431. ARBORA. Sfânta Marina	256
352. PANTOCRATOR. MESSEMBRIA	221	432. ARBORA. Pictură în chivot	256
353. SF. PANTELIMON (SALONIC)	222	433. ARBORA. Tabloul votiv	256
354. HODEGETRIA-BRANTOCION (MISTRA)	222	434. SF. GHEORGHE DIN SUCEAVA. Un ctitor (Bog- dan cel Orb?) (H)	257
355. CARACALU (ATOS)	222	435. SF. GHEORGHE DIN SUCEAVA. Sfinții Nistor și Nicetas (H)	257
356. SF. ILIE (ESKI SERAI SALONIC)	223	436. SF. GHEORGHE DIN SUCEAVA. Sfinții Ieodori Tiron și Stratilat (H)	258
357. PARACLISUL MAICEI DOMNULUI LA LAVRA	223	437. DOBROVĂȚ. Tabloul votiv (H)	258
358. Discuri smălțuite (H)	224	438. POPĂUȚI. Ornament	259
359. Discuri smălțuite (H)	"	439. VORONEȚ. Ornament	259
360. Discuri smălțuite (H)	"	440. SF. GHEORGHE DIN SUCEAVA. Sfinți militari (H)	260
361. Discuri smălțuite (H)	"		
362—363—364—365. Discuri smălțuite	225		
366—367. Discuri smălțuite (H)	"		
368—369—370—371. Discuri smălțuite (H)	220		
372. Triunghiuri smălțuite (H)	227		
373. GRIFON. SF. PETRU, ANGOULÊME	227		
374. GRIFON. SAN MARTINO, LUCCA	227		
375. GRIFON ȘI LEU, BORGO SAN DONINO	228		
376. Stema la Cetatea Albă	228		

Fig.	pag.	Fig.	pag.
441. SF. GHEORGHE DIN SUCEAVA. Sfinți militari (H)	260	467. RĂDĂUȚI. Piatra Anastasiei, fiica lui Lațcu	
442. PARACLISUL TURNULUI BISTRIȚEI (C)	261	Voevod (H)	281
443. Ornamente din bisericile de la Mistra	262	468. RĂDĂUȚI. Piatra Stanei, maica lui Ștefănița	
444. APOSTOLUL LUCA. Evanghelia din 1491, dăruita		Vodă (H)	281
de Alexandru Vodă, fiul lui Ștefan cel Mare	263	469. VORONEȚ. Piatra de mormânt a lui Daniil	282
445. VORONEȚ. Ornament	264	470. BACĂU. Piatră de mormânt	283
446. CLOPOT (cu inscripție slavonească) Bistrița (C)	266	471. BĂLINEȘTI. Piatra de mormânt a lui Tăutu	283
447. CLOPOT (cu inscripție latinească) Bistrița (C)	267	472. BĂLINEȘTI. Piatra de mormânt a lui Petru, fiul	
448. INTRAREA MĂNĂSTIREI NEAMȚULUI	269	lui Tăutu	284
449. SF. GHEORGHE DIN SUCEAVA. Racla sfântului		473. BĂLINEȘTI. Piatra de mormânt a lui Teodor, fiul	
Ioan cel Nou	270	lui Tăutu	284
450. BAI. BISERICA CATOLICĂ. Plan	271	474. BĂLINEȘTI. Piatra de mormânt a Vasilichei, fata	
451. PUTNA. Mormântul Mitropolitului Teoctist (H)	274	lui Tăutu	285
452. PUTNA. Piatra Mariei din Mangop (H)	274	475. BĂLINEȘTI. Piatra de mormânt a Magdei, fata	
453. PUTNA. Piatra Voevoșilor Bogdan și Petru (H)	275	lui Tăutu	285
454. PUTNA. Piatra lui Ștefan cel Mare (după Kozak)	276	476. BĂLINEȘTI. Piatra de mormânt a Mariei, mama	
455. PUTNA. Piatra Mariei, fata lui Radu cel		lui Dragota	285
frumos (H)	270	477. BĂLINEȘTI. Piatra de mormânt a Anghelinei	286
456. PUTNA. Mormântul lui Bogdan cel Orb (H)	276	478. BISTRIȚA. Mormântul Doamnei Ana lui Ale-	
457. PUTNA. Mormântul Mariei, fata lui Ștefan cel Mare	277	xandru cel Bun (C)	286
458. PUTNA. Piatra Mariei, prima soție a lui Petru		479. DOLHEȘTI. Piatra de mormânt a Mariei lui	
Rareș (H)	277	Șendrea	287
459. PUTNA. Mormântul lui Ștefănița Vodă (H)	277	480. DOLHEȘTI. Piatră de mormânt (C)	287
460. PUTNA. Piatra de mormânt a lui Ștefan cel		481. MĂNĂSTIREA NEAMȚULUI. Piatra de mormânt a	
Mare (H)	278	lui Ștefan Vodă, fiul lui Alexandru cel	
461. RĂDĂUȚI. Piatra lui Bogdan I (H)	279	Bun (C)	288
462. RĂDĂUȚI. Piatra lui Lațcu (H)	279	482. MĂNĂSTIREA NEAMȚULUI. Piatra de mormânt a	
463. RĂDĂUȚI. Piatra lui Ștefan I (H)	279	părcălabului Micota (C)	288
464. RĂDĂUȚI. Piatra lui Roman Vodă (H)	280	483. MĂNĂSTIREA NEAMȚULUI. Piatra de mormânt a	
465. RĂDĂUȚI. Piatra lui Bogdan, fratele lui Ale-		egunenului lui Hariton (C)	289
xandru cel Bun (H)	280	484. PROBOTA. Piatra Oltei	290
466. RĂDĂUȚI. Piatra lui Bogdan, fiul lui Alexandru		485. PIATRA. TURNUL-CLOPOTNIȚA. Pisania (C)	317
cel Bun (H)	280	486. DOBROVĂȚ. Pisania	319

N. B. — Reproducerea inedită sunt făcute în cea mai mare parte după fotografiile executate de către D-nul A. Chevallier, fotograf în Piatra Neamț (insemnate cu C) și de către D-nul Haydvoget, fotograf în Curtea de Argeș (insemnate cu H).

REPERTORIUL NUMELOR DE BISERICI, LOCALITĂȚI ȘI ȚĂRI CITATE

- Angoulême (Sf. Petru) 227.
- Arbora 111, 112, 113, 115, 116, 118, 120, 131, 135, 138, 141, 149, 178, 181, 182, 184, 185, 186, 196, 199, 200, 201, 202, 206, 207, 208, 240, 243, 245, 253, 256, 262, 264, 265, 268, 273, 295, 296, 298, 303, 304, 306, 310, 311, 314.
- Ardeal 105, 106, 159, 191, 198, 203, 206, 207, 211, 212, 213, 215, 216, 223, 238, 239, 241, 268.
- Ariile 188, 187 (v. erata) 299 (erata).
- Arles 233, 299, 307.
- Armenia (Armeni) 14, 188, 189, 219, 271, 292.
- Aroneanu = Aron Vodă 148, 165, 166.
- Arta Sf. Vasile 236.
- Asia mică 223.
- Asie, 307.
- Atos 12, 186, 187, 188, 223, 292, 298, 299, 307, 312, 313.
- Atos (Caracalu) 222.
- Atos (Lavra — Paraclisul Maicei Domnului) 223.
- Aulnay (Sf. Petru) 233, 235.
- Austria 109, 198, 230.
- Bacău (Precista) 42, 58, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 83, 186, 189, 199, 201, 202, 203, 213, 282, 283, 295, 297, 299, 303.
- Bădăuți = (Milișăuți) 23, 245, 294.
- Baia (Biserica albă) 17, 18, 19, 20, 21, 78, 129, 141, 160, 186, 189, 191, 209, 202, 294.
- Baia (Biserica catolică) 16, 17, 160, 271, 293, 315.
- Baia (biserica lui Petru Rareș) 139, 184, 200, 303.
- Balcani (Balkans) 13, 36, 219, 223, 236, 265, 270, 292, 307, 308, 309, 312.
- Bălinești 14, 15, 29, 75, 117, 124, 125, 130, 133, 134, 135, 136, 138, 165, 186, 187, 200, 201, 202, 207, 214, 215, 239, 245, 250, 252, 255, 264, 270, 283, 284, 285, 286, 295, 296, 298, 299, 303, 304, 307, 311, 312, 315.
- Bărnova 148, 165.
- Barnovschi (vezi Iași).
- Bartfeld 69, 74.
- Bayeux 235.
- Beclean = Betlen 204.
- Berna 215.
- Birrhälm 203.
- Bistrița (Ardeal) 106, 191, 203, 204, 215, 216.
- Bistrița 16, 104, 149, 241, 286, 293.
- Bistrița (turnul-clopotnița) 151, 154, 155, 156, 187, 214, 245, 253, 261, 266, 267, 296, 298, 311, 313.
- Bogdana 165.
- Bolonia (San Pietro e Paolo) 230 (vezi erata), 231.
- Borgo San Donino 228.
- Bourges (Hotelul lui Jacques Coeur) 195.
- Borzești 77, 78, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 95, 96, 97, 103, 110, 171, 178, 186, 187, 188, 199, 201, 202, 203, 205, 207, 208, 213, 214, 216, 217, 224, 226, 265, 295, 297, 298, 299, 302, 304, 305, 307, 313.
- Botoșani (vezi Popăuți).
- Brebu (turnul) 167.
- Brașov 106.
- Brașov (biserica neagră) 203, 204, 211, 216.
- Bucovina 27, 56, 190, 192, 245, 301.
- București (muzeul) 151.
- Buda (cetatea) 195.
- Bulgaria 12, 307.
- Caracalu (Atos) 222.
- Cetatea Albă 228, 269, 314.
- Cetatea de Baltă 268, 269.
- Cetățuia (Iași) 147, 148, 150, 165.
- Chartres 197.
- Chauvigny (Sf. Petru) 233.
- Chilia 268.
- Chindov 278.
- Ciceiu 203, 268, 314.
- Cisnădia (Heltau) 203, 209.
- Cluj 138, 139, 215.
- Cluj (Franciscani) 24, 138, 139, 204.
- Cluj (Dominicani) 211.
- Cluj (Catedrala Sf. Mihail) 106, 210.
- Coeni (Vlașca) 167, 168.
- Cocavia = (Suceava) 270, 315.
- Colonia 215, 216, 307.
- Constantinopol 162, 187, 219, 221, 226, 282, 299, 302.
- Constantinopol (Sf. Teodor Tiron = Teotokos = KİLİSSÉ Djami) 219, 221, 308.
- Constantinopol (Sf. ta Teodosia = Gül Djami) 219, 221, 308.
- „ (Pammakaristos = Fetiye Djami) 20, 308.
- „ (Pantocrator = Zeirek Djami) 22, 308.
- „ (Tekfûr Serai) 236.
- Cotmana (Argeș) 236.
- Coțman 281.
- Cotnar 139, 140, 141, 181, 184, 186, 200, 202, 213, 216, 217, 295, 296, 298, 303.
- Coucy 195.
- Cracovia 216.
- „ (Sf. Duh) 212.
- „ (Biblioteca) 207.
- „ (Casă particulară) 207.
- „ (Franciscani) 214.
- „ (Ospelul comunal (Rathus) 211.
- „ (turn lângă poarta Sf. Florian) 224.

- Cracovia (Sanctum Sacramentum) 152.
 „ (Suchenița) 212.
 „ (Wawel) 212, 228, 244.
 „ (Catedrala Sf-ta Maria) 152, 214, 216.
 Cuceviște = Kuceviște 161, 163.
 Curtea de Argeș 262.
- Dalmația 219.
 Dej 203, 204, 214, 216.
 Dipsa = (Dürbach) 203, 204.
 Dobrovăț 45, 48, 111, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 138, 178, 185, 186, 187, 189, 198, 199, 200, 201, 208, 207, 208, 240, 245, 253, 258, 295, 297, 298, 300, 301, 303, 304, 311, 319.
 Dolheștii Mari 56, 117, 124, 126, 127, 128, 129, 130, 135, 179, 186, 200, 201, 202, 245, 250, 251, 264, 265, 284, 294, 295, 303, 304, 311, 313.
 Dorohoi (Sf. Nicolae) 10, 36, 37, 38, 39, 40, 42, 46, 48, 52, 58, 62, 65, 82, 83, 134, 136, 137, 186, 189, 190, 192, 193, 199, 201, 202, 206, 207, 213, 239, 245, 250, 252, 262, 264, 294, 296, 298, 300, 302, 304, 311.
 Drăgoești 282.
 Dragomirna 147, 148, 165.
- Egipt 189, 309.
 Espagne (Spania). 309.
- Feleac 140, 203, 204, 208.
 Florești (Tintova) 109, 150.
 Franța 215.
 Fruscagora 12
 Fünfkirchen (= Pecs) 230,
- Gabrin 227, 236.
 Galata 148, 149, 165, 166.
 Galiția 14, 152, 159, 175, 191, 197, 200, 207, 211, 212, 213, 216, 224, 238, 239, 268, 269, 271, 292, 306, 307, 309, 314, 315.
 Germania 219, 227.
 Golia (v. Iași).
- Halic (Sf. Stanislas) 159.
 Halici 228.
 Hârlău (Sf. Gheorghe) 13, 36, 42, 46, 47, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 69, 74, 82, 83, 95, 127, 134, 186, 189, 199, 201, 202, 205, 206, 207, 210, 213, 215, 224, 226, 235, 238, 239, 240, 245, 253, 254, 255, 264, 270, 287, 294, 296, 298, 300, 301, 302, 304, 311, 315.
 Hârlău (curtea) 150, 151.
 Hervarto 69.
 Hetzeldorf 203, 204.
 Hlincea 20.
 Hotelul lui Jacques Coeur (Bourges) 195, 196.
 Hotin (paraclisul cetății) 150.
 Humor 29, 127, 179.
 Hunedoara 195, 196, 212.
 Huși 67, 68, 104, 295.
- Iași (Barnovschi) 140.
 „ (Golia) 165.
 „ (Trei Erarhi) 58, 147, 148, 150, 165.
 „ (Sf. Gheorghe=Mitropolia veche) 57, 61, 245.
 „ (Sf. Nicolae) 42, 46, 57, 59, 60, 61, 62, 65, 74, 165, 186, 189, 193, 194, 199, 201, 202, 205, 224, 227, 232, 245, 255, 294, 298, 300, 302, 304, 311.
- India 189.
 Iran 189, 223, 309.
 Italia 219, 236, 307.
 Ițcani vechi 148, 165.
 Iuriew Polski 227.
- Jicea (=Jitchea) (v. erată) 187, 299.
- Kalenici 188, 309.
 Kalicz 228.
 Krusevaț 188, 309.
 Kuceviște (Sf. Arhangeli) (= Cuceviște) 161, 163.
- Le Mans 230.
 Lemberg (= Lwow) 224, 267, 268.
 Leopoli (= Lemberg) 267, 268.
 Lucca (San Martino), 230, 232, (v. erată).
 „ (San Michele), 230 (v. erată), 231.
- Macedonia 161, 162, 219, 221, 236, 307, 308.
 Marko (Macedonia) 221.
 Messembria 13, 221, 236.
 „ (Mitropolia) 221.
 „ (Pantocrator) 221.
 „ (Sf. Ioan Aliturgitos) 221.
 Merbaca 236.
 Meteorii 12, 292.
 Mesopotamia 223.
 Milano 236
 Milișăuți 9, 23, 26, 27, 28, 34, 48, 69, 74, 186, 189, 191, 193, 196, 198, 201, 202, 205, 207, 221, 236, 240, 245, 249, 250, 264, 268, 294, 298, 300, 302, 304, 311, 314.
 Mirăuți 16, 163, 164, 165, 167, 168, 200, 293, 296, 303.
 Mistra 221, 236, 259, 262, 312.
 „ (Brontochion) 259.
 „ (Mitropolia) 259.
 „ (Pantanassa) 236.
 „ (Paraclisul Sf. Ioan) 259.
 „ (Panaghia Hodigitria din Brontochion) 221, 222.
- Moldovița (veche) 16, 168, 169, 293.
 Moldovița 192, 194, 250.
 Morava (Serbia) 187, 188, 219, 299, 307.
 Moscova 263.
 München 234.
 Muntele Atos (vezi Atos)
 Muntenia 166, 167, 188, 223, 236, 239, 265.
- Neamț (manăstire) 45, 48, 69, 74, 78, 81, 95, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 118, 120, 148, 149, 163, 170, 171, 178, 186, 187, 189, 194, 196, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 205, 206, 209, 213, 214, 215, 224, 226, 240, 241, 242, 245, 255, 264, 266, 267, 269, 287, 288, 289, 295, 296, 298, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 311, 313.
 Neamț (turnul de intrare) 168, 169.
 Neamț (cetatea) 119, 241, 273, 275, 289.
- Parăul alb (vezi Războeni).
 Parhăuți 149, 178, 179, 180, 200, 201, 264, 265, 273, 296,
 Parize le Châtel 230, 232.
 Parma (Catedrala) 233.
 „ (Batisterul) 232.
 Pătrauți 21, 22, 23, 24, 25, 27, 74, 186, 190, 194, 198, 201, 202, 203, 205, 207, 221, 236, 240, 244, 245, 246, 247, 523, 259, 265, 268, 271, 294, 298, 301, 302, 304, 311, 314, 315.

- Pavia S. Michele 230, 231.
 „ S. Pietro 233.
 Pavia 236.
 Pecs = Fünfkirchen 230.
 Pietra (Sf. Ioan) 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 103, 110, 136, 137, 171, 178, 186, 187, 188, 189, 198, 199, 200, 201, 202, 205, 207, 208, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 228, 236, 238, 267, 268, 269, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 281, 295, 297, 298, 299, 300, 302, 304, 305, 307, 317.
 Pietra (Turnul-clopotniță) 43, 48, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 187, 296, 298.
 Pierrefonds 194, 195.
 Polonia (Pologne) 13, 14, 174, 197, 236, 241, 268, 269, 308, 310.
 Popăuți (Botoșani) 36, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 56, 58, 62, 65, 69, 72, 74, 82, 83, 98, 110, 127, 133, 134, 186, 189, 198, 199, 200, 201, 202, 207, 213, 215, 238, 239, 240, 245, 247, 253, 255, 259, 264, 294, 298, 300, 302, 304, 311.
 Popăuți (Turnul-clopotniță) 43, 151, 153, 154, 156, 187, 296, 298.
 Praga 215.
 Precista (vezi Bacău)
 Probota 103, 107, 171, 241, 250, 289, 290.
 Probota (Sf. Nicolae) 289.
 Putna 143, 144, 145, 146, 147, 148, 156, 165, 191, 193, 194, 195, 197, 198, 200, 202, 228, 230, 241, 242, 243, 244, 267, 268, 269, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 281, 296, 301, 303, 305, 310, 313, 314.
 Putna (turnul tezaurului) 151, 156, 157, 296.
 Rădăuți 16, 17, 31, 36, 56, 111, 125, 130, 133, 135, 158, 159, 160, 166, 200, 241, 242, 243, 268, 271, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 286, 287, 289, 293, 296, 303, 310, 315.
 Râmnic 129.
 Râmnicul-Sărat 202.
 » (Sf. ta Paraschiva) 150
 Râșca 177.
 Războeni 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 87, 97, 103, 171, 175, 186, 187, 188, 189, 199, 201, 202, 203, 205, 207, 208, 213, 214, 240, 295, 297, 298, 299, 300, 302, 304, 305, 307.
 Reghinul Săsesc 203, 204, 210.
 Reichesdorf 208.
 Reuseni 111, 112, 114, 115, 116, 117, 118, 120, 138, 141, 178, 184, 185, 186, 199, 200, 201, 202, 204, 206, 207, 208, 213, 216, 217, 240, 295, 297, 298, 303, 304, 306.
 Rin (Rhin) 14, 219, 292, 307.
 Rodos 236.
 Roman (Episcopie) 104.
 Rudenița 161, 163.
 Rusia 14, 197, 227, 239, 265, 293.
 Ruși-Mănăstioara 196, 197.
 Salonic 162, 308.
 » (Cei doisprezece Apostoli) 220, 221, 308.
 » Sf. Ilie (=Eskiserai) 221, 222, 308.
 » Sf. Pantelimon (=Isakie Djami) 221, 223, 308.
 San Tomaso di Almeno 232.
 Scânteia 141, 142, 143, 200, 296, 303.
 Schiai (=Văleni) 183.
 Secu 20.
 Sebeșul Săsesc 207, 209.
 Serbia 12, 161, 162, 187, 188, 219, 236, 292, 299, 307.
 Seres (Sf. Nicolae) 161.
 Sf. Ilie 11, 21, 27, 28, 29, 30, 31, 34, 47, 48, 65, 74, 75, 137, 186, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 196, 198, 201, 202, 207, 215, 236, 239, 240, 245, 248, 249, 250, 255, 264, 268, 294, 298, 300, 301, 302, 304, 311 (v. erata) 314.
 Sf. Munte 12, 219, 265.
 Sf. Onutrie 143, 165.
 Sf. Savin 234, 235.
 Sf. Sever 234.
 Sf. Gheorghe (vezi Hărlău).
 Sf. Gheorghe (=Mitropolia veche vezi Iași).
 Sf. Gheorghe (vezi Suceava).
 Sf. Ioan Botezătorul (vezi Suceava).
 Sf. Ioan (vezi Pietra).
 Sf. Ioan (vezi Siret).
 Sf. Ioan (vezi Vaslui).
 Sf. Nicolae (vezi Dorohoi).
 Sf. Nicolae (vezi Iași).
 Sf. Nicolae (vezi Popăuți, Botoșani).
 Sf. ta Paraschiva (vezi Râmnicul-Sărat).
 Sf. ta Paraschiva (vezi Ștefănești-Botoșani).
 Sf. ta Treime (vezi Siret).
 Sibiu (Catedrala) 203, 205.
 » (Ursuline) 208.
 » (Rathhaus=Ospelul comunal) 212.
 Sicilia 12.
 Sintereag 203, 204.
 Șipote (Iași) 139, 181, 182, 183, 184, 200, 296, 303.
 Siret Sf. Ioan 16, 293.
 » (Sf. Treime) 16, 17, 160, 161, 162, 163, 166, 168, 271, 293, 296, 315.
 Slatina 104, 191, 196, 197.
 Solca 148
 Souvigny 235.
 Spania 189.
 Ștefănești (Botoșani) Sf. ta Paraschiva 150, 200.
 Stockerau 230, 232.
 Strasburg 215, 216, 307.
 Studenița 187, 299.
 Suceava 27, 29, 116, 117, 125, 163, 164, 197, 235, 265, 270, 273, 282, 293, 294, 313, 315.
 Suceava (Cetatea) 146, 150, 181, 182, 196, 197, 199, 216, 218, 226, 227, 228, 229, 230, 232, 235, 240, 269
 Suceava (Adormirea Maicei Domnului) 282
 » (Sf. Dumitru) 228, 230.
 » (Sf. Ioan Botezătorul) 20, 148, 165.
 » (Sf. Gheorghe) 78, 81, 103, 106, 107, 110, 137, 164, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 182, 188, 191, 197, 199, 201, 202, 203, 205, 216, 218, 224, 236, 257, 258, 259, 260, 264, 270, 272, 296, 299 (v. erata), 303, 304, 305, 312.
 Suceava (Sf. Gheorghe, Eclisiarnița) 177.
 » (Mitropolie) 164.
 » (Mirăuți) (vezi Mirăuți)
 Sucevița 20, 192, 194.
 Suzdal 227.
 Țara Românească 12, 24.
 Târnovo 13.
 » (Sf. Dumitru) 237.
 Târgoviște (Biserica Domnească) 167.
 » (Sf. Împărați) 167.
 » (Sf. Nicolae) 167.

- Tazlău 28, 29, 47, 48, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 110, 186, 189, 198, 200, 202, 203, 205, 206, 207, 208, 209, 213, 240, 255, 295, 298, 300, 301, 303, 311.
- Teaca 203, 204.
- Tekfur Serai (vezi Constantinopol) 236.
- Toulouse (La Daurade) 230, 234.
- Transilvania 13, 14, 215, 271, 292, 306, 307, 309, 310, 314, 315.
- Trei Erarhi (vezi Iași).
- Tricala 270, 287, 315.
- Tutana (Argeș) 167.
- Ungaria 69, 198, 211, 215, 230.
- Valachie 309.
- Valea Albă (vezi Războeni).
- Văleni (Roman) 139, 182, 183, 184, 200, 296, 303.
- Varșovia 227, 230.
- Vaslui (Sf. Ioan) 42, 58, 62, 64, 65, 66, 67, 104, 186, 189, 199, 201, 202, 206, 209, 213, 295, 298, 300, 302, 304.
- Vaslui (Curtea) 64, 150.
- Veneția (Venise) 14, 293.
- Viena 215.
- Vladimir 227.
- Vorigarelli (Pind) 236.
- Volovăț 79, 124, 125, 130, 131, 132, 135, 186, 200, 201, 202, 206, 207, 214, 240, 295, 298, 303, 304.
- Voroneț 22, 27, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 52, 65, 74, 137, 186, 189, 190, 191, 192, 193, 196, 197, 198, 201, 202, 203, 205, 206, 207, 213, 214, 215, 237, 240, 245, 250, 259, 264, 266, 282, 294, 298, 299, 301, 302, 304, 308, 311, 312, 313.
- Zolkiew 175
- Zürich 215.

Pag.

- 29 coloana 1 al 4-lea rând de jos, a citi fig. 290 în loc de fig. 285.
- 57 „ 2 al 5-lea rând de sus. A citi fig. 300 în loc de fig. 295.
- 65 „ 2 ultimul rând. În loc de Sf. Nicolae din Bacău, a citi Sf. Nicolae din Dorohoi.
- 150 „ 2 notița de jos. În loc de 1925, a citi 1926.
- 187 „ 2 al 7-lea rând de jos se adaogă: (Studența, Arilie, Jicea).
- 189 „ 2 al 30-lea rând de sus, a citi: unu și două menouri. în loc de: două și trei.
- 201 „ 5 al 4-lea rând. În loc de turlă. a citi turlă.
- 214 fig. 340 a) Clișeul este întors cu partea superioară în jos.
- 223 fig. 356 a citi Eski Serai în loc de Eski Sergi.
- 229 Figurile 377 și 378 nu sunt tipărite.
- 230 coloana 1 al 4-lea rând de jos. De adaogă după cuvântul: San Michele, cuvintele: și san Martino.
- 230 „ 1 al 3-lea rând de jos. În loc de Catedrala din Parma, a citi San Pietro e Paolo din Bolonia.
- 231 fig. 385 În loc de San Michele, Pavia, a citi San Pietro e Paolo din Bolonia II 29.
- 231 fig. 380 În loc de San Pietro e Paolo din Bolonia, a citi San Michele. Pavia I. 66.
- 232 fig. 388 În loc de San Michele a citi San Martino II. 7.
- 239 coloana 1 după al 4-lea rând de sus. Grinzi îngropate în zidărie s'au găsit la Sf. Ioan din Vaslui.
- 240 „ 2 al 8-lea rând. A citi fig. 102 în loc de 189.
- 256 „ 2 rândurile 7 și 8 suut intervertite.
- 299 colonne 1. 28-e ligne. Après le mot: Studenitza, ajouter Arilie.
- 299 „ 2, 5-e ligne. Après le mot: Războeni, ajouter: et St. Georges de Suceava.
- 311 „ 1. 12-e ligne. Après le mot: (Bădăutz), ajouter: St. Elie.

SECRETARIATUL COMISIUNII MONUMENTELOR ISTORICE
MINISTERUL CULTELOR ȘI ARTELOR
STRADA GENERAL BERTHELOT, 26
BUCUREȘTI

PREȚUL: { Un exemplar pe hârtie cromo Lei 480
" " " " velină " 360